

MOTILAL BANARSIDASS

Indological Publishers and Booksellers

Head Office: A. ULLAH MARG, JAWAHAR NAGAR, DELHI-7

Branches : 1. CHOWK, VARANASI-1 (U.P.)

2. ASHOK RAJPATH, PATNA-4 (BIHAR)

5th Edition : Delhi, 1960

Printed in India

BY SHANTILAL JAIN, AT SHRI JAINENDRA PRESS, A-45, PHASE-1, INDUSTRIAL
AREA, NARAINA, NEW DELHI-28 AND PUBLISHED BY SUNDARLAL JAIN, FOR
MOTILAL BANARSIDASS, A. ULLAH MARG, JAWAHAR NAGAR, DELHI-7

EXTRACT FROM THE PREFACE TO THE SECOND EDITION

THIS edition of the *Mudrārākshasa* is based on the printed texts of the play both at Bombay and Calcutta, and the various readings given therein. As the edition is meant for students, only the important readings are given in the foot-notes. The work of collating the available MSS and recording all the different readings found in them has been very carefully and ably done by Mr. Telang, and thereafter by Mr. Dhruva, edition 1900, and so it is not attempted here. An attempt is made, however, to make the book as useful to the students as possible. The translation attached herewith is so made as to explain the text, and the notes and the introduction have been written with a view to meet all the possible difficulties of students. The editions of Mr. Telang, and Mr. Dhruva were very useful to me, and I cannot adequately express my gratefulness to them. To Mr. Dhruva's scholarly work especially I am indebted for many useful suggestions and some good readings and quotations.... Any suggestions as to improvement etc. will be thankfully received. * * *

Bombay, 5th November, 1911.

M. R. KALE

THE FOURTH EDITION

SEVERAL changes have been effected in this edition (such as the addition at the end of an index of the more important words occurring in the play, of some important readings from the ed. of A. Hillebrandt, Breslau, 1912, the summary of the plot in English etc.) so as to keep uniformity with other Sanskrit plays edited by me, and the translation and the notes have been carefully revised as far as was possible. It is hoped, therefore, that in its present form the book will be found increasingly useful by the students for whom it is chiefly intended.

Bombay, June 1927.

M. R. KALE

PREFACE TO THE FIFTH EDITION

I HAVE great pleasure in bringing out the present edition of *Mudrārākshasa*, edited by my late father, Shri M. R. Kale, B. A. This and many others of his works are out of print for over twenty years; in spite of pressing demand of students from different parts of India. My thanks are due to M/s. Motilal Banarsidass, Delhi, who gladly undertook to publish this edition after getting it thoroughly revised from Prof. Satya Bhushan Yogi, Head of the Hindi and Sanskrit Dept. St. Stephens College, Delhi; and getting Hindi version from Prof. Lajpat Rai, New Delhi. My thanks are also due to these two learned professors for their efforts. For convenience of students, English and Hindi translations are printed opposite the text.

M. R. KALE

INTRODUCTION

I. THE SANSKRIT DRAMA.¹

We shall begin with a brief outline of the general structure and arrangement of the Sanskrit Drama, without a knowledge of which the technical remarks on the construction of the present play here, as well as those made in the Notes, will not be intelligible to the general reader. Poetry in Sanskrit, from its inherent nature, as apart from its intrinsic merit, is divided into two kinds—**दृश्य** 'what is capable of being seen or exhibited and **श्रव्य** 'what can only be heard or chanted.' The drama falls under the first division. 'Rūpaka' is the general term in Sanskrit for all dramatic compositions, which also comprises a subordinate class called *Uparūpaka*. The 'Rūpaka'² which has Rasa or Sentiment for its substratum, is divided into ten classes, viz., नाटकं सप्रकरणं भागः प्रहसनं द्विजः । व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्गहामृगा इति ॥ Of the Uparūpakas or Minor Dramas there are eighteen species, the most important of which are *Nāṭikas*, such as the *Ratnāvalī*, *Viddhaśālabhañjikā*, &c., *Troṭakas* such as the *Vikramorvaśīya*, and *Saṭṭakas* such as the *Karpūramañjarī*,—all differing very little from the general features of a *Nāṭaka*.

Having thus disposed of the divisions into which the whole of the scenic art is capable of falling, we turn to the principle of division among the *Rūpakas* themselves, which is threefold:³—

(1) **वस्तु** or the Plot of the play; (2) **नेता** or the Hero; (3) and **रस**

1. The information given here has been mainly culled from the *Daśrūpaka*. The minor particulars not noticed here will be found in my *Sāhityasāraśaṅgraha*. (Nir. Ed.).

2. अवस्थानुकृतिर्नाम्यं रूपं दृश्यतयोच्यते । रूपकं तत्समावेशादशब्देव रसाश्रयम् । D.-R.; रूप्यतेऽभिनयैरेव वस्तु तद्रूपकं विदुः । नाटकाद्यैर्दशविधम् । *Nāṭya* is another and perhaps a wider term for the drama or the dramatic art, and is so called because it represents the different situations in (the scenes presented by) life. The sage Bharata is the founder of the science of music and dramaturgy and his work is styled the *Nāṭya-Śāstra*. *Nāṭya* is also *Rūpa*, inasmuch as it has *dṛśyatā* or the capability of being seen, and *Rūpaka* inasmuch as its subject-matter is represented by actors assuming particular characters.

3. वस्तु नेता रसस्तेषां भेदकः ।

or the Sentiment. These three are the essential constituents nay, the very life-blood, of every dramatic piece. Each of these we shall succinctly deal with in its order.

(A) VASTU OR THE PLOT

Vastu is primarily of two kinds: आधिकारिक or 'principal' and प्रासङ्गिक or 'Accessary.' The Principal is that which relates to the chief characters or the persons concerned with the essential interest of the piece, and pervades the whole arrangement. The Accessary is that which appears in furtherance of the main topic, and is concerned with characters other than the Hero and the Heroine. This latter is of two kinds; viz. *Paṭākā* and *Prakarī*. The '*Paṭākā*' or 'Banner' is an episode by which the progress of the plot is illustrated, furthered, or hindered (so as to give additional interest to it). It is of considerable length, and sometimes extends to the very end of a play. The '*Prakarī*' is also an episodical incident of limited duration and minor importance—one in which the principal characters take no part. Besides these two, there are three other elements requisite for the development of the plot. These are बीज or the seed, बिन्दु or the drop, and कार्य or the final issue. *Bijā* is the circumstance leading to the ultimate end briefly stated, which, as the plot develops, bears multifarious results¹, and which is as it were the seed of the plot. *Bindu*² is what cements a break in the plot caused by the introduction of some other incident. *Kārya* is the final object of the plot, which being attained the whole is finished. These five are technically called *Arthaprakritis* (अर्थप्रकृतयः).

The *Vastu*, which is thus divided into five classes, may again be divided into three classes according to the source of its derivation. It may be borrowed from history or tradition, it may be fictitious, or mixed, i. e. partly drawn from history and partly the creation of the poet's fancy. A *Nāṭaka* belongs to the first class, a *Prakarāṇa* to the second.

As regards its development a dramatic plot has five stages or conditions called *Avasthās*. They are—(1) आरम्भ beginning or setting on foot of the enterprise, (2) यत्न effort (3) प्राप्त्याना prospect

1. स्वल्पोद्दिष्टस्तु तद्धेतुबीजं विस्तार्यनेकधा ।
2. भवान्तरार्थविच्छेदे विन्दुरच्छेदकारणम् ।

of success, (4) निवृत्ताप्तिस certain attainment through the removal of obstacles, and (5) फलप्राप्त obtainment of the desired object. While these five stages are in progress there must be some links to connect them with the principal and subordinate parts of the main action (the episodes and incidents). These are called the *Samdhis*. They are five in number, answering to the five *Arthaprakritis*, each of which they join with its corresponding stage, viz. मूल, प्रतिमूल, गर्भ, अवमर्श and निर्वहण (also called उपसंहृति or उपसंहार). Thus *Mukha samdhi* is the combination of the *Bija* and *Ārambha*, i.e. wherein the seed is sown, so to speak, with all its *Rasas*. In the *Pratimukha* there is the means (*yatna*) to the chief end, as originally implied by the *Bija* in the *Mukha* which herein sprouts up. In the *Garbha* there is attainment and non-attainment of the desired end, implying a further sprouting up of the original *Bija*. There are impediments, but the main plot gains ground under resistance. The *Avamarsa samdhi* is that in which the seed attains a more luxuriant growth than in the *Garbha*, being accompanied by *Niyatāpti* of the end, but whose final result is postponed further off by fresh impediments of various sorts (as in the *Śākuntala* the king's forgetting *Śākuntalā* after marriage owing to *Durvāsa's* curse). The *Nirvahaṇa* or consummation is the harmonious combination of all the aforesaid parts in the final catastrophe.

The subject-matter, whether historical, fictitious or mixed, is, from its inherent nature, capable of a twofold division. It is divided into—(1) सूच्य deserving to be suggested or implied only, as being of a dry or otherwise unfit character; and (2) वृत्तव्य fit to be represented and heard as being highly sentimental and pleasing. The suggestions or implications are made in five ways, विष्कम्भलिकाङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशकैः॥ (1) *Vishkambha*¹ is an interlude which shows the connection between the parts of the story gone and future, by means of a conversation between characters other than the chief ones. It

1 वृत्तवर्तिभ्यमाद्यानां कथाशानां निदर्शकः ।
संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥
एकानेककृतः शुद्धः संकीर्णो नीचमध्यमैः ॥

is pure when carried on by one or more minor characters, and mixed when introduced by characters minor as well as low. (2) *Chūlika* is the suggestion of some incident from behind the scenes (नेपथ्ये). An (3) *अङ्कस्य*¹ is one wherein is suggested by the actors at the time of their departure the connexion between the Act finished and the one to be commenced, which otherwise would look disconnected, as the speech of Kāmandakī and others at the end of the 3rd Act of the *Māl.-Mādh.* (4) *अङ्कवतार*² consists in casting the seed of the subject-matter of an Act in the previous Act before it has drawn to its close, so that the following is a continuation of the one preceding; e.g., the sixth Act of the *Śāk.*, the germ of which is implanted at the end of the fifth Act; cf. also *Mālav. II.* and *Māl.-Mādh. II.* (5) For *प्रवेशक* see notes p.68. According to Jagaddhara, the language in a *प्रवेशक* is generally *Śauraseni* or any similar dialect as opposed to the Sanskrit found in a *Suddhavishkambhaka*.

The subject-matter is further divided into three kinds—*सर्वभाव्यम्* or *प्रकाशम्*, *अभाव्यम्* or *स्वगतम्* and *नियतभाव्यम्*. The terms are explanatory of themselves. The last is of two kinds—*जनान्तिकम्* and *अपवारितकम्*. Independent of these divisions, there is one called *आकाशभावितम्* (आकाशे) or Speech from the void (which is explained in the Notes).

(B) NETĀ' OR THE HERO.

The Hero is required to be modest, decorous, comely, munificent, civil, of sweet address, eloquent, sprung from a noble family &c.³ Heroes are mentioned to be of four kinds; *Viz.*

1. *अङ्कान्तपात्रैरङ्कस्यं द्विजाङ्कस्यार्थसूचनात् ।*

2. *अङ्कवतारस्वङ्कान्ते पातोऽङ्कस्याविभागतः ।* The distinction, however, between an *Aṅkāśya* and an *Aṅkāvatāra* is considered by some to be merely imaginary. *Viśvanātha* actually supplants the latter by *Aṅkāmuḥa* which he defines as that where, in one Act, the substance of all the other Acts is suggested.

3 *नेता विनीतो मधुरस्व्यागी दक्षः प्रियंवदः । रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी कृद्वंशः स्थिरो बुधा ॥ बुद्धयुस्तादृशमतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः । शूरो हृदय तेजस्वी शास्त्रचतुष्पार्थिकः ॥ भेदैश्चतुर्धा ललितरान्तोदात्तोद्भूतैरप्यम् ॥*

वीरोदात्त, वीरकलित, वीरसात्त and वीरोद्धत्. 'Dhīroddita' or the Hero of sublime qualities is one who is magnanimous, patient not given to boasting, self-possessed, of firm resolve, whose high spirit is concealed and who is true to his engagements. We are not concerned with the other three classes of Heroes here. Each of these Heroes may be of one or other of four sorts. He may be दक्षिण or 'gallant', i.e. equally devoted to many women though principally attached to one; or शठ 'sly' i. e. one, who being attached to one lady, covertly acts in a way unpleasant to her; or he may be बृष्ट 'bold', openly making his professions to another; or lastly, he may be अनुकूल 'favourable', devoted to one Heroine only. The वीरोदात्त hero has eight manly qualities—शोभा, विलास, माधुर्यं, गान्भीर्यं, वीर्यं, तेजस, लालित्य and औदार्यं.¹

(C) RASA OR SENTIMENT.

Rasa is that lasting impression or feeling of love or the like produced in and made enjoyable to a man of poetic sensibility by the operation of the *Vibhāvas*, and *Anubhāvas*, as also *Sātwika* and the *Vyabhichāri Bhāvas*.² *Bhāva* or feeling is the complete pervasion of the heart by any emotion, whether of pleasure or pain, arising from the object under sight. *Vibhāva* or an Excitant is that which being perceived nourishes the main sentiment. It is divided into *Ālambana*, or that which is, as it were, the support or substratum of the *Rasa*—the person or thing with reference to which a sentiment arises, such as the Hero or the Heroine—and *Uddipana* or what

1. The usual companions of the Hero, viz. the पीठमर्द, विक्रमक and विट as well the Nāyikā or the Heroine, are not introduced in the *Mudrārākshasa*. So the sections about them have been dropped.

2. विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्ब्यभिचारिभिः । आनोद्यमानः स्वाद्यत्वं स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥ सुखदुःखादिकैर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम् । श्यामानतया तत्र विभावो भावपोषकत् ॥ आलंबनोदीपनत्वप्रभेदेन स च द्विधा । अनुभावो विकारस्तु भावसंघटनात्मकः ॥

excites or enhances (adds to the development of) the sentiment, such as the moon, the beauties of the vernal season, &c., beauty, decorations, &c., of the principal characters, in the case of शृङ्गार. *Anubhāva* or an Ensuant is the outward manifestation of internal feelings through the eyes, face, &c. The Sāttvika or natural *bhāvās* are a subdivision of *Anubhāva*, and are mentioned as eight in number—स्तम्भप्रलयरोमाञ्जाः स्वेदो बन्धन्येवेषुः अभुवंस्वर्यमित्यष्टौ । The *Vyabhichāris* or the Accessories are those *Bhāvas* which are not strictly confined to any *Rasa*, but appearing and disappearing, like waves in the ocean they serve as feeders to the prevailing sentiment and strengthen it in different ways. *Sthāyibhāva* (स्थायिभाव) or the Permanent Sentiment of a composition is one—the ocean melting all salt into water—which, not being interrupted by any sentiment contrary or akin to its nature occurring at intervals converts all of them into its own nature¹. Now a *Rasa* would prove contrary to another if the आश्रय or substratum of both were the same. But as अङ्गी (principal) and अङ्ग (subordinate) a रस may be mixed with one or more of others.

There are eight *Sthāyibhāvas*, रति, हास, शोक, क्रोध, उत्साह, भय, जुगुप्सा and विस्मय, on which are based respectively the eight sentiments—शृङ्गार the Erotic, हास्य the Comic, करुण the Pathetic, रौद्र the Furious, वीर the Heroic, भयानक the Terrible, बीभत्स the Loathsome, and अद्भुत the Marvellous. There is a ninth sentiment, that of शान्त the Quietistic, having दम or tranquillity for its *Sthāyibhāva*. *Vīra* is the chief *Rasa* of the *Mudrā*.; it is of three kinds, (1) as it is characterised by mercy as in the case of *Jimūtavāhana* in the *Nāgānanda*; (2) or by valour as in the case of *Rāma* in the *Mah. ch.*; (3) or by generosity as in the case of *Chandragupta*, the hero of this play.

1. विदुरैरविदुर्देवा भावैर्विच्छिद्यते न यः । आत्मभावं नयत्यन्यान्त स्थावी तदस्माकरः ॥

(D) THE GENERAL CONDUCT OF THE NĀṬAKA

Every dramatic piece opens with a prelude or prologue (प्रस्तावना) which is itself introduced by what is called the *Nāndī*. This *Nāndī*, according to some, suggests the gist of the whole plot. The *Sūtradhāra* may sometimes retire after the recital of the *Nāndī*, in which case another actor, called *स्वायक* (for he *establishes* as it were the topic of the play), takes his place. In the Prelude, which may begin with a brief allusion to the poet's literary attainments, his genealogy &c., the *Sūtradhāra* or the *Sthāpaka* suggests the subject in the form of the *Bīja*, or by a simple beginning, or by naming the character about to enter (as in the present play). He must please the audience with sweet songs descriptive of some season and couched in the *Bhāratī Vṛitti*. The प्रस्तावना is of two kinds—(1) प्ररोचना as in the *Ratn.*, and (2) आमुख in which the *Sūtradhāra* holds conversation with the actress or his assistants, bearing on the subject to be introduced. This latter is of three kinds, of which one is प्रयोगतिशय. When the entry of a character is directly indicated by the *Sūtradhāra* saying 'Here he enters', that is *Prayogāṭīśaya*.

The Prelude being over the piece is commenced, being hereafter arranged and exhibited in the manner indicated in the three foregoing Sections. The whole matter should be well determined and divided into Acts and Scenes. A *Nāṭaka* may consist of from five to ten Acts. The Hero should be *Dhīrodātta*. The prevailing sentiment should be भुङ्गार or वीर (or sometimes कदम्ब), others being introduced as conducive to its development. Nothing should be introduced in the play which either misbeseems the Hero or is discordant with the main sentiment. An Act must not be tiresomely long, should be full of *Rasa*, and introduced by *Vishkambhaka* &c., according to necessity. Its close is marked by the exit of all characters. Such incidents as journeys, massacres, wars, &c., should not be represented in a play; they may only be indicated. The death of the Hero must never be exhibited. This accounts for the somewhat monotonous character of

Sanskrit plays, and the absence of tragedies in Sanskrit.¹ The play should end, as it began, with a benediction or prayer, called the Bharatavākya, as it is repeated by the principal personage in his character of an actor, and contains an expression of wishes for general prosperity and happiness. The Unity of interest or action must be maintained throughout. As regards the language to be used in a piece, the Hero and the higher characters speak in classical Sanskrit, while females and other minor characters speak in the different Prakrit dialects.

The student will have seen from the foregoing sketch, that the characteristic peculiarities of the Indian drama are mainly three:—(1) Its peculiar structure; (2) the absence of the distinction between Comedy and Tragedy; and (3) the diversity of languages to be spoken by the characters. The above-mentioned general characteristics of a Nāṭaka belong with certain modifications to the other divisions of the Rūpaka as well. Of these we may notice the Prakaraṇa and the Troṭaka. The plot of a प्रकरण should be fictitious and drawn from real life in a respectable class of society. The Hero, who must be वीरप्रज्ञान्त, may be of ministerial rank, or a Brāhmana, or a merchant (Vaiśya). The Heroine may be a maiden of a noble family, or a courtesan. The most appropriate sentiment is the Erotic. Gamblers and other low characters should be introduced. There should be ten Acts. The Māl.-Mādh. and the Mṛich. belong to this species. A

1 Wilson observes—They (the Hindu plays) never offer a calamitous conclusion, which, as Johnson remarks, was enough to constitute Tragedy in Shakespear's days; and although they propose to excite all the emotions of the human breast, terror and pity included, they never effect this object by leaving a painful impression upon the mind of the spectator. The Hindus in fact have no Tragedy..... The absence of tragic catastrophe in the Hindu dramas is not merely an unconscious omission; such catastrophe is prohibited by a positive rule. The conduct of what may be termed the classical drama of the Hindus is exemplary and dignified. Nor is its moral purport neglected and one of their writers declares in an illustration, familiar to ancient and modern poetry, that the chief end of the Theatre is to disguise, by the insidious sweet, the unpalatable, but salutary bitter, of the cup.

Troçaka may consist of 5, 7, 8, or 9 Acts. The characters to be represented should be celestial as well as human (as in the Vik.). The Vidūshaka should take a prominent part in it and be present in every Act. The prevailing sentiment should be **भृङ्गार**. In other particulars it does not differ from the Nāṭaka.

II. THE POET.

The author of this play is Viśākhadatta. Nothing definite is known about this poet or his family, beyond what little is contained in his introduction to the present work. He was the grandson of Vaṭeśvara, who was a mere Sāmanta or petty chief, and the son of Pṛṭhu, who was honoured with the prouder title of Mahārāja. He himself had the high title of Deva as appears from his name, Viśākhadeva, found in some manuscripts. His patron was king Avantivarman, as is clear from the substitution of his name for that of Chandragupta in the concluding stanza of our play in some MSS. Now, there are two kings of this name mentioned in ancient documents. One is a king of Kāśmīra, but he could not have been the poet's patron (see Telang's Intro., p. 21). The style of the play which is Gaudī for the most part also shows that the poet belonged to the Gauda country and not to Kāśmīra. The other is the Maukharī king of Kanauj or ancient Kānyakubja; and he is the king meant here. His eldest son, Grahavarman, was married to Rājyaśrī, the sister of king Harshavardhana, or Śrī Harsha of Sthāneśvara, whose era dates from A. D. 606. Before Harsha came to the throne Grahavarman was slain by the king of Mālavā. King Avantivarman, cannot, therefore, be placed later than the close of the sixth century. The reference to the Mlechchhas in the concluding stanza as **श्लेष्मन्निज्यमाना (भूतघात्री)** also points to the same period. For the **श्लेष्मन्** referred to are the white Huns whose activities were a source of trouble to the people of Northern India in 5th and 6th centuries A.D. Viśākhadatta then must be assigned to the sixth century A.D. But if the reading **चन्द्रगुप्तः** found in the majority of MSS. be accepted as the original one (and which seems to be so; see Notes) this date will have

to be pushed back by one century. The play could not have been written in the reign of Chandragupta, the founder of the Maurya dynasty, as the poet does not paint his character as a hero and conqueror in very bright colours in it. So the Chandragupta here referred to must be Chandragupta II of the Gupta dynasty of Magadha also styled Vikramāditya (whose reign extended from 375 to 413 A.D.). This was a very powerful king, able to undertake and complete 'the extension of the wide dominion bequeathed to him by his ever-victorious father. (See V. Smith's Hist. pp. 290-293). And as he brought almost the whole of India under his sway and effectively put a stop to the inroads of the foreigners, it is natural that our poet should pay such a high tribute to him as he does in the *Bharatavākya* by representing the earth as 'clinging to the pair of his arms for protection'. This, coupled with the fact that there are references to the growth of paddy and the women of Gauḍa in the play, leads us to the conclusion that our poet lived in the fifth century A.D. and was the ruler of some small kingdom in Bengal under Chandragupta II of Magadha. Other circumstances pointing to the high antiquity of the play are—(1) There is a quotation from the play and a reference to its incidents in the *Daśarūpakāvaloka* of Dhanika, a Com. on the *Daśarūpaka* composed by his brother Dhanañjaya; and the *Daś. Avaloka* belongs to the first half of the tenth century.¹ According to Mr. Dhruva, there is an imitation by *Muktāpīḍa* of a verse from the *Mud.* (VII. 3) in a verse² ascribed to him in the *Paddhati* of Śārṅgadhara. *Muktāpīḍa* *alias* *Lalitāditya* reigned in Kāśhmīra from A.D. 726—753; (for a full discussion of this point see Mr. Dhruva's Intro. pp. 1-4, 20, 21). Even Mr. Telang comes to the conclusion that the 7th or the 8th century A.D. was the probable date of the drama (see his Intro. p. 25).

As a poet *Viśākhadatta* is certainly inferior to *Kālidāsa* or *Bhavabhūti*. Wilson remarks—"The author of the *Mud.* was

1. For, the grant of a village made to *Vasantāchārya*, son of *Dhanika*, by king *Muñja* *alias* *Vākpatirāja* of *Ujjayinī*, is dated A. D. 975.

2. वसन्त्परवसेषु अरन्ति दूर्वा पिबन्ति तोवान्परिग्रहाणि ।

एवापि वचना हरिश्वा नराणां को लोकनारापिणु समर्थः ॥

not a poet of the sphere of Bhav. or Kālidāsa. His imagination rises not to their level, and there is scarcely a brilliant or beautiful thought in the play. As some equivalent for the want of imagination, he has a vigorous perception of character and a manly strain of sentiment, that are inferior only to elevated conception and delicate feeling. He is the Massinger of the Hindus." There is no other work of the Poet yet known (although there are two *anushūbh* verses¹—not found in the *Mud.*—quoted as his in the *Subhāshitāvālī* of Vallabhadeva) and therefore we cannot form a proper estimate of him as a poet. But as a dramatist, having the faculty which creates requisite situations and circumstances, he takes a high rank. Being a consummate politician himself, he naturally chose a political subject for his drama, such as would give great scope to his creative power but would leave little room for high flights of fancy or imagination. His style is vigorous and expression clear and impressive. The poet was also deeply read in the *Nyāyasastra* of Gotama and the ancient *Jyotiḥśāstra* in all its 64 parts (See pp. 100, 101 &c.) He appears to have taken great pains to make his drama conform to the canons of dramaturgy, as he himself tells us in IV.3, and a perfect pattern of dramatic art, as is clear from his observation
 तत्किनिमित्तं कुक्कविकृतनाटकस्येव &c. at p. 127.

III. THE PLAY.

(1) THE NANDA DYNASTY AND CHANDRAGUPTA.

The *Mudrārākshasa* is a historical play and is mainly concerned with Chandragupta's elevation to the throne of Magadha or South Bihar, on the fall of the Nanda dynasty, and the adoption of measures to strengthen his rule by Chāṇakya, the

-
1. तत्त्रिबिष्टपमाख्यातं तन्वङ्गया यदलित्रयम् ।
 येनानिमिषदृष्टित्वं नृयामभ्युपजायते ॥ (1548)
 सेन्द्रचापैः शिता मेघैर्निपतश्चिर्भरा नगाः ।
 बर्षकम्बलसंवीता बभुर्मत्तद्विपा इव ॥ (1728)

renowned politician of his time. The events represented in the play cover a period of about a year, as shown further on, and it is necessary, for a clear understanding of the intricate policy of Chāṇakya during this period, that the reader should have an insight into the history of the time.

A race of kings, designated 'the Śaisunāgas' from Śisunāga the first king, reigned in Magadha, according to R. C. Datta, from 637—370 B. C. Their capital was Pāṭaliputra also called Kusumapura. Mahānandin was the last monarch of this dynasty. He had a son named Nanda, otherwise called Mahāpadma by a woman of the Śūdra class. He was a powerful and ambitious king but was exceedingly avaricious. He had by one wife eight sons, Sumālya and others, who, together with their father, were known as the 'Nine Nandas'; and according to tradition he had a son, named Chandragupta, by another wife of low extraction (see also the Commentator's Introduction further on) named Murā. Hence the prince is often called in the play, Maurya, Mauryaputra, Vṛishala &c. The Nandas reigned, according to V. Smith, for fifty years, from 372—322 B. C. (according to the Purāṇas for one hundred years).

The reign of Chandragupta marks a new epoch in the ancient history of India. He reigned from 322—298 B. C. His son was Bindusāra and his grandson the great Aśoka, who ruled from 260—222 B. C. When he came to the throne, Buddhism had made considerable advance in Northern India and spread from Magadha to the surrounding kingdoms.¹ He was nearly a contemporary of Alexander the Great of Macedonia. He is

1. The student is strongly recommended to read Chapter V of Vincent Smith's *Early History of India*, which gives a connected and detailed account of Chandragupta's reign, and also a review of his civil and military system of Government, including some account of Chāṇakya's recently discovered *Arthaśāstra*; that work is of inestimable value as shedding light on the political administration of ancient India, especially of the pre-Mauryan period.

the *Sandrocottus*¹ of the Greeks—also called Xandrames ; a name which is traced to Chandramas or Chandra, by which appellation Chandragupta was also called. When firmly established on the throne of Magadha, Chandragupta turned his attention to the North-Western provinces, forced the Greek and Hindu occupants of them to acknowledge his sovereignty, and thus brought the whole Northern India, from the Panjab to Bihar, under the one rule of Magadha. Even the Greek Satrap, Seleucus, allied himself with him, gave his daughter in marriage to him and placed his ambassador, Megasthenes, at his court, receiving in return a present of five hundred elephants.

(2) PAURANIC ACCOUNTS OF CHANDRAGUPTA.

(As given by H. H. Wilson).

THE son of *Mahānandī*, born of a *Śūdra* woman, a powerful prince named *Mahāpadma*, shall put an end to the *Kshatriya* rule, and from his time the kings will be mostly *Śūdras* void of piety. He will bring the earth under one umbrella, his rule being irresistible, and he will reign like another *Bhārgava*. He will have eight sons, *Sumālya* and others, who will be kings of the earth for one hundred years. A Brāhmaṇa will destroy these nine *Nandas*, and after their disappearance the *Mauryas* will reign in the *Kali* age. That Brāhmaṇa will inaugurate Chandragupta as king—(*Bhāgavata*, 12th *Skandha*).

Mahānandī will be the last of the ten *Sāiśunāga* princes, whose joint reigns will be three hundred and sixty-two years. The son of *Mahānandī* or *Nanda*, named *Mahāpadma*, will be

1. It (the identification of Chandra. and Sandro.) is the only point on which we can rest with anything like confidence in the history of the Hindus, and is therefore of vital importance in all our attempts to reduce the reigns of their kings to a rational and consistent chronology.....We find in Diodorus Siculus, the king of Gangaridae (the kingdoms situated along the Ganges), whose power alarms the Macedonian, is there named Xandrames. (Wilson).

born from a *Sūdra* mother. He will be avaricious, and like another *Paraśurāma* will exterminate the *Kshatriya* race, as from him onwards the kings will be all *Sūdras*. He, *Mahāpadma*, will bring the whole earth under one umbrella, his rule being irresistible. He will have eight sons, *Sumālya* and others, who after him will govern the world. He, and these sons, will reign for a period of one hundred years, until *Kauṭilya*, a *Brāhmaṇa*, shall destroy the nine *Nandas*. After their destruction the *Mauryas* will possess the earth, *Kauṭilya* inaugurating Chandragupta in the kingdom.— (*Vishṇu-Purāṇa*).

(3) PREVIOUS HISTORY.

(As given by the Commentator).

The *Nandas*, the last *Kshatriya* dynasty, ruled over Magadha in the beginning of the *Kali* age. One king of the race, named *Sarvārthasiddhi*, ruled the country for a number of years, ably assisted by his ministers, *Vakranāsa* and others, in the administration. The most famous of these, and the one most devoted to his master, was *Rākshasa*, a *Brāhmaṇa* of consummate ability and skill in diplomacy. *Sarvārthasiddhi* had two wives one, a *Kshatriya*, named *Sunandā*, and the other, a *Sūdrā*, named *Murā*. The latter was the favourite of the king, being of great beauty and amiable character. Once the king entertained, with the rites of hospitality, a venerable ascetic, and sprinkled over his queens the water of his feet. Nine drops fell on the head of *Sunandā* and one on that of *Murā*. This she received with reverence and the sage was pleased by her piety. *Murā* gave birth to a son of amiable qualities, who was named *Maurya* after her. *Sunandā* brought forth a fleshy lump containing nine undeveloped embryos which *Rākshasa* placed in an oil-vessel and carefully tended. Nine infants were evolved out of the fleshy mass who were called *Nandas* by their father. Leaving the cares of state to them when sufficiently grown old, and appointing *Maurya* the general of their forces, the old king retired to a life of peace. *Maurya* got a hundred sons, the ablest of

whom was Chandragupta. He was gifted with all the marks of royalty, such as the arms reaching to the knees &c., and was popular, liberal and brave.

The Nandas, so far as can be gathered, had no progeny; they hated Maurya who had now become all-powerful, and confined him and all his sons in a cellar, with a daily allowance of one gram and a few drops of water per head. The prisoners, by common consent, agreed that the eldest son, Chandragupta, should have the share of them all on condition that he should avenge their death, and died of starvation in a few days. Chandragupta alone survived and was rescued from his cell to see if he could solve a riddle which was sent to the Nandas by the king of Lañkā. It was a cage with the figure of a fierce-looking lion in it, and the figure was to be removed from it without opening its bars. Chandragupta, on seeing the cage, at once concluded the figure to be of wax, and holding a red-hot iron bar before it, caused it to melt away in no time. His success and qualities made him an object of deeper suspicion and hatred than before, but the Nandas dared not do away with him on account of his and his father's popularity.

Chandragupta, one day, saw a Brāhmaṇa named Vishṇugupta, son of Chaṇaka, a writer on politics, digging out and burning down to the roots a cluster of *darbha* grass that had hurt his foot, and thinking him to be a proper guide in the eradication of his enemies, became his pupil and told him all that he had suffered at the hands of the Nandas. Chāṇakya, by which alias Vishṇugupta was also known, was well-versed in the science of government taught by Uśanas and was a great diplomatist. He promised to assist Chandragupta in securing the throne of the Nandas. One day he went to a feast given by the Nandas, and occupied the principal post of honour from which he was rejected by the Nandas in spite of the protests of his ministers, whereupon he vowed vengeance on the royal house and plotted for its overthrow. He set a Brāhmaṇa named Induśarman, disguised as a Kshapaṇaka, as a spy upon the actions of Rākshasa and other ministers, and induced the Mlechchha king Parvataka to rise in arms against the Nandas by promising him one half of their kingdom. A

battle was fought between the invading army and the army of the Nandas, in which the latter were killed and their party utterly routed. The capital, Kusumapura, fell into the hands of Chandragupta and Parvataka. After the fall of the capital, Rākshasa conducted Sarvārthasiddhi, the father of the Nandas, through a subterranean passage to a safe retreat (where he was subsequently put to death by Chāṇakya's orders) and himself remained for some time in Kusumapura, planning against the life of Chandragupta, without the least success however, on account of the shrewdness of Chāṇakya. Thus the poison-maid sent by Rākshasa to kill Chandragupta was diverted to the camp of Parvataka, who fell a victim to her. Assassins in various disguises were likewise foiled in their nefarious purpose by Chāṇakya; and Rākshasa had ultimately to flee to Malayaketu, the son of Parvataka, whom Chāṇakya had frightened away by having it represented to him that his father was murdered by himself. Rākshasa thus became the chief adviser and guide of Malayaketu and they planned the conquest of Magadha to wreak their vengeance on Chandragupta and Chāṇakya.

It is at this point that the play opens. It has become known to the public that Rākshasa, as the supporter of Malayaketu, is going to invade Magadha.

(4) THE PLOT.

The Mudrārākshasa is a drama in seven Acts based on the political intrigues of Chāṇakya, the minister of king Chandragupta of Pāṭaliputra, to win over Rākshasa to his side. It was not an easy task, since Rākshasa was a former minister of the Nandas, by whose destruction Chāṇakya had secured the throne for Chandra. and to whom Rākshasa still professed loyalty. But it was accomplished through a certain signet-ring of Rākshasa coming into the possession of Chāṇakya; hence the title of the play (*Mudrārākshasa* or 'Rākshasa won over by means of the signet-ring'). For the convenience of the student we summarize below the plot of the play for ready reference :—

ACT I.—By means of a Prastāvanā, wherein the Stage manager (Sūtradhāra) converses with his wife, the author hints succinctly at the plot of the play, and prepares the way for the entrance of Chāṇakya. Chāṇakya in a long soliloquy briefly outlines his plan of action, stating what has been done and what remains to be achieved. He has employed spies everywhere, for finding out what is going on in the city, one of these, Nipuṇaka by name, enters and relates his discoveries during the course of his wanderings. Disguised as a mendicant he had gone to the house of the merchant Chandanadāsa, with whom the wife and son of Rākshasa were staying; there he happened to pick up a ring belonging to Rākshasa, which he hands over to Chāṇakya and which is the pivot on which the plot of the story hangs. In pursuance of his plans Chāṇakya gets a certain letter written by Śakaṭadāsa (—professional writer and a friend of Rākshasa—) then seals it with Rākshasa's ring, and gives both the letter and the ring to Siddhārthaka, one of his trusted emissaries, with certain secret instructions. He next tries to induce Chandanadāsa to deliver over the family of Rākshasa but Chand. declines and remains firm in his loyalty, even though threatened with capital punishment. For the present Chāṇakya orders him to be kept under arrest.

ACT II.—Rākshasa is introduced and is shown as plotting variously for the overthrow of Chandragupta: he, too, has employed spies to wander about in Pāṭaliputra and collect information. One of these, Virādhagupta by name, who was disguised as a snake-charmer, comes in and narrates how all the plans of Rākshasa had gone wrong, how all his schemes to kill Chandragupta had been invariably foiled by the vigilance of Chāṇakya, and how all his allies and friends, including Śakaṭadāsa, had been arrested by Chāṇakya on a suspicion of being involved in the attempts on the life of Chandragupta. In the meanwhile, Śakaṭadāsa has been rescued by Siddhārthaka acting upon Chāṇakya's private instructions and brought to Rākshasa. Rākshasa takes off some ornaments from his person and gives them as a reward to Siddhārthaka, (These ornaments were given to Rākshasa by his ally, prince Malayaketu, and will be referred to further in Act V.).

Siddharthāka takes out a ring—Rākshasa's signet-ring— for sealing up the ornaments in a box, and being questioned about it states that he found it near the house of Chandanadāsa, and then restores it at his desire to Rākshasa who gives it in Śakatadāsa's keeping. Siddhārthaka outwardly takes service under Rākshasa while inwardly he remains Chāṇakya's spy.

ACT III—Chāṇakya secretly arranges a sham quarrel with Chandragupta, meant as a ruse to mislead Rākshasa. Chandra. was to order the celebration of the Kaumudī festival, Chāṇakya was to forbid it. This being done, Chandra. sends for Chāṇ. to know why the festivities were forbidden. A fine scene ensues between them in which the monarch reproves Chāṇ. and the latter taunts him as being ungrateful and insolent. Chāṇ. resigns office and leaves the king in high dudgeon, and the king also proclaims that he would rule independently of him—thus to all appearance that they are thoroughly estranged.

ACT IV—The news of the (feigned) quarrel is brought by Rākshasa's agent to his master who is highly pleased at it and believes that it would be easier to overthrow Chandra. now that he has no longer Chāṇakya to advise him. In the meantime Malayaketu, accompanied by Bhāgurāyaṇa comes to see Rākshasa who was reported to be suffering from headache. Bhāg. seizes this opportunity to create a suspicion about Rāk.'s sincerity in his master's mind by telling him that the deserters from Chandra. came to him wishing directly to deal with him and not through Rākshasa; the latter, he further suggests, is not so much the foe of Chandragupta; and in case Chāṇ. were somehow dismissed, there would be nothing to prevent him from allying himself with Chandragupta. Malayaketu overhears the conversation between Rāk. and his agent to see Rākshasa, who advises him to lead an expedition against Pāṭaliputra at once.

ACT V.—The scene now shifts to the camp of Malayaketu near Chandragupta's capital. One Jīvasiddhi, who was known as a friend of Rākshasa but was in reality a spy of Chāṇakya, enters into the presence of Bhāgurāyaṇa, Mala. Minister ostensibly with a request for a permit to leave the camp. When pressed to give the reason for doing so, he says he is dis-

gusted with the conduct of Rāk. and wants to leave him before it is too late. Malayaketu is overhearing Jīva.'s speech, and the latter succeeds in poisoning the mind of the prince against Rāk. by his allegation that it was Rāk. and not Chāṇ., who employed the poison-maid against Malaya's father and killed him. After he has left, the guards bring in Siddhārthaka, whom they had caught leaving the camp *without* a permit on the plea that he was a servant of Rāk. On his person are found that old letter which Chāṇ. had given him (in Act I.) and a box of ornaments, both sealed with Rāk.'s seal. The letter is couched in such terms as incriminate Rāk. while the ornaments are easily recognized by Malayaketu to be the same that he had formerly given to Rākshasa. So it was apparently clear that Rāk., was in secret communication with Chandra., which deduction is further corroborated by the oral testimony of Siddhārthaka. When charged with treachery, Rāk. denies it *in toto* as being the fabrication of the enemy. But he is at a loss to explain the fact of the letter being in the handwriting of his friend Śakaṭadāsa. Further, he happened to be wearing at that time an ornament which he had bought unsuspectingly from a person who was in reality an agent of Chāṇakya; that ornament had originally belonged to Malayaketu's deceased father and was later in the possession of Chandragupta. Malaya. recognizes the ornament, and Rāk. finds himself in a fix; he cannot well say that he *bought* it, since Chandra. was hardly likely to sell it. Finally, Malaya. taxes him with having murdered his father by means of the poison-maid. All this circumstantial evidence completely overwhelms Rāk, whom Malaya. now disowns and who thus finds himself without an ally. Mala. has also the indiscretion to order five kings under him to be put to death.

ACT VI.—Malayaketu's expedition proves a failure owing to dissensions among his own followers, and he is taken captive by Bhagurāyaṇa, Bhadrabhaṭa and others. Rākshasa goes to Pāṭaliputra to save his friend Chandanadāsa who was ordered to be impaled by Chāṇakya for sheltering his (Rāk.'s) family.

ACT VII.—Chandanadāsa is being led to the place of execution by the Chaṇḍālas. Rākshasa arrives on the scene; he announces himself to the Chaṇḍālas who take him into the presence of Chāṇakya. The latter explains to him how all his plans, including the forged letter, were intended to bring matters to that particular culmination, it being his (Chāṇakya's) desire to induce Rāk. to take up the post of the chief minister of Chandragupta. After some hesitation Rākshasa accepts it, the life of his friend Chandanadāsa is saved; and all ends happily as originally designed by Chāṇakya.

The student will note that the chief points in the development of the plot are—(1) The fortuitous acquisition of Rākshasa's ring by Chāṇakya; (2) the forged letter and the verbal message; (3) the imprisonment of Chandanadāsa; (4) the successful flight of Śakaṭadāsa to Rākshasa's camp with Siddhārthaka, Chāṇakya's spy and the admission of the latter into the service of Rākshasa; (5) the bestowal of the newly received ornament from Malayaketu on Siddh. by Rāk.; and the restoration of the signet-ring by Siddh. to Rāk.; (6) the palming off of the ornaments of Parvatika on Rāk.; (7) the feigned quarrel between Chāṇakya and Chandragupta; (8) the arousing of suspicion in the mind of Malayaketu against Rākshasa, and the final rupture between the princes; and that statesman; (9) the unjust murder of the five princes; (10) Malayaketu's precipitate resolve on war and his consequent defeat; (11) the resolve of Rākshasa to surrender himself up to Chandragupta for the sake of his friend; and (12) the final consent of Rākshasa, though given with reluctance, to become the minister of Chandragupta.

(5) THE TIME OF ACTION.

The events represented in the play seem to cover a period of nearly one year. The play opens shortly after the destruction of the house of Nanda in battle and the accession of Chandragupta to the throne, the murder of Parvatika and the removal of Sarvārthasiddhi from the scene of action and the flight of Rākshasa to Malayaketu's camp, and ends with the recla-

mation of that minister of the Nanda family. From the temporary cessation of hostilities to the reclamation is a period of about a year, as it was after the assassination of Parvataka that Rākshasa fled to Malayaketu, and the play closes only a few days after the time referred to in the speech of Malayaketu (*viḥ. अद्य दशमो मासस्तातस्योपरतस्य* at p. 206). When Malayaketu makes the remarks it was the middle of the month of Mārgaśīrsha, as shown in the Notes to the 4th Act. So, counting back, we get the middle of Phālguna as the approximate date of Parvataka's death. The full-moon day seems to be a favourite day with our poet. The opening scene of the last Act is laid in the morning of the full-moon day, as is clear from the Naṭī's talk of a lunar eclipse on that day, and that must be, in all probability, the Pūrṇimā of Chaitra, as at least a month's interval is necessary between the entry of Chandragupta into Pāṭaliputra and the events mentioned in the first Act. So the funeral rite which Chāndragupta wanted to perform for Parvataka (see the message brought by the Pratīhārī at p. 48) was that relating to the first *Māsika* (a kind of *Śrāddha* performed every month for one year after a person's death). The second Act begins probably a month after, as Siddhārthaka with Śakaṭadāsa is said to have gone over to Rākshasa after having fled from Kusumapura, according to Chāṇakya's direction, and the journey from Kus. to Mala.'s camp was long and tedious (see Karabhaka's speech at the opening of the fourth Act and the reading *योजनशताधिक &c.*). The third Act opens after the cessation of the rains, as the *Kaumudī* festival falling on the full-moon day of Kārttika is mentioned in it. The incidents of the fourth and fifth Acts occur by the middle of Mārgaśīrsha, and allowing the maximum limit of time to the events mentioned in the last two Acts, the occurrences of the incidents in the play may well be taken to have occupied nearly a year.

(6) TECHNICAL REMARKS.

The *Mudrārākshasa* is a *Nāṭaka*, as already remarked, in seven Acts, and it meets almost all the condition of dramaturgy, as the Commentator has taken great pains to show. The

hero is Chandragupta, possessed of the qualities of the *Dhīrodātta Nāyaka*. The prevailing sentiment is *Vira* or heroism. The *Bīja* is cast where Chāṇakya gives expression to his design and his firm resolve to make efforts to force Rākshasa to accept ministerial officer under Chandragupta and thereby to give stability to his rule. (see com. pp. 6-7). The *Bindu* is the gaining of Rākshasa's seal-ring by Chāṇakya which enables him to forge a letter to entrap Rākshasa. This circumstance, together with the *Kārya*, gives our play its name. (See Notes, p. 1). The *Pātākā* in our play is the long dialogue between Rākshasa and Virādha Gupta (commencing at p. 100) indicative of the utter failure of the counter-efforts of Rākshasa and the success of his adversary. The *Prakarī* or the fourth element of the plot is, in the present play, the report brought by Karabhaka about the sham quarrel between Chāṇakya and his pupil. The *Kārya* is the final surrender of Rākshasa with the words का गतिः । एव प्रह्वोऽस्मि । (p. 364). The various *Samdhis* with their proper *āngas* are indicated by the Com. and need not be dwelt on here.

(7) CRITICAL AND GENERAL REMARKS.

The *Mudrārakshasa*, unlike the majority of Sanskrit plays, is purely a political drama, and as such derives its subject-matter from history. It belongs to the species of dramatic writing styled 'Nāṭaka'. It has for its theme the winning over of Rākshasa, the hostile minister of the Nanda dynasty in Magadh, to the side of Chandragupta, the new king, set on the throne of the Nandas by Chāṇakya. The language is in perfect keeping with the political character of the play. It lacks, as it should, the beauty and delicacy of Kālidāsa's plays, but it is business-like and vigorous throughout. It is lucid, forcible where necessary, and free from intricate or misleading compounds. It is sometimes terse or even laconic, and yet not without feeling and pathos where occasion requires them. The dialogues are marked by a pleasing simplicity often enlivened by wit and pithy sayings. It is true that the style sometimes becomes laboured and heavy, especially in

the more elaborate metrical parts, but it is a defect not easily avoidable in such cases.¹ A singular feature of the present play is that no female appears among its principal *dramatis personae*. "The business of the play," remarks Mr. Telang, "accordingly is diplomacy and politics, to the entire exclusion of love. There is, in truth, but one female character, with one little child, introduced into the play, and these are Chandanadāsa's wife and son, who come in at the beginning of the last Act. But even their appearance introduces no passages suggestive of tenderness or the purely domestic virtues, but only of sacrifice—a stern sense of duty."

As regards its *dénouement* the *Mudrārākshasa* is second to the *Mṛchchakatika* only. The plot is arranged and developed with a masterly skill not displayed in any other play save the one mentioned. The unity of action is admirably maintained, all the events being made to converge to one end, *viz.* the conciliation of *Rākshasa*. It is clearly announced at the very beginning; all the means are directed to secure this end; and the various occurrences, in part accidental and unforeseen but most of them deliberately planned and effected, are with great skill made subservient to it. *Chāpakya*, with a whole host of spies around his victim—his political opponent, *Rākshasa*—watches every one of his movements, foils him in his efforts and ultimately succeeds in throwing him into so desperate a condition, that he has to yield, seeing no alternative but either base ingratitude towards a heroic friend or the office of minister under his accursed foe. Well designed at the beginning, vigorously pushed on now under cover, now on open track, though resisted yet ever advancing straight towards the goal, and turning to profit the incidental events

1. *Viśākhadatta's* diction is admirably forcible and direct; the martial character of his drama reflects itself in the clearness and rapidity of his style. An artist in essentials he uses images, metaphors and similes with tasteful moderation; alone of the later dramatists, he realises that he is writing a drama, not composing acts of elegant extracts.

The Sanskrit of the *Mudra* is classical and the Prakrits number three; for in addition to the normal *Sauraseni* and *Mahārāshtri*, *Māgadhi* is used by the Jain monk, by *Siddhārthaka* and *Samiddhārthaka* as *Chandālas*, by a servant and an envoy.

on the way, and rapidly developing into complete success, the plot possesses the chief requisites of a piece of art—unity in variety, entire subordination of the individual factors to one idea and plan, and the harmonious co-operation of the parts to one crowning effect. "It may be difficult," says Wilson, "in the whole range of dramatic literature to find a more successful illustration of the rule."

The play commends itself further on the point of interest which, once awakened, is continually kept up by change of scenery, of persons, opposing views and conflicting events and by a variety of life-like descriptions, some of them highly poetic and stirring.

This drama is objected to on the ground of its bad moral.¹ A good drama ought to teach a moral lesson. Virtue should always succeed in the long run, and vice and cruelty be punished, as they deserve. But here the order seems to have been reversed, inasmuch as vice is represented as gaining the upper hand over virtue—fraud triumphing over honesty of purpose. But to those who will read the drama in its true spirit this objection will not appear to be just. Fraud is used no doubt, but it is used only as a means to achieve a noble end. Chāṇakya, the principal character in the play, has used several stratagems to win over Rākṣhasa to Chandragupta's side. But this he did because he knew that Rāk. was a firm and devoted minister of his master—a man of sterling virtue and high administrative talent. He also knew that he (Rāk.) was the champion of a lost cause. To allow him to have his own way would have entailed needless and untold suffering and misery, not only on him but also on the innocent people. To avoid all this and to see that virtue was properly

---

1. It is a historical or political drama, and represents a curious state of public morals, in which fraud and assassination are the simple means by which inconvenient obligations are acquitted, and troublesome friends or open enemies removed. It is not, however, that such acts are not held in themselves as crimes, or that their perpetrators, if instigated by vulgar vice or ferocity, are not condemned as culprits; it is only when the commission of the crime proposes a political end that it is represented as venial, and is compatible with the possession of great virtues, and even with an amiable character.

rewarded Chāṅkya directed all his efforts. He could have retained office as chief minister for himself had he chosen it and done very well without Rākshasa. But this was not his object; he never meant to seek self-elevation. Thus we can show that fraud is not used here to satisfy a selfish end. Chandanadāsa's fidelity to his friend is also adequately rewarded. The course of policy followed by Chāṅkya is that of crookedness, no doubt. But then he was driven to adopt such a course by the exceptional circumstances of the time. The Nandas had become unpopular and a political revolution had threatened Magadha. Chandragupta had appealed to him for help : and Chāṅ. knew that in helping him he would be helping the right man. Now the question before him was—now to accomplish his object with the least possible bloodshed or trouble to the people—whether to be guilty of innocent fraud and the adoption of extreme means for the removal of a few political adversaries or to plunge the country into general warfare and carnage; and he chose the lesser of two evils. Not that he did not know the sinfulness of his doings but that he could not help it. Thus the murders of Parvatika and Sarvārthasiddhi as also of the five allies of Malayaketu were political necessities. The unsuspecting Malayaketu was treacherously betrayed and made a captive, but this end accomplished, Chāṅ. restored him to his original possessions. Beyond the few incidents mentioned above, there is not a single case of homicide for which Chāṅkya is directly responsible. The threatened executions of Śakaṭ and Chandanadāsa were meant more as political expedients than facts to be accomplished. And the decapitations of the executioners of Śakaṭadāsa, is, as remarked by Mr. Dhruva, a political lie; and not a fact. For had it been a fact Sidh. and Sami. would not have so readily agreed the fact as the executioners of Chandanadāsa. Thus we see that the immorality of the policy of Chāṅkya is greatly redeemed by his desire to avoid general bloodshed (*cf.* इन्द्रया संभ्रान्तपौरद्विजगणरहितान् &c. I) and the utter absence of selfishness. The same may be said of the policy of Rākshasa. In judging of the actions of statesmen we must remember that theirs are the ethics of politics and not of

ordinary life. It would be certainly wrong to judge and form an estimate of the morals of a society from the doing of a few individuals under political exigencies. How difficult the statesman's task is the poet tells us in IV. 3 (कर्ता वा नाटकानां... कलेक्षणमस्मद्विषो वा.)

(8) THE PRINCIPAL CHARACTERS.

Of the characters represented in the play, Chāṇakya and Chandragupta are real historical personages. Rākshasa, too, must be so. For such an important character in the play could not have been a creation of the poet's fancy. Again, had it been a fictitious name, the poet could not have chosen such a reprehensible name as Rākshasa. Malayaketu may also be a historical person. Nipunaka, Virādhagupta, &c. as their names indicate, are, no doubt, fictitious characters.

Chāṇakya was the son of the sage Chanaka. His own name was Vishṇugupta. Owing to his crooked policy he was nicknamed Kautilya. He is also identified by some with Vātsyāyana,¹ the writer of the well-known Kāmasūtras. He was profoundly learned in the Vedic lore and was well versed in the occult charms and mystic rites taught in the Atharva Veda. He was a thorough master of state-craft, so great that Kāmandaka speaks reverentially of him at the beginning of his work, the Nītisāra, and pays his tribute of respect to him. (See com. P. 7.) He is said to have compiled an epitome of the science of politics for Chandragupta.² He was the advocate of doctrine of Sukritya or thoroughness of action सुकृत्यं विष्णुगुप्तस्य Pt. II.). Nothing is historically known

1. His different names as given by Sanskrit lexicographers are—

विष्णुगुप्तस्तु कौटिल्यश्चाख्यवो द्वाभिलोऽङ्गुलः ।

वात्स्यायनो मत्स्यनागपक्षितस्वामिनावपि ॥

निकायकरोप as quoted by Mr. Dhruva.

2. कवीन् ताकद्वरवनीतिन् । इवमिदानीनाचार्यविष्णुगुप्तो न मोर्षां पश्चि
कलोऽवदत्तैः संक्षिप्ता । D. K. VIII. p. 191.

about Rākshasa. According to tradition he lived, at first unknown to fame, near the residence of Chandanadāsa in Kusumapura. His name was Subuddhiśarman. One day the king Nanda had a riddle sent to him which no one at his court could solve.¹ Upon this the king sent for Subuddhiśarman. He solved it at once and the king was so much pleased with his ready wit and acuteness of intellect that he immediately appointed him his prime-minister. He was also a good swordsman and as he fought with the strength and fierceness of a giant. He soon came to be called Rākshasa. See II. 14, wherein his feats on the battle-field are described.

The principal characters in the play are the pairs—Chāṇakya and Rākshasa, Chandragupta and Malayaketu, Chāṇakya being the most important of them. Chāṇakya and Rākshasa are both introduced in the play in their official characters. Both are distinguished by an utter absence of all idea of self-interest.² Both have an ultimate end to gain and both are intriguing politicians; but here ends all that is common to them. The poet has been successful in finely drawing the contrast between the characters of these two politicians Chāṇakya is represented as a clear-sighted statesman of sound

1. It was this—Some kings, who were hostilely disposed towards Nanda and wanted to attack his territory, were told by their ministers that so long as Nanda had wise ministers to guide him it would be vain to expect to conquer him. To ascertain whether there was a clever and ready-witted minister at the court of Nanda they got a piece of wood well planed and of perfectly equal thickness, put it in a gold box and sent it to king Nanda with a letter requesting him to mark the root-end of the piece. Neither Nanda nor his ministers could find out that. So the king entered the inner apartment and asked one of the maids, Sumaṅgalā by name to bring the Brāhmaṇa Subuddhiśarman, whom she knew, to him. He on coming said to the king—'Sire, what is puzzling in this?' Put the piece in water and that end which will sink a little lower in the water is the end towards the root of the tree, as it must be comparatively heavier."

2. Cf. Chāṇakya has to fulfil a vow, but that accomplished, relinquishes rank and power; and Rākshasa, whilst he pursues Chandragupta with hostility, seeks only to revenge the death of his former sovereign without the thought of acquiring fortune or dignity for himself.—Wilson.

judgment, never erring in his estimate of men or selection of proper agents. He is firm of resolve and cool-headed and resourceful even under trying circumstances. By his foresight he not only frustrated the plans of his enemies, but by his wisdom and vigilance turned them to his own advantage. And who will say that the praise bestowed on him by his servants Bhāgurāyaṇa and Siddarthaka was not bestowed rightly; see V. 3 and VI 1. Rākshasa on the other hand, is represented as a better soldier than a politician, blundering in his schemes and not a proper judge of means or the characters of men. He is too noble-hearted to distrust any one about him. His faithfulness to his masters is exemplary. The destruction of the house of the Nandas weighed heavily upon his mind and consequently his judgment was often warped by his over-zeal in their cause. The one thought that took complete possession of his mind was how to wreak vengeance for his master's destruction on Chāṇakya and Chandragupta. This led him to engage even persons of untried integrity into his service and to confide his secrets to them. That a man was a deserter from the enemy's camp was enough to gain his confidence. To turn to Chāṇakya, he is wrongly called the Machiaveli of India. Though some of his actions look Machiavelian-like, his guiding principle was not *expediency* as opposed to *right*. He had a noble mission before him and the whole tenor of his life was self-less. Nor was pride of caste the ruling principle with him, as remarked by Wilson. True that he addresses Chand. as Vṛśala, but that was out of his almost paternal affection for him and not owing to the pride of caste, else Chandragupta could not but have resented it. The play does not speak of his having raised any of his Brāhmaṇa accomplices to eminence. Wilson's remark that Chāṇakya revenges wrongs done to himself is also unwarranted by anything in the play. For the play begins after the fall of the Nandas and Chāṇakya's personal wrong had been avenged. The avowed object of Chāṅk's policy, clearly stated at the beginning, is giving stability to his pupil's sovereignty by the consolidation of his empire (pp. 24. 28). The following traits of his character are well brought out in the play. (1) He is self-confident;

see his speech at pp. 22, 76. (2) He is a kind-hearted preceptor (p. 20). He is a harsh but generous master, else his servants could not have loved him so well. (3) His magnanimity is exceptional. (4) He is always ready to praise his enemies for their noble qualities : see pp. 12, 352, 354 (where he calls Rāk. महात्मा), 70 (where he praises Chandanadāsa) (5) the simplicity of his life and his utter disregard of earthly grandeur do ample credit to him as the scion of a saintly family; see Kanch.'s description of his house at p. 158. (6) His mastery over his mind. Even the cleverest of his servants were not able properly to gauge his mind or to comprehend his policy. (7) He is haughty and overbearing, but it was owing to this that he was feared by all. And if he boasts of his doings it was not an idle boast as remarked by Chandanadāsa (see p. 66). (8) He is a staunch advocate of industry and has no confidence in the working of fate; p. 192. (देवमविद्वांसः प्रमाणयन्ति). His policy is thorough.

His adversary Rāk. has no perfect mastery over his mind. He is unable to keep his secrets from his servants. He betrays the name of Virādhagupta, although he had at first concealed it from his servant (pp. 98, 126). He is somewhat superstitious, see p. 96 (वामाक्षिस्पन्वनं-सर्पदर्शनं); p. 240 (क्षपणकदर्शनं); p. 236 where he consults astrologers. He fails to impress Malaya. or his own servants with his personality. The servants of Chāṇ. stand in awe of him, while Siddhārthaka openly defies him. Rāk., however, is generous and straightforward. He is also a loving friend. His love for Chandanadāsa was unbounded. He also shows a just appreciation of his adversary's merits (p. 354). The iron sinews of Chāṇ. do not bend before difficulty. Rāk. loses heart when he meets with the reverses of fortune; see his soliloquy in the 6th Act.

Of the other two rivals Chandragupta is represented as having a proper regard, nay veneration, for his Guru (III. 33) while Malayaketu's regard for Rākshasa is very scanty, Chandragupta is a very competent (III. 3.) prince who has the good sense to put absolute confidence in the ability and diplomatic skill of his preceptor and entirely submits to his counsels (pp. 144, 146, 356). Malayaketu has no confidence in

Rākshasa (p. 230), but regards him with suspicion (IV. 8.). He not only allows his faith in him to be easily shaken but actually dismisses him from his service (Acts 4—5). He is capricious and thoughtless as proved by his execution of the five princes. He has no strength of character and lends an easy ear to the insinuations of the agents of his enemy. Rāk. himself gives the contrast in his complaint against Malaya. in VII. 14.

Of the minor characters Chandanadāsa stands out as a noble example of friendly affection. He would rather lose all than be treacherous to a trusting friend. Even. Chāṇa. is impressed by this trait of his character and admires him inwardly. See p. 70. A devoted faithfulness to their master marks the other characters. They subordinate the consideration of right or wrong to the cause of their chief and adhere to it with a singular tenacity. They neither betray trust nor grow remiss in the discharge of their duty, although treated with indignity or subjected to physical punishment.

APPENDIX TO INTRODUCTION.

(Taken from Wilson's *Hindu Theatre*).

EXTRACTS FROM CLASSICAL WRITERS RELATING TO THE HISTORY OF SANDRACOTTUS.

He (Alexander) had learned from Phigæus that beyond the *Indus* was a vast desert of twelve days' journey and at the farthest borders hereof ran the Ganges. Beyond this river dwell the *Tabresians* and the *Gandaritar* whose king's name was *Xandrames*, who had an army of 20,000 horse, 200,000 foot, 2,000 chariots and 4,000 elephants. The king could not believe this to be true, sent for *Porus*, and inquired of him whether it was so or not. He told him all was certainly true but that the present king of the *Gandaritæ* was but of a mean and obscure extraction, accounted to be a barber's son; for his father being a very handsome man, the queen fell in love with him and murdered her husband, and so the kingdom devolved upon the present king :—*Diodorus Siculus*.

At the confluence of the Ganges and another river is situated *Palibothra* : it is the capital of the *Prasii*, a people superior to other. The king, besides his birth-name and his appellation from the city, is also named *Sandracottus*. *Megasthenes* was sent to him.

Megasthenes relates that he visited the camp of *Sandracottus* in which 400,000 people were assembled.

Seleucus Nicator relinquished the country beyond the *Indus* to *Sandracottus*, receiving in its stead fifty elephants and contracting an alliance with that prince (contractâ cum eo affinitate).—*Strabo*.

Phgelas informed him, that eleven days from the river the road lay over vast deserts to the Ganges, the largest stream in India, the opposite bank of which the *Gangaridæ* and *Parrhasii* inhabited. Their King was named *Aggramen*, who could bring into the field 20,000 horse and 200,000 foot, 2,000 chariots and 3,000 elephants. As these things appeared incredible to the king he referred to *Porus*, who confirmed what he heard. He added, however, that the king was not only of low, but of extremely base origin, for his father was a barber, whose personal merits recommended him to the queen. Being introduced by her to the king then reigning he contrived his death, and under pretence of acting as guardian to his sons, got them into his power and put them to death. After their extermination he begot the son who was now king, and who, more worthy of his father's condition than his own, was odious and contemptible to his subjects.—*Quintus Curtius*.

Megasthenes tells us he was at the court of *Sandracottus*.

The capital city of India is *Palembothrā* on the confines of the *Prasii* where is the confluence of the two great rivers, *Erranoboas* and *Ganges*. The first is inferior only to the *Indus* and *Ganges*.

Megasthenes assures us he frequently visited *Sandracottus*, king of India.—*Arrian*.

Sandracottus was the author of the liberty of India after Alexander's retreat, but soon converted the name of liberty into servitude after his success, subjecting those whom he rescued from foreign dominion to his authority. This prince was of humble origin, but was called to royalty by the power of the gods; for, having offended Alexander by his impertinent language he was ordered to be put to death, and escaped only by flight. Fatigued with his journey he laid down to rest, when a lion of large size came and licked off the perspiration with his tongue retiring without doing him any harm. The prodigy inspired him with ambitious hopes and collecting bands of robbers he roused the Indians to renew the empire. In the wars which he waged with the captains of Alexander he was distinguished in the van, mounted on an elephant of great size and strength. Having thus acquired power, *Sandracottus* reigned at the same time that *Seleucus* laid the foundation of his dominion, and *Seleucus* entered into a treaty with him, and settling affairs on the side of India directed his march against Antigonus.—*Justin*—15—4.

The kings of the *Gandarites* and *Prasians* were said to be waiting for them there (*on the Ganges*) with 80,000 horse, 200,000 foot, 8,000 chariots and 6,000 elephants. Nor is this number at all magnified, for *Sandrocottus*, who reigned not long after, made *Seleucus* a present of 500 elephants at one time, and with an army of 600,000 men traversed India and conquered the whole.

Sandracottus who was then very young, had a sight of Alexander and he is reported to have said, that Alexander was within a little of making himself master of those countries; with such hatred and contempt was the reigning prince looked upon on account of his profligacy of manner and meanness of birth.—*Plutarch*.—*Life of Alexander*.

Important Abbreviations

A.G.—Apte's Guide to Sanskrit Composition.	MAL.-MADH—Mālati-Mādhavā.
A.-K.—Amarakośa.	MEGH.—Meghadūta.
AMARU.—Amaruśataka.	MRICH.—Mṛichchhakaṭika.
BG.—Bhagavadgītā.	M.-S.—Manusmṛiti.
BH.—Bhartṛihari's Śatakas.*	MUDRA.—Mudrārākshasa.
BHATTI.—Bhaṭṭikāvya (I-V)*	NAG.—Nāgānanda
BHAV. P.—Bhavishya Purāṇa.	N-CH.—Naiśhadhiyacharita.
CF (cf.), COMP.—Compare.	PAN.—Pāṇini's Ashṭādhyāyī
COM.—Commentary; commentator.	PRA.-CH—Prabodhachandrodaya.
DHU.—Dhruṅdirāja (com. on the Mud.)	Pt.—Pañchatantra.
D.-K.—Daśakumāracharita.*	RAGH.—Raghuvamśa.
D.-R.—Daśarūpaka.	RAM.—Rāmāyaṇa
GIT.—Gītagovinda.	RATN.—Ratnāvali.
HITOP.—Hitopadeśa.	R.-V.—Rig-Veda.
KAD.—Kādambarī.	RITUS.—Ritusamhāra.
KATHA's—Kāthāsarisāgara.	ŚAK.—Śākuntala.
KA'V.—Kāvyaḍarśa of Dandin.	S.-D.—Sāhitya darpaṇa.
KIR.—Kirātārjunīya (I.III).	SID.-K.—Siddhānta-kaumudī
K. N.—Kāmandak's Nīti-sāra Triv. edition.	ŚIS.—Śiśupālavadhā.
K.-P.—Kāvya-Prakāśa.	UP.—Upanishad.
KUM.—Kumārasambhava.	UTTAR.—Uttararāmacharita.
MAH.-BH.—Mahā-Bhārata.	VART.—Vārttika.
MALAV.—Mālavikāgnimitra.	VENI.—Veṅṅisamhāra.
MALLI.—Mallinātha.	VIK.-CH—Vikramānkadeva-charita of Bithaṇa.
	VIK.—Vikramorvaśīya.
	VISHP.—Viśṅu-Purāṇa.

DRAMATIS PERSONAE.

MALES

- चन्द्रगुप्त**—The new king of Pāṭaliputra, set on the throne by Chāṇakya, also called Viṣṭala and Maurya—the hero.
- चाणक्य**—A Brāhmaṇa politician, also called Vishṇugupta—the helper of Chandragupta in gaining the throne of the Nandas and his prime minister until Rākshasa was over.
- राक्षस**—The Brāhmaṇa minister of the late king and hostile to Chandra., whom it was Chāṇakya's policy to win over to the side of the new king.
- मलयकेतु**—Son of Parvataka, king of Mountaineers, allying himself with whom Rāk. wanted to invade Pāṭaliputra.
- भागुरायण**—Malayaketu's secretary and friend, but really an agent of Chāṇakya.
- निपुणक, जीवसिद्धि, सिद्धार्थक, सभिद्धार्थक**—Chāṇakya's agents and emissaries.
- शाङ्करव**—A pupil of Chāṇakya.
- चन्दनदास, शकटदास**—Friends of Rākshasa. Chandandāsa's son.
- बिराधगुप्त, प्रियंवदक**—Servants and agents of Rākshasa.
- बंहीनरी**—Chandragupta's chamberlain.
- जाजालि**—A chamberlain in attendance upon Malayaketu.

FEMALES.

Wife of Chandandāsa.

शोणोत्तरा—An attendant on Chandragupta.

बिजया—An attendant on Malayaketu.

OTHER PERSONS MENTIONED.

नन्द—King of Pāṭaliputra, destroyed by Chāṇakya.

पर्वतक or **पर्वतेश्वर**—A mountain king, whose alliance with Chandragupta was secured by Chāṇakya by promising to him half of the kingdom of the Nandas.

सर्वार्थसिद्धि—A relation of Nanda placed on the throne by Rākshasa after the fall of the Nandas but who retired to a forest life.

वंरोचक—Brother of Parvataka to whom the promised half of the kingdom was to be given but who was slain by Rākshasa's emissaries by being mistaken for Chandragupta.

SCENES.

Pāṭliputra in Acts, I., III., VI. VII., the capital of Parvatakadeśa in Acts II and IV.; and the camp of Malayaketu in Act V.

THE SUBHĀSHITAS OCCURRING IN THE PLAY

I. SENTENCES

	Page.
अत्यादरः शङ्कनीयः ।	६०
अधिकारपदं हि नाम निर्दोषस्यापि पुरुषस्य महदाशङ्कतस्थानम् ।	२७६
अनुचित उपचारो हृदयस्य परिभवादपि महद् दुःखमुत्पादयति ।	६०
अमन्त्रौषधिकुशलो व्यालप्राही प्रमत्तो मतङ्गजारोही लब्धाधिकारो जितकाशो राजसेवक इत्येते त्रयोऽप्यवश्यं विनाशमनुभवन्ति ।	८२
अयमपरो गण्डस्योपरि स्फोटः ।	२९४
अहो अलक्षितनिपाताः पुरुषाणां समविषमदशापरिणतयो भवन्ति ।	३१६
कायस्थ इति लघ्वी मात्रा ।	४२
कीदृशस्तृणानामग्निना सह विरोधः ।	६४
गतिः सोच्छ्रायाणां पतनमनुकूलं कलयति ।	२७६
दुराराध्या हि राजलक्ष्मीरात्मविक्षुरपि राजभिः ।	१४४
द्वेषमविद्वांसः प्रमाणयन्ति ।	१९२
द्वेषेनोपहतस्य बुद्धिरथ वा सर्वा विपर्यस्यति ।	३१४
न निष्प्रयोजनमधिकारवन्तः प्रभुभिराह्वयन्ते ।	१६६
न युक्तं प्राकृतमपि रिपुमवज्ञातुम् ।	४२
न हि सर्वः सर्वं जानाति ।	३६
निरोहाणामौशस्तृणमिध तिरस्कारविषयः ।	१६०
पुरंध्रीणां प्रज्ञा पुरुषगुणविज्ञानविमुखी ।	८८
प्रायो भृत्यास्त्यजन्ति प्रचलितविभवं स्वामिनं सेवमानाः ।	२४२
प्रारब्धमपरित्याज्यमेव ।	११८
भगवति कमलालये भृशमगुणज्ञाऽसि ।	८६
मनस्वी दम्यत्वात्स्खलति च न दुःखं बहति च ।	१४२
मुण्डितमुण्डो नक्षत्राणि पृच्छसि ।	२४६
यत्स्वयमभियोगदुःखंरसाधारणंरपाकृतं तदेव राज्यं मुलयति ।	३२
राज्यं हि नाम राजधर्मानुवृत्तिपरस्य नृपतेर्महवप्रीतिस्थानम् ।	१४४
विद्वांसोऽप्यविकत्थना भवन्ति ।	१९२
शिरसि भयमतिदूरे तत्प्रतीकारः ।	६६
सेवां लाघवकारिणीं कृतभियः स्थाने श्ववृत्ति विदुः ।	१५८

II. ŚLOKAS

ACT No.

अत्युच्छ्रिते मन्त्रिणि पार्थिवे च विष्टम्य पादावुपतिष्ठते श्रीः । सा स्त्रीस्वभावावसहा भरस्य तयोर्द्वयोरेकतरं जहाति ॥	४	१३
अप्राज्ञेन च कातरेण च गुणः स्याद्भूक्तियुक्तेन कः प्रज्ञाविक्रमशालिनोऽपि हि भवेत्किं भक्तिहीनात्फलम् । प्रज्ञाविक्रमभक्तयः समुदिता येषां गुणा भूतये ते भूत्या नृपतेः कलत्रमितरे संपत्सु चापत्सु च ॥	१	१५
उपरि घनं घनरटितं दूरे दयिता किमेतदापसितम् । हिमवति दिव्यौषधयः शीघ्रं सर्पः समाबिष्टः ॥ किं शेषस्य भरद्यथा न वपुषि क्ष्मां न क्षिपत्येष यत् किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेरास्ते न यन्निश्चलः । किं त्वङ्गीकृतमुत्सृजन्कृपणवत् इलाध्यो जनो लज्जते निर्भ्यङ्गं प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोत्रघ्नतम् ॥	(पु. ६६)	२
चीयते बालिशस्यापि सत्क्षेत्रपतिता कृषिः । न जालेः स्तम्बकरिता वस्तुगुणमपेक्षते ॥	१	३
तीक्ष्णादुद्धिजते मृदौ परिभवत्रासाक्ष संतिष्ठते मूर्खान्द्वेष्टि न गच्छति प्रणयितामत्यन्तविद्वत्त्वपि । शूरेभ्योऽप्यधिकं बिभेत्युपहसस्येकान्तभीरुनहो श्रीलब्धप्रसरेव वेशवनिता दुःखोपचार्या भृशम् ॥	३	५
पराश्रानुष्ठाने रहयति नृपं स्वार्थपरता परित्यक्तस्वार्थो नियतमयथार्थः क्षितिपतिः । पराथंश्चेत्स्वार्थाविभिमततरो हन्त परवान् परायत्तः प्रीतेः कथमिव रसं वेत्ति पुरुषः ॥	३	४
प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः । विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥	२	१७
भूषणाद्युपभोगेन (द्युपचारेण) प्रभुर्भवति न प्रभुः । परैरपरिभूतान्स्त्वभिव प्रभुरुच्यते ॥	३	२३
मित्राणि शत्रुत्वमुपानयन्तो मित्रत्वमर्थस्य वशाच्च शत्रून् । नीतिर्नयत्यस्मत्पूर्ववत्तं जन्मान्तरं जीवत एव पुंसः ॥	५	८
स दोषः सचिवस्यैव यदसत्कुरुते नृपः । याति यन्तुः प्रसादेन गजो व्यालत्ववाञ्छयताम् ॥	३	३२
स्वयमाहृत्य भुञ्जाना बलिनोऽपि स्वभावतः । गजेन्द्राश्च नरेन्द्राश्च प्रायः सीदन्ति दुःखिताः ॥	१	१६

टीकाकृत उपोद्धातः ।

सिन्दूरारुणगण्डमण्डलमदामोदधमद्रुङ्गिका-
शङ्करेण कलेन कर्णेश्वरजध्वानेन मन्त्रेण च ।
तत्तौर्यत्रिकरीतिमेति शिरसः शश्वन्मदान्दोलनं
यस्य श्रीगणनायकः स दिशतु श्रेयांसि भूयांसि वः ॥ १ ॥
पद्भिरङ्गैरुपेताय पुमर्थांमरभूरुहे ।
शङ्कराय नमस्कृमो निगमाय नयाय च ॥

स्ववंशवर्णनम् ।

श्रीमद्गोसलवंशभूपतिकुलामात्येषु विरुयातिमा-
न्भारद्वाजकुलार्णवेन्दुरुदभृद्वावाजिरप्रयाहितः ।
पुत्रस्तस्य किलैकभूपतिमणेर्मन्त्री सदैवादृत-
स्तेनासीद्गुरुवत्प्रगल्भधिषणो गङ्गाधराख्योध्वरी ॥ २ ॥
तस्य द्वौ तनयादुदारचरितौ कृष्णाम्बिकागर्भजा-
वेकश्मापतिलाळितौ गुरुपदे चारोप्य संमानितौ ।
तत्पुत्रेण च शाहजीक्षितिभृता ज्येष्ठानुवृत्त्यादृतौ
तत्सादृग्विधायहारकरणाद्धिद्वत्प्रतिष्ठापकौ ॥ ३ ॥
ज्येष्ठस्तत्र सदावदातचरितः श्रीमातृसिंहाध्वरी
गायत्रीसञ्जपासनादिभिरपि श्रौतैश्च सत्कर्मभिः ।
आत्मानं परिपूय तं सुचरितैः पुत्रै प्रतिष्ठाप्य च
त्रेषा ब्रह्महिताय सत्कृतिचित्तान्स ब्रह्मलोकानगात् ॥ ४ ॥
तस्यात्मत्रितयेग्रजस्तु धृतिमानानन्दरायाध्वरी
कौमारात्प्रभृति प्रगल्भधिषणः श्रीशाहराजादृतः ।
इष्टापूर्तसदभदानसहितत्रैविषष्टद्वैः सह
श्रुत्युक्तार्थपरिष्कियापद्ममतिः सत्कर्मनिष्णातधीः ॥ ५ ॥
श्रीसाम्बं त्रिपुरेश्वरीमपि कुलाराध्यं नृसिंहं यज-
न्मिष्टान्नैर्जपहोमपूजनमहैवासन्तिकैः शारदैः ।
सोयं भक्त्युपपादितैः स्मृतिगतैः श्रौतैश्च सत्कर्मभिः
श्लाघ्यः श्रीप्रभुरिष्टदैवतदयादृष्ट्या चिरं जीवतात् ॥ ६ ॥

युग्मम्

ज्येष्ठे तत्र नृसिंहयज्वनि दिवं यातेनुजस्तत्सुता-
न्पश्यन्पुत्रवदग्रजापचितिमप्यानन्दराये दधत् ।

वैतानानि च कारयन्सुचरितान्येतैः स्वपुत्रेण च
 श्रीमान्महाप्रिचिद्विजयते श्रीश्रयम्बकाप्योऽध्वरी ॥ ७ ॥
 यो गङ्गामवगाहकः पथि महायासं दवीयस्यय-
 न्दृष्ट्वां मातरमिष्टदेवततया शुश्रूवमाणोनिशम् ।
 धन्यः श्रेयसि गाङ्गपाथसि सुदुर्मतया निमज्ज्य स्वयं
 हन्त स्वाद्दमज्जयत्पितृगणान्सर्वाभवान्भोनिधेः ॥ ८ ॥
 वोढुं शाहमहीभृता निजधुरां संछन्वमानोपि त-
 ष्छ्रौतोपास्तिविरोधि नाचकमत प्रज्ञावतामग्रणीः ।
 मन्त्रे धर्मनयेथ तेन गुरुवभित्यादुतस्तत्कृपा-
 लक्ष्मैर्भूरिधनैरयष्ट विबुधान्यज्ञैर्महादक्षिणैः ॥ ९ ॥
 तन्त्रे कुत्रचन प्रष्टस्य बहुधा राजानुरोधादयं
 तत्तिस्र्यै बहुनो व्ययेन बहुना जातोऽधमणो भृशम् ।
 राजा प्राज्यमृणं तदस्य स निराकर्तुं विलम्बं व्यधा-
 भिवेदाद्यमाधमर्ष्यविहतस्तीर्याटनायात्रजत् ॥ १० ॥
 तत्रोच्चैरुपचार्य नीवृदधिपैरेनं स्वयं चादरा
 त्प्रत्युद्गम्य समादधाद्गुणत्रिदामपेसरः शाहराद् ।
 स त्यागेशसरूपतामथ गतस्तत्पादपद्मार्चना-
 यत्तस्वान्ततया ययातिनलमान्धात्रादिभिर्दुर्लभाम् ॥ ११ ॥
 भ्राता तस्य महोन्नतिः क्षरभजीराजः प्रशास्ति क्षितिं
 विश्वानन्दविद्याधिभिर्गुणगणैरावर्जयन्विष्टपम् ।
 वृत्तीर्ब्रह्महिताय शाहजिमहाराजार्पिताः पालय-
 नाधिक्येन सदादृतद्विजवरासीर्बर्क्षितप्रभवः ॥ १२ ॥
 नित्यं वर्षति वासवो जनपदामोदाय दृष्टिं शुभां
 कात्रेरीसलिलैश्च चोलधराणिः स्वच्छन्दमाप्यायते ।
 यस्मिन्राज्यमिदं प्रशासति निराबाधं जगन्मोदते
 स श्रीमान्छरभः क्षितीन्दुरवनीं शासश्चिरं जीवतु ॥ १३ ॥
 एतं ज्येष्ठपुरस्त्रिकयोपचरितं मन्त्रिप्रवीरं दया-
 नावा प्रार्णमहार्णवाहुदधरदाक्षिण्यशाली नृपः ।
 दृष्टिं चातवृषास्य सख्यगिरिजाकूले वृकूले श्रुति-
 स्मृत्युक्ताखिलकर्मणां श्रितपरित्राणप्रत्रीणस्य सः ॥ १४ ॥
 यः कौमारिलतन्त्रताः समतनोत्कर्मस्थितिं पावनीं
 ब्रह्मोपादिशाशु श्लोकधुतये यो नारदाय स्फुटम् ।
 तं स्कन्दं परिचर्य साधु परया भक्त्या तदामुं मह-
 स्कर्म ब्रह्मफलं सुधीः कलयते यः स्वामिशैले स्थितिम् ॥ १५ ॥
 विष्णुमैर्दर्विशाखाभिश्चसुसुगलं मध्यरत्नं यदीयं
 सैषा चन्द्रार्कनिष्का लघुमणिभिरिवालङ्कृता चोपहोमैः ।
 स्पृताहोरात्रसुत्रे विधिवदुपथिताधानतः सप्तविंशे
 वर्षे नक्षत्रसन्नगखिलमल्लभ्यकप्रीतये येन पुण्या ॥ १६ ॥
 शोचं स्वामिगिरौ गीरीसकृपया प्राप्य स्थितिं सुस्थिरां
 विद्वद्वैदिकवान्धवैः सह सदा संशुक्लसंपन्नरः ।

श्रीतैः सचरितैरुपास्तिष्ठभगैराराधयन्नीश्वर
 श्लाघ्यः श्रीत्रियपुत्रपोत्रसहितो जीयात्सहस्रं समाः ॥ १७ ॥
 परिष्कुर्वन्नेतत्पुरमभिजनश्रीत्रियब्रुवा-
 श्रितागारैरुहामभिरुपवनाभोगसुभगैः ।
 सुमेधोभिर्वेदत्रयत्रिविधशास्त्राभ्यसनतः
 सस्रद्धुष्टं छात्रैरशनबसनाभ्यङ्गसहितैः ॥ १८ ॥
 कुमारेशं भक्त्या शिरश्चपश्चरन्भूषणगणै-
 रुदारैस्तैस्तैरप्युपचिततरैरुत्सवभरैः ।
 प्रसादास्यौषेः श्रियमद्वभवनभष्यविभव-
 श्विरं जीवन्नव्याद्भवनमखिलं त्र्यम्बकसखः ॥ १९ ॥
 तदीयायाः पात्रं निरुपधिदयायाः श्रितगणै-
 र्गण्यस्तेनैवार्पितवस्रकृतैः कैश्च स्रकृतैः ।
 समाराध्य श्रीशं विधुतपितृदेवाघृणतया
 कृतार्थस्तस्याज्ञादरवशतया जातकुतुकः ॥ २० ॥
 बुधो दुण्डिनाम्ना जगति विदितो लक्ष्मणसुधी-
 मणोः श्रीमद्यासान्वयजलधिचन्द्रस्य तनयः ।
 दधन्सुद्राङ्गु राक्षसमिति नवं नाम शुभसं-
 विधानं व्याचष्टेद्भुतरसमवं नाटकवरम् ॥ २१ ॥

कथोपोद्घातः ।

श्रीमद्विशाखदत्तीये सुद्राराक्षसनाटके ।
 कथोपोद्घातमाचक्षे संविधानावबुद्धये ॥ २२ ॥
 नन्दान्तं क्षत्रियकुलामिति पौराणशासनात् ।
 कल्याणै नन्दनामानः कञ्चिदासम्मीभुजः ॥ २३ ॥
 सर्वार्थसिद्धिनामासौसंषु विख्यातपौरुषः ।
 स चिरादाशिषत्पृथ्वीं नत्रकोटिशतेश्वरः ॥ २४ ॥
 वकनामादयस्तस्य कुलामात्या द्विजातयः ।
 बभूवुस्तेषु विख्यातो राक्षसो नाम भूधरः ॥ २५ ॥
 दण्डनीतिप्रवीणः स षाड्गुण्यप्रविभागवित् ।
 शुचिः शरतमो नन्दैर्मान्यो राज्यधुरामधात् ॥ २६ ॥
 राज्ञः पत्नी सुनन्दासीज्ज्येष्ठाम्या वृषलात्मजा ।
 सुराख्या सा प्रिया भर्तुः शीललावण्यसंपदा ॥ २७ ॥
 स कदाचिन्नपोनिष्ठमतिथिं गृहमागतम् ।
 अर्घ्यपाद्यदिभिर्भक्त्या सभायाः समपुपुजत् ॥ २८ ॥
 तस्य पादादकं पत्न्योरुपयुष्ठांश्चभूव सः ।
 ज्येष्ठायान्यपतन्मूर्तिं नवपादोदचिन्दवः ॥ २९ ॥
 एको सुगयान्तं भक्त्या मूर्त्तां प्रहृष्टेण साग्रहीत् ।
 तदादरं बोध्य तस्यां प्रमसादाधकं द्विजः ॥ ३० ॥
 सुरा प्रासूत तनयं मौर्याख्य गुणवत्तरम् ।
 सुनन्दा बहुगर्भाभ्यां मांसपेशिमसूत सा ॥ ३१ ॥

नवास्यां गर्भशकलान्यासंस्तानि तु राक्षसः ।
 तैलद्रोणीषु निक्षिप्य यत्नेन समपूपुषत् ॥ ३२ ॥
 बभूवुर्नैव ते वीरा राक्षसेनाभिवर्षिताः ।
 नन्दा इत्येव ते पित्रा व्यपदिष्टा महोजसः ॥ ३३ ॥
 तेषु राज्यं समासज्य तत्सेनान्यं महामतिम् ।
 विधाय मौर्यं राजासौ शृङ्खः शमरतोभवत् ॥ ३४ ॥
 चन्द्रगुप्तोत्तमास्तस्य मौर्यस्यासञ्छातं सुताः ।
 अत्यशेतेव तान्नन्दान्मौर्यः पुत्रैर्महानलैः ॥ ३५ ॥
 ततो नन्दा दुरात्मानः सपुत्रं तमस्यया ।
 प्रवेश्यान्तर्भूमिगृहं मन्त्रव्याजादजीघतन् ॥ ३६ ॥
 मधुच्छिष्टमयं जातु जीवन्तमिव पञ्जरे ।
 सिंहमाधाय नन्देभ्यः प्राहिणोत्सिंहलाधिपः ॥ ३७ ॥
 यो द्रावयेदिमं कूरं द्रागनुह्राव्य पञ्जरम् ।
 स वोस्ति कश्चित्सुमतिरित्येवं सन्दिदेश च ॥ ३८ ॥
 वाक्छलं तदजानद्भिर्मन्दैर्नन्दैर्विलोभितः ।
 कथंचिदवशिष्टासुः समुत्तार्यं समाहितः ॥ ३९ ॥
 चन्द्रगुप्तस्तु मेधावी प्रतमायःशलाकया ।
 व्यलापयत्पञ्जरस्थं व्यस्मयन्त ततोखिलाः ॥ ४० ॥
 जिघांसितोपि भृच्छिद्राज्जन्दैरैतेन हेतुना ।
 निष्कासितो जिजीवासौ भाविन्या देवसम्पदा ॥ ४१ ॥
 आजानुवाहुरित्यादिराजलक्षणलक्षितः ।
 औदार्यशौर्यगाम्भीर्यनिधिर्विनयवारिधिः ॥ ४२ ॥
 ईदृशोपि स तैर्दुष्टैर्नैस्यांलुभिरसद्यत ।
 पुनश्छत्रवधे तस्य प्रायतन्त दुराशयाः ॥ ४३ ॥
 अन्नसप्राधिकारे तैर्नियुक्तः कालपर्ययम् ।
 प्रतीक्षमाणस्तत्रास्थास्त नन्दापचिकीर्षया ॥ ४४ ॥
 स कदाचित् द्विजं कंचिद्राक्षीदतिकोपनम् ।
 पादलग्नकुशोन्मूलदाहे कृतमहोद्यमम् ॥ ४५ ॥
 मत्वातिकोधनं मौर्येस्तं नन्दोन्मूलनक्षमम् ।
 उपेत्य शरणं श्रेष्ठसिद्धये समुपाचरत् ॥ ४६ ॥
 विष्णुगुप्ताभिधानः स ब्रह्म एव द्विजोत्तमः ।
 औशनस्यां इण्डनीस्थां ज्योतिःशास्त्रे च पारगः ॥ ४७ ॥
 नीतिशास्त्रप्रणेता यश्चणकस्तस्य नन्दनः ।
 चाणक्य इति विख्यातः श्रोत्रियः सर्वधर्मवित् ॥ ४८ ॥
 गुणाढ्ये चन्द्रगुप्तस्य पक्षपातो महानभूत्
 स च नन्दकृतं तस्मै व्यसनं स्वं न्यवेदयत् ॥ ४९ ॥
 नन्दराज्यं तदा तस्मै प्रतिश्रुत्य बभुक्षितः ।
 भुक्तिशालां स नन्दानां प्रविश्याप्रासने स्थितः ॥ ५० ॥
 नन्दाः क्रुद्धा महात्मानं कालीपहहचेतसः ।
 बहुरित्यवमत्यैनमासनाद्ददतिष्ठिपन् ॥ ५१ ॥

धिग्धिग्मा मैवमित्येवं वादिष्वस्त्रिणमन्त्रिषु ।
 अघासनात्ते चाणक्यं क्रीडाकुलमर्चाकृषन् ॥ ५२ ॥
 मध्येशालं स रोषान्धः शिखास्रुन्मुच्य पाणिना ।
 प्रतिज्ञामकरोत्तीव्रां नन्दवंशदिधक्षया ॥ ५३ ॥
 दर्पान्धान्दुर्मतीनेतानेवं मामवजानतः ।
 नन्दाधमानवृत्त्राय न बभ्रामि शिखामिमाम् ॥ ५४ ॥
 इत्पुत्रत्वा निर्यथौ तूर्णं पुरास्त्रुभितमानसः ।
 गतश्रियश्च ते कुर्द्धं न समादधतोद्धताः ॥ ५५ ॥
 चन्द्रगुप्तोपि स तदा स्वनिग्रहभयाकुलः ।
 निर्यायोपांशु नगराच्चाणक्यं सस्रुपाश्रयत् ॥ ५६ ॥

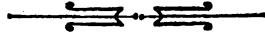
नाटकीयवस्तुनिर्देशः ।

मौर्येन्दुसुपसंगृह्य कौटिल्यः कुटिलं नयम् ।
 अनुसन्दधदातिष्ठयत्नं नन्दकुलोद्गतौ ॥ ५७ ॥
 स्वामिन्नमिन्दुशर्माणं कृत्वा क्षपणकाकृतिम् ।
 तेनाभिचारिकविदा राक्षसादीनवञ्चयत् ॥ ५८ ॥
 नन्दराज्यार्द्धपणनात्सस्रुत्थाप्य महाबलम् ।
 पर्वतेन्द्रं म्लेच्छबलैर्न्यरुणत्कुसुमं प्ररम् ॥ ५९ ॥
 नन्दाः सर्वे सुसंरब्धा निरुद्धाः प्रबलारिभिः ।
 दृष्ट्वा राक्षसवीर्येण युद्दायैव मनो दधुः ॥ ६० ॥
 घटमानोपि बहुधा दुर्जयं वीक्ष्य तद्बलम् ।
 राक्षसश्छपना हन्तुं मौर्यं तेनाथ सम्भवे ॥ ६१ ॥
 सर्वे नन्दाः पर्वतेन्द्रबलानिष्ठसमेधिते ।
 चाणक्यक्रोधदहने घोरे शलभतामयुः ॥ ६२ ॥
 ततः स राक्षसः क्लिष्टः प्रक्षीणबलपौरुषः ।
 निरुद्धविविधासारप्रसारं क्षीणसञ्चयम् ॥ ६३ ॥
 असुरशं पुरं पश्यन्नसुरक्षणतत्परः ।
 नन्ददृष्टस्य सर्वार्थसिद्धेरेनं सुरङ्गया ॥ ६४ ॥
 पुराभिःसार्यं निभृतं पौरैर्नन्दावुरागिभिः ।
 पुरं मौर्यवशीकृत्य तत्सख्यमिव नाटयन् ॥ ६५ ॥
 अभिचारकृतां मौर्यायादिशद्विषकन्यकाम् ।
 तच्छ्रमवित्पर्वतेशं कौटिल्योघातयत्तया ॥ ६६ ॥
 स्वच्छप्र बोधयित्वा तत्सुतं मलयकेतुकम् ।
 उपांशु भीषयित्वाप्तैः पलाययत् कूटधीः ॥ ६७ ॥
 अराजकं बशीकृत्य कौटिल्यः कुसुमं पुरम् ।
 नन्दावुरक्तपौराढ्यं सहसा न विवेश तत् ॥ ६८ ॥
 पुरं प्रविष्टमप्याशु जिघांस राक्षसो रिपुम् ।
 सुहृद्भिर्दाहवर्माथैः कूटयन्त्राण्यप्युजत् ॥ ६९ ॥
 कौटिल्यः कुटिलप्रज्ञस्तत्सर्वमरिकल्पितम् ।
 विषकन्याकूटयन्त्रगरादि व्यबुध्यत ॥ ७० ॥

क्रूरेण राक्षसेनैव अस्मत्पक्षजिघांसया ।
 विषकन्या पर्वतेभ्यो योजितेति समादधत् ॥ ७१ ॥
 वैरोचकं पर्वतेभ्योत्तरं चकिताशयम् ।
 अस्थापयजिगमिषुं शपथैश्छलगमिषैः ॥ ७२ ॥
 स्वापवार्दं निहुवानः पर्वतेभ्योत्थितम् ।
 प्राग्दित्सितार्थराज्येन षष्ठः प्रालोभयच्च तम् ॥ ७३ ॥
 सर्वार्थसिद्धिरगमत्पस्तमुं कश्चिद्दने ।
 तत्रापि चारदृक् क्रूरः कौटिल्यस्तमजीघनत् ॥ ७४ ॥
 सर्वार्थसिद्धिं निहतं श्रुत्वा मोक्षन्स राक्षसः ।
 गत्वा मलयकेतुं तं प्रोत्साहयितुमृषिवाञ् ॥ ७५ ॥
 अरुढमूलं मौर्यं द्रागुन्मूल्य सहसा बलात् ।
 आनृप्यं गन्तुमिच्छामि स्वामिनां नाकत्रासिनाम् ॥ ७६ ॥
 सर्वेस्मास्वनुरज्यन्ते पौरा गृह्णाभिसन्धयः ।
 तस्योपांशु वचायाज्ञाः पुरे जायति मामकाः ॥ ७७ ॥
 सौपांशुर्विक्रमैश्च घटेमहि हिताय ते ।
 जहि मौर्यं सकौटिल्यं नन्दराज्यं तवास्तु त्वत् ॥ ७८ ॥
 विषकन्यां योजयित्वा चाणक्येनैव पापिना ।
 पिता ते मौर्यराज्यार्द्धहारी विनिहतश्छलात् ॥ ७९ ॥
 सर्वथैव निहत्यैमश्रुपायेन बलेन वा ।
 त्वय्यासज्यास्त्रिलं राज्यमानृप्यं स्वामिनामयै ॥ ८० ॥
 इति प्रोत्साद्य बहुधा श्रीमात्साहसिकाघणीः ।
 मौर्यं जेतुं म्लेच्छबलैः समनद्यत राक्षसः ॥ ८१ ॥
 उपोद्घातोत्र वृत्तायाः कथाया एवमीरितः ।
 अतः परं कविर्वस्तु नाटकीयं प्रयोक्ष्यते ॥ ८२ ॥
 क्रूरघ्नः स इत्यन्मिस्पद्ये प्रस्तावनाश्रुत्वे ।
 उक्तमर्थं श्लेषदिक्षा कविरन्ववदन्मनाह् ॥ ८३ ॥
 इत्युपोद्घातप्रकरणम् ।

अथ

मुद्राराक्षसम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

धन्या केयं स्थिता ते शिरसि शशिकला किं नु नामैतदस्या
नामैवास्यास्तदेतत्परिचितमपि ते विस्मृतं कस्य हेतोः ।

नारीं पृच्छामि नेन्दुं कथयतु विजया न प्रमाणं यदीन्दु-

देव्यानिहोतुमिच्छोरिति सुरसरितं शाश्वतमठ्याद्विभोर्वः ॥ १ ॥

अयेदं नाटकं साङ्गं लक्षणपुरःसरं व्याख्यायते । तत्र तावन्नान्दीपद्यद्वयं धन्या
केयमित्यादि । अत्र श्रीमान्विशाखदत्तनामा महाकविः प्रारिप्सितस्य नाटकस्य
निर्विघ्नपरिसमाप्तिप्रचयसिद्धयर्थं स्वेष्टदेवतागुणसंकीर्तनपूर्वकाशीर्वचनरूपं मङ्गलं शिष्य-
शिक्षायै नान्या निबन्धनार्थतः शब्दतश्च नाटकीयं वस्तु ध्वनयति । नान्दीलक्षणमग्रे
वक्ष्यते । तत्राग्रे नान्दीपद्ये धन्या केयं स्थिता ते शिरसि इति जटाजूटकुहर-
निलीनां दिव्ययुवतिरूपधारिणीं गङ्गामवलोक्य सेष्यायाः शिवायाः शिवं प्रति
प्रश्नः । परमप्रेयस्यहं वामाङ्गेवतिष्ठामि मत्तोप्युपरि उत्तमाङ्गे श्लाघ्ये स्थाने केयं
स्थितेति ईर्ष्यास्फोटको धन्याशब्दः । किं च धन्या योषित्प्रलोभिकेति वचनादेवं
प्रलोभनशीलायाः कथं वक्ष्योसीति उपाळम्भोपि ध्वन्यते । यद्वा । व्यतिरे-
कलक्षणया धन्याशब्दोऽधन्यावचनः । पूज्यस्य भर्तुर्या शिरः समारूढवती
साधन्या अश्लाघ्या तस्याः कथं वक्ष्योसीति ध्वन्यते । द्वियं तां निहोतुकाम
शिवः शिरस्थमेव शशिनं कलाशब्दशिरस्कृतया स्त्रीलिङ्गेन निर्दिश्य छलेनोत्तरयति ।
शशिकलेति । पुनरपि मया पृष्टाया एव युवत्याः शशिकलेति नाम स्यादिति
मन्वानाया देव्या ऋजूक्तिः किं नु नामैतदस्या इति । पुनश्च शशिकलामेवोद्दिश्य
अस्या इत्युभयसाधारण्येन शिवस्य छळोत्तरं नामैवास्यास्तदेतत्परिचितमित्यादिना ।
कस्य हेतोरिति केन हेतुनेत्यर्थः । निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायोदर्श-
नमिति षष्ठी । ते इति शेषे षष्ठी । अथ परिचितशाशिकलानामकथनम्बाजेन

अपि च ।

पादस्याविर्मवन्तीमवनेतिमवने रक्षतः स्वैरपातैः

सङ्कोचेनैव दोष्णां मुद्गरमिनयतः सर्वलोकातिगानाम् ।

दृष्टिं लक्ष्येषु नोभ्रंज्वलनकणमुचं बध्नतो दाहमीते-

रित्याधारानुरोधाग्निपुरविजयिनः पाठु वो द्वैःसवृत्तम् ॥ २ ॥

मया बुभुत्सितां युवतिं निहृत इति शिवस्य केतवं ज्ञात्वा जटाजूटनिलीना-
परिचितनारीविषयकः प्रभ्रः क्रियते न परिचितेन्दुविषय इति देव्याह नारीं
पृच्छामि नेन्दुमिति । तत्र नारीमिति एकस्मिन्नेव पदे पृच्छतेरप्रधानकर्मत्वं
देव्यभिमतत्वेनापाद्य वाक्छलेन पुनरपि शिव उत्तरयति । यदि नारीं प्रति प्रभ्रः
क्रियते न तु मां प्रति इन्दुप्रधानकर्मकः तर्हि सजातीयत्वाद्विश्रम्भपात्रं ते सखी
पृथ्वा सती कथयतु विजया न प्रमाणं यदीन्दुरिति । सुयोज्यमानोपीन्दुरूपार्थः
न प्रमाणं यदि तथ्यत्वेन न संमतश्चेदित्यर्थः । यद्वा । उभयोः कर्मकारकयोः
सन्निहितयोः सतीरेकस्य त्यागायोगात् नारीमिन्दुमित्युभयमपि अप्रधानकर्मत्वे-
नापाद्य शिव एवमाह । यदि नारीं प्रति प्रभ्रः क्रियते नेन्दुं प्रति तर्हि कथयतु
विजया । न प्रमाणं यदीन्दुर्विजातीयत्वादिन्दुः प्रष्टव्यत्वेन न संमतश्चेदित्यर्थः ।
देव्या निहोतुमिच्छेरिति सुरसरितं शाठ्यमव्याद्विभोर्वैः इत्येवं प्रकारेण देव्याः
सकाशाद्दुःखितापादानत्वविवक्षया पद्ममी । सुरसरितं गङ्गां निहोतुमपलपितु-
मिच्छोर्वाक्छलेन देवीं वधयत इति यावत् विभोः परमेश्वरस्य शाठ्यं छलोक्ति-
रव्यात्पायादिति पद्यस्य वाच्योर्थः । अत्र वक्रोक्तिरलङ्कारः । यदुक्तमन्यथा-
वाक्ष्यमन्यथात्वेन योज्यते । श्लेषेण काव्यं विज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधेति
लक्षणात् ॥ तेन च वक्ष्यमाणं नाटकीयं वस्तु व्यज्यते अतोलङ्कारेण
वस्तुध्वनिः ॥ १ ॥

द्वितीयं नान्दीपद्यं पादस्येति । पादस्य स्वैरपातैः स्वच्छन्दस्फालनैराविर्म-
वन्तीमाभिर्भविष्यन्ती । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेत्त लट् । अवनेः पृथिव्याः
अवनतिं न्यगभावं भङ्गमिति यावत् । रक्षतः परिहरतः अवनिभङ्गीत्या शनैः
पादौ निक्षिपत इत्यर्थः । चोरं रक्षतीत्यत्र चोरस्य स्वच्छन्दचारनिषेधवद-
त्रावनेरवनत्याविर्भावनिषेधो रक्षतेरर्थः । सङ्कोचेनेति । सर्पान् लोकानूर्ध्वं तिर-
श्वातिक्रम्य गन्तुं समर्थानाम् । अतिविस्तारभाजां दोष्णां भुजानां सङ्कोचे-
नैव भुजाघातेन लोकाः संहता मा भूवन्मिति भुजानां क्रोडीकरणेनैव मुद्गर-

भिनयतः अङ्गविक्षेपं कुर्वतः । 'अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपो व्यञ्जकाभिनयो समौ' इत्यमरः ।
दृष्टिमिति । उपज्वलनकणमुच्यं तीव्रविस्फुल्लिकिरं दृष्टिं भाललोचनं लक्ष्येषु दृग्भिनय-
दर्शनीयेषु वस्तुषु दाहभीतेर्दग्धानि मा भूवन्निति न बध्नतः न निक्षिपतः । इतीति ।
इत्याधारानुरोधादित्येवमुक्तस्याधारस्य नृत्तक्रियाश्रयस्य पृथिव्यादेरनुरोधाद्यथाक्रमं
भङ्गसंहरणदाहा मा भूवन्निति अनुक्रोशात् त्रिपुरविजयिनः शिवस्य दुःखनृत्तं दुःखेन
कृच्छ्रेण यथाकथंचित्सायन्तनावश्यकविधितयाङ्गवैकल्येनाप्यनुष्ठीयमानं नृत्तं वः पातु
इति पद्यस्य वाच्योर्थः । नन्वत्र तृतीयलोचनाभिनयासंभवाश्रुतवैकल्यप्रसजनमयुक्तं
तत्पिधायापि द्वाभ्यामेव लोचनाभ्यां लक्ष्याभिनयस्य सुकरत्वादिति चेन्मैवम् ।
द्विलोचनस्यैकस्मिन्नलोचने विकलेन्येनाभिनयवैकल्यवभिलोचनस्यापि तथात्वोपपत्तेः ।
तस्मादुक्तं दृग्भिनयवैकल्यप्रयुक्तदुःखनृत्तत्वप्रसजनं समञ्जसमिति सन्तोऽव्यम् । अत्र
त्रिपुरविजयिन इति पदेन मया त्रिपुरविजयिना विशिखवह्निना त्रिपुरं दग्धं एवं
श्रोधाभिना नन्दवंशवत्सरक्षसं मलयकेतुं दग्धुं समर्थस्यापि चाणक्यस्य राक्षस-
सञ्जिघृक्षानुरोधात्कृच्छ्रेण कुटिलनीतिप्रयोगाभिनवेश इति ध्वनितम् । अत्र अव-
न्यादीनामवनत्याद्ययोगेपि योगकल्पनात्संबन्धातिशयोक्तिरलङ्कारः । संबन्धाति-
शयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनमिति तल्लक्षणात् । त्रिपुरविजयिन इति साभिप्राय-
विशेषणात्परिकरालङ्कारश्च । ताभ्यां कौटिल्यनीतिरूपवस्तुध्वनिः । अनयैव रीत्या
गणपतिस्तुतिपरमस्मदीयं पद्यम् ।

शेषाहेः फणभङ्गभीहरवनौ मन्दं निधत्ते पदं
चीत्कारं जगदण्डसंपुटभिदाभीत्या विधत्ते मन्नाक् ।
नोष्ठीयेत जगज्जवादिति शनैः कर्णाञ्जलं दोलय-
त्येवं योस्त्रिलोकरक्षणचणः पायाद्गणेशः स वः ॥

अत्र पूर्वानन्दीपद्ये

नान्दीपद्येभिधातव्यं चन्द्रनामेति शासनात् ।
इन्दुरित्यमृतं बीजमायुःप्रदमुदीरितम् ॥
सनामा सूचितस्तेन चन्द्रगुप्तोपि नायकः ।
लक्ष्मीकृन्मगणश्चोक्तस्तल्लक्ष्मीस्थैर्यसूचनम् ॥
नान्दीपद्येषु कुर्वीत मनाःकाव्यार्थसूचनम् ।
इति शास्त्रात्कविः किञ्चिद्वस्त्वेवं समसूयुचत् ॥
शृङ्गारो वाधवा वीरो मुख्यः स्यान्नाटके रसः ।
करुणाद्भुतहासाद्यास्तयोरङ्गतया मताः ॥

वीरो रसः प्रधानं स्यान्मुद्राराक्षसनाटके ।
 अत्यद्भुतकरी शाठ्यनीतिरत्राङ्गमिष्यते ॥
 नीतिद्विधेरिता धर्मशाठ्यप्राधान्यभेदतः ।
 धर्मशाठ्ये सन्दघतो द्विविधा सा यथायथम् ॥
 आथा युधिष्ठिरादिभ्यो विदुरादिभिरीरिता ।
 अन्योक्ता धृतराष्ट्र्य दुर्दान्तैः कणिकादिभिः ॥
 अत्यद्भुतविधादत्र संविधानान्महाकविः ।
 प्रपञ्चयति चाणक्यमुखेन कुटिलं नयम् ॥
 दण्डनीतिर्विनयनाल्लोकस्थितिविधायिनी ।
 ऐशी तनुर्द्विधा सा स्याच्छिवा घोरा विभेदतः ॥
 शिवा धर्मानुविद्धा स्याद्गोरा कौटिल्यगर्भिता ।
 साध्वान्चारः साधुनेति न्यायाद्योज्या द्वयोर्द्वयोः ॥
 उमा सत्त्वप्रधानत्वाद्गुनीतितयेष्यते ।
 गङ्गा कुटिलगामित्वात्कुटिला नीतिरिष्यते ॥
 तां धर्मनीतेर्निहृत्य प्रपञ्चयितुमुत्सुकः ।
 चाणक्योद्भुतधीरत्र विभुशब्देन सूचितः ॥
 आधारवशतो दुःखनृत्तमि युत्तरेण च ।
 पथेन ध्वनितं कृच्छ्राच्छाठ्यनीतिप्रकल्पनम् ॥
 आधारो राक्षसो मौर्यराज्यनिर्वाहकत्वतः ।
 तत्सञ्जिघृक्षयाधत्त कौटिल्यः कुटिलं नयम् ॥
 कलौ पापिनि कौटिल्यनीतिः सद्यः फलप्रदा ।
 इत्यभिप्रेत्य कौटिल्यस्तामेवात्र प्रयुक्तवान् ॥
 इत्याराधानुरोधादित्युक्त्या राक्षसरक्षणम् ।
 यत्नाद्विधेयं ध्वनितं कुद्धान्मलयकेतुतः ॥
 भागुरायणवाक्येन तदेतस्फुटयिष्यते ।
 रक्षणीया राक्षसस्य प्राणा इत्यादिना पुरः ॥
 सचिवायत्तसिद्धित्वात्पौरुषं स्वमदर्शयन् ।
 गभीरात्मा चन्द्रगुप्तो धीरोदात्तोत्र नायकः ॥
 तद्राज्याङ्गधुरं वेढुं धृतिमान्नाक्षसोर्हति ।
 तत्संप्रहोत एवात्र साध्यो नीतिस्तु साधनम् ॥
 एवमत्रार्थत इन्दुः शाठ्यमिति शब्दतश्च मनाक्काव्यार्थो ध्वनितः
 उदीरितकयम्बकार्यैर्नान्दीपद्यध्वनिः शुभः ।
 स एष दुष्णिडनाकारि कारिकाशिष्टिभैः स्फुटः ॥

अथ नाटकादिलक्षणानि निरूप्यन्ते ।

रूप्यतेभिनयैर्यत्र वस्तु तद्रूपकं विदुः ।

नाटकायैर्दशविधं तदित्यन्यत्र विस्तरः ॥

तद्वक्तं दशरूपके ।

नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः ।

व्यायोगसमवकारौ वीध्यङ्गैः मृगा इति ॥

एतेषां लक्षणानि विस्तरभयात्रेहोच्यन्ते । अथेषां सामग्री निरूप्यते । तत्र पञ्च सन्धयः ।

मुखं प्रतिमुखं गर्भः सविमर्शो निबर्हणम् ॥ इति ॥

सन्धिर्नाम एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानामवन्तरप्रयोजनसंबन्धः । तत्रारम्भबीजसंबन्धो मुखसन्धिः ॥ यत्नबिन्दुसंबन्धः प्रतिमुखसन्धिः । प्राप्त्याशापताकयोः संबन्धो गर्भसन्धिः । नियताप्तिप्रकर्षसंबन्धो विमर्शसन्धिः । फलागमकार्ययोः संबन्धो निर्वहणसन्धिः ।

बीजबिन्दुपताकाख्यप्रकरीकार्यलक्षणाः ।

आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमाः ॥

अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः ।

यथासंख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्च सन्धयः ॥ इति ॥

अर्थप्रकृतयः कार्यसिद्धिहेतवः बीजादयः पञ्चारम्भादिपञ्चावस्थासमन्विताः सन्तः यथासंख्यं मुखाद्याः पञ्चसन्धयो जायन्त इत्यर्थः । आरम्भादीनां लक्षणं निरूपितं दशरूपके ।

औत्सुक्यमात्रमारम्भः फललाभाय भूयसे ।

प्रयत्नस्तु तदप्राप्तौ व्यापारोत्तित्वरान्वितः ॥

उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसंभवः ।

अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिः सुनिश्चिता ॥

समप्रफलसंपत्तिः फलयोग उदाहृतः ।

अथ बीजादिपञ्चकं निरूप्यते ।

स्तोकोद्दिष्टः कार्यहेतुबीजं विस्तार्यनेकधा ।

अवान्तरार्थषिच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम् ॥

प्रतिपाद्यकथाङ्गं स्थाप्यताका व्यापिनी कथा ।

अव्यापिनी प्रकरिका कार्यं निर्वाहकृत्फले ॥

इति लक्षणसंप्रहः ।

अथ नान्दीस्वरूपं निरूप्यते ।

अर्थतः शब्दतो वापि मनाक्काव्यार्थसूचनम् ।

यत्राष्टभिर्द्वादशभिरष्टादशभिरेव वा ॥

द्वाविंशत्या पदैर्वापि सा नान्दी परिकीर्तिता ॥

नाटकादिरूपकाणामादौ विहितं पद्यं नान्दीत्युच्यते । कैश्चिन्नान्यां परनियमो नाभ्युपगम्यते अतोत्र नाटके पदनियमो नादृतः । यद्वा पदशब्दः पादवचनः । तथा च पद्यद्वयेनाष्टपदा नान्दी कृतेति ज्ञेयम् । अत्र नाटके वीरो रसः । अति-गहनकौटिल्यनीतिरूपोद्भूतरसः प्रधानमङ्गं । अन्ये शृङ्गारकरुणादयो यथायर्थं द्रष्टव्याः । धीरोदात्तो नायकः । प्रख्यातमिति वृत्तम् । इतिहासनिबन्धनं प्रख्यात-मिति लक्षणात् । चाणक्यकृतस्य नन्दवंशोद्भरणस्य चन्द्रगुप्ताभिषेकस्य च विष्णु-पुराणबृहत्कथाकामन्दकादिषु संक्षेपेणोक्तत्वात् ।

विष्णुपुराणे ।

नव चैतामन्दान्कौटिल्यो ब्राह्मणः समुद्धरिष्यति । कौटिल्य एव चन्द्रगुप्तं राज्येभिषेक्ष्यति । अतःपरं शूद्राः पृथिवीं भोक्ष्यन्तीति ।

बृहत्कथायाम् ।

चाणक्यनाम्ना तेनाथ शकटारगृहे रहः ।

कृत्यां विधाय सप्ताहात्सपुत्रो निहतो नृपः ॥

शकटार क्षपणकलिङ्गधारी चाणक्यमित्रमिन्दुशर्मा ।

योगानन्दे यशःशेषे पूर्वनन्दसुतस्ततः ।

चन्द्रगुप्तः कृतो राज्ये चाणक्येन महौजसा ॥

कामन्दके ।

वंशे विशालवंशानामृषीणामिव भूयसाम् ।

अप्रतिग्राहकाणां यो बभूव भुवि विश्रुतः ॥

जातवेदा इवाचिष्मान्वेदान्वेदविदांवरः ।

योधीतवान्मुचतुरक्षतुरोप्येकवेदवत् ॥

यस्याभिचारवज्रेण वज्रज्वलनतेजसः ।

पपात मुलतः श्रीमान्मुपर्वा नन्दपर्वतः ॥

एकाकी मन्त्रशक्त्या यः शक्तः शक्तिधरोपमः ।

आजहार नृचन्द्राय चन्द्रगुप्ताय मेदिनीम् ॥

नीतिशास्त्रामृतं धीमानर्थशास्त्रमहोदधेः ।

य उद्भ्रे नमस्तस्मै विष्णुगुप्ताय वेधसे ॥ इति ॥

(नान्यन्ते ।)

सूत्रधारः—अलर्मतिप्रसङ्गेन । आज्ञापितोस्मि परिषदा यथाद्य त्वया सामन्तवटेश्वरदैत्तपौत्रस्य महाराजपदभाक्पृथुसूनोः कवेर्विशाख-
दैत्तस्य कृतिरभिर्नवं मुद्राराक्षसं नाम नाटकं नाटयितव्यमिति । यत्सत्यं
काव्यविशेषवेदिन्यां परिषदि प्रयुञ्जानस्य ममापि चेतसि सुमहान्परितोषः
प्रादुर्भवति । कुतः ।

चीयते बालिशस्यापि संक्षेत्रपतिता कृषिः ।

न शालेः स्तम्बकरिता वमुर्गुणमपेक्षते ॥ ३ ॥

तद्यावदिदानीं गृहं गत्वा गृहिणीमाहूय गृहजनेन सह सङ्गी-
तकमनुतिष्ठामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) इमे नो गृहाः ।
तद्यावत्प्रविशामि । (नाट्येन प्रविश्यावलोक्य च ।) अये तत्किमिदम-

नान्यनन्तरप्रविष्टेन सूत्रधारेण रङ्गप्रसादनपुरःसरं मृदुमधुरपदैः पदैः भारती-
वृत्त्याश्रयणेन काव्यार्थः सूचनीयस्तदुक्तम् ।

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।

ऋतुं कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ॥ इति ॥

तदेतदाह नान्यन्त इति । परिषदा सन्दिष्टार्थस्य क्षिप्रं कर्तव्यत्वाद्वाचा-
मतिप्रसङ्गो वारणीय इत्यर्थः । 'अलं भूषणपर्याप्तिसक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः ।
यत्सत्यमिति सद्वातो ध्रुवमित्यर्थे । अत्र भारतीवृत्तेरङ्गं परिषदभिमुखीकरण-
फला कविकाव्यनटादीनां प्रशंसारूपा प्ररोचना कृता । तथा हि । सामन्त-
वटेश्वरेति महाकुलप्रसूतत्वकथनेन कविप्रशंसा काव्यविशेषवेदिन्यामिति काव्यपरि-
षदोः प्रशंसा ।

बालिशस्येति । स्वस्य बालिशकृषीवलदृष्टान्ताद्विनयप्रदर्शनेनात्मश्लाघापराङ्मु-
क्षत्वरूपमहागुणकथनात्प्रस्तुतिः । बालिशस्य बीजावापानभिह्नस्यापि सुक्षेत्रपतिता
कृषिः कर्षणं कृषिर्लक्षणया तत्संबन्धि बीजमित्यर्थः । चीयते उपचिता अभिवृद्धा
भवति । शालेः एकस्य शाल्यङ्कुरस्य स्तम्बकरिता सुक्षेत्रगुणकृतनिबिडीभवनशी-
लता वमुः बीजावापकर्तुः गुणं दक्षत्वादिकं नापेक्षते किंतु स्वयमेव भूसारगुणे
नोपचिता भवतीत्यर्थः अत्र सुक्षेत्रदृष्टान्तोपि परिषत्प्रशंसैव । स्तम्बं स्तोमं करो-
तीति स्तम्बकरिः । स्तम्बशक्रतोरिन्त्रीद्विवत्सयोरिति वक्तव्यमित्यनुशासनास्त-

स्मद्रृहेषु महोत्सव इव दृश्यते । स्वस्वकर्मण्यधिकतरमभियुक्तः
परिजनः । तथा हि ।

बहति जलमियं पिनष्टि गन्धा-
नियमियमुद्ग्रथते स्रजो विचित्राः ।

म्बशब्दे उपपदे कृष् इन्द्रप्रत्ययः ॥ ३ ॥ अनुष्ठितामि अनुष्ठास्यामीत्यर्थः ।
यावत्पुरानिपातयोरिति लट् । इदमामुखम् । तदुक्तम् ।

सूत्रधारो नटीं ब्रूते मारिषं वा विदूषकम् ।
स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्तया यत्तदामुखम् ॥
प्रस्तावना वा तत्र स्यात्कथोद्धातः प्रवृत्तकम् ।
प्रयोगातिशयश्चेति श्रीण्यङ्गान्यामुखस्य हि ॥ इति ॥

एषामङ्गानां स्वरूपं निरूपितं दशरूपके ।

स्वेतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र सूत्रिणः ।
गृहीत्वा प्रविशेत्पात्रं कथोद्धातो द्विधैव सः ॥
प्रस्तूयमानपात्रस्य गुणवर्णनया स्वतः ।
प्रविशेत्सुचितं पात्रं यत्र तत्स्यात्प्रवृत्तकम् ॥
एषोयमित्युपक्षेपात्सूत्रधारप्रयोगतः ।
पात्रप्रवेशो यत्राय प्रयोगातिशयो मतः ॥ इति ॥
वीथ्यङ्गान्यामुखाङ्गत्वादुच्यन्तेत्र स्वभावतः ।
उद्धात्यकावलगिते प्रपञ्चत्रिगते छलम् ॥
वाक्केल्यधिबले गण्डमवस्यन्दिदनालिके ।
असत्प्रलापव्याहारमृदवानि त्रयोदश ॥ इति ॥

एषां लक्षणानि । गूढार्थपदपर्यायमालारूपेण प्रश्नोत्तरमालारूपेण च द्विविध-
मुद्धत्यकम् । अवलगितमपि द्विविधम् । अन्यकार्यच्छन्नान्यकार्यकरणम् । अन्य-
कार्यप्रसङ्गात्प्रकृतकार्यसिद्धिश्चेति । असद्भूतं मिथःस्तोत्रं प्रपञ्चः । पूर्वैरङ्गे नटादिभिः
साम्यादनेकार्थप्रयोजनं त्रिगतम् । प्रियसदृशैर्वाक्यैरप्रियैर्लोभनं छलम् । साकाङ्क्षस्य
वाक्यस्य निवर्तनमुक्तिप्रत्युक्तिर्वा वाक्केलिः । स्पृष्टयान्योन्यवाक्याधिक्यमधिबलम् ।
सहसोदितं प्रस्तुतविरोधि गण्डम् । रसावेशादुक्तान्यथाव्याख्यानमवस्यन्दिदतम् ।
सोपहासनिगूढार्थप्रहेलिका नालिका । प्रहेलिकावहेलनवचनम् । असंबद्धकथाप्रायः
प्रलापोसत्प्रलापः । अन्यार्थं हास्यप्रलोभनकरवचनं व्याहारः । दोषाणां गुणवत्प्रति-
पादनं मृदवमिति । एषां यथासंभवं कतिचित्प्रस्तावनायां प्रयोक्तव्यानि । अत्र अये

मुसलमिदमियं च पातकाले

मुहुरमुयाति कलेन हुंकतेन ॥ ४ ॥

भवतु कुटुम्बिनीं तावदाह्वयं पृच्छामि । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।)

गुणवत्युपायनिलये स्थितिहेतोः साधिके त्रिवर्गस्य ।

मद्भवन्ननीतिविद्ये कार्योचार्ये द्रुतमुपेहि ॥ ५ ॥

(प्रविश्य ।) नटी—आर्य इयमस्मि । आज्ञानियोगेन मामार्योनुगृह्णातु । (अज्ज इअहि । अण्णाणिओएण मं अज्जो अणुगेह्हुदु ।)

सूत्र ०—आर्ये तिष्ठतु तावदाज्ञानियोगः । कथम किमद्य भवत्या

तत्किमिदमित्यादिना गृहकृत्यप्रसङ्गेन क्रूरग्रहः स केतुरिति प्रस्तावनारूपकार्यसिद्धे-
रवलगनादवलगितं नाम आमुखाङ्गम् । वहति जलमिति स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥४॥

गुणवत्युपायेत्यार्या । अल्पसमासा ऋजुपदा भारती वृत्तिः । अत्र भार्याविषये
सौशील्यगृहकृत्यदक्षत्वादयो गुणा उपायश्च । नीतिविषये गुणाः सन्धिविग्रहादयः
षट् सामादय उपायाश्चत्वारः । विहितकार्योपदेशृत्वात्कार्योचार्यत्वमुभयत्र समम् ।
गार्हस्थ्यस्थितिहेतुत्रिवर्गसाधकत्वं पत्न्याः श्रुतिस्मृतिषु प्रसिद्धम् । नीतिविषये क्षयः
स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनामित्युक्तलक्षणस्त्रिवर्गो राज्यस्थितिहेतुः ।
अत्र ऋतुं कंचिदुपादाय भारती वृत्तिमाश्रयेदिति वचनात्तृतीयाङ्के वर्णयिष्यमाण-
शरदृतुपादानं कृतमिति बोद्धव्यम् तथाहि अम्भःप्रसादादिगुणवति विजिगीषुणां
सामाद्युपायनिलये तेषामेव दिग्विजयावसरप्रदायित्वनार्थसाधिके तन्निबन्धनत्वाद्धर्म-
कामयोस्तत्साधिके च । एवं लोकस्थितिहेतुत्रिवर्गस्य साधिके जैत्रयात्रादिकार्या-
णामाचार्येणुकूलत्वेन प्रवर्तिके भोः शरद् द्रुतमुपेहीति विजिगीषुणा चन्द्रगुप्तेन
शरदागमः प्रार्थ्यते तन्मन्त्रिणा चाणक्येन राक्षसातिसन्धानार्थं स्वकुलविद्यानीति-
रभिमुखाक्रियत इति च ध्वनितम् । उपायनिलये इत्यत्र निलीयतेत्रेति योगेन
निलयशब्दो विशेष्यनिघ्नः । शरदतोर्विजयानुकूलत्वं सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चा-
श्यानकर्दमान् । यात्रायै नोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरदित्यादि सर्वैर्महाकविभिः
बहुशः प्रपञ्चितम् । अत्र श्लेषोलङ्कारः । ' नानार्थसंशयः श्लेषो वर्ण्योवर्ण्योभयास्पद ' इति तल्लक्षणात् । अत्रासद्भूतभार्यास्तोत्रं प्रपञ्चः । साम्यादनेकार्थप्रयोजनं त्रिगतं
चामुखाङ्गं त्रिष्वनुगतत्वादन्यर्थम् ॥ ५ ॥

आर्ये तिष्ठत्विति । इयं साकाङ्क्षस्य वाक्यस्य निर्वतनरूपा वाक्येतिः । कथ-

भगवतां ब्राह्मणानामुपनिमन्त्रणेन कुटुम्बकमनुगृहीतमभिमता वा भवन-
मतिथयः संप्राप्ता यत एष पाकविशेषारम्भः ।

नटी—आर्ये आमन्त्रिता मया भगवन्तो ब्राह्मणाः । (अज्ज
आमन्तिदा मए भवन्तो बह्मणा ।)

सूत्र०—कथय कस्मिन्निति ।

नटी—उपरज्यते किल भगवान् चन्द्र इति । (उवरज्जदि किल
भअवं चन्दो त्ति ।)

सूत्र०—आर्ये क एवमाह ।

नटी—एवं खलु नगरवासी जनो मन्त्रयते । (एवं खु णअरवासी
जणो मन्तेदि ।)

सूत्र०—आर्ये कृतश्रमोस्मि चतुःषष्ट्यङ्गे ज्योतिःशास्त्रे । तत्प्र-
वर्त्यतां भगवतो ब्राह्मणानुद्दिश्य पाकः । चन्द्रोपरागं प्रति तु केनापि
विप्रलब्धासि । पश्य ।

कूरग्रहः स केतुश्चन्द्रं संपूर्णमण्डलमिदानीम् ।

अभिभवितुमिच्छति बलात्

येत्यादि । इदमन्यार्थं पाकक्रियासाफल्यार्थं कुटुम्बकमनुगृहीतमिति प्रलोभनकरं
वचनं व्याहारः ॥

कस्मिन्निति । केन निमित्तेनेत्यर्थः । सर्वासां प्रायोदर्शनस्योक्तत्वात् ॥

उपरज्यतीति । इदं प्रियसदृशैर्वाक्यैर्विलोभनं छलम् । वक्ष्यति च विप्रलब्धा-
सीति ॥ एवमिति अयं असंबद्धकथाप्रायः प्रलापः असत्प्रलापः । [उपरागो
ग्रहप्रस्तत्वम् ।] अत्र वृथा पाकारम्भरूपदोषस्य तत्प्रवर्त्यतामिति गुणवत्प्रतिपादनं
मृदवं नामाङ्गम् ।

कूरग्रह इति । नेपथ्ये स्थितस्य चाणक्यस्येदं सहसोदितं प्रस्तुतस्य चन्द्र-
ग्रहस्य विरोधि गण्डम् । कूरग्रहः स प्रसिद्धः केतुः राहुर्नित्यर्थः । उभयोरेकस्य-
रीरत्वेनाभेदव्यपदेशः । चन्द्रमसमिदानीमद्य पौर्णमास्यां पूर्णमण्डलमभिभवितुं

(नेपथ्ये)

आः क एष मयि स्थिते चन्द्रमभिभवितुमिच्छति ।

सूत्र०—

रक्षत्येनं तु बुधयोगः ॥ ६ ॥

नटी०—आर्य कः पुनरेष धरणीगोचरो भूत्वा चन्द्रं ग्रहाभियो-
गाद्रक्षितुमिच्छति । (अज्ज को उण एसो धरणीगोअरो भविअ चन्दं
ग्गहाभिजोआदो रक्खिवदुं इच्छदि ।)

सूत्र०—आर्ये यत्सत्यं मयापि नोपलक्षितः । भवतु भूयोभियुक्तः
स्वरव्यक्तिमुपलप्स्ये । (क्रूरग्रह इत्यादि पुनस्तदेव पठति ।)

(नेपथ्ये)

आः क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति ।

सूत्र०—(आकर्ष्ये ।) आं ज्ञातम् । कौटिल्यः ।

नटी०—(भयं नाटयति ।)

प्रसितुं बलादिच्छति परन्तु बुधस्य ग्रहस्य योगः संबन्ध एनं चन्द्रमसं रक्षतीति ।
तथा च ज्योतिःशास्त्रे व्याससंहितायां गर्गवचनम् ।

ग्रहपञ्चकसंयोगं दृष्ट्वा न ग्रहणं वदेत् ।

यदि न स्याद्बुधस्तत्र तं दृष्ट्वा ग्रहणं वदेत् ॥ इति ॥

चाणक्यावगतार्थस्तु क्रूरो घोरः ग्रहः चन्द्रगुप्ताभिभवं प्रति आप्रहो यस्य स
क्रूरग्रहो राक्षसः केतुना मलयकेतुना सहितः सकेतुः भीमो भीमसेन इतिवत् ।
चन्द्रम् असंपूर्णमण्डलमिति छेदः । चन्द्रं चन्द्रगुप्तमिदानीमसंपूर्णमण्डलमवशीकृत-
सर्वराष्ट्रमयाप्यरूढमूलमिति यावत् । बलान्महता म्लेच्छबलेनाभिभवितुं पराभवितु-
मिच्छतीति । एनं तु बुधस्य नयज्ञस्य चाणक्यस्य योग उपायो रक्षतीति प्रस्ता-
वनार्थः । प्रस्तावना तु तत्र स्यात्कथोद्धातप्रवर्तिकेति लक्षणात् इयं प्रस्तावना । अत्र
वाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वात् आमुखप्रस्तावनयोः समुच्चयः कृत इति बोध्यम् । अत्र
मुद्रानामालङ्कारः । सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैरिति लक्षणात् ॥ ६ ॥

[अभियुक्तः निपुणं दत्तावधान इत्यर्थः । स्वरव्यक्त्या कस्यायं स्वर इति
ज्ञास्यामीत्यर्थः ।]

आर्य इति । इदं सोपहासं निगूढार्थग्रहेकिका नालिका । क एष इति । इदं
स्पर्धयान्योन्यवाक्याधिक्यरूपमधिबलम् ।

सूत्र०—

कोटिल्यः कुटिलमतिः स एष येन
क्रोधाग्नौ प्रसभमदाहि नन्दवंशः ।

चन्द्रस्य ग्रहणमिति श्रुतेः सनाम्नो
मौर्येन्दोर्द्विषदभियोग इत्यवैति ॥ ७ ॥

कौटिल्य इति । चन्द्रस्य ग्रहणमिति श्रुतेः श्रवणात्सनाम्नः समाननामकस्य मौर्येन्दोश्चन्द्रगुप्तस्य द्विषदभियोगः द्विषता मलयकेतुनाभियोगो निरोधः अभिषेण-नमिति यावत् । इत्यवैति एवं जानातीत्यर्थः । अत्र सनाम्नो मौर्येन्दोः द्विषदभियोग इत्यवैतीति रसावेशादुक्तान्यथाव्याख्यानमवस्यन्दितं नामामुखाङ्गम् । गूढार्थपरपर्या-यमालारूपं प्रश्नोत्तरमालारूपं च द्विविधमप्युद्घात्यकं नामाद्यमङ्गमाद्ये नान्दीपये कृतमामुखाङ्गत्वेन संग्राह्यम् । नान्दीपयस्याप्यामुखप्राक्कालिकत्वेनामुखान्तभूतस्या-प्युचितत्वात् । यदि नान्दी आमुखबहिर्भूतैवेत्याग्रहस्तर्हि क्रूरग्रहः सकेतुरित्यत्रैव गूढार्थपरपर्यायरूपमुद्घात्यकं बोध्यम् । अत्र रक्षत्येनं तु बुधयोग इति स्वेतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र सूत्रिण इति लक्षणात्कथोद्घातः । येन क्रोधाग्नौ प्रसभमदाहि नन्दवंश इति प्रस्तुयमानकार्यस्य गुणवर्णनया स्वत इति लक्षणसत्त्वात्प्रवृत्तकम् । स एष इति पदाभ्यां एषोयमित्युपक्षेपात्सूत्रधारप्रयोगत इति लक्षणस्य च सत्त्वा-त्प्रयोगातिशयक्षेति ग्रीण्यङ्गानि प्रस्तावनाया उक्तानि । इति वीध्यङ्गैस्त्रयोदशभिः स्वाङ्गैश्च त्रिभिः सहिता षोडशाङ्गा प्रस्तावना निरूपिता । अत्र प्रथमाङ्के वृत्तवर्ति-ष्यमाणानां कथाशानां निदर्शकः । संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः । इत्युक्तलक्षणो विष्कम्भो न कृतः । प्रस्तावनयैव क्रोधाग्नौ प्रसभमदाहि नन्दवंश इति वृत्तकर्थांशस्य मौर्येन्दोः द्विषदभियोग इति वर्तिष्यमाणकथांशस्य च निदर्श-नात् । यद्वा । अन्तर्जवनिकासंस्थैधूलिकार्थस्य सूचनेति लक्षणात्पथ्यगतेनैव चाणक्येन नाटकीयार्थस्य सूचनात् प्रस्तावनान्तर्गतेव च्चूलिका कृतेति बोध्यम् । अथ प्रकृते नाटके मुखसन्धिरारभ्यते । सन्धेः सामान्यलक्षणानि दशरूपके — अवान्तरार्थसंबन्धः सन्धिरैकान्वये सतीति । एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथाशानां अवान्तरप्रयोजनेन संबन्धः सन्धिः । तत्रारम्भबीजसंबन्धो मुखसन्धिः ॥ ७ ॥

यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थससंभवा ।

प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितम् ।

इति मुखसन्धिभक्षणम् ।

तदित आवां गच्छावः । (इति निष्कान्तौ ।)

इति प्रस्तावना ।

(ततः प्रविशति मुक्तां शिखां परामृशन्कुपितश्चाणक्यः ।)

चाण०—कथय क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति ।

पश्य

आस्वादितद्विरदशोणितशोणशोभां

सन्ध्यारुणामिव कलां शशलाञ्जनस्य ।

जृम्भाविदारितमुखस्य मुखात्स्फुरन्तीं

को हर्तुमिच्छात हरेः परिभूय दंष्ट्राम् ॥ ८ ॥

ततः प्रविशति इत्यादिसन्दर्भो मुखमन्धिः । मौर्यलक्ष्मीस्थैर्यहेतुराक्षससंप्रहूरूप-
मुरुप्रयोजनार्थायाश्चाणक्योपायविचारकथाया अनुकूलदैवकृतराक्षसमुद्रालाभाद्यवान्त-
रप्रयोजनेन सह संबन्धस्य सामान्यलक्षणस्यारम्भबीजसंबन्धस्य च वक्ष्यमाणवि-
शेषलक्षणस्य वक्ष्यमाणाया बीजसमुत्पत्तेश्च सत्त्वात् ।

मुक्तां शिखामिति । नन्दकुलप्रतिज्ञावसरे मुक्ता शिखा न बद्धा चन्द्रगुप्त-
लक्ष्मीस्थैर्यस्याद्याप्यनिष्पन्नत्वात् । अत्र सिंहवदतिक्रमपि मां परिभूय मया महता
संरम्भेण साधितां मौर्यलक्ष्मीं राक्षसो हर्तुमिच्छतीति रूपकातिशयोक्त्या ध्वनितम् ।
रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्याध्यवसानतः । इति लक्षणात् । को नामेति राक्षसस्य
साहसिकत्वदुःसाध्यसाधकत्वादयो गुणाः सूचिताः । हरेर्दंष्ट्रामिति मौर्यश्रियो दुर्-
द्वरत्वं सूचितम् । आस्वादितेति । अचिरकृतनन्दवंशवधरोषः अद्यापि न शान्त इति
सूचितम् । सन्ध्यारुणचन्द्रकलादुष्टान्तेन मौर्यश्रीरभिनवा वद्विष्णुर्विश्वाभिनन्द्येति च
सूचितम् । जृम्भाविदारितमुखस्येति स्वस्यास्मिन्विषयेतिजाप्रता ध्वनिता । स्फुरन्ती-
मिति समप्राङ्गतया लक्ष्म्या वैरिदुःसाध्यत्वमुक्तम् । एवं जाप्रतोपि मम पौरुषं
परिभूय अवज्ञाय मौर्यलक्ष्मीं हर्तुं यतत इत्यहोतिशूरो दण्डनीतिपारदश्चा स्वामि-
कार्यधुर्यो राक्षसोवश्यं संप्राप्य इति चाणक्यौत्सुक्यमात्ररूपा बीजस्यारम्भावस्थार्थतः
सूचिता । चन्द्रगुप्तलक्ष्मीस्थैर्यफलकस्य राक्षससंप्रहूरूपकार्यस्य हेतुरनुकूलदंशचाण-
क्यनीतिप्रयोगो बीजम् । यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य सागरिकाप्राप्तिहेतुरनुकूलदैवो
यौगन्धरायणोद्योगः । यथा वा वेणीसहारे द्रौपदीकेशसंयमनहेतुर्भीमक्रोधोपचितो
युधिष्ठिरोत्साहो बीजम् । तच्च बीजं महाकार्यवान्तरकार्यभेदादनेकप्रकारमित्यन-
कषाविस्तारित्युक्तम् । राक्षससंप्रहृश्च मलयकेतुनिग्रहं विना त घटत इति निग्रहोप्य-

अपि च ।

नन्दकुलकालभुजगीं कोपानलबहलनीलधूमलताम् ।

अद्यापि बध्यमानां बध्यः कौ नेच्छति शिखां मे ॥ ९ ॥

अपि च ।

उलङ्घयन्मम समुज्ज्वलतः प्रतापं

कोपस्य नन्दकुलकाननधूमकेतोः ।

सद्यः परात्मपरिमाणविवेकमूढः

कः शालभेन विधिना लभतां विनाशम् ॥ १० ॥

शार्ङ्गरव शार्ङ्गरव ।

(प्रविश्य ।) शिष्यः । उपाध्याय आज्ञापय ।

चाण०—वत्स उपवेष्टुमिच्छामि ।

शिष्यः—उपाध्याय नन्वियं सन्निहितवेत्रासनैव द्वारप्रकोष्ठशालम् ।

तदस्यामुपवेष्टुमर्हत्युपाध्यायः ।

चाण०—वत्स कार्याभिनिर्योग एवास्मान्व्याकुलयति न पुनरुपाध्यायसमभूः शिष्यजने दुःशीलता । (नाब्धेनोपविश्यात्मगतम् ।)

वान्तरप्रयोजनत्वेन सूचनीयः ॥ ८ ॥ तदेतदाह नन्देति । नैत्यकौटिल्यगुणेन कालभुजगीधूमलतात्वेन निरूपणम् । बध्यो मलयकेतुरित्यर्थः । मलयकेतुनिग्रहं विना शिखां न बध्नामीति पद्यस्य निष्कृष्टोर्थः ॥ ९ ॥

इममेव संरम्भं वीररसेनोपोद्धलयति । उलङ्घयन्निति । मम मदीयस्य समुज्ज्वलतः प्रदीप्तस्य नन्दकुलदाहकवह्निरूपस्य कोपस्य प्रतापमुग्रत्वं ज्वालां चोलङ्घयन्नतिक्रमिव्यभित्यर्थः । कः मलयकेतुः परात्मनोः परिमाणं तारतम्यं तद्विवेकशून्यः शालभेन विधिना दहनज्वालापतयालुशलभरीत्या विनाशं लभताम् । [अत्र कामन्दकः—आत्मानं च पांश्वैव ज्ञात्वा धीरः समुत्पतेत् । एतदेव हि विज्ञानं यदात्मपरवेदनम् ॥ अन्यत्र च नाग्निं पतङ्गवद्गच्छेत् स्पृश्यमेव हि संस्पृश्येत् । किमन्यत्स्यादृते दाहात्पतङ्गस्याग्निमृच्छतः ॥ इति ।] अत्र पद्यद्वयेनुभयताद्वय्यरूपकालङ्कारः । विषयभेदाद्दूष्यं रजनं विषयस्य यत् । रूपकं तु त्रिधाधिवयन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः । इति लक्षणात् ॥ १० ॥

कार्यसंरम्भवैयर्थ्येण द्विरुक्तिः शार्ङ्गरवेति । वत्सेति । इदमुपालम्भगर्भवचनम् । अधुनाप्यासनं त्वया न सजीकृतमित्याशयः । वत्स कार्याभि-

कथं प्रकाशतां गतोयमर्थः पौरेषु यथा किल नन्दकुलविनाशजनि-
तेरोषो राक्षसः पितृवधार्थितेन सकलनन्दराज्यपरिपणनप्रोत्साहितेन
पर्वतकपुत्रेण मलयकेतुना सह सन्धाय तदुपगृहीतेन च महता
म्लेच्छराजबलेन परिवृतो वृषलभभियोक्तुमुद्यत इति । (विचिन्त्य ।)
अथवा येन मया सर्वं लोकप्रकाशं नन्दवंशवधं प्रतिज्ञाय निस्तीर्णा
दुस्तरा प्रतिज्ञासरित्सोहमिदानीं प्रकाशीभवन्तमप्येनैमर्थं समर्थः प्रशम-
यितुम् । कुतः—यस्य मम

श्यामीकृत्याननेन्दूनैरियुवतिदिशां सन्ततैः शोकधूमैः

कामं मन्त्रिद्रुमेभ्यो नयपवनहृतं मोहभस्म प्रकीर्य ।

दग्ध्वा संभ्रान्तपौरद्विजगणरहिताभ्रन्दवंशप्ररोहान्

दाह्याभावान्न सेदाज्ज्वलन इव घने शाम्यति क्रोधवह्निः । ११ ॥

नियोग इति । कार्यं राक्षससंग्रहं प्रति अभिनियोगः अभिनिवेश एवं त्वदुपालम्भ-
त्वेनास्मान्वाकुलयति । न पुनरुपाध्यायसदृभूरुपाध्यायत्वव्याप्येत्यर्थः । शिष्यजने
विषये दुःशीलता उपालम्भनशीलता । अल्पेप्यपराधे शिष्यजनं प्रति उपा-
लम्भनमुपाध्यायानां सहजो दोष इत्यर्थः । त्वं तु सेवायामत्यन्तं समबहितोसि
कार्यव्यग्रत्वादहं त्वामुपालम्भवानस्मीत्यर्थः । अत्र कार्याभिनियोग इत्यनेनानि-
र्वाहणाद्विन्नादिरूपेणानेकधा विस्तारिणः कार्यहेतोश्चाणक्ययोगस्य बीजस्य स्तो-
कोद्देशः कृत इति बोध्यम् । अथास्य सन्धेरङ्गान्युच्यन्ते । अङ्गानि द्वादशैतस्य
बीजारम्भसमन्वयात् । बीजारम्भानुगुण्येन मुखसन्धेरङ्गानि प्रयोक्तव्यानि ।

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ।

युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना ॥

उद्भेदभेदकरणान्यन्वर्थानि यथाक्रमं ॥ इति ॥

कथमित्यादि । अयमाशयः । पुरं सर्वं नन्दमौलषलाकान्तं प्रकृतयश्च सर्वा
नन्दकुलामात्ये राक्षसेनुरक्ताः । अतस्तदुद्यममुपश्रुत्य महान्तमन्तःक्रोपमुत्पादये-
युस्ततश्च महात्सङ्कटमापतितं कथं कर्तव्यमिति चिन्ता । अथ वेति चिन्तापरिहारः ।
समागतमप्येनं दण्डेन निग्रहीतुं समर्थः इत्यर्थः ।

सामर्थ्यमेवोद्भावयति द्वाभ्याम् । श्यामीकृत्यति । अरियुवतय एव दिश
इत्यादिरूपकम् । मन्त्रिद्रुमेभ्य इति क्रियया यमभिप्रैति स संप्रदानमिति मोह-

अपि च ।

शोचन्तोवनतैर्नराधिपभयाद्विक्रशब्दगर्भैर्मुसै-

र्माभ्यांसनतोवक्रुष्टमवशं ये दृष्टवन्तः पुरा ।

ते पश्यन्ति तथैव संप्रति जना नन्दं मया सान्वयं

सिंहेनेव गजेन्द्रमद्रिशिखरात्सिंहासनात्पातितम् ॥ १२ ॥

सोहमिदानीमवसितप्रतिज्ञाभारोपि वृषलापेक्षया शस्त्रं धारयामि येन मया

समुत्खाता नन्दा नव हृदयशल्या इव भुवः

कृता मौर्ये लक्ष्मीः सरसि नलिनीव स्थिरपदा ।

द्वयोः सारं तुर्यं द्वितयमभियुक्तेन मनसा

फलं कोपप्रीत्योर्द्विषति च विभक्तं सुहृदि च ॥ १३ ॥

अथवा अगृहीते राक्षसे किमुत्वातं नन्दवंशस्य किं वा स्वैर्य-

भस्मविक्षेपक्रिययाभिप्रेतानां मन्त्रिदुमाणां संप्रदानत्वं पत्ये शेत इतिवत् । राक्षस-
बक्रनासादीन्मन्त्रिणः स्वमन्त्रशक्त्या मोहयित्वा प्रतिविधातुमसमर्थान् कृत्वत्यर्थः
पौरद्विजेति । बेणुवनदाहे द्विजगणाः पक्षिगणा उड्डीय पलायन्त इति भावः ॥
मन्त्रिणः पौरांश्च हित्वा यत्प्रतिज्ञातं नन्दसंहरणं तदेव मया कृतमिति स्वस्यो-
चितकारित्वं सूचितम् । न खेदात्त्र निर्वेदात् । संप्रति दाह्यो बन्धो मलयकेतुः
प्राप्तस्तस्मिन् क्रोधबहिर्ज्वलिष्यतीति भावः ॥ ११ ॥

शोचन्त इति । अवशं तदानीं प्रतिकर्तुमसमर्थं तथैव यथाप्रासनतोहम-
वक्रुष्टस्तथैवेत्यर्थः । ते पश्यन्तीति । ईदृशो मदीयः क्रोधः सर्वलोकप्रत्यक्ष इति
भावः ॥ १२ ॥

शस्त्रं उद्योगम् । अयं बीजन्यास उपक्षेपः अङ्गम् । कान्यार्यस्य समुत्पत्ति-
रुपक्षेप इति स्मृतः । राक्षससंग्रहरूपकार्यबीजस्य स्तोत्रयोगस्य बीजन्यासादुपक्षेपात् ।
शस्त्रधारणमावश्यकमित्याह । येनेति । सारं न्याय्यं । 'सारो बले स्थिरांशे च
न्याय्ये क्लीबं बरे त्रिषु' । इत्यमरः । फलं निग्रहानुग्रहरूपमभियुक्तेन निग्रहानुग्रहा
भिनिवेशकता मनसा द्विषत्सुहृदोस्तुल्यं युगपद्विभक्तं विभज्य स्थापितमित्यर्थः ॥ १३ ॥
सोहमिति पूर्वेणान्वयः । इदं बीजस्य बहुलीकरणं परिकरः । चन्द्रगुप्तलक्ष्मीस्थैर्यो-
त्पादनहेतोर्बीजस्यावश्यं कर्तव्यत्वेन प्रचुरीकरणाद्वितीयमङ्गम् । अहो इति । इयं बीज-

मुत्पादितं चन्द्रगुप्तलक्ष्याः । (विचिन्त्य ।) अहो राक्षसस्य नन्दवंशे
निरतिशयो भक्तिगुणः । स खलु कस्मिंश्चिदपि जीवति नन्दान्वयाव-
यवे वृषलस्य साचिव्यं ग्राहयितुं न शक्यते । तदभियोगं प्रति निरु-
द्योगः शक्योवस्थापयितुमस्माभिः । अनयैव बुद्ध्या तपोवनगतोपि
घातितस्तपस्वी नन्दवंशीयः सर्वार्थसिद्धिः । यावदसौ मलयकेतुमङ्गी-
कृत्यास्मदुच्छेदाय विपुलतरं प्रयत्नमुपदर्शयत्येव । (प्रत्यक्षवदाकाशे
लक्ष्यं बद्धा ।) साधु अमात्य राक्षस साधु । श्रोत्रिय साधु । साधु
मन्त्रिवृहस्पते साधु । कुतः ।

ऐश्वर्यादनपेतमीश्वरमयं लोकोर्थतः सेवते

तं गच्छन्त्यलु ये विपत्तिषु पुनस्ते तत्प्रतिष्ठाशया ।

भर्तुर्यै प्रलयेपि पूर्वसुकृतासङ्गेन निःसङ्गया

भक्त्या कार्यधुरां वहन्ति कृतिनस्ते दुर्लभास्त्वादृशाः ॥ १४ ॥

अत एवास्माकं त्वत्संग्रहे यत्नः कथमसौ वृषलस्य साचिव्यग्रह-
णेन सानुग्रहः स्यादिति । कुतः ।

विषये आश्चर्यावशः परिभावना तृतीयमङ्गम् । राक्षसभक्तिगुणविषयकाश्चर्यावेशस्य
तत्संग्रहबीजविषयत्वोपपत्तेः । अहो एवं श्लाघ्यो मदीययोग इति । स खल्विति ।
तस्य नन्दान्वयावयवस्याभियोगं प्रति प्रतिष्ठापनाभिमानं प्रति निरुद्योगो व्यवसा-
यहीनश्चद्वेषे स्थापयितुं शक्य इत्यर्थः । तदभियोगं प्रति निरुद्यमो वावस्थाप्येत इति
पाठान्तरम् । वा अथवा तदभियोगं प्रति निरुद्यमो व्यवसायहीनोवस्थाप्येत वशी-
क्रियेतेत्यर्थः । अस्माभिरिति । इदं गूढबीजप्रकाशनमुद्देशः । पूर्वं गूढतया कृतस्य
बीजस्य प्रकाशनात् । यावदेवं सत्यापि नन्दान्वये समूलमुन्मूलिते पीत्यर्थः ।

साधुत्वमेवाह ऐश्वर्यादिति । बहवो दुर्लभा भवानेको जगति दिष्टद्योपलब्धो-
स्माभिरित्यर्थः कृतिन इति कतिपाठः । कुशला इत्यर्थः । [प्रशस्तं कृतं कर्म
येषां ते कृतपवित्रकार्यां धन्या इत्यर्थः ।] तस्य भर्तुः पुनःप्रतिष्ठाशयानुगच्छ-
न्तीत्यनुषज्यते । पूर्वसुकृतासङ्गेन पुराकृतसंरक्षणादिसुकृताविस्मरणेनेत्यर्थः । निः-
सङ्गया सम्प्रति निरुपाधिकया फलाशारद्वितयेत्यर्थः । इदं बीजगुणवर्णनं विलोभन-
नामाङ्गम् । कार्यगुणवर्णनेन कारणगुणवर्णनस्यार्थसिद्धत्वात् ॥ १४ ॥ अत एवेति ।
अत्रात्सुक्यमारम्भः ।

१ नन्दवंशोद्यमः ; निरुद्योगैरस्माभिरवस्थापयितुमशक्यमित्यनयैव इति पाठः. २ उरीकृत्य,
उरीकृत्यः. ३ बहवः इति पाठः.

अप्राज्ञेन च कातरेण च गुणः स्याद्भक्तियुक्तेन कः

प्रज्ञाविक्रमशालिनोपि हि भवेत्किं भक्तिहीनात्फलम् ।

प्रज्ञाविक्रमभक्तयः समुदिता येषां गुणा भूतये

ते भृत्या वृपतेः कलत्रमितरे संपत्सु चापत्सु च ॥ १५ ॥

तन्मयाप्यस्मिन्वस्तुनि नशयानेन स्थीयते यथाशक्ति क्रियते तद्ग-
हणं प्रति यत्नः । कथमिव । अत्र तावद्वृषलपर्वतकयोरन्यतरविनाशेनापि
चाणक्यस्यापकृतं भवतीति विषकन्यया राक्षसेनास्माकमत्यन्तोपकारि
मित्रं घातितस्तपस्वी पर्वतकं इति सञ्चारितो जगति जनापवादः । लोक-
प्रत्ययार्थमस्यैवार्थस्याभिष्यक्तये पिता ते चाणक्येन घातित इति रहसि
त्रासयित्वा भागुरायणेनापवाहितः पर्वतकपुत्रो मलयकेतुः । शक्यः
खल्वेष राक्षसमतिपरिगृहीतोपि व्युत्तिष्ठमानः प्रज्ञया निग्रहीतुम् । न
पुनरस्य निग्रहात्पर्वतकवधोत्पन्नं राक्षसस्यायशः प्रकाशीभवत्प्रमार्ष्टुमि-
च्छामि । प्रयुक्ताश्च स्वपक्षपरपक्षयोरनुरक्तापरक्तजनजिज्ञासया बहु-

अप्राज्ञेनेति । [प्रज्ञाविक्रमाभ्यां शालते स तथोक्तस्तस्मात् ।] ते भृत्या
वृपतेर्भूतये भवन्ति इतरे उक्तविलक्षणाः संपत्सु चापत्सु च कलत्रं कुटुम्बवत्
केवलं पोष्याः । न कापि तैः स्वामिकार्यसिद्धिरिति भावः । इदं बीजगुणप्रो-
त्साहनं भदः अङ्गम् । कार्यगुणैः स्वाद्योगस्य बीजस्य प्रोत्साहनादुपवृंहणात् ॥ १५ ॥

नशयानेनेति । नशब्देन समासः । सावधानेन स्थीयत इत्यर्थः । इदं
बीजसंविधानं समाधानमङ्गं बीजस्य सम्यग्विधानात् । [विषमयी कन्या
विषकन्या । लावण्यभूषणां कान्तां योषितं क्रमशो विषैः । युवतीं योजयेत्का-
मिरिपुभूपालघातने ॥ इत्युक्तत्वात् ।] लाक इति । लोका अयमेवार्थस्तथ्य इति
यथा मन्येरन् यथा चास्मासु विश्वस्युस्तदर्थम् । किंचास्यैव लोकप्रतीतस्यार्थस्या-
भिष्यक्तये निर्वहणसन्धौ कथं राक्षसेन घातितस्तातो न चाणक्येनेत्येवं मलयकेतुं
प्रत्यमुमेवार्थमभिष्यञ्जयितुं प्रत्यापयितुमित्यर्थः । भागुरायणनात्रा स्वाप्ततमेन मलय-
केतोः कृतकासीकृतेन गूढप्रणिधिना अपवाहितः कटकान्निःसारितः । मलयकेतुर्ध-
राज्यप्रदानेनात्रैव स्थापितश्चेद्राक्षस उदासीनः अन्यत्र क्वापि गच्छेत् । अमर्षा-
द्दान्यं कंचित्प्रबलं प्रतिपक्षमुत्थाप्य प्रत्यवतिष्ठेत् नास्मद्दशमेयात् । अपवाहिते

विधदेशवेषभाषाचारसञ्चारवेदिनो नानाव्यञ्जनाः प्रणिधयः । अन्विष्यते च कुसुमपुरवासिनां नन्दामात्यसुहृदां निपुणं प्रचारगतम् । तत्तत्कारण-मुत्पाद्य कृतकृत्यतामापादिताश्चन्द्रगुप्तसहोत्थायिनो भद्रभट्टप्रभृतयः प्रधान-पुरुषाः । शत्रुप्रयुक्तानां च तीक्ष्णरसदायिनां प्रतिविधानं प्रत्यप्रमादिनः परीक्षितभक्तयः क्षितिपतिप्रत्यासन्ना नियोजितास्तत्र तत्राप्यपुरुषाः । अस्ति चास्माकं सहाध्यायि मित्रमिन्दुशर्मा नाम ब्राह्मणः । स चौशनस्यां दण्डनित्यां चतुःषष्ट्यङ्गे ज्योतिःशास्त्रे च परं प्रावीण्यमुपगतः । स मया क्षपणकलिङ्गधारी नन्दवंशवधप्रतिज्ञानन्तरमेव कुसुमपुरमुपनीय सर्वनन्दा-मात्यैः सह सख्यं ग्राहितो विशेषतश्च तस्मिन् राक्षसः समुत्पन्नविश्रम्भः । तेनेदानीं महत्प्रयोजनमनुष्ठेयं भविष्यति । तदेवमस्मत्तो न किञ्चित्परिही-यते । वृषल एव केवलं प्रधानप्रकृतिरस्मास्वारोपितराज्यतन्त्रमारः सतत-

तु मलयकेतौ प्राय एनमेव परिगृह्य प्रत्यवतिष्ठेत । तदानेनैव जनापवादेन निर्वहणे जीवसिद्धिप्रत्यायितेन राक्षसमलयकेत्वोर्विरोधं संपाद्य कार्यप्रनाढ्या राक्षसो वशयितुं शक्यः स्यादिति भावः । वक्ष्यति चैतद्गनगज इव तस्मात्सोभ्युपायैर्विनेय इति । प्रज्ञयेति । प्रज्ञया निर्वहणे संपत्स्यमानयाधुनैव निप्रद्वीतुं शक्यः । तत्र युक्तमित्याह । न पुनरस्येति । मलयकेतुर्निगृहीतश्चेत् पर्वतकवधोपि मयैव कृत इति स्यात् । ततश्च राक्षसोपरि पातितमयश्चः परिमार्जितं स्यात्तथा सति निर्वहणे कुटिलनयेन संविधास्यमानो राक्षसमलयकेतुविरोधो न सिध्येदिति भावः । निपुणेति । निपुणं गूढत्वेन कियमाणं प्रचारगतं कपटाचरणप्रकारः तत्तत्कारणं स्त्रीमद्यमृगयाशीला-वित्यादि तृतीयाङ्के वक्ष्यमाणमुत्पाद्य इतो निःसार्य मलयकेतुना सह सन्धाय कृत-कृत्यतां एते वयं देवकार्यैर्वहिताः स्म इत्येवंरूपां वक्ष्यमाणं आपादिताः सहोत्थायिनो बाल्यात्प्रभृति स्वसमानतया दानमानादिभिर्बर्धिता इत्यर्थः । इदानीं कार्यनिर्वहण-प्रसङ्गसमय इत्यर्थः । यथाश्चित् कियत् इत्यारभ्य भविष्यतीत्यन्तं बीजानुगुणप्रस्तु-तकार्यारम्भःकरणम् अत्रैव करणे अत्र तावद्वृषलेत्यारभ्य प्रमार्ष्टुमिच्छामीत्यन्तः सन्दर्भः बीजानुकूलषड्वटनप्रयोजनविचारो युक्तिः । शत्रुप्रयुक्तानामित्यादि तत्राप्य-पुरुषा इत्यन्तं बीजसुखदुःखहेतुविधानम् । सुखदुःखहेतोर्विचारस्थात्र विधानात् । तीक्ष्णरसदायिनो दुःखहेतवः तत्प्रतिविधानं प्रति अप्रमादिनः सुखहेतवः । न किञ्चित्परिहास्यत इति । परिहीनं न्यूनं न भविष्यतीत्यर्थः । इयं

मुदास्ते । अथवा यत्स्वयमभियोगदुःखैरसाधारणैरपाकृतं तदेव राज्यं सुखयति । कुतः ।

स्वयमाहृत्य मुञ्जाना बलिनोपि स्वभावतः ।

गजेन्द्राश्च नरेन्द्राश्च प्रायः सीदन्ति इःस्त्रिताः ॥ १६ ॥

(ततः प्रविशति यमपटेन चरः ।)

प्रणमत यमस्य चरणौ किं कार्यं दैवतैरन्यैः ।

एष खल्वन्यमक्तानां हरति जीवं परिस्फुरन्तम् ॥ १७ ॥

पणमह जमस्स चलणे किं कज्जं देवएहि अणोहिं ।

एसो खु अण्णभत्ताणं हरइ जीअं चडफडन्तं ॥

अपि च । (अवि अ ।)

पुरुषस्य जीवितव्यं विषमाद्भवति भक्तिगृहीतात् ।

मारयति सर्वलोकं यस्तेन यमेन जीवामः ॥ १८ ॥

पुरिसस्स जीविद्व्वं विसमादो होइ भत्तिगहिआदो ।

मारोइ सव्वलोअं जो तेण जमेण जीआमो ॥

बीजनिष्पत्तिः परिन्यासः । न किञ्चित्परिहास्यते सर्वं समाहितमिति परितः सर्वै-
रुपायैर्बीजस्य न्यासात् ।

अभियोगदुःखैः कार्याभिवेदाजनितखेदैरित्यर्थः । अयं बीजसुखागमः प्राप्ति-
र्नामाङ्गम् । बीजेन स्वनीतिप्रयोगेण वृषलस्य सुखागमात्सुखप्राप्तेः । इत्थं मुखसन्धे-
र्द्वादशाङ्गानि निरूपितानि । अतः परं यमपटचरवृत्तान्तैः सर्वोपि अवान्तरार्थसंबन्धः
सन्धिरेकान्वये सतीत्युक्तस्य स्वपरपक्षानुरक्तापरक्तजनजिज्ञासाराक्षसमुद्रालाभाद्यवा-
न्तरप्रयोजनसंबन्धस्य कथनार्थः । प्रयुक्ताश्च परपक्षेत्यनेन सूचितस्य यमपट-
चरस्य प्रवेशः ।

परिस्फुरन्तमिति । देशीयं क्लिश्यमानमित्यर्थः ।

विषमाद्यपि क्रूरादपि यमाद्भक्तिगृहीताद्भक्तिवशीकृताद्भक्तिलोषितादिति बावत् ।
पुरुषस्य जीवितव्यं जीवनं भवतीत्यर्थः । यमभक्तिरपमृत्युहारिणीति तात्पर्यम् ।
अनेन गीतिद्वयेन चाणक्यस्य यमवत्क्रूरस्य स्वपक्षपरपक्षानुग्रहनिग्रहसामर्थ्यं योतयन्
स्वस्य गूढचरत्वं सूचयति ।

यावद्दिदं गृहं प्रविश्य यमपटं दर्शयन् गीतानि गायामि । (जाव एदं गेहं पविसिअ जमपडं दंसअन्तो गीआइं गाआमि ।)

(इति परिक्लमति ।)

शिष्यः—(बिलोक्य ।) भद्र न प्रवेष्टव्यम् ।

चरः—अहो ब्राह्मण कस्येदं गृहम् । (हंहो बह्मण कस्स एदं गेहं ।)

शिष्यः—अस्माकमुपाध्यायस्य सुगृहीतनाम्न आर्यन्नाणक्यस्य ।

चरः—(विहस्य ।) अहो ब्राह्मण आत्मीयस्यैव मम धर्मभ्रातुर्गृहं भवति । तस्माद्देहि मे प्रवेशं यावत्तत्रोपाध्यायस्य यमपटं प्रसार्य धर्ममुपदिशामि । (हंहो बह्मण अत्तकेरअस्स जेव मह धम्मभादुणो धरं होदि । ता देहि मे पवेसं जाव दे उवज्झाअस्स जमपडं पसारिअ धम्मं उपदिसामि ।)

शिष्यः—(सक्लधम् ।) धिङ् मुखं किं भवानस्मदुपाध्यायादपि धर्मवित्तरैः ।

चरः—अहो ब्राह्मण मा कुप्य । न हि सर्वः सर्वं जानाति । तत्किमपि ते उपाध्यायो जानाति किमपि अस्मादृशा जानन्ति । (हंहो बह्मण मा कुप्य । ण हि सव्वो सव्वं जाणादि । ता किंवि ते उवज्झाओ जाणादि किंवि अह्वारिसा जाणन्दि ।)

शिष्यः—मुखं सर्वज्ञतामुपाध्यायस्य चोरयितुमिच्छसि ।

चरः—अहो ब्राह्मण यदि तवोपाध्यायः सर्वं जानाति तर्हि जानातु तावत्कस्य चन्द्रोऽनभिप्रेत इति । (हंहो बह्मण जइ तव उवज्झाओ सव्वं जाणादि ता जाणादु दाव कस्स चन्द्रो अणभिप्पेदो त्ति ।)

[सुगृहीतं शुभावहत्वाभाम यस्य । तदुक्तं—‘ स सुगृहीतनामा स्यात्प्रातर्यैः स्मर्यते जनैः । ’]

धर्मस्य राजकार्यस्य भ्राता प्रवर्तकः धर्मं पुरवृत्तान्तं निवेदयामीति गूढाभिसन्धानवचनम् । साचकस्य सर्वेपि धर्मतो भ्रातर एवेति बहिरर्थः ।

चोरयितुमपलपितुम् चन्द्रगुप्तो नभिप्रेत इति गूढम् ।

शिष्यः—मूर्ख किमनेन ज्ञातेनाज्ञातेन वा ।

चरः—तवोपाध्याय एव ज्ञास्यति यदेतेन ज्ञातेन भवति । त्वं तावदेतावत् जानासि कमलानां चन्द्रो नभिप्रेत इति । ननु पश्य (तव उवज्जाओ एव जाणिस्सदि जं इमिणा जाणिदेव होदि । तुमं दाव एत्तिअं जाणासि कमलाणं चन्दो अणभिप्पेदो त्ति । णं पेक्ख ।)

कमलानां मनोहरणामपिरूपाद्विसंवदति शीलम् ।

सम्पूर्णमण्डलेपि यानि चन्द्रे विरुद्धानि ॥ १९ ॥

कमलाण मणहराण वि रूवाहितो विसंवदई शीलं ।

संपुण्णमण्डलमि वि जाइं चन्दे विरुद्धाइं ॥

चाण०—(आकर्ण्यात्मगतम् ।) अये चन्द्रगुप्तादपरक्तान् पुरुषान् जानामीत्युपक्षिप्तमनेन ।

शिष्यः—मूर्ख किमिदमसंबद्धमभिधीयते ।

चरः—अहो ब्राह्मण सुसंबद्धमेवैतद्भवेत् । (हंहो बह्मण सुसंबद्धं जेव्व एदं भवे ।)

शिष्यः—यदि किं स्यात् ।

चरः—यदि श्रोतुं जानन्तं लभे । (जदि सुणिदुं जाणन्तं लहे ।)

चाण०—भद्र विश्रब्धं प्रविशन्न लप्स्यसे श्रोतारं ज्ञातारं च ।

चरः—एष प्रविशामि । (प्रविश्योपसृत्य च ।) जयतु आर्यः ।

(एसो पविसामि । जेदु अज्जो ।)

चाण०—(विष्णोक्त्यात्मगतम् ।) कथमयं प्रकृतिचित्तपरिज्ञाने नियुक्तो निपुणकः । (प्रकाशम् ।) भद्र स्वागतमुपविश ।

[कमलानि सूर्यविकासीनि । न ह्याकृतिः सुसदृशं विजहाति वृत्तमित्यन्यत्रोक्तत्वाद् मनोहरणामपि गुणप्राहकत्वाभात् शीलस्य विसंवादिता ।] कमलानामित्यनेन पद्येन मनोहरगुणस्यापि राक्षसपक्षपातिजनस्य स्वरूपाननुगुणं शीलमसम्पूर्णमण्डले चन्द्रगुप्ते विरुद्धमाचरतीति गूढार्थः सूचितः । चन्द्रगुप्तस्य भाविसंपूर्णमण्डलत्वं न सहत इति यावत् ॥ १९ ॥

१ गुरोर्भविष्यति इत्यधिकं क्वचित् २ सुणितारं जाणितारं अ ३ अतः प्राक् ' कथं प्रभूतत्वात्कार्याणां कस्य परिज्ञाने नियुक्तो निपुणक इति न ज्ञापते, आः ज्ञातम् अये तत्कथ इत्यधिकं क्वचित्.

चरः—यदार्य आज्ञापयति । (जं अज्जो आणवेदि ।) (भूमावुपविष्टः ।)

चाण०—भद्र वर्णयेदानीं स्वनियोगवृत्तान्तम् । अपि वृषलम-
नुरक्ताः प्रकृतयः ।

चरः—अथ किम् । आर्येण खलु तेषु तेषु विरागकारणेषु परि-
हृतेषु सुगृहीतनामधेये देवे चन्द्रगुप्ते दृढमनुरक्ताः प्रकृतयः । किंतु
पुनरस्त्यत्र नगरे अमात्यराक्षसेन सह प्रथमं समुत्पन्नस्त्रेहबहुमाना-
स्त्रयः पुरुषा देवस्य चन्द्रश्रियः श्रियं न सहन्ते । (अह इं । अज्जेण
खु तेषु तेषु विराअकारणेषु परिहरिदेसुं सुगृहीदणामहेए देवे चन्द-
उत्ते दिढं अणुरत्ताओ पकिदिओ । किंदु उण अत्थि एत्थ णअरे
अमच्चरक्खसेण सह पढमं समुप्पण्णासिणेहबहुमाणा तिणिण पुरीसा
देवस्स चन्दसिरिणो सिरिं ण सहन्दि ।)

चाण०—(सक्रोधम् ।) ननु वक्तव्यं स्वजीवितं न सहन्त इति ।
भद्र अपि ज्ञायन्ते नामधेयतः ।

चरः—कथमज्ञातनामधेया आर्यस्य निवेद्यन्ते । (कंहं अजाणि-
अणामहेआ अज्जस्स णिवेदीअन्ति ।)

चाण०—तेन हि श्रोतुमिच्छामि ।

चरः—शृणोत्वार्यः । प्रथमं तावदार्यस्य रिपुपक्षे बद्धपक्षपातः
क्षपणको— (सुण्णदु अज्जो । पढमं दाव अज्जस्स रिपुपक्खे
बद्धपक्खवादो खवणंओ—)

चाण०—(आत्मगैतम् ।) अस्माद्रिपुपक्षे बद्धपक्षपातः क्षपणकः ।

[चन्द्रश्रियः श्रीमतः चन्द्रगुप्तस्य श्रियं राज्यम् ।] न सहन्ते यत्तदस्तीति
वाक्यार्थः कर्ता । चरवाक्ये । आर्यस्य रिपुपक्ष इति तव शत्रुष्वित्यर्थः । [बद्ध
पक्षपाता दृढमनुरक्ताः ।] क्षपणको जैनाकृतिः ।

सहर्षमात्मगतमिति । अयमभिसन्धिः अस्मत्सहाध्यायि मिश्रमिन्दुशर्मा
नाम ब्राह्मणः । तेनेदानीं महाप्रयोजनमनुष्ठेयं भविष्यतीति पूर्वोक्तः क्षपणको
रिपुपक्षपातित्वेन दृढां प्रसिद्धिं गतः । अतस्तन्मुखेनास्माकं इष्टसिद्धिर्भविष्यतीति

१ हरिअन्तेषु. २ जीवसिद्धी इत्य. पु०. ३ सहर्षमा. ४ अस्मात्परं—(प्रकाशम्.)
किन्नामधेयो हि सः. चरः—जीवसिद्धी नाम. चाण०—अस्माद्रिपुपक्षे बद्धपक्षपात इति
कथमवगतं भवता. चरः—जेण सा अमच्चरक्खसेण पजत्ता—इति पाठः.

चरः—जीवसिद्धिर्नाम स येन सा अमात्यराक्षसप्रयुक्ता विष-
कन्या देवे पर्वतेश्वर समावेशिता । (जीवसिद्धी णाम सो जेण सा
अमच्चरक्खसप्पउत्ता विसकण्णा देवे पव्वदीसरे समावेशिदा ।)

चाण०—(स्वगतम् ।) जीवसिद्धिः । एष. तावदस्मत्प्राणिधिः ।
(प्रकाशम् ।) भद्र अथापरः कः ।

चरः—आर्य अपरः खल्वमात्यराक्षसस्य प्रियवयस्यः कायस्थः
शकटदासो नाम । (अज्ज अवरो अमच्चरक्खसस्स पिअवअस्सो काअत्थो
सअडदासो णाम ।)

चाण०—(विहस्यामगतम् ।) कायस्थ इति लघ्वी मात्रा ।
तथापि न युक्तं प्राकृतमपि रिपुमवज्ञातुम् । तस्मिन्मया सुहृच्छ-
न्नना सिद्धार्थको विनिक्षिप्तः । (प्रकाशम् ।) भद्र तृतीयमपि श्रोतु-
मिच्छामि ।

चरः—तृतीयोपि अमात्यराक्षसस्य द्वितीयमिव हृदयं पुष्पपुर-
निवासी मणिकारश्रेष्ठी चन्दनदासो नाम यस्य गेहे कलत्रं न्यासी-
कृत्य अमात्यराक्षसो नगरादपक्रान्तः । (तिदीओ वि अमच्चरक्खसस्स
दुदीअं हिअअं पुष्पउरणिवासी मणिआरसेष्ठी चन्दणदासो णाम । जस्स
गेहे कलत्तं णासीकदुअ अमच्चरक्खसो णअरादो अवक्कन्तो ।)

चाण०—(आत्मगतम् ।) नूनं सुहृत्तमः । न ह्यनात्मसदृशेषु राक्षसः
कलत्रं न्यासीकरिष्यति । (प्रकाशम् ।) भद्र चन्दनदासस्य गृहे
राक्षसेन कलत्रं न्यासीकृतमिति कथमवगम्यते ।

हर्षकारणम् । जीवसिद्धौ निवेदिते तमजानन्तमिव तूष्णीभूतं चाणक्यं जगति
तत्तत्कमकथनेन ज्ञापयति जीवसिद्धिर्नाम स इति ।

अस्मादिति । अस्माकं प्राणिधिर्गूढचरः राक्षसमित्रीभूतः सन्निभं जनाप-
वादं निर्वहणे मध्यकेतुं प्रत्यापयिष्यतीति भावः । कायस्थो लेखकः लघ्वी
मात्रा फाल्गुस्तस्मादस्माकं नात्याहितं तथापि नोपेक्षणीयः । [तदुक्तं— 'अल्पाय-
सोप्यरेवैद्धिमैहानर्थाय रोगवत् ।']

[द्वितीयमिव हृदयं सर्वविश्रम्भस्थानमित्यर्थः ।]

चरः—आर्य इयमङ्गुलिमुद्रा आर्यमेवगतार्थं करिष्यति । (अज्ज इअं अङ्गुलिमुद्रा अज्जं अवगं दत्थं करिस्सदि ।) (इति मुद्रामर्षयति ।)

चाण०—(मुद्रामवलोच्य गृहीत्वा राक्षसस्य नाम वाचयति । सहर्षं स्वगतम् ।) ननु वक्तव्यं राक्षस एवास्मदङ्गुलिप्रणयी संवृत इति । (प्रकाशम् ।) भद्र अङ्गुलिमुद्राधिगमं विस्तरेण श्रोतुमिच्छामि ।

चरः—शृणोत्वार्थः । अस्ति तावदहमार्थेण पौरजनचरितान्वेषणे नियुक्तः परगृहप्रवेशे परस्यानाशङ्कनीयेन अनेन यमपटेन हिण्डमानो मणिकारश्रेष्ठिनश्चन्दनदासस्य गृहं प्रविष्टोस्मि । तत्र यमपटं प्रसार्य प्रवृत्तोस्मि गीतानि गातुम् । (सुणादु अज्जो । अत्थि दाव अहं अज्जेण पौरजणचरिदअण्णेसणे णिउत्तो परघरप्पवेसे परस्स अणासङ्कण्णिज्जेण इमिणा जमपडेण हिण्डन्तो^३ मणिआरसेठ्ठिणो चन्दणदासस्स गेहं पविट्ठोहि । तहिं जमपडं पसारिअ पउत्तोहि गीदाइं गाइदुं ।)

चाण०—ततः किम् ।

चरः—ततश्च एकस्मादपवरकात्पञ्चवर्षदेशीयः प्रियदर्शनीयशरीराकृतिः कुमारको बालत्वसुलभेकौतूहलेत्फुल्लनयनो निष्क्रामितुं प्रवृत्तः । ततो हा निर्गतो हा निर्गत इति शङ्कापरिग्रहनिवेदयिता तस्यैवापवरकस्याभ्यन्तरे स्त्रीजनस्योत्थितो महान् कलकलः । (ततो एक्कादो अर्ववरकादो पञ्चवारिसदेसीओ पिअदंसणीअसरीराकिदी कुमाँरओ बालत्तणसुलहकोदुहलेत्फुल्लणअँणो णिक्कामिदुं पउत्तो । तदो हा णिग्गदो हा णिग्गदोत्तिं सङ्कापरिमाहँणिवेदइत्तिओ तस्स एव्व अववरकस्स अब्भन्तरे इत्थिआजणस्स उठ्ठिदो महन्तो कलअलो ।)

अङ्गुलिप्रणयी इति प्रणयी हस्तगतः इत्यर्थः [वशे यात इति यावत् । अपवरकादप्रकोष्ठत् ०देशीयः । ईषदसमाप्तौ कल्पब्देऽयवेशीयरः । पा. ५. ३. ६७.]

बालत्वसुलभं कुमारसदृशम् ।

१ गम्यते भवता. २ अवगमइस्सदि (अवगमयिष्यति). ३ ०न्तो अज्ज (अद्य). ४ आवरकादो. ५ मुजमारो कु०. ६ णअणङ्गुअलो (युगलः). ७ परिग्गहिण्णुदगुरुओ (निघ्नगुरुकः) इति पाठः.

तत ईषद्वारदेशदापितमुख्या एकया स्त्रिया स कुमारको निष्क्रामन्नेव निर्भर्त्स्यावलम्बितः कोमलया बाहुलतया । तस्याः कुमारसंरोधसंभ्रमप्रचलिताङ्गुलेः करात्पुरुषाङ्गुलिपरिणाहप्रमाणघटिता विगलितेयमङ्गुलिमुद्रिका देहलीबन्धे पतिता उत्थिता तथा अनवबुद्धैव मम चरणपार्श्वं समागत्य प्रणामनिभृता कुलवधूरिव निश्चला संवृत्ता । मयापि अमात्यराक्षसस्य नामाङ्कितेति आर्यस्य पादमूलं प्रापिता । तस्मादेषोस्या मुद्राया आगमः । (तदो ईसि दारदेशदाविदमुहीए एक्काए इत्थिआए सो कुमारओ णिक्कमन्तो एव णिब्भच्छिअ अवलम्बिदो कोमलाए बाहुलदाए । तस्साए कुमारसंरोधसंभमप्पचलिदङ्गुलिदो करादो पुरिसअङ्गुलिपरिणाहप्पमाणघडिआ विअलिआ इअं अङ्गुलिमुद्रिआ देहलीबन्धम्मि पांडिआ उट्ठिदा ताए अणवबुद्धा एव मम चलणपासं समागच्छिअ पणामणिहुदा कुलवंहु विह णिच्चला संवुत्ता । मए वि अमच्चरक्खसस्स णामिङ्किदेत्ति अज्जस्स पादमूलं पाविदा । ता एसो इमाए आअमो ।)

चाण०—भद्र श्रुतम् । अपसर । नचिरादस्य परिश्रमस्यानुरूपं फलमाधिगमिष्यसि ।

चरः—यदार्थं आज्ञापयति । (जं अज्जो आणवेदि ।) (इति निष्कान्तः ।)

चाण०—शार्ङ्गरव शार्ङ्गरव ।

[कुमारस्य संरोधस्तत्र संभ्रमस्त्वरा । परिणाहो विस्तारः । देहली उदुम्बरः । उत्थिता उत्पतिता । अनवबुद्धा अज्ञाता ।]

इत्थं नानार्थरससंभवा बीजसमुत्पत्तिर्निरूपिता । अतोयं मुखसन्धिः साङ्गो-व्याख्यातः । अतः परं प्रतिमुखसन्धिः । ' लक्ष्यालक्ष्यस्य बीजस्य व्यक्तिः प्रतिमुखं मतम् ' इति लक्षणात् । पूर्वं लक्ष्यस्य व्यक्तस्य मध्ये यमपट-चरकृतान्तेनालक्षितचाणक्यनीतियोगबीजस्य पुनरत्र व्यक्तेरुद्भेदात् । यत्नविन्दुसंबन्धस्य च सत्त्वात् । विन्दुयत्नौ चाग्रे वक्ष्येते । विन्दुप्रयत्नानुगमादङ्गान्यस्य प्रयोदश ।

(प्रविश्य ।)

शिष्यः—उपाध्याय आज्ञापय ।

चाण०—वत्स मसीभाजनं पत्रं चोपानय ।

शिष्यः—(तर्था करोति ।)

चाण०—(पत्रं गृहीत्वा स्वगतम् ।) किमत्र लिखामि अनेन खलु
लेखेन राक्षसो जेतव्यः ।

(प्रविश्य ।)

प्रतीहारी—जयत्वार्यः । (जेदु अज्जो ।)

चाण०—(सहर्षमात्मगतम् ।) गृहीतो जयशब्दः (प्रकाशम् ।)
शोणोत्तरे किमागमनप्रयोजनम् ।

प्रती०—आर्यं देवध्वन्द्रश्रीः शीर्षे कमलमुकुलाकारमञ्जलिं निवेश्य
आर्यं विज्ञापयति । इच्छाम्यार्येणाभ्यनुज्ञातो देवस्य पर्वतेश्वरस्य
पारलौकिकं कर्तुम् । तेन च धारितपूर्वाणि आभरणानि ब्राह्मणेभ्यः
प्रतिपादयामीति । (अज्ज देवो चन्द्रसिरी कमलमुउलाआरम-
अलिं णिवेसिअ अज्जं विण्णवेदि । इच्छामि अज्जेण अब्भणुण्णादो
देवस्स पव्वदीसरस्स पारलोइअं कादुं तेण अ धारिदपुन्वाइं आहरणाइं
बह्मणाणं पडिवादिमिति ।)

बिन्दुप्रयत्नानुगुण्येनास्य सन्धेस्त्रयोदशाङ्गानि प्रयोक्तव्यानि । 'विलासः परिसर्पश्च
विधृतं शमनर्मणी । नर्मश्रुतिः प्रशमनं विरोधः पर्युपासनम् । वज्रं पुष्पं परि-
न्यासो वर्णसंहार इत्यपि ।'

किमत्रेति । अयं चाणक्यस्य पुनरुद्योगो बिन्दुः । अवान्तरार्थविच्छेदे
बिन्दुरच्छेदकारणमिति लक्षणात् । अवान्तरार्थेन यमपटचरवृत्तान्तेन विच्छिन्न-
स्यान्तरितस्य बीजस्य पुनः प्रवर्तनात् । तदुक्तं दशरूपके— 'अवान्तरितस्य बीजस्य
संज्ञान्तरमाह ।' अवान्तरार्थेति । बिन्दुवाद्बिन्दुः । जले तल्लबिन्दुवत्प्रसृतत्वात् ।
प्रतीहारीलक्षणं तु— 'सन्धिविग्रहसन्नद्धनानाचारसमुत्थितम् । निवेदयन्ति याः कार्यं
प्रतीहार्यस्तु ता मताः ॥ इति ॥ गृहीत इति । अयं कार्यसिद्धिविषयमनोरथो
विलासः । प्रथममङ्गम् ।

१ यदाज्ञापयत्युपाध्यायः । इति निष्कम्प्य पुनः प्रविश्य । उपाध्याय इदं मसीभाजनं पत्रं
च. २ कारणम्, ३ गुणवन्ताणं (गुणवतां), भवन्ताणं इत्यधिकम्.

चाण०—(सहर्षमात्मगतम् ।) साधु वृषल ममैव हृदयेन सह संमन्त्र्य सन्दिष्टवानसि । (प्रकाशम् ।) शोणोत्तरे उच्यतामस्मद्द्र-चनाद्रूषलः—साधु वत्स अभिज्ञः खल्वसि लोकव्यवहाराणां तद-नुष्ठीयतामात्मनोभिप्रायः । किंतु पर्वतेश्वरधृतपूर्वाणि गुणवन्ति भूष-णानि गुणवद्द्रयं एव प्रतिपादनीयानि । तदहं स्वयमेव परीक्षितगुणान् ब्राह्मणान् प्रेषयामीति ।

प्रति०—यत् आर्य आज्ञापयति । (जं अज्जो आणवेदि ।) (इति निष्क्रान्ता ।)

चाण०—शार्ङ्गरव उच्यन्तामस्मद्द्रचनाद्विश्वावसुप्रभृतयस्त्रयो भ्रातरः वृषलात्प्रतिगृह्याभरणानि भवद्भिरहं द्रष्टव्य इति ।

शिष्यः—तथेति^१ (निष्क्रान्तः ।)

चाण०—उत्तरोयं लेखार्थः । पूर्वः कथमस्तु (विचिन्त्य ।) आः ज्ञातम् । उपलब्धवानस्मि प्रणिधिभ्यो यथा तस्य म्लेच्छराजलोकस्य मध्यात्प्रधानतमाः पञ्च राजानः परया सुहृत्तया राक्षसमनुवर्तन्ते । ते यथा ।

कौल्लूतश्चित्रवर्मा मलयनरपतिः सिंहनादो नृसिंहः

काश्मीरः पुष्कराक्षः क्षतरिपुमःहिमा सैन्धवः सिन्धुषेणः ।

साधु वृषल इति । मन्मनोनुगतमेव त्वया चिकीर्षितमित्यर्थः । वृषला-दिति । अलङ्कारत्रयस्य पृथक् पृथक् प्रतिग्रहाय त्रयो भ्रातर इत्युक्तम् । अलङ्कार-त्रयं च सत्यवता यदनुप्रेषितं तदुपगतमिति निर्वाहणे वाच्यधियमाण इत्यर्थः । इह दृष्टनष्टबीजानुसरणं परिसर्पः पूर्वसङ्घौ दृष्टस्य मध्ये नष्टस्य बीजस्यानुसन्धानात् ।

[गुणवन्ति प्रकृष्टगुणानि महार्घाणीति यावत् प्रतिपादयितव्यानि दातव्यानि । प्रणिधयश्चराः ।

[कौल्लूतेति । कौल्लूतः कुल्लूतदेशाधिपतिः । चित्र वर्म सन्नाहो यस्य । सिंहस्येव नादो यस्य । क्षतो नाशितो रिपूणां महिमा येन शत्रुदम इत्यर्थः ।]

१ ब्राह्मणेभ्यः इत्यधिकम्. २ यदाज्ञापयत्युपाध्याय इति पाठः. ३ अस्मात्पूर्व-विचिन्त्य इत्यधिकम्. ४ बलस्य इति पाठः. ५ भक्त्या.

मेघाक्षयः पञ्चमोऽस्मिन्पृथुतुरगबळः पारसीकाधिराजो

नामान्येषां लिखामि ध्रुवमहमधुना चित्रगुप्तः प्रमाहर्षु ॥ २० ॥

(विचिन्त्य ।) अथवा न लिखामि पूर्वमनभिव्यक्तमेवास्ताम् ।

(नाट्येन लिखित्वा ।) शार्ङ्गरव ।

(प्रविश्य ।) शिष्यः—उपाध्याय आज्ञापय ।

चाण०—वत्स श्रोत्रियाक्षराणि प्रयत्नलिखितान्यापि नियतमस्फुटानि भवन्ति । तदुच्यतामस्मद्ब्रह्मचरानामिद्वयार्थकः । एभिर्क्षरैः केनापि कस्यापि स्वयं वाच्यमिति अदत्तवाह्यनामानं लेखं शकटदासेन लेखयित्वा मामुपतिष्ठस्व । न चाख्येयमस्मै चाणक्यो लेखयतीति ।

शिष्यः—तथा (इति निष्क्रान्तः ।)

चाण०—(खगतम् ।) हन्त जितो मलयकेतुः ।

(प्रविश्य लेखद्वस्तः ।) सिद्धार्थकः—जयत्वार्थः । आर्य अयं स शकटदासेन लिखितो लेखः । (जेदु अज्जो । अज्ज अअं सो सअडदासेण लिहिदो लेहो ।)

चाण०—(गृहीत्वा) अहो दर्शनीयान्यक्षराणि । (अनुवाच्य ।) भद्र अनया मुद्रया मुद्रयैनम् ।

सिद्धा०—(तथा कृत्वा ।) आर्यायं मुद्रितो लेखः । किमपरमनुष्ठीयताम् । (अज्ज अअं मुद्दिदो लेहो । किं अवरं अणुचिष्ठीअदु ।)

नामान्येषामिति । अस्मिन् पत्रे मदीयेन लेखनेनैते मरिष्यन्ति अतश्चित्रगुप्तः स्वगणिताकरपत्रे जीवितरवेन लिखितानामेषां नामानि प्रमाक्षर्यतीति भावः ॥ २० ॥

अथवेति । नामानि लिखितानि चेच्छकटदासोस्माभिश्छलेन लेखयिष्यमाणं पत्रं न लेखिष्यतीत्याशयः । इदमनिष्टवस्तुक्षेपरूपं विधूतम् । अनिष्टवस्तुनि नामलेखने क्षेपान्निषेधात् । विक्षेप इति पाठे स एवार्थः ।

अदत्तानि वाह्यानां कौलतशरसादीनां नामानि यस्मिन् । [वाह्यस्य यस्यै लेखः प्रेष्यते तस्य नाम]

१ मेघाक्षः २ यजनलिखितानि इति पाठः. ३ अस्मात्प्राक्—(कर्णे कथयित्वा) इत्य०. ४ यदाज्ञापयत्युपाध्याय इति पाठः. ५ दर्शनीयताक्षराणाम् इति पाठः. ६ अस्मात्प्राक्—ता आणवेदु अज्जो इष्यधिकम्.

चाण०—भद्र कस्मिंश्चिदासंजनानुष्ठेये कर्मणि त्वां व्यापार-
यितुमिच्छामि ।

सिद्धा०—(सहर्षम् ।) आर्य अनुगृहीतोस्मि । आज्ञापयत्वार्यः
किमनेन दासजनेनार्यस्यानुष्ठातव्यम् । (अज्ज अणुग्गिहिदोहि । आणवेदु
अज्जो किं इमिणा दासजणेण अज्जस्य अणुचिद्धिद्वं ।)

चाण०—प्रथमं तावद्वध्यस्थानं गत्वा घातकाः सरोषदक्षिणाक्षि-
सङ्कोचसंज्ञां ग्राहयितव्यास्ततस्तेषु गृहीतसंज्ञेषु भयापदेशादितस्ततः प्रदु-
तेषु शकटदासो वध्यस्थानादपनीय राक्षसं प्रापयितव्यः । तस्माच्च
सुहृत्प्राणपरितुष्टात्पारितोषिकं ग्राह्यम् । राक्षस एव कंचित्कौलं सेवितव्यः ।
ततः प्रत्यासन्नेषु परेषु प्रयोजनमिदमनुष्ठेयम् । (कर्णे एवमेवम् ।)

सिद्धा०—यदार्य आज्ञापयति । (जं अज्जो आणवेदि ।)

चाण०—शार्ङ्गरव शार्ङ्गरव ।

(प्रविश्य ।) शिष्यः—उपाध्याय आज्ञापय ।

चाण०—उच्यतामस्मद्वचनात्कालपाशिको दण्डपाशिकश्च यथा
वृषलः समाज्ञापयति य एष क्षपणको जीवसिद्धिर्नाम राक्षसप्रैयुक्तो
विषकन्यया पर्वतकं घातितवान्स एनमेव दोषं प्रख्याप्य सनिकारं
नगरान्निर्वास्यतामिति ।

शिष्यः—तेथे (इति परिक्रम्य ।)

कस्मिंश्चिदिति । [आसो विश्वसनीयः । 'आप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु ।' इत्यमरः ।
दक्षिणाक्षिसङ्कोचेन संज्ञा ताम् । भयापदेशाद्भयभ्याजेन ।] भयमिष्टजनानुनयः
पर्युपासनम् । प्रथममिति । अयं भावः । शकटदासशूलः रोपणसमये मया सरो-
षदक्षिणाक्षिसङ्कोचसंज्ञायां क्रियमाणायाम् तं विहाय भवद्भिः पलायितव्यमिति
सङ्कोतयितव्या इत्यर्थः ।

[पारितोषिकं पारितोषः प्रयोजनमस्य । प्रयोजनमिति ठञ् । सनिकारं सा-
पमानम् ।]

१ आत्मनाम् । २ नियोजयितुम् । ३ संकोतेषु । ४ परिगृह्य । ५ कालान्तरम् । ६ ०क-
या । ७ पर्वतेश्वरम् । ८ बाह्विर्निःसार्यताम् । ९ यदाज्ञापयत्युपाध्याय इति सर्वत्र ।

चाण०—वत्स तिष्ठ तिष्ठ । योयमपरः कायस्थः शक्यदासो नाम राक्षसप्रयुक्तो नित्यमस्मच्छरीरमभिद्रोग्धुमिह प्रयतते स चाप्येनं दोषं प्रख्याप्य शूलमारोप्यतां गृहजनश्चास्य बन्धनागारं प्रवेश्यतामिति ।

शिष्यः—तथा (इति निष्क्रान्तः ।)

चाण०—(चिन्तां नाटयति । आत्मगतम् ।) अपि नाम दुरात्मा राक्षसो गृह्येत ।

सिद्धा०—आर्यं गृहीतः । (अज्ज गहीदो ।)

चाण०—(सहर्षमात्मगतम् ।) हन्त गृहीतो राक्षसः । (प्रकाशम् ।) भद्रं कोयं गृहीतः ।

सिद्धा०—गृहीत आर्यसन्देशः । तस्माद्गमिष्यामि कार्यसिद्धयै । (गिहीदो अज्जसन्देसो । ता गमिस्सं कज्जसिद्धीए ।)

चाण०—(साङ्गुलिमुद्रं लेखमर्पयित्वा ।) गम्यताम् । अस्तु ते कार्यसिद्धिः ।

सिद्धा०—तथा (तह) (इति निष्क्रान्तः ।)

(प्रविश्य ।) **शिष्यः**—उपाध्याय कालपाशिको दण्डपाशिकश्च उपाध्यायं विज्ञापयतः । इदमनुष्ठीयते देवस्य चन्द्रगुप्तस्य शासनमिति ।

चाण०—शोभनम् । वत्स मणिकारश्रेष्ठिनं चन्दनदासमिदानीं द्रष्टुमिच्छामि ।

गृहजनस्य बन्धनागारप्रवेशनफलमुत्तरत्र चतुर्थेऽङ्के तव च पुत्रदारैः सह समागम इति वक्ष्यमाणेन राक्षसवचनेन मलयकेतुमनसि स्तुतं स्यात्पुत्रदारस्येति राक्षसस्य च मनसि विकल्पापादनमिति सूक्ष्मदृग्भिरवधेयम् ।

शत्रुपक्षमाश्रित इति । रोषावेशेन दुरारमेति गालनम् । हन्तेति । अयमरत्युपशमनं शमः पञ्चममङ्गम् । अरतेश्चिन्ताया उपशमनात् । साङ्गुलीति । उत्तरोत्तरवाक्यैः कार्यसिद्धिबीजप्रकाशनादिदं प्रशमनम् । मलयकेतुराक्षसयोर्विरोधापादनार्थं लेखरूप उपायः कृतः । अतः परं राक्षसस्य मौर्यसाचिव्यप्रवर्णाकरणाय सप्तमेऽङ्के करिव्यमाणोपायबीजमुपक्षेप्तव्यमित्याह । चन्दनदासमिदानीं द्रष्टुमिच्छामीति ।

शिष्यः—तथा (इति निष्कम्प्य चन्दनदासेन सह प्रविश्य ।) इत इतः श्रेष्ठिन् ।

चन्दनदासः—(स्वगतम् ।)

चाणक्येनाकरुणेन सहसा शब्दायितस्यापि जनस्य ।

निदोषस्यापि शङ्का किं पुनर्मम जातदोषस्य ॥ २१ ॥

चाणक्यमि अकरुणे सहसा सद्वाविदस्स वि जणस्स ।

णिदोसस्स वि सङ्का किं उण मह जाददोसस्स ॥

तस्माद्भणिता मया धनसेनप्रमुखा निजनवेशसंस्थिताः कदापि चाणक्यहतको गेहं मे विचि'नोति । तस्माद्वहिता । निर्वहत भर्तुरमात्य-
राक्षसस्य गृहजनम् । मम तावद्यद्भवति तद्भवहत्विति । (ता भणिता
मए धणसेणप्पमुहा णिअणिवेससण्ठिआं कदावि चाणक्यहदओ गेहं
मे विचिण्णावेदि । ता अवहिदा णिव्वहेह भट्टिणो अमच्चरक्खसस्स
घरअणं । मह दाव जं होदि तं होदि तं होदु ति ।)

शिष्यः—भोः श्रेष्ठिन् इत इतः ।

चन्द०—अयमागच्छामि । (अअमाअच्छामि ।) (उभौ परिक्रमतः ।)

शिष्यः—(उपसृत्य ।) उपाध्याय अयं श्रेष्ठी चन्दनदासः ।

चन्द०—जयत्वार्यः । (जेदु अज्जो ।)

चाण०—(नाख्येनाबलोक्य ।) श्रेष्ठिन् स्वागतमिदमासनमास्यताम् ।

चन्द०—(प्रणम्य ।) किं न जानात्यार्यः यथानुचित उपचारो
हृदयस्य परिभवादापि महद्दुःखमुत्पादयति । तस्मादिहैवोचितायां
भूमानुपविशामि । (किं ण जाणादि अज्जो जह अणुचिदां
उवआरो हिअअस्स परिहवादोवि महेत्तं दुःखमुत्पादेदि । ता इह
ज्जेव उचिदाए भूमिए उवविसामि ।)

चाणक्येऽकरुणत्वेन प्रसिद्धे तेन सहसाकस्माच्छब्दितस्याहृतस्येत्यर्थः ।

१ विद्यापति. २ तिष्ठिण चाणिज्जआ (प्रयो चाणिक्याः), सावकाः इति पाठः.
३ सहिअअस्स (सहृदयस्य). ४ महत्तं इति नास्ति पुस्तके.

चाण०—भोः श्रेष्ठिन् मा मैवम् । संभावितमेवेदमस्मद्विधैः भवतः । तदुपविश्यतामासन एव ।

चन्द्र०—(स्वगतम् ।) उपक्षिप्तमनेन दुष्टेन किमपि । (प्रकाशम् ।) यदर्य आज्ञापयति । (इत्युपविष्टः ।) (उवक्स्वितर्मणेण दुष्टेन किंवि । जं अज्जो आणवेदि ।)

चाण०—भोः श्रेष्ठिन् चन्दनदास अपि प्रचीयन्ते संव्यवहाराणां वृद्धिर्लाभाः ।

चन्द्र०—(स्वगतम् ।) अत्यादरः शङ्कनीयः । (प्रकाशम् ।) अथ किम् । आर्यस्य प्रसादेन अखण्डिता मे वणिज्या । (अच्चादरो सङ्कणीओ ।) (अहँहँ । अज्जस्स प्पसाएण अखण्डिदा मे वणिज्जा)

चाण०—न खलु चन्द्रगुप्तदोषा अतिक्रान्तपार्थिवगुणानधुना स्मरयन्ति प्रकृतीः ।

चन्द्र०—(कणौ पिधाय ।) शान्तं पापम् । शारदनिशासमुद्रतेनेव पूर्णिमाचन्द्रेण चन्द्रश्रियाधिकं नन्दन्ति प्रकृतयः । (सन्तं पावं । सारअणिसासमुग्गएण विअ पुण्णिमाचन्द्रेण चन्द्रसिरिणा अहिअंणन्दन्ति पकिदिओ ।)

चाण०—भोः श्रेष्ठिन् यद्येवं प्रीताभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रतिप्रियमिच्छन्ति राजानः ।

भोः श्रेष्ठिन्निति । एतदादि चन्दनदासातिसन्धानार्थं परिहासवचनं नर्म । संभावितमिति । एतदुपचारकरणं संभावितमेवेति बहिरुपचारः । परिभवकरणमिति तु निगूढ आशयः । [उपक्षिप्तं प्रस्तावेन पुरस्कृतम् । प्रचीयन्ते प्रकर्षेण वर्धन्ते । संव्यवहाराणां वृद्धिर्लाभाः निर्व्याजवाणिज्यसम्पादिता आयाः । अखण्डिता निष्प्रत्यूहा प्रवर्तते ।]

प्रकृतिभिरिति पाठः साधुः । यद्वा स्मरतिज्ञानसामान्यवचनोतो गति-बुद्धीत्यादिना कर्मत्वम् । चन्द्रश्रिया चन्द्रगुप्तेनेत्यर्थः । इयमनुगुणोद्घाटनार्था प्रीतिर्नर्मस्तुतिरष्टममङ्गम् ।

चन्द०—आज्ञापयतु आर्यः । किं कियदस्माज्जनादिष्यत इति ।
(आणवेदु अज्जो किं कित्तिअं इमादो जणादो इच्छीअदि त्ति ।)

चाण०—भोः श्रेष्ठिन् चन्द्रगुप्तराज्यमिदं न नन्दराज्यम् । यतो
नन्दस्यैवार्थरुचेरर्थसम्बन्धः प्रीतिमुत्पादयति चन्द्रगुप्तस्य तु भवता-
मपरिक्लेश एव ।

चन्द०—(सहर्षम् ।) आर्य अनुगृहीतोस्मि । (अज्ज अणु-
गहीदोस्सि ।)

चाण०—भोः श्रेष्ठिन् स चापरिक्लेशः कथमाविर्भवतीति ननु
भवता प्रष्टव्याः स्मः ।

चन्द०—आज्ञापयतु आर्यः । (आणवेदु अज्जो ।)

चाण०—संक्षेपतो राजानि अविरुद्धाभिर्वृत्तिभिर्वर्तितव्यम् ।

चन्द०—आर्य कः पुनरधन्यो राज्ञा विरुद्ध इति आर्येणावगम्यते ।
(अज्ज को उण अधण्णो रण्णा विरुद्धोति अज्जेण अवगच्छीअदि ।)

चाण०—भवानेव तावत्प्रथमम् ।

चन्द०—(कर्णौ विधाय ।) शान्तं पापं शान्तं पापम् । कीदृशस्तृ-
णानामग्निना सह विरोधः । (सन्तं पावं सन्तं पावं । कीदिसो तिणाणं
अग्निणा सह विरोहो ।)

चाण०—अयमीदृशो विरोधः । यत्त्वंमद्यापि राजापथ्यकारिणो-
मात्यराक्षसस्य गृहजनं स्वगृहे रक्षसि ।

[किं कियदिति । कीदृशव्यं किं परिमाणं च । अर्थरुचेः अर्थलोलुपस्य न तु
प्रजाहितैषिणः । अपरिक्लेशः अपरिक्लेशानं दण्डपादप्याभावात् सुखस्थितिरिति या-
वत् । अविरुद्धाभिर्वृत्तिभिरिति । राज्ञ आनुकूल्येन वर्तितव्यमित्यर्थः ।]

इयं राजानुरागहेतुर्वाक्यरचनः उपन्यासः । भवितव्यमिति युष्माभिरिति शेषः ।
भवानेवेति इदं प्रतिमुखनिष्ठुरवचनं वज्रम् । यस्त्वमद्यापीति । पुरा पुरादपक्रम-
णसमये रक्षणं भवतु नाम अद्यापि मलयकेतुमाश्रित्य राजापथ्यकरणसमये
[राजापथ्यकारिणो राज्ञोऽहितमाचरतः ।] तत्कलत्ररक्षणमनुचितमिति भावः ।

चन्द्र०—आर्य अलीकमेतत्केनाप्यनभिज्ञेन आर्यस्य निवेदितम् ।
(अज्ज अलीअं एदं केणावि अणंभिण्णेण अज्जस्स णिवेदिदं ।)

चाण०—भोः श्रेष्ठिन् अलमाशङ्कया । भीताः पूर्वर्राजपुरुषाः
पौराणामनिच्छतामपि गृहेषु गृहजनं निक्षिप्य देशान्तरं व्रजन्ति ।
ततस्तत्प्रच्छादनं दोषमुत्पादयति ।

चन्द्र०—एवं नु इदम् । तस्मिन् समय आसीदस्मद्गृहे अमात्य
राक्षसस्य गृहजन इति । (एवंण्णेदं । तस्सि समये आसि अह्मघरे
अमच्चरक्खसस्स घरअणो त्ति ।)

चाण०—पूर्वमनृतमिदानीमासीदिति परस्परविरोधिनी वचने ।

चन्द्र०—एतावदेवास्ति मे वाक्छलम् । (एत्तिअं जेव्व अत्थि
मे वाआच्छलम् ।)

चाण०—भोः श्रेष्ठिन् चन्द्रगुप्ते राजन्यपरिग्रहश्छलानाम् । तत्समर्पय
राक्षसस्य गृहजनम् । अच्छलं भवतु भवतः ।

चन्द्र०—आर्य ननु विज्ञापयामि आसीदस्मद्गृहे अमात्यराक्षसस्य
गृहजन इति । अज्ज णं विण्णवेमि आसी अह्मघरे अमच्चरक्खसस्स
घरअणो त्ति)

चाण०—अथेदानीं क्र गतः ।

चन्द्र०—न जानामि । (ण जाणामि ।)

चाण०—(स्मितं कृत्वा ।) कथं न ज्ञायते नाम । भोः श्रेष्ठिन्
शिरसि भयंमतिदूरे तत्प्रतीकारैः । अन्यच्च नन्दमिव विष्णुगुप्तः ।

[अलीकमसत्यम् । अनभिज्ञेन याथार्थ्यमजानता । प्रच्छादनं गुप्तिरपरा-
धतामापयते । वाक्छलं न तु परमार्थतो विसंवादि । शिरसिभयं राजदण्डः स-
मापन्न एव । तत्प्रतिविधानं राक्षसश्चन्द्रगुप्तं निपात्य मे रक्षणं करिष्यतीत्याशा

१ अणज्जेन (अनार्येण). २ दनमेव. ३ ननु परस्पर०, परस्परम् इति पाठः.
४ जाणामि. ५ फणी. ६ इत्यस्मात्परं—चन्द्र०—(स्वगतम् ।)

उपरि घनं घनदृष्टितं दूरे दयिता किमेतदापतितम् ।

हिमवति दिव्यौषधयः शीर्षे सर्पः समाविष्टः ॥

उपरि घणं घणरुडिअं दूरे दइदा किमेतदावडिअम् ।

हिमवदि दिव्वोसहिओ सीसे सप्यो समाविष्टो ॥

(इत्यथोक्ते लज्जां नाटयित्वा ।) चन्द्रगुप्तममात्यराक्षसः समुच्छेत्स्यतीति
मामैवं मंस्थाः । पश्य ।

विक्रान्तैर्नयशालिभिः सुसचिवैः श्रीर्षकनासादिभि-
नन्दे जीवति या तदा न गमिता स्यैर्यं चलन्ती घृष्टः ।

तामेकत्वमुपागतां द्युतिमिव प्रह्लादयन्तीं जगत्
कश्चन्द्रादिव चन्द्रगुप्तवृषतेः कर्तुं व्यवस्येत्पृथक् ॥ २२ ॥

अपि च ।

भास्वादितद्विरदशोणितशोणशोभाम् (इति पूर्वोक्तं पठति ।)

चन्द्र०—फलेन संवादितमस्य विकत्थितम् । (खगतम् ।) (फलेण
संवादिदं से विकत्थिदम् ।)

(नेपथ्ये कलकलः ।)

चाण०—शाङ्करव ज्ञायतां किमेतत् ।

श्लिष्यः—तथा (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य ।) उपाध्याय एष
राज्ञश्चन्द्रगुप्तस्याज्ञया राजापथ्यकारी क्षपणको जीवसिद्धिः सनिकारं
नगरान्निर्वास्यते ।

चाण०—क्षपणकं अहह । अथवा अनुभव राजापथ्यकारि-
त्वस्य फलम् । भोः श्रेष्ठिन् चन्दनदास एवमयमपथ्यकारिषु तीक्ष्णदण्डो
राजा । तत्क्रियतां पथ्यं सुहृद्वचः । समर्प्यतां राक्षसगृहजनः । अनु-
भूयतां त्विरं विचित्रो राजप्रसादः ।

सुरतां दूरापेता इत्यर्थः ।] उपरीति इयमार्या प्रक्षिप्ता । नन्द इति जातावे-
कवचनम् ।

[नयशालिभिः नीतिकुशलैरित्यर्थः । सुसचिवैः मन्त्रिश्रेष्ठैः ।] नवसु नन्देषु
जीवत्सु व्यासज्य स्थितापि या प्रया चालिता सती स्यैर्यं न गमिता तां चन्द्रगुप्ते
एकत्वमुपागत्य दृढतया स्थितामविद्यमानेषु नन्देषु कश्चालयेदिति भावः ॥ २२ ॥
[कः पृथक् कर्तुं व्यवस्येत्पृथक्करणव्यवसाये सिद्धिभागभवेदित्यर्थः ।]

मुण्डी निष्परिग्रहस्तपस्वी निकारानर्ह इति कारुण्याविष्करणार्थाह-
शब्दः । अथवेति राजापथ्यकारी यः कश्चिदपि निग्राह्य एवेति समाधानम् ।

१ श्रीव०. २ संपादिदं. ३ उत्सारणा क्रियते. ४ देवस्य. ५ कथं क्षपणकः ।
अहहकष्टम्, अधशानुभवत. ६ अनुभूयन्ता विचित्रा राजप्रसादाः.

चन्द०—नास्ति मे गेहे अमात्यगृहजनः । (णत्थि मे गेहे अमच्चघरअणो ।)

(नेपथ्ये पुनः कलकलः ।)

चाण०—शार्ङ्गरव ज्ञायतां किमेतत् ।

शिष्य०—तथा (इति निष्कम्य पुनः प्रविश्य) उपाध्याय अयमपि राजापध्यकार्येव कायस्थः शकटदासः शूलमारोपयितुं नीयते ।

चाण०—स्वकर्मफलमनुभवतु । भोः श्रेष्ठिन् एवमयं राजापध्यकारिषु तीक्ष्णदण्डो राजा न मर्षयिष्यति राक्षसकलत्रप्रच्छादनं भवतः । तद्रक्ष परकलत्रेणात्मनः कलत्रं जीवितं च ।

चन्द०—आर्य किं मे भयं दर्शयसि । सन्तमपि गेहे अमात्यराक्षसस्य गृहजनं न समर्पयामि किं पुनरसन्तम् । (अज्ज किं मे भअं दावेसि । सन्तं वि गेहे अमच्चरक्खसस्स घरअणं ण समप्पेमि किं उण असन्तं ।)

चाण०—चन्दनदास एष ते निश्चयः ।

चन्द०—वाढम् । एष मे निश्चयः । (वाढं । एसो' मे णिच्चओ ।)

चाण०—(स्वगतम् ।) साधु चन्दनदास साधु ।

सुलभेष्वर्थलाभेषु परसंवेदने जने ।

क इदं दुष्करं कुर्यादिदानीं शिबिना विना ॥ २३ ॥

(प्रकाशम् ।) चन्दनदास एष ते निश्चयः ।

चन्द०—वाढम् । (वाढम्)

सुलभेष्विति । परस्य परकीयार्थस्य संवेदने समर्पणे कृते सति स्वस्यार्थलाभेषु सत्सु स्वार्थं तृणीकृत्य परसंरक्षणरूपमेवं दुष्करम् कर्म जने लोके एकेन शिबिना विना त्वदन्यः कः कुर्यात् । शिबिरपि कृते पुरा कृतयुगे कृतवान् । त्वं तु इदानीं पापिनि कलौ करोषीति ततोप्यतिशयितमुचरितस्त्वमिति भावः । इदमपि पुष्यम् ॥ २३ ॥

१ अज्ज गेहे सन्तं समप्पेमि कुदो असन्तं समप्पआदि इति पाठः. २ स्थितो, धीरो.
३ जनः ४ श्रेष्ठिन्

चाण०—(सक्नेधम् ।) दुरात्मन् दुष्टवणिक् अनुभूयतां तर्हि नरपतिक्रोधः ।

चन्द०—सज्जोस्मि । अनुतिष्ठतु आर्यः आत्मनोधिकारसदृशम् ।
(सज्जोस्मि । अणुचिद्वदु अज्जो अत्तणो अहिआरसेरिसं ।)

चाण०—शार्ङ्गरवोच्यतामस्मद्वचनात्कालाशिको दण्डपाशिकश्च ।
शीघ्रमयं दुष्टवणिक् निगृह्यताम् । अथवा तिष्ठतु । उच्यतां दुर्गपालो
विजयपालः गृहीतगृहसारमेनं सपुत्रकलत्रं संयम्य तावद्रक्ष यावन्मया
वृषलाय कथ्यते । वृषल एवास्य प्राणहरं दण्डमाज्ञापयिष्यति ।

शिष्यः—यदाज्ञापयत्युपाध्यायः । श्रोष्टेन इत इतः ।

चन्द०—आर्य अयमागच्छामि । (स्वगतम् ।) दिष्ट्या मित्र-
कार्येण मे विनाशो न पुरुषदोषेण । (अज्ज अअमाअच्छामि ।
दिष्टिआ मित्तकज्जेण मे विणोसो ण पुरिसदोसेण ।)

(परिक्रम्य शिष्येण सह निष्क्रान्तः ।)

चाण०—(सहर्षम् ।) हन्त लब्ध इदानीं राक्षसः । कुतः ।

त्यजत्यप्रियवत्प्राणान्यथा तस्यायमापदि ।

तथैवास्यापदि प्राणा नूनं तस्यापि न प्रियाः ॥ २४ ।

(नेपथ्ये कलकलः ।)

चाण०—शार्ङ्गरव शार्ङ्गरव ।

वृषल एवेति । इदं छद्मना हितागमननिरोधनं निरोधः । छद्मना कपटेन
हितागमनाय स्वेषसिद्धये चन्दनदासनरोधात् । यद्वा हितं राक्षसमागमयतीति
हितागमः हितागमनस्य हितराक्षसागमनहेतुभूतस्य चन्दनदासस्य निरोधात् ।

[पुरुषदोषान्मानुषतामुलभापराधात् । त्यजतीति । तस्य राक्षसस्यापदि तत्पुत्र-
कलत्रादीनां समर्पणं उत्पत्त्यमानायामापदि तन्निवारणार्थमित्यर्थः । अप्रियवदनि-
ष्टवस्तुत्यागवत् । तथा अस्यापदि प्राणहानिरूपायामुत्पत्त्यमानायां तद्धारणाय ।]

१ ०त्मन् तिष्ठ २ नरपतेः राज-कोपः. ३ बाहू प्रसार्य. ४ अणुह्रस्व. ५ सक्नेधं
खड्गमाकृष्य दुरात्मन् दुष्ट इत्यधिकम्. ६ उच्यतामस्मद्वचनात् दुर्गपालको विजयपालकः ;
पालश्च. ६ प्राणहरणं, सर्वस्वहरं. ७ जणिदो इत्यधिकम्. ८ ध्रुवम् इति पाठः.

(प्रविश्य ।)

शिष्यः—उपाध्याय आज्ञापय ।

चाण०—किमेष केलकलः ।

शिष्यः—(निष्क्रम्य विभाव्य पुनः प्रविश्य ।) उपाध्याय एष खलु शकटदासं वध्यमानं वध्यभूमेरादाय समपक्रान्तः सिद्धार्थकः ।

चाण०—(स्वगतम् ।) साधु सिद्धार्थकं कृतः कार्यारम्भः । (प्रकाशम् ।) प्रसह्य किमपक्रान्तः । (सक्रोधम् ।) वत्स उच्यतां भागुरायणो यथा त्वरितं संभावयेति ।

(निष्क्रम्य प्रविश्य च ।)

शिष्यः—(सविषादम् ।) उपाध्याय हा धिक् कष्टमपक्रान्तो भागुरायणोपि ।

चाण०—(स्वगतम् ।) व्रजतु कार्यसिद्धये । (प्रकाशम् । सक्रोधमिव ।) वत्स उच्यन्तामस्मद्वचनाद्भद्रभटपुरुषदत्ताडिङ्गरातबलगुतराजसेनरोहिताक्षविजयवर्माणः शीघ्रमनुसृत्य गृह्यतां दुरात्मा भागुरायण इति ।

शिष्यः—तथा (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य सविषादम् ।) हा धिक् कष्टं सर्वमेव तन्त्रमाकुलीभूतम् । तेपि खलुभद्रभटप्रभृतयः प्रथमतरमुषस्येर्वापक्रान्ताः ।

चाण०—(स्वगतम् ।) सर्वेषामेव शिवाः पन्थानः सन्तु । (प्रकाशम् ।) वत्सालं विषादेन । पश्य ।

कृतः कार्यारम्भ इति । अयमपि बिन्दुः । त्वरितं सम्भावयेति निगृह्य समाधाय वा सिद्धार्थकमानयेति बाह्योर्थः । त्वमपि तेन सह गत्वा कार्यं साधयेति आन्तरो गूढार्थः ।

[अपक्रान्तो गूढं पलायितः । तन्त्रं प्रकृतिमण्डलमाकुलीभूतं व्यत्यस्तम् । अनिष्टं सर्वतः प्रसक्तमित्यर्थः ।]

१ ज्ञायतां किमेतत्. २ वक्ष्यस्थानान्. ३ त्वयेत्यधिकम्. ४ सक्रोधमिव. ५ अप्रमातयमिव रजन्याम्. ६ सर्वथा.

ये याताः किमपि प्रधार्य हृदये पूर्वं गता एव ते
ये तिष्ठन्ति भवन्तु तेपि गमने कामं प्रकामोद्यमाः ।

एका केवलमेव साधनविधौ सेनाशते भ्योधिका
नन्दोन्मूलनदृष्टवीर्यमहिमा बुद्धिस्तु मा गान्मम ॥ २५ ॥

(उत्थाय) एष दुरात्मनो भद्रभटप्रभृतीनाहरामि । (प्रत्यक्षवदाकाशे
लक्ष्यं बद्धा । आत्मगतम् ।) दुरात्मन् राक्षस केदानीं गमिष्यसि । एषो-
हमचिराद्भवन्तम् ।

स्वच्छन्दमेकचरमुञ्ज्वलदानशक्ति-
मुत्सेकिना मदबलेन विगाहमानम् ।

बुद्ध्या निगृह्य वृषलस्य कृते क्रियाया-
मारण्यकं गजमिव प्रगुणी करोमि ॥ २६ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति मुद्रालाभो नाम प्रथमोऽङ्कः ।

ये इति । किमपि प्रधार्य हृदये अस्मद्विरोधं मनसि कृत्वेति बहिः । अस्म-
त्कार्यमेव साधयितुमिति गूढम् । सर्वा अपि प्रकृतयः सुखेन यान्तु न हि तद-
वलम्बेनाहं कार्यं साधये बुद्धिबलेनैव सर्वं साधयामीत्यर्थः । अयं चतुर्वर्णनि-
वर्णनं वर्णसंहारः । ब्राह्मणादिचतुर्वर्णान्तःपातिनीनां प्रकृतीनां ये याता इत्या-
दिना निर्वर्णनाभिर्दशात् त्रयोदशमङ्कम् । तृतीयाङ्के वक्ष्यमाणं तेषामुदन्तमा-
नैष्यामीति गूढाशयः ॥ १५ ॥

स्वच्छन्दमिति । स्वच्छन्दं निरङ्कुशं स्वपक्षमनाश्रित्य विजातीयं परपक्षं
कथमाश्रितोसीति तव कोपि नियन्ता नास्तीत्यर्थः । एकचरमिति । वयमत्र
नन्दवंशसंबन्धिनः सर्वे स्वजना वर्तामहे तान्विहाय तत्रैकश्चरसीति भावः ।
उञ्ज्वलदानशक्ति परकृत्योपजापार्थं महता कोशसञ्चयेन स्थापितः शकट-
दास इति वक्ष्यमाणबहुव्ययकारिणम् उत्सेको दुरभिमानः । अरातिहस्तगतो
विनश्येन्न तु चन्द्रगुप्तेन सन्दधीतेति षष्ठाङ्के वक्ष्यमाणदुरभिमानवता मदबलेन
विगाहमानमस्मदपकाराय चेष्टमानं त्वामारण्यकं गजमिव प्रगुणीकरोमि ।
यथा आरण्यको दुष्टगजः शनैर्गर्तेपातदृढरज्जुबन्धनादिनोपायेन संवाहना-

१ सका०. २ नन्दोत्पाटन. ३ उत्थाय प्रत्यक्षवदाका०. ४ उत्सेकिनम्. ५ बलमदेन.
६ विगाहमानम्. ७ ०प्रवर्ण, ०णीकरोमि ८ इति मुद्राराक्षसे प्रथमोऽङ्कः.

दिक्रियायां प्रगुणीक्रियत एवं त्वामतिसङ्कटे पातयित्वागतिकतया यथा स्वयमेव प्रवणो भवसि तथा क्रियायां वृषलसाच्चिव्यक्रियायां वशीकरोमीत्यर्थः । एष यत्नः । ' प्रयत्नस्तु तदप्राप्तौ व्यापारोतिस्वरान्वित ' इति लक्षणात् । इत्थं यत्न-
विन्दुसंबन्धरूपप्रतिमुखसन्धिः । विन्दुप्रयत्नानुगुण्येनास्य सन्धेः त्रयोदशान्य-
प्यज्ञानि च यथामति योजितानीति सूक्ष्मदृष्टिभिरवधार्य सन्तोष्टम्बम् ॥ २६ ॥

प्रथमोऽङ्क इति । अङ्कलक्षणं निरूपितं दशरूपके—' प्रत्यक्षनेतृचरितो बीजव्य-
क्तिपुरस्कृतः । अङ्को नानाप्रकारार्थः संविधानरसाभयः ' ॥ इति ॥

कर्तेदभाटकस्याद्भुतरसविलसत्संविधानप्रवीणः

क्लेशं चाणक्यनीतौ बहुविधमतनोलक्षणाद्यैर्वचोभिः ।

तत्तल्लक्ष्ये तदङ्गानुसरणविषयक्लेशमस्मद्विधानां

राजश्रीज्यम्बकार्यानुमतिस्तुविहितं वीक्ष्य तुष्यन्तु सन्तः ॥ १ ॥

इति ज्यम्बकयज्वप्रभुवर्याभित दुण्डिराजव्यासयज्वविरचिते

मुद्राराक्षसनाटकव्याख्याने प्रथमोऽङ्कः समाप्तः ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्याहितुण्डिकः ।)

आहितुदण्डिकः—

जानन्ति तन्त्रयुक्तिं यथास्थितं मण्डलमभिलिखन्ति ।

ये मन्त्ररक्षणपरास्ते सर्पनराधिप उपचरन्ति ॥ १ ॥

जाणन्ति तन्त्रजुक्तिं जहड्डिअं मण्डलं अहिलिहन्ति ।

जे मन्त्ररक्षणपरा ते सप्पणराहिवे उवअरन्ति ॥

(आकाशे ।) आर्ये किं त्वं भणासि कस्त्वमिति । आर्ये अहं खलु आहितुण्डिको जीर्णविषो नाम । किं भणासि अहमपि अहिना खेलि-
तुमिच्छामीति । (अज्ज किं तुमं भणासि को तुमं ति । अज्ज अहं खु
आहितुण्डिको जिण्णविसो णाम । किं भणासि । अहं वि अहिणा
खेलिदुं इच्छामि ति ।)

अथ राक्षसकृतोपायवृत्तान्तकथनाय प्राप्त्याशापताकासंबन्धरूपो गर्भसन्धि-
द्वितीयेनाङ्केनारभ्यते । 'गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्यान्वेषणं मुहुर्हुः ।' इति लक्षणात् ।
पूर्वाङ्के दृष्टस्यात्र राक्षसाहितुण्डिकसंबादरूपया व्यापिन्या कथया पताकाख्यया
नष्टस्यादृष्टस्य चाणक्यनीतिरूपस्य बीजस्याग्रे मुहुरन्वेषणात् । पताकाप्राप्त्या-
शानुगुण्येन गर्भसन्धेरङ्गानि । 'अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः । संप्रहृथा-
नुमानं च तोटकाधिबले तथा ॥ उद्वेगसंभ्रमाक्षेपा द्वादशाङ्गानुन्यक्रमात् ॥' तत्रा-
हितुण्डिकच्छद्मधारिणो विराधगुप्तस्य सर्वं प्राकृतं वचनं प्रस्तुतोपयोगिच्छद्मा-
चरणमभूताहरणम् । प्रस्तुतस्य राक्षसं प्रति कुसुमपुरवृत्तान्तकथनस्योपयोगे
च्छद्माचरणात् ।

जानन्तीति । तन्त्रं स्वराष्ट्रचिन्तायां शास्त्रोषधमस्त्रेषीति वैजयन्ती । तन्त्रे
स्वराष्ट्रचिन्तायां विषौषधविशेषे च युक्तिं यथावज्जानन्ति । मण्डलं [सप्तप्रकृतिकं]
राष्ट्रं [द्वादशविधर जमण्डलं वा] माहेन्द्रादिदेवतायन्त्रं चाभिलषन्ति चिन्तयन्ति
रेखाकारेण लिखन्ति च । [सर्प एव नराधिपः । पक्षे सर्प इव नराधिपः ।]
तन्त्रमन्त्रादिष्वत्यन्तमबहितात्मना सर्पनराधिपोपचरणं कर्तव्यमितिभीत्यर्थः ॥ १ ॥

किं ब्रवीत्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत् । भ्रुत्वेवानुक्तनप्येकस्तत्स्था-
दाकाशभाषणम् । 'अप्रविष्टैः सहालापो भवेदाकाशभाषणम् ।' तदाह आकाश इति ।

अथ कतरां पुनरायो वृत्तिमुपजीवति । किं भणसि राजकुलसेवक इति । ननु खेलति एव आर्योहिना । कथमिव । अमन्त्रौषधिकुशले व्यालग्राही प्रमत्तो मतङ्गजारोही लब्धाधिकारो जितकाशी राजसेवक इत्येते त्रयोप्यवश्यं विनाशमनुभवन्ति । कथं दृष्टमात्रोतिक्रान्त एषः । (पुनराकाशे ।) आर्य किं त्वं भणसि किमेतेषु पेटकसमुद्रकेष्विति । आर्य जीविकायाः संपादकाः सर्पाः । किं भणसि प्रेक्षितुमिच्छामीति । प्रसीदत्वार्यः अस्थानं खलु एतत् । तद्यदि कौतूहलं एहि एतस्मिन्नावासे दर्शयामि । किं भणसि इदं खलु भर्तुरमात्यराक्षसस्य गृहं नास्त्यस्मादशानामिह प्रवेश इति । तेन हि गच्छत्वार्यः । मम पुनर्जीविकायाः प्रसादेन अस्तीह प्रवेशः । कथमेषोपि अतिक्रान्तः । (अह कदन्नं उण अज्जो वित्तिं उवजविदि । किं भणासि राअउल्लसेवकोहि त्ति । णं खेलदि एव्व अज्जो अहिणा । कहं विअ । अमन्तोसहिकुसले वाल्गग्राही पमत्तो मतङ्गआरोही लद्धाहिआरो जिदकासी राअसेवओ त्ति एदे तिण्णि वि अवस्सं विणासमणुहोन्ति । कहं दिक्खमेत्तो अदिक्खन्तो एसो । अज्ज किं तुमं भणासि किं एदेसु पेडाल्लसमुग्गएसु त्ति । अज्ज जीविआए संपादआ सप्पा । किं भणासि पेक्खिस्वदुमिच्छामित्ति । पसीददु अज्जो । अट्ठाणं खु एदं । ता जइ कोदूहलं एहि एदस्सि आवासे दंसेमि । किं भणासि एदं खु भट्टिणो अमच्चरक्खसस्स गेहं णत्थि अट्ठारिसाणं इह पवेसो त्ति । तेण हि गच्छदु अज्जो । मम उण जीविआए पसादेण अत्थि एत्थ पवेसो । कथं एसोवि अतिक्रन्तो ।)

(स्वगतम् । संस्कृतमाश्रित्य ।) अहो आश्चर्यम् । चाणक्यमतिपरिगृहीतं

[नम्बिति । राजसेवाया दुष्करत्वात्कापि स्वल्पे प्राणनाशस्यापि प्रसङ्गादहिना खेलत्येवार्य इत्युक्तम् । एतदेव विशदीकरोति अमन्त्रौषधीत्यादिना । व्यालः सर्पः । जितकाशी अश्वत्थिनोनाम्ना इत्यर्थः । पेटकानां समुद्रकाः संपुटकश्चतेषु पेटकान्तरेषु इत्यर्थः । यद्वा पेटकश्चसमुद्रकाः संपुटकाश्च तेषु ।] संस्कृतमाश्रित्येति । वस्तुतः स्वस्योत्तमत्वात्स्वगतं संस्कृतवचनम् ।

१ मतमतङ्गः, अग्निहदकुसोः मततगम्भारोही इति पाठः २ अप्यणी (आत्मीनी)
३ विशोकलीक्य संस्कृतमाश्रित्य स्वगतम् इति पाठः

चद्रगुप्तमवलोक्य विफलमिव राक्षसप्रयत्नमवगच्छामि । राक्षसमतिपरिगृ-
हीतं मलयकेतुमवलोक्य चलितमिवाधिराज्याच्चन्द्रगुप्तमवगच्छामि । कुतः ।

कौटिल्यधीरज्जुनिबद्धमूर्तिं

मन्ये स्थिरां मौर्यशृपंस्य लक्ष्मीम् ।

उपायहस्तैरपि^१ रामसेन

निकृष्यमाणामिव लक्षयामि ॥ २ ॥

तदेवमनयोः बुद्धिशालिनोः सुसचिवयोर्विरोधे संशयितेव
नन्दकुललक्ष्मीः ।

विरुद्धयोर्भृशमिह मञ्चिमुख्ययो-

र्महावने वनगजयोरिवान्तरे ।

अनिश्चयाद्गजवशयेव भीतया

गतागतैर्भ्रुवमिह सिध्यते श्रिया ॥ ३ ॥

तद्यावदमात्यराक्षसं पश्यामि । (इति परिक्रम्य स्थितः ।)

(ततः प्रविशत्यासनस्थः स्वमवनगतः पुरुषेणानुगम्यमानः सचिन्तो राक्षसः ।)

राक्ष०—(सवाष्पर्म ।) कष्टं भोः कष्टम् ।

[कौटिल्यस्य चीरेव रज्जुस्तथा निबद्धाददं बद्धा मूर्तिर्यस्यास्तादृशीम् ।]
कौटिल्यधीरज्जुनिबद्धमूर्तिमित्यत्र रूपकानुप्राणिता उत्प्रेक्षा ॥ २ ॥

अनिश्चयादिति । अनिश्चयादन्यतराबिजयानिर्धारणात् । अत्रोपमानुप्राणि-
तोत्प्रेक्षा । इयं प्राप्त्याशा । उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा कार्यसंभव इति लक्ष-
णात् । कौटिल्यधीरज्जुनिबद्धेति उपायशङ्का राक्षसेन निकृष्यमाणा इति अपायशङ्का
ताभ्यां कार्यस्य मौर्यश्रीस्थैर्यस्य संभवः कादाचित्कत्वेन संभावना । विशाघराक्ष-
सयोर्महती संत्रादकथा पताका । प्रतिपाद्यकथाङ्गं स्यात्पताका व्यापिनी कथेति लक्ष-
णात् । अनयोः संबन्धादयं गर्भसन्धिः ॥ ३ ॥

तद्यावदिति । इदमङ्गास्यम् । अङ्गान्तपात्रैरङ्गास्यमुत्तराङ्गार्थसूचनेति लक्षणात् ।
पूर्वाङ्गान्तं चाणक्येन मदबलेन विगाहमानमिति राक्षसकृतस्य विगाहनस्य नीतिप्रयो-
गस्यास्मिन्नङ्गे बक्ष्यमाणस्य सूचनात् । यद्वा अङ्गावतरणम् । 'यत्र स्यादुत्तराङ्गार्थः पूर्वा-
ङ्गार्थानुसङ्गतः । असूचिताङ्गपात्रं तदङ्गावतरणं मतम् ।' इति लक्षणात् । अत्र बक्ष्यमाणस्य
क्षपणकशकटदासादिनिग्रहस्य पूर्वाङ्गार्थानुसङ्गतत्वादाहितुण्डकप्रवेशस्यासूचनाच्च ।

१ कुलस्य. २ इह. ३ लक्ष्यते इत्यधिकम्. ४ भृशम्. ५ द्वारि स्थित इति पाठः
६ ऊर्ध्वमवलोक्य इत्यधिकम्.

वृष्णीनामिव नीतिविक्रमगुणव्यापारशान्तद्विषां
नन्दानां विपुले कुलेकरुणया नीते नियत्या भयम् ।
चिन्तावेशसमाकुलेन मनसा रात्रिदिवं जायतः
सैवेयं मम चित्रकर्मरचना भित्तिं विना वर्तते ॥ ४ ॥

अथवा ।

नेदं विस्मृतमक्तिना न विषयव्यासङ्गरूढात्मना
प्राणप्रच्युतिभीरुणा न च मया नात्मप्रतिष्ठांरिणा ।
अत्यर्थं परदास्यम्येत्य निपुणं नीतौ मनो दीयते
देवः स्वर्गगतोपि शास्त्रवधेनाराधितः स्यादिति ॥ ५ ॥

(आकाशमवलोकयन् सात्वम् ।) भगवति कमलालये भूशमगुणज्ञासि कुतः ।

आनन्दहेतुमपि देवमपास्य नन्दं
संक्तासि किं कथय वैरिणि मौर्यपुत्रे ।
दानाम्बुराजिरिव गन्धगजस्य नाशे
तत्रैव किं न चपले प्रलयं गतासि ॥ ६ ॥

अपि च अनभिजाते ।

पृथिव्यां किं दग्धाः प्रथितकुलजा भूमिपतय-
पतिं पापे मौर्यं यदसि कुलहीनं दृितवती ।

वृष्णीनामिति । नीतिविक्रमरूपौ गुणौ तयोर्व्यापारेण प्रयोगेण शान्ता ग-
मिताः । प्यर्थोन्तर्भावितः । द्विषो वैरिति बहुव्रीहिः । अकरुणया नियत्या देवेन ।
सैवेयं नन्देषु जीवत्सु यादृशी तादृश्येव चित्रकर्मरचना विचित्रपौरुषव्यापारः
भित्तिमाश्रयं विना वर्तते । स्वामिनो विनैव मुधा व्याप्रिय इति खेदः ॥ ४ ॥

नेदमिति । विषयव्यासङ्गो विषयोपभोगप्रवणता । [तत्ररूढो बद्ध आत्मा
मनो यस्य । नीतौ सामादिप्रयोगे । किंतु परदास्यमप्येत्य] स्वर्गगतस्वाम्याराधने-
च्छया नीतौ मनो दीयते न पूर्वोक्तहेतुभिरित्यर्थः । इदं तत्त्वानुकीर्तनं मार्गः ॥ ५ ॥

आनन्दहेतुमिति । स्पष्टम् [गन्धप्रधानो गजो गन्धगजस्तस्य नाशे तस्य
मदजलधारेव । प्रलयं गतासि अत्यन्तानुचिताचरणान्मरणमपिश्रेय इति भावः ॥ ६ ॥

दुःखावेशेन अनभिजाते इत्यादि गालनम् । अभिजाताः कुलीनाः ।

पृथिव्यामिति । [प्रथितं विह्वयातं कुलं तत्र जायन्ते इति । यथस्मात्कार-
णात् । पापे असत्कुलजातत्वात्पापाचरणप्रवृत्तं ।] पुरन्त्रीणामित्यर्थान्तरन्वा-

प्रकृत्या वा काशप्रभवकुसुमप्राप्तचपला

पुरन्ध्रीणां प्रज्ञा पुरुषगुणविज्ञानविमुक्ती ॥ ७ ॥

अयि अविनीते तद्दहमाश्रयोन्मूलनेनैव त्वामकामां करोमि ।
(विचिन्त्य ।) मया तावत्सुहृत्तमस्य चन्दनदासस्य गृहे गृहजनं निक्षिप्य
नगराभिर्गच्छता न्याग्यमनुष्ठितम् । कुतैः । कुसुमपुराभियोगं प्रति अनुदा-
सीनो राक्षस इति तत्रस्थानामस्माभिः सहैककार्याणां देवपादोपजीविनां नो-
द्यमः शिथिलीभविष्यति । चन्द्रगुप्तशरीरमभिद्रोग्धुमस्मत्प्रयुक्तानां तीक्ष्ण-
रसदायिनामुपसंग्रहार्थं परकृत्योपजार्पार्थं च महता कोशसञ्चयेन स्थापितः
शकटद्रुसः । प्रतिक्षणमरातिवृत्तान्तोपलब्धये तत्संहतिभेदनाय च व्यापा-
रिताः सुहृदो जीवसिद्धिप्रभृतयः । तत्किमत्र बहुना ।

इष्टात्मजः सपदि सान्वय एव देवः

शार्दूलपोतमिव यं परिपोष्य नष्टः ।

तस्यैव बुद्धिविशिखेन भिनन्नि मर्म

वर्माभवेद्यदि न दैवमदृश्यैरूपम् ॥ ८ ॥

सोलङ्कारः । ' उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः ' इति । भगवति कमला-
ख्य इत्यादि राक्षसस्य वितर्कप्रतिपादनं वाक्यरूपं नामाङ्गम् ॥ ७ ॥

विचिन्त्येति । आश्रयोन्मूलनहेतुमुपायं विचिन्त्य तमेव प्रपश्यति । मया
तावदित्यादिना । [न्यायादनपेतं न्याग्यमुचितम् । अभियोगोभियानम् ।]

चन्द्रगुप्तेत्यादि । तत्संहृतयो भद्रमटादयः जीवसिद्धिना भेदिता इत्यस्य भ्रमः ।
इदं प्रकृतोत्कर्षाभिधानमुदाहरणं राक्षसेन प्रकृतकार्यस्थोत्कर्षाभिधानात् ।

इष्टारमज इति । इष्टा आत्मजा यस्येति हेतुगर्भविशेषणम् । निकृष्टक्षेत्र-
जातमपि यं मौर्यं इष्टात्मजत्वात्प्रियापत्यत्वाद्दुत्तमक्षेत्रजापत्यवत् परिपोष्य
नष्टः । स्वपोषकघातकत्वेन शार्दूलपोतदृष्टान्तः । तस्यैव मौर्यस्य मर्म बुद्धि-
विशिखेन भिनन्नि भेत्स्यामि यदि दैवं न वर्माभवेत् । वर्मरूपं रक्षकं न
भवेद्यदि तदा भिनन्नीत्यन्वयः । अदृश्येति । दैवं दृश्यं चेत्तदपि प्रतिकर्तुं
शक्नुयामिति भावः । अत्र मया तावदित्यारभ्यादृश्यरूपमित्यन्तेन राक्षसस्थो-
पायापावकोः ॥ ८ ॥

१ प्रकृत्यैवाकाश. २ किंकारणमिति. ३ उदासीनः. ४ कृत्योपक्षेपसंग्रहार्थम्.
५ अदृष्टं अमृष्यमानम् इति पाठः.

(ततः प्रविशति कञ्चुकी ।)

कञ्चुकी—

कामं नन्दमिव प्रमथ्य जरया चाणक्यनीत्या यथा
धर्मो मौर्य इव क्रमेण नगरे नीतः प्रतिष्ठां मयि ।
तं संप्रत्युपचीयमानमर्तुं मे लब्धान्तरः सेवया
लोभो राक्षसवज्जायाय यतते जेतुं न शक्नोति च ॥ ९ ॥

(परिक्रम्योपस्थस्य च ।) इदममात्यराक्षसस्य गृहम् । प्रविशामि ।

(प्रविश्यावलोकर्यं च ।) स्वस्ति भवते ।

राक्ष०—आर्य अभिवाद्ये । प्रियंवदक आसनमौनीयताम् ।

पुरु०—इदमासनमुपविशतु आर्यः । (एदं आसनं । उपवि-
सतु अज्जो ।)

कञ्चु०—(उर्ष्विश्य ।) कुँमारो मलयकेतुरमात्यं विज्ञापयति ।
चिरात्प्रभृत्यार्यः परित्यक्तोचितशरीरसंस्कार इति पीड्यते मे हृदयम् ।
यद्यपि सहसा स्वामिगुणा न शक्यन्ते विस्मर्तुं तथापि मद्भिज्ञापनां
मानयितुमर्हत्यार्यः । (इत्याभरणानि प्रदर्श्य ।) इर्मन्याभरणानि कुमा-
रेण स्वशरीरादवतार्य प्रेषिताति धारयितुमर्हत्यार्यः ।

कामं नन्दमिति । यथा चाणक्यनीत्या नन्दं प्रमथ्य कुसुमपुरे मौर्यः प्रति-
ष्ठापितः तद्वज्जरसा कामं विषयाभिलाषमुपमर्द्य मयि धर्मः प्रतिष्ठापितः । बार्द्धके
विषयवैराग्ये कामं विहाय धर्ममेव सेवितुमुत्सहे इति भावः । संप्रति मलयकेतुसे-
वया लब्धान्तरः लब्धावसरः राक्षसः यथा तमुपचीयमानं बर्द्धिष्णु मौर्यमनु-
लक्ष्यीकृत्य जयाय मौर्यजयायेत्यर्थः । लक्षणेत्थंभूतेति कर्मप्रवचनीयेनानुना शोणे
द्वितीया । यतते जेतुं च न शक्नोति न शक्यति चाणक्यनीतेः प्रबलत्वात् । एवं
सेवया कुलाचारदावश्यकत्वेन गले पतितया राजकुलसेवया लब्धावसरः मे मम
लोभः सेवाविषयोमिच्छावः बार्द्धकोचितस्य धर्मस्य जयाय यतते जेतुं न शक्नोति
च । कुलाचारतया यथाशक्ति राजकुलं सेवमानोपि बार्द्धकोचितं शमयमादिकं धर्म
मोपेक्षे इति भावः । उपचीयमानमपीति पाठे उपचीयमानं जेतुं यतते जयाय न
शक्नोतीति व्यबहितान्वयः क्लृप्तः । अनेन कञ्चुकिनिर्वेदेन राक्षसोद्यमस्य चाणक्य-
नीत्या भावी रूपमर्दः सूचितः ॥ ९ ॥

१ प्रसन्न. २ अपि. ३ नात्वेन परिक्रम्य. ४ इदम् । अयममात्यराक्षसः । परिक्रम्यो-
पस्थस्य च. ५ आसनमत्रभवतः. ६ अस्यात्माक-नात्वेन इति. ७ अमात्य कुञ्चु ८ इदमाप.

राक्ष०—आर्य जाजले विज्ञाप्यतामस्मद्रचनात्कुमारः । विस्मृता एव भवद्गुणपक्षपातेन स्वामिगुणाः । किंतु ।

न तावन्निर्वायैः परपरिमथाक्रान्तिकृपणै-
र्वहाम्यङ्गैरेभिः प्रतनुमपि संस्काररचनाम् ।

न यावन्निःशेषक्षपितरिपुञ्जस्य निहितं
सुगाङ्गे हेमाङ्गं नृशर तव सिंहासनमिदम् ॥ १० ॥

कञ्चु०—अमात्ये नेतरि सुलभमेतत्कुमारस्य । तत्प्रतिमान्यता कुमारस्य प्रथमः प्रणयः ।

राक्ष०—आर्य कुमार इवानतिक्रमणीयवचनो भवानपि । तदनुष्ठी-
यतां कुमारस्याज्ञा ।

कञ्चु०—(नाब्धेन भूषणानि परिधाप्य ।) स्वस्ति भवते साध-
याम्यहम् ।

राक्ष०—आर्य अभिवादये ।

कञ्चुकी०—(निष्क्रान्तः ।)

राक्ष०—प्रियंवदक ज्ञायतां कोस्मद्दर्शनार्थी द्वारि तिष्ठतीति ।

[भवद्गुणपक्षपातेन भवद्गुणानुरागेण । न तावदिति । निर्वायैः तेजोहीनैः ।]
सुगाङ्गेति । सुगाङ्गनामकप्रासादे परपरिभवकर्तृकाक्रान्तिराक्रमणं तेन कृपणैर्दानैरि-
त्यर्थः । [प्रतनुमत्यल्पापि संस्काररचनां देहमार्जनालङ्कारधारणादिरूपाम् । निःशेषं
यथा तथा क्षपितं क्षयं प्रापितं रिपुञ्जं यस्य । तस्य तव सिंहासनं बावन्नस्थापितं
तावदित्यन्वयः । नेतरि कार्यञ्चुरन्धरेः सतीत्यर्थः । अनतिक्रमणीयमलङ्घ्यं वचनं
यस्य ।] इदमिति बुद्धिस्वपरामर्शः ॥ १० ॥

साधवामीति । प्रायेण ध्यन्तकः साधिर्गमेरथे प्रयुज्यते ।

निष्क्रान्त इति । इदं प्रस्तुतोपयोगि समाधानवचनं श्लेषः । प्रस्तुतस्य राक्ष-
सस्योन्साहस्योपबोधितत्वात् । बद्धा प्रस्तुतस्य आणक्योपायरूपस्य बीजस्योपयोगि
इदं भूषणदानं समाधानवचनम् । अनुभवमेव राक्षसेन सिद्धार्थकाय पारितोषिकतया
वात्स्यमानानामेषामेव भूषणानां निर्वहणे कूटलेखे उपयोक्तव्यमाणत्वात् ।

१ विस्मृता मया स्वामिगुणास्तव पक्षपातिना इति पाठः. २ अनुष्ठीयते. ३ स्वानियोगं
साधयाम्यहमिति सत्कृतो निष्क्रान्तः ।

पुरु०—यदमात्य आज्ञापयति । (इति परिक्रम्य आहितुण्डिकं दृष्ट्वा ।)
आर्य कस्त्वम् । (जं अमञ्चो आणवेदि । अज्ज को तुमं ।)

आहि०—भद्र अहं खल्वाहितुण्डिको जीर्णविषो नाम । इच्छा-
म्यमात्यस्य दुरतः सर्पैः खेलितुम् । (भद्र अहं खु आहितुण्डिको
जिण्णविसो णाम । इच्छामि अमञ्चस्स पुरदो सप्पेहिं खेलिट्ठं ।)

पुरु०—तिष्ठ यावदमात्याय निवेदयामि । (राक्षसमुपसृत्य ।) अमात्य
एष खलु सर्वोपजीवी इच्छति सर्पं दर्शयितुम् । (चिद्ध जाव अमञ्चस्स
णिवेदेमि । अमञ्च एसो खु सप्पोपजीवी इच्छदि सर्पं दंसेदुं ।)

राक्ष०—(वामाक्षिस्फन्दनं सूचयित्वा आत्मगतम् ।) कथं प्रथ-
ममेव सर्पदर्शनम् । (प्रकाशम् ।) प्रियंवदक न नः कौतूहलं सर्पदर्शने
तत्परितोष्य विसर्जयैनम् ।

प्रियं०—तथां (इत्याहितुण्डिकमुपसृत्य ।) आर्य एष खलु ते दर्श-
नकार्येणामात्यः प्रसादं करोति । न पुनः सर्पदर्शनेन । (अज्ज एसो
खु दे दंसणकज्जेण अमञ्चो पसादं करेदि । ण उण सप्पदंसणेण ।)

आहि०—भद्रमुख विज्ञापयामात्यं न केवलमहं सर्पोपजीवी प्राकृत-
कविः खल्वहम् । तस्माद्यदि मे दर्शनेनामात्यः प्रसादं न करोति तदा
एतत्पत्रकं वाचयितुं प्रसीदत्विति । (भद्रमुख विण्णवेहि अमञ्चं ण केवलं
अहं सप्पोपजीवी पाउडकवी खलु अहं । ता जइ मे दंसणेण अमञ्चो
पसादं ण करेदि ता एदं पत्तअं वाचेदुं पसीददु ति ।)

प्रियं०—(पत्रं गृहीत्वा राक्षसमुपसृत्य ।) आर्य एष खल्वमात्यं
विज्ञापयति न केवलमहं सर्पोपजीवी प्राकृतकविः खल्वहम् । तस्माद्यदि

[जीर्णविषः जीर्ण निराबाधं कृतं विषं येन । वामाक्षिस्फन्दनं पुरुषाणां तस्या-
निष्टःनात् ।] कथं प्रथममेव सर्पदर्शनमिति शङ्करूपः संभ्रमः । [दर्शनकार्येण
दर्शनस्य सर्पदर्शनस्य बत्कार्यं पारितोषिकलाभादि तेन तद्वत्त्वर्थः । प्राकृतकविः
प्राकृते प्राकृतो वा कविः । प्राकृतिभ्यो बलञ्चं तत्र कावः पण्डितः । कुसुमपुरवा-
सिजनकृत्यह इति च ध्वनिः ।]

सप्पेहिं अमञ्चस्य पुरदो खेलिट्ठम्. २ सर्पेषु. ३ जं अज्जो-अमञ्चो आणवेदि ति
निष्क्रम्य. ४ अमञ्चो अदंसणेण फलं वेदि न उण दंसणेण. ५ वाचेदुत्ति.

मे अमात्यो दर्शनेन प्रसादं न करोति तदा एतद्यपि तावत्पत्रकं वाचय-
त्विति । (अज्ज एसो खु अमच्चं विण्णवेदि ण केवलं अहं सप्पोपजीवी
पाउडकवी खु अहं । ता जह मे अमच्चो दंसणेण पसादं ण करेदि तदो
एदं वि दाव पत्तअं वाचेदुं पसीददु ति ।

राक्ष०—(पत्रं गृहीत्वा वाचयति ।)

पीत्वा निरवक्षेष्ं कुसुमरसमात्मनः कुशलतया ।

यद्बुद्धिरिति भ्रमरः अन्येषां करोति तत्कार्यम् ॥ ११ ॥

पाऊण निरवसेसं कुसुमरसं अत्तणो कुसलदाए ।

जं उगिरेइ भमरो अण्णाणं कुणइ तं कज्जं ॥

(विचिन्त्य स्वगतम् ।) अये कुसुमपुरवृत्तान्तज्ञो भवत्प्रणिधिरिति
गाथार्थः । कार्यव्यग्रत्वान्मनसः प्रभूतत्वाच्च प्रणिधीनां विस्मृतम् ।
इदानीं स्मृतिरूपलब्धा । व्यक्तमाहितुण्डिकच्छन्नो विराधगुप्तेनानेन
भवितव्यम् । (प्रकाशम् ।) प्रियंवदक प्रवेशयैनं सुकविरेष श्रोतव्यम-
स्मात्सुमाषितम् ।

प्रियं०—(तथेति आहितुण्डिकमुपसृत्य ।) उपसर्पतु आर्यः । (उप-
सर्पदु अज्जो ।)

आहि०—(नाट्येनोपसृत्य विलोक्य न स्वगतम् । संस्कृतमाश्रित्य ।)
अयममात्यराक्षसः । स एषः ।

[पीत्वेति । आत्मनः कुशलतया नैपुण्येन समग्रं कुसुमरसं कुसुमपुरवृत्तान्तं
पीत्वा सम्यग्ज्ञात्वा भ्रमरः भ्रमणशीलः स्पष्टः यद्बुद्धिरिति कथयति तदन्येषां तज्जि-
ज्ञासूनां स्वाम्यादीनां कार्यं करोति इति गूढोर्थः ॥ ११ ॥]

अये कुसुमपुरवृत्तान्तज्ञ इति । इयं सच्चिन्तितार्थप्राप्तिः क्रमः । पूर्वं द्वारि
कस्तिष्ठतीति कुसुमपुरवृत्तान्तहरचारगमनस्य सच्चिन्तितस्य प्राप्तेः । कार्य-
व्यग्रत्वादिति । इष्टजनानुसन्धानरूपमाधिवलमङ्गम् । व्यक्तमाहितुण्डिकेति [आहि-
तुण्डिकलिङ्गधारिणा ।] इदं किन्नादभ्युहनमनुमानमङ्गम् ।

वामां बाहुकृतां निवेश्य शिथिलं कण्ठे विवृत्तानना
स्कन्धे दक्षिणया बलाभिहितयाप्यङ्गे पतन्त्या मुहुः ।

गाढालिङ्गनसङ्गुपीडितमुखं यस्योद्यमाशाङ्किनी
मौर्यस्योरसि नाधुनापि कुरुते वामेतरं भीः स्तनम् ॥ १२ ॥

(प्रकाशम् ।) जयतु अमात्यः । (जेदु अमच्चो') ।

राक्ष०—(विलोक्य ।) अये विराध । (इत्यदोक्ते ।) ननु प्ररू-
ढश्मश्रुः । प्रियंवदक भुजङ्गैरिदानीं विनोदयितव्यम् । तद्विश्रम्यतामितः
परिजनेन । त्वमपि स्वाधिकारमशून्यं कुरु ।

प्रियं०—तथेति । (सपरिवारो निष्कृतः ।)

राक्ष०—सखे विराधगुप्त इदमासनमास्यताम् ।

विरा०—(नार्थेनोपविष्टः ।)

राक्ष०—(निर्वर्ष्य ।) अये देवपादपद्मोपजीविनोवस्येयम् । (इति रोदिति ।)

विरा०—अमात्यलं शोकेन । नातिचिरादमात्योस्मान् पुरात-
नीमवस्थामारोपयिष्यति ।

राक्ष०—सखे^१ वर्णय कुसुमपुरवृत्तान्तम् ।

वामामिति । [वामां स्त्रीणां वामभागस्य श्रेष्ठत्वात्] अनुरागबलास्कन्धे
निहितयापि यदुद्यमभयान्मुहुरङ्गे पतन्त्या दक्षिणया बाहुकृतबोपलक्षिता इति
शेषः । गाढालिङ्गनसङ्गेनासप्तया पीडितमुखं विपिटीकृतबुचुकं यथा तथा चन्द्र-
गुप्तेत्यन्तमनुरक्तापि राक्षसोद्यमाशाङ्किनी [राक्षसः स्वोद्यमेन चद्रगुप्तं राज्याङ्गशये-
दिति शङ्क्या मोर्वस्वोरसि दक्षिणं स्तनं न करोति । गाढालिङ्गनं न ददातीत्यर्थः ।]
सती स्वाभिलषितं गाढालिङ्गनरूपमुपभोगं न संपादयतीति संभोगाभिलाषः शृङ्गारः ।
अत्र गाढालिङ्गनाकरणस्य यदुद्यमाशाङ्किनेन समर्थनात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः । समर्थ-
नीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनमिति लक्षणात् ॥ १२ ॥

अये विराध इति परिजनं प्रति रहस्यगोपनार्थमर्षोक्तिः । प्ररूढश्मश्रुदिति
वोक्तवाक्यस्यान्यथाकरणेन पूरणम् । विराधप्ररूढश्मश्रुरित्येककरणम् । विकृतो राधो
वेषः तद्गूणाणि प्ररूढानि श्मश्रूणि यस्य ।

स्वाधिकारमशून्यमिति । [स्वभियोगानुष्ठानपरो भव] परप्रेषदानमदस्ता
द्वारां अवहितस्तिष्ठेत्यर्थः । सखे वर्णय इति । इयं व्यापिनी कथा पताका ।
[तीक्ष्णरसोविषम् ।]

१ शिथिलम्. २ निवृ०. ३ जअहु जअहु अमच्चो; अज्जो. ४ विरूढस्मृतिः विरूढ-
श्मश्रुः इति पाठः. ५ विनोदयामः, न विनो०. ६ अस्मात्पाक्—यदाज्ञापयत्यमात्य इति.
० विराधगुप्त इत्यधिकम्.

विरा०—अमात्य विस्तीर्णः कुसुमपुरवृत्तान्तस्तत्कृतः प्रभृति वर्णयामि ।

राक्ष०—सखे चद्रगुप्तस्यैव तावन्नगरप्रवेशात्प्रभृति अस्मत्प्रयुक्तैः तीक्ष्णरसदायिभिः किमनुष्ठितमित्याद्यादितः श्रोतुमिच्छामि ।

विरा०—एष कथयामि । अस्ति तावच्छक्यवनकिरातकाम्बोजपारसीकबाह्यीकप्रभृतिभिः चाणक्यमतिपरिगृहीतैश्चन्द्रगुप्तपर्वतेश्वरबलैरुदधिभिरिव प्रलयोच्चलितसंलिलैः समन्तादुपरुद्धं कुसुमपुरम् ।

राक्ष०—(शङ्खमाकृष्य ससम्भ्रमम् ।) अयि मयि स्थिते कः कुसुमपुरमुपरोत्स्यति । प्रवीरक प्रवीरक क्षिप्रमिदानीम् ।

प्राकारं परितः शरासनधरैः क्षिप्रं परिक्रम्यतां
द्वारेषु द्विरद्वैः प्रैतिद्विपघटाभेदक्षमैः स्थापयताम् ।

त्यक्तवा मृत्युभयं प्रहर्तुमनसः शत्रोर्बले दुर्बले

ते निर्यान्तु मया सहैकमनसो येषामभीष्टं यशः ॥ १३ ॥

विरा०—अमात्याल्लमावेगेन । वृत्तमिदं वर्णयते ।

राक्ष०—(निःश्वस्य ।) कष्टं वृत्तमिदम् । मया पुनर्ज्ञातं स एवायं काल इति । (शङ्खमुत्सृज्य ।) हा देव नन्द स्मरामि ते राक्षसं प्रति प्रसादातिशयम् । त्वमत्र सङ्गमकाले

अस्तीति क्रियाया वाक्यार्थः कर्ता । [चाणक्यमतिपरिगृहीतैश्चाणक्यकुट्टयनुवर्तिभिः । प्रलये उच्चलितानि सलिलानि येषां तैः उदधिभिरिभेत्यनेन बलानां विस्तीर्णत्वमुक्तम्] प्रवीरकस्तदानीन्तनः सभिहितोनुचरः ।

प्राकारमिति । [शरा अस्थ्यन्ते क्षिप्यन्ते अनेनेति शरासनं घनुस्तस्य धरैः धानुष्कैः प्राकारं परितः परिक्रम्यताम् । प्रतिगता द्विपाः परगजास्तेषां घटानां भेदने क्षमैः । येषां यशोऽभीष्टं । न तु नश्वरो देहः । ये यशोर्थिन इत्यर्थः । ये च त्यक्तमृत्युभयाः शत्रोर्बले बले प्रहर्तुं मनो येषां ते तथा । इत्यर्थः ।] शत्रुबलस्य दुर्बलत्वकथनं सहानुयायिनां प्रोत्साहनार्थम् । इदं रोषसंभ्रमवचनं तोटकम् । अयं वीररसः स्थायीभावः । विभावैरनुभावेश्च स्यात्स्विकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥ १३ ॥

१ खलु इत्यधिकम् ; तत्कृतः ; तदाज्ञापय कुतः. २ प्रलयकालचलितसलिलसङ्घर्षैः. ३ पर. ४ स्मरति ते राक्षसः प्रसादानाम्.

यत्रैषा मेघनीला चरति गजघटा राक्षसस्तत्र याया-
देतत्पारिप्लुवाम्भः स्रुति तुरगबलं चार्थतां राक्षसेन ।

पत्तीनां राक्षसोन्तं नयतु बलमिति प्रेषयन्मद्यमाद्वा-

मद्वासीः प्रीतियोगात्स्थितमिव नगरे राक्षसानां सहस्रम् ॥१४॥

ततस्ततः ।

विरा०—ततः समन्तादुपरुद्धं कुसुमपुरमवलोक्य बहुदिवसप्रवृत्तम-
तिमहदुपरोधवैशसमुपरि पौराणां परिवर्तमानमसहमाने तस्यामप्यवस्थायां
पौरजनापेक्षया सुरङ्गमेत्यापक्रान्ते तपोवनाय देवे सर्वार्थसिद्धौ स्वामिवि-
रहात्प्रशिथिलीकृतप्रयत्नेषु युष्मद्वलेषु जयघोषणाव्याघातादिसाहसानुमितेष्व-
न्तर्नगरवासिषु पुनरपि नन्दराज्यप्रत्यानयनाय सुरङ्गया बहिरपगतेषु युष्मासु
चन्द्रगुप्तनिधनाय युष्मत्प्रयुक्तया विषकन्यका घातिते तपस्विनि पर्वतेश्वरे ।

राक्ष०—सखे पश्याश्चर्यम् ।

कर्णेनेव विषाङ्गनैकपुरुषव्यापादिनी रक्षिता

हन्तुं शक्तिरिवार्जुनं बलवती या चन्द्रगुप्तं मया ।

सा विष्णोरिव विष्णुगुप्तहतकस्यात्यन्तिकश्रेयसे

हैडिम्बेयमिवैत्य पर्वतवृषं तद्वध्यमेवावधीत् ॥ १५ ॥

[यत्रेति । एषा मेघवत् श्यामला शत्रुगजघटा यत्र चलति तत्र राक्षसो
यातु । तद्धारणायेतिशेषः ।] पारिप्लुवाम्भोवत्समीरणलोलसागरकल्लोलवत्
स्रुतिरुद्गीर्णं यस्य तत् [एवं जेहयोगात्कार्यसहस्रकरणाय मामादिशन् राक्षसानां
सहस्रं स्थितमिदामस्थाः] ॥ १४ ॥

[उपरोधवैशसं पुरपरिवेष्टनजनितक्लेशान् ।] जयघोषणेति । पौरजनापेक्ष
अनुमतिः । जयस्वाघोषणा डिण्डिमाघातरूपा कर्तव्येत्याज्ञापिते तदकरणं जय-
घोषणाव्याघातः । तदादिसाहसै राजाज्ञामङ्गादिरूपैरनिष्टाचरणैरनुमितेषु शत्रूपजा-
पद्विधा इत्येवमुप्रीतेषु अन्तर्नगरवासिषु युष्मद्वलेषु ससु इत्यन्वयः । अतः
परमत्रावस्थानमनुचितीमति बहिर्गत्वा सुहृद्वल्लोत्थापनादिना नन्दराज्यप्रत्यानय-
नाय युष्मासु बहिरपगतेष्वित्यन्वयः तपस्विनीति । दीने इत्यर्थः ।

कर्णेनेति । कर्णेनार्जुनं हन्तुं बलवती एकपुरुषव्यापादिनी शक्तिरिव चन्द्रगुप्तं
हन्तुं या विषाङ्गना मया रक्षितेति व्यवहितान्वयः । [विष्णुगुप्तहततस्य चाण-
क्यवदोः आत्मन्तिकं श्रेयसे समधिकामीष्टसिद्धये ।] श्रीकृष्णवच्यं [हिडिम्बा-
सुतं] हैडिम्बेयं घटोत्कचमिव पर्वतकमेत्य प्राप्य तद्वध्यं तेन विष्णुगुप्तेन परि-
पणितराज्यार्द्धलुब्धेन वध्यमेवावधीत् ॥ १५ ॥

विरा०—अमात्य दैवस्यात्र कामचारः किं क्रियताम् ।

राक्ष०—ततस्ततः ।

विरा०—ततः पितृवधत्रासादपक्रान्ते कुमारे मलयकेतौ विश्वासिते पर्वतकभ्रातरि वैरोचके प्रकाशिते च चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशे चाणक्य-हतकेन आहूयाभिहिताः सर्व एव कुसुमपुरनिवासिनः सूत्रधाराः यथा सांवत्सरिकादेशादधरात्रसमये चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशो भविष्यति । ततः पूर्वद्वारात्प्रभृति संस्क्रियतां राजभवनमिति । ततः सूत्रधारैरभिहितमार्य प्रथममेव देवस्य चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशमुपलभ्य सूत्रधारेण दारुवर्मणा कनकतोरणन्यासादिभिः संस्कारविशेषैः संस्कृतं प्रथमराजभवनद्वारम् । अस्माभिरिदानीमभ्यन्तरे संस्कार आयेय इति । ततश्चाणक्यबटुना अनादिष्टेनैव सूत्रधारेण दारुवर्मणा संस्कृतं राजभवनद्वारमिति परितुष्टेनेव सुचिरं दारुवर्मणो दाक्ष्यं प्रशस्यांभिहितम् । अचिरादस्य दाक्ष्यस्यानुरूपं फलमधिगमिष्यसि दारुवर्मभिति ।

राक्ष०—(सोद्वेनम् ।) सखे कुतश्चाणक्यबटोः परितोषः । अफलमनिष्टफलं वा दारुवर्मणः प्रयत्नमवगच्छामि । यदनेन बुद्धिमोहादथवा राजभक्तिप्रकर्षाभियोगकालमप्रतीक्षमाणेन जनितश्चाणक्यबटोश्चेतसि बलधान्विकल्पः । ततस्ततः ।

विरा०—ततश्चाणक्यहतकेनानुकूललभ्यशादद्धरात्रसमये चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशो भविष्यतीति शिल्पिनः पौरांश्च गृहीतार्थान्

[कामेन चारः कामचारः] सूत्रधाराः शिल्पिनः । संस्कारविशेषैरिति । चन्द्रगुप्तोपरि तोरणपातनोद्यमादिरूपैः । अभ्यन्तरे संस्कार इति । तीक्ष्णरसदानशयनगृहशयितहननादिरूप इति गूढोमिसन्धिः । [दाक्ष्यं दक्षता] अनुरूपं फलमिदं वचरूपं फलमिति गूढम् ।

राजमक्षीति । राक्षि सर्वायैषिद्धौ भक्तिप्रकर्षः वैरिनिघनेन भक्त्यतिशयप्रदर्शनम् । अयमपकारिजनाद्भयमुद्वेगः । [निबोगकालमाहाकाळमप्रतिपाळयता] ततश्चाणक्यहतकेनेत्यादि । [लभ्यशास्त्रानुरोधात्] इदं चाणक्यस्येष्टार्थोपायानुसरणमाक्षेपो नामान्त्यमङ्गम् ।]

१ किमत्र क्रियते. २ वचनात् इत्तल्लभ्यशात्. ३ एव अभिमतः चन्द्रगुप्तस्य. ४ पूर्व-पुर-द्वार-प्रवेशात्. ५ अभिमन्थ. ६ प्रकर्षतया; नियोग-अभियोग.

कृत्वा तस्मिन्नेव क्षणे पर्वतेश्वरभ्रातरं वैरोचकमेकासने चन्द्रगुप्तेन सहो-
पवेश्य कृतः पृथ्वीराज्यविभागः ।

राक्ष०—किं वातिसृष्टः पर्वतैकभ्रात्रे वैरोचकाय पूर्वप्रतिश्रुतः
राज्यार्धविभागः ।

विरा०—अथ किम् ।

राक्ष०—(स्वगतम् ।) नियतमतिधूर्तेन चाणक्यबटुना तस्यापि
तपस्विनः कमप्युपांशुवधमाकलय्य पर्वतेश्वरविनाशेन जनितमर्थशः प्रमा-
र्ष्युमेषा लोकप्रसिद्धिरुपचिता । (प्रकाशम् ।) ततस्ततः ।

विरा०—ततः प्रथममेव प्रकाशिते रात्रौ चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवन-
प्रवेशे कृताभिषेके किल वैरोचके विमलमुक्तामणिपरिक्षेपविरचितचित्रपट-
मयवारबाणप्रच्छादितशरीरे मणिमयमुकुटनिबिडनियमितरुचिरतरमौलौ
सुरभिकुसुमदामवैकक्ष्यावभासितविपुलवस्त्रःस्थले परिचिततमैरप्यनभिज्ञाय-
मानाकृतौ चाणक्यहतकादेशाच्चन्द्रगुप्तोपवाहां चन्द्रलेखां नाम गजवशा-
मारुहा चन्द्रगुप्तानुयायिना राजलोकेनानुगम्यमाने देवस्य नन्दस्य भवनं
प्रविशति वैरोचके युष्मत्प्रयुक्तेन दारुवर्मणा सूत्रधारेण चन्द्रगुप्तोयमिति
मैत्र्वा तस्योपरि पातनाय सज्जीकृतं यन्त्रतोरणम् । अत्रान्तरे बहिर्निगृ-
हीतवाहनेषु स्थितेषु चन्द्रगुप्तानुयायिषु नृपेषु युष्मत्प्रयुक्तेनैव चन्द्रगुप्त-

[अतिसृष्टे दत्तः । उपांशुवधो रहसि हननम् । उपचितेति । अभिवर्द्धितेत्यर्थः ।
किलेत्यलीके । चित्रपटमयेति । [विमलमुक्तामणीनां परिक्षेपेण परितः स्थापनेन
विरचितः । चित्रपटमयः वारबाणः कञ्चुकसदृशरचनाविशेष इत्यर्थस्तेन प्रच्छादितं
शरीरं यस्य तस्मिन् । 'कञ्चुको वाखाणोष्ठी' इत्यमरः । मौलयः संयताः कचाः ।
ते मुकुटे निबिडं निचमिता यस्य । कुसुमदात्रो वैकक्ष्यमुपवीतत्वेन निधा-
नम् । ['कण्ठाद्वैकक्षिकं तु तद्यत्तिर्यक क्षिप्तमुरसि ।' इत्यमरः । चन्द्रगुप्त
उपवाह्यो यस्यास्तां चन्द्रगुप्तवाहनभूताम् ।] राक्षसेनैव चन्द्रगुप्तोपांशुवधार्थं
तस्य निषादित्वेन हास्तिपकत्वेन बर्बरकनामा स्वपुरुषो नियोजितः इत्यर्थः ।

१ पृथक्, ०राज्यार्धविभागः इति पाठः. २ पर्वतेश्वरभ्रात्रे अतिसृष्टे राज्यार्धम्. ३ अय-
शतः परिहारार्थम्. ४ चरिता. ५ विमलमुक्तामणिपरिक्षेपोपरचितपटुवार०. ६ वैकक्षका.
० मन्यमानेन वैरोचकस्योपरि. ८ भूमिपालेषु.

निषादिना वर्वरकेण कनकदण्डिकान्तर्निहितामसिपुत्रिकामाक्रष्टुकामिनावल-
म्बिता करेण कनकशृङ्खलावैलम्बिनी कनकदण्डिका ।

राक्ष०—उभयोरप्यस्थाने यत्नः ।

विरा०—अथ जघनाभिघातमुत्प्रेक्षमाणा गजवधूरतिजवनतया गत्य-
न्तरमारूढवती । प्रथमगत्यनुरोधप्रत्याकलितमुक्तेन प्रभ्रष्टलक्ष्यं पतता
यन्त्रतोरणेनाकृष्टकृपाणीव्यग्रपाणिरनासादयन्नेव चन्द्रगुप्ताशया वैरोचकं
हतस्तपस्वी वर्वरकः । ततो दारुवर्मणा यन्त्रतोरणनिर्पातनादात्मवधमाकलय्य
पूर्वमेवोत्तुङ्गतोरणस्थलमारूढेन यन्त्रघट्टनबीजं लोहकीलकमादाय हस्तिनी-
गत एव हतस्तपस्वी वैरोचकः ।

राक्ष०—कष्टमनर्थद्वयमापतितम् । न हतश्चन्द्रगुप्तो हतौ वैरोचक-
वर्वरकौ दैवेन । अथ सूत्रधारो दारुवर्मा कथम् ।

विरा०—वैरोचकपुरःसरेण पदातिलोकेनैव लोष्टघातं हतः ।

राक्ष०—(साक्षम् ।) कष्टम् । अहो वत्सलेन सुहृदा दारुवर्मणा
वियुक्ताः स्मः । अथ तत्रत्येनं भिषजा अभयदत्तेन किमनुष्ठितम् ।

विरा०—सर्वमनुष्ठितम् ।

राक्ष०—(सहर्षम् ।) किं हतो दुरात्मा चन्द्रगुप्तः ।

विरा०—अमात्य दैवान्न हतः ।

राक्ष०—(सविषादम् ।) तत्किमिदानीं कथयसि सर्वमनुष्ठितमिति ।

[असिपुत्रिका क्षुरिका । उत्प्रेक्षमाणा वितर्कयन्ती । आरूढवती आश्रितवती ।
प्रथमगत्यनुरोधाद्गत्यनुरोधेन आदौ प्रत्याकलितं पश्चान्मुक्तं च तेन । प्रभ्रष्टं लक्ष्यं
यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । आकृष्टा या कृपाणी असिलता तथा व्यग्रः पाणि-
र्यस्य ।] व्यग्रपाणिरनासादयन्निति । वैरोचकं हन्तुमवकाशमनासादयन्नित्यर्थः ।
लोष्टघातमिति । लोष्टं हत्वा लोष्टघातं हन्तेर्णमुल् । [अथ भिषजा अभयदत्तेनेति-
तदुक्तं कामन्दकेन । भिषगभेदेन वा शत्रुं रसदानेन साधयेत् ।]

१ ०लामुखाव. २ (स्वगतम्). ३ ०पातमात्यविनाशफलमवधार्य. ४ अस्मात्प्राक्—
(सा वेगमात्प्रगतम् ।) न एतावुभौ हतौ दैवेन वयमेव हताः । (प्रकाशम्). ५ तत्र तेम.
६ अमात्य सर्वं ७ अपि भवे हतश्चन्द्रगुप्तहतकः. ८ परितुष्टः सर्व.

विरा०—अमात्य कल्पितमनेन योगचूर्णमिश्रितमौषधं चन्द्रगुप्ताय । तत्प्रत्यक्षीकुर्वता चाणक्यहतकेन कनकभाजने वर्णान्तरमुपलभ्याभिहित-
श्चन्द्रगुप्तः । वृषल सविषमिदमौषधं न पातव्यमिति ।

राक्ष०—शठः खल्वसौ बटुः । अथ स वैद्यः कथम् ।

विरा०—तदेवौषधं पायितो मृतैश्च ।

राक्ष०—(सविषादम् ।) अहो महान्विज्ञानराशिरुपरतः । अथ तस्य शयनाधिकृतस्य प्रमोदकस्य किं वृत्तम् ।

विरा०—यदितरेषाम् ।

राक्ष०—(सोद्वेगम् ।) कथमिव ।

विरा०—स खलु मूर्खस्तं युष्माभिरतिसृष्टं महान्तमर्थराशिमवाप्य महता व्ययेनोपभोक्तुमारब्धवान् । ततः कुतोयं भूयान्धनागम इति पृच्छयमानो यदा वाक्यभेदान्बहून्गमत्तदा चाणक्यहतकेन विचित्र-
वधेन व्यापादितः ।

राक्ष०(सोद्वेगम् ।) कथमत्रापि दैवेनोपहता वयम् । अथ शयितस्य चन्द्रगुप्तस्य शरीरे प्रहर्तुमस्मत्प्रयुक्तानां राजगृहस्यान्तर्भित्तिसुरङ्गामेत्य प्रथममेव निवसतां बीभत्सकादीनां को वृत्तान्तः ।

विरा०—अमात्य दारुणो वृत्तान्तः ।

राक्ष०—(साधेगम् ।) कथं दारुणो वृत्तान्तः । न खलु विदितास्ते तत्र निवसन्तश्चाणक्यहतकेन ।

विरा०—अमात्य अथ किम् । प्राक् चन्द्रगुप्तप्रवेशाच्छयनगृहं

[प्रत्यक्षीकुर्वता पातुं योग्यं न वेति विष्टशता । तदेवौषधं पायितः कदाचिन्पर-
प्रेरिता भिषजो नृपाय सविषमौषधं दद्युरिति तेः प्रथमं पीतं तद्राज्ञा पातव्यमिति नीतिविदुपदेशात् । तदुक्तं कामन्दकेन—‘औषधानि च सर्वाणि पानं पानीयमेव च । तत्कल्पकैः समास्वाद्य प्राश्नीयाद्भोजनानि च ।’ इति] अथ तस्येति । शयनाधि-
कृतस्य शयनगृहसंस्कारादिना राजप्रलोभनेधिकृतस्येत्यर्थः । [वाक्यभेदानिति यदा परस्परविरोधीनि वाक्यान्याह तदा ।]

१ विषयोगचूर्णमी०. २ उपरतः. ३ अहह इति पाठः. ४ आत्मविनाशः.
५ ०हतकादेशाद्विचित्रेण च०. ६ सविषादम्. ७ नरपतिशयनगृहस्यान्तःसुरङ्गायां निव०.

प्रविष्टमात्रैणेवं निपुणमवलोकयता दुरात्मना चाणक्यहतकेन कस्माच्चि-
द्रित्तिच्छिद्राद्रृहीतभक्तावर्यैवां निष्कामन्तीं पिपीलिकापङ्क्तिमवलोक्य पुरु-
षगर्भमेतद्रृहमिति गृहीतार्थेन दाहितं तच्छयनगृहम् । तस्मिंश्च दह्यमाने
धूमावरुद्धदृष्ट्यैः प्रथमविहितैर्निर्गमनमार्गमनधिगम्य द्वारं सर्व एव बीभ-
त्सकादयो ज्वलनमुपगम्य तत्रैव नष्टाः ।

राक्ष०—(सकम् ।) कष्टं भोः कष्टम् । सखे पश्य दैवसंपदं
दुरात्मनश्चन्द्रगुप्तहतकस्य । कुतः ।

कन्या तस्य वधाय या विषमयी गूढं प्रयुक्ता मया

दैवात्पर्वतकस्तया स निहतो यस्तस्य राज्यार्द्धहत ।

ये शस्त्रेषु रसेषु च प्रणिहितास्तैरेव ते घातिता

मौर्यस्यैव फलन्ति पश्य विविधश्रेयांसि मन्नीतयः ॥ १६ ॥

विरा०—अमात्य तथापि खलु प्रारब्धमपरित्याज्यमेव । पश्य ।

प्रारभ्यते न खलु विघ्नमयेन नीचैः

प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।

विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः

प्रारब्धमुत्तमजर्ना न परित्यजन्ति ॥ १७ ॥

अपि च ।

किं शेषस्य भ्रव्यथा न वपुषि क्षमं न क्षिपत्येष यत्

किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेरास्ते न यन्निश्चलः ।

[गृहीता भक्तावर्यया अन्नकणा यया तां ।] कन्या तस्येति । रसेषु विषेषु ।
'शङ्करादौ विषे वीर्ये गुणे रागे जले रसे ।' इत्यमरः । मौर्यस्य नाशार्थं प्रणीता
मन्नीतयः प्रत्युत तस्यैव श्रेयांसि फलन्तीति पश्य दैवसंपदं चन्द्रगुप्तस्येति
पूर्वेणान्वयः ॥ १६ ॥

[प्रारभ्यत इति । । नीचाः कार्यं नैवारमन्ते । मध्या आरभ्य जातविघ्ना-
स्तपरित्यजन्ति । ६०] ॥ १७ ॥ किं शेषस्येति [शेषस्यानन्तस्य वपुषि भ्रव्यथा
भूषारणजनिता न जायते किं यस्मात्कारणादि० । अपि तु जायते एव । किंतु] कृपण-

१ ०षैव चाणक्यहतकेन शयनगृहं समन्तादवलोकितम् । ततोऽप्यस्मात् । २ ०यवानां
पिपीलिकानां निष्कामन्तीं । ३ ०दृष्टिविषयाः ४ पिहित । ५ उपगता उपरताश्च ६ मे
नीतयः इति पाठः । ७ सहस्रगुणितैरपि हन्यमानाः । ८ गुणाः,—स्वमिचोद्बहन्ति-

किं स्वकीकृतपुत्रसृजनकृपणवच्छांघ्यो जनो लज्जते
निर्व्यूढं प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्दि गोत्रव्रतम् ॥ १८ ॥

राक्ष०—सखे प्रारब्धमपरित्याज्यमिति प्रत्यक्षमेवैतद्भवताम् ।
ततस्ततः ।

विरा०—ततः प्रभृति चद्रगुप्तशरीरे सहस्रगुणमप्रमत्तश्चाणक्यह-
तक एभ्य एतदीदृशं भवतीत्यन्विष्य निगृहीतवान्पुरनिवासिनो युष्मर्दाया-
नाप्तपुरुषान् ।

राक्ष०—(सोद्वेगम् ।) कथय कथय के के निगृहीताः ।

विरा०—प्रथमं तावत्क्षपणको जीवसिद्धिःसनिकारं नगरान्निर्वासितः ।

राक्ष०—(स्वगतम् ।) एतावत्सह्यम् । न निष्परिग्रहं स्थानभ्रशः
पीडयिष्यति । (प्रकाशम् ।) वयस्य कमपराधमुद्दिश्य निर्वासितः ।

विरा०—एषे राक्षसप्रयुक्तया विषकन्यया पर्वतेश्वरं व्यापादितवानिति ।

राक्ष०—(स्वगतम् ।) साधु कौटिल्य साधु । स्वस्मिन् ।

परिहृतमयशः पातितमस्मासु च घातितोर्धराज्यहरः ।

एकमपि नीतिबीजं बहुफलतामेति यस्य तव ॥ १९ ॥

(प्रकाशम् ।) ततस्ततः ।

विरा०—ततश्चन्द्रगुप्तशरीरमभिद्रोग्धुमनेन व्यापारिता दारुमर्मादय
इति नगरे प्रख्याप्य शकटदासः शूलमारोपितः ।

वत् [कृपणेन प्राकृतजनेन तुल्यम् । अङ्गीकृतं कार्यम् ।] उत्तजन्मिति पूर्वेणान्वयः ।
प्रतिपन्नवस्तुषु अङ्गीकृतवस्तुषु । निर्व्यूढं निर्वाहं भावे क्तः । निर्व्यूढमिति । यदे-
तत्सतां कुलव्रतमित्यर्थः । निर्व्यूढिः प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेकं हि गोत्रव्रतमिति
क्वचित्पाठः । निर्व्यूढिरूपमेवं मुख्यं गोत्रव्रतमित्यर्थः ॥ १८ ॥

[प्रारब्धमपरित्याज्यमहं न परित्यजामिति । आप्ता हिताः । निष्परिग्रहं
परिवारहितम् ।]

[परिहृतमिति । अयशः पर्वतेश्वरविनाशजनिताऽकीर्तिः । परिहृतमिति एकं
फलं । अस्मासु तत्पातितं संक्रामितमिति द्वितीयं । अर्धराज्यहरो घातितः ।
अर्धराज्यं च रक्षितमिति तृतीयम् । एवं] एकमपि नीतिबीजमिति । इदमेकं
बीजान्वेषणम् ॥ १९ ॥

राक्ष०—(साक्षम् ।) हा सखे शकटदास अयुक्तरूपस्तवायमीदृशो मृत्युः । अथवा स्वाम्यर्थमुपरतो न शोच्यस्त्वम् । वयमेवात्र शोच्या ये नन्दकुलविनाशेपि जीवितुमिच्छामः ।

विरा०—अमात्य स्वाम्यर्थ एव साधयितव्य इति प्रयतसे ।

राक्ष०—सखे ।

अस्माभिरमुमेवार्थमालम्ब्य न जिजीविषाम् ।

परलोकगतो देवः कृतघ्नैर्नालुगम्यते ॥ २० ॥

कथ्यतामपरस्यापि सुहृद्भयसनस्य श्रवणे सज्जोस्मि ।

विरा०—एतदुपलभ्य चन्दनदासेनैववाहितममात्यकलत्रम् ।

राक्ष०—सखे क्रूरस्य चाणक्यबटोर्विरुद्धमयुक्तमनुष्ठितं तेन ।

विरा०—अमात्य अन्वयुक्ततरः सुहृद्द्रोहः ।

राक्ष०—ततस्ततः ।

विरा०—ततो याच्यमानेनाप्यनेन न समर्पितममात्यकलत्रं यदा तदातिकुपितेन चाणक्यबटुना—

राक्ष०—(सोद्वेगम् ।) न खलु व्यापादितः ।

विरा०—न हि । गृहीतगृहसारः सपुत्रकलत्रो बन्धनागारे निक्षिप्तः ।

राक्ष०—तत्किं परितुष्टः कथयसि अपवाहितं राक्षसकलत्रमिति ।

ननु वक्तव्यं संयमितंः सुपुत्रकलत्रो राक्षस इति ।

(प्रविश्य ।) पुरुषः—जयतु अमात्यः । एष खलु शकटदासः प्रतीहारभूमिमुपस्थितः । (जेदु अमच्चो एसो खु सअडदासो पडिहारभूमिमुवड्ढिदो ।)

राक्ष०—भद्रं अपि सत्यम् ।

[अयुक्तरूपोऽनुचितः । अस्माभिरिति । स्वामी सर्वथानुगन्तव्योऽस्माभिस्तथा न कृतमिति कृतघ्नैरस्माभिरमुमेवार्थं स्वाम्यर्थ एव साधयितव्य इत्येतदुपलभ्य न जीवितुमिच्छामि जिजीविषा तामवलम्ब्य इत्यर्थः ।] न खलु व्यापादित इति । एतदप्यपकारिजनाद्भयमुद्वेगः ।

१ अस्माकममुमेवार्थमवलम्ब्य जिजीविषा । इति पाठः. २ अस्मात्परं विरा०-अमात्य नैतदेवम् । युष्माभिरमुमेवा...।.....कृतघ्नैर्नानुगम्यते ॥ इत्यं कथितं. ३ ०सैनोपकृतसाधसेन, इडडोहादैन. ४ चन्दनदासेन. इत्यं. ५ गृहीतोनेन. ६ प्रविश्य पटाक्षेपेण. ७ प्रियवदक.

पुरु०—किमलीकममात्यपादेषु विनिवेद्यामि । (किं अलिङ्गं
अमञ्चपादेषु विणिवेदेमि ।)

राक्ष०—सखे विराधगुप्त कथमेतत् ।

विरा०—अमात्य स्यादेतदेवं यतो भयं रक्षति भवितव्यता ।

राक्ष०—प्रियंवदक किमद्यापि चिरयसि । क्षिप्रं प्रवेशयैनम् ।

पुरु०—यद्मात्य आज्ञापयति । (इति निष्क्रान्तः ।) (जं अमञ्चो
आणवेदि ।)

(ततः प्रविशति सिद्धार्थकेनानुगम्यमानः शकटदासः ।)

शक०—(स्वगतम् ।)

दृष्ट्वा मौर्यमिव प्रतिष्ठितपदं शूलं धरिष्यास्तले

तल्लक्ष्मीमिव चेतनाप्रमथिनीं मूर्द्धावर्षदस्रजम् ।

श्रुत्वा स्वाम्यंपरोपरोद्रविषमानाघाततूर्यस्वनान्

न ध्वस्तं प्रथमाभिघातकठिनं मन्धे मदीयं मनः ॥ २१ ॥

(अवलोक्य सहर्षम् ।) अगममात्यराक्षसस्तिष्ठति य एषः ।

अक्षीणभक्तिः क्षीणेपि नन्दे स्वाम्यर्थमुद्वहन् ।

पृथिव्यां स्वामिभक्तानां प्रमाणे परमे स्थितः ॥ २२ ॥

(उपसृत्य ।) यजत्वमात्यः ।

राक्ष०—(विलोक्य सहर्षम् ।) सखे शकटदास दिष्ट्या कौटिल्य-
गोचरगतोपि त्वं दृष्टोसि । तत्परिष्वजस्व माम् ।

दृष्ट्वा मौर्यमिति । [प्रतिष्ठितपदं निस्त्रातमूलं जातप्रतिष्ठं च । चेतनाप्रम-
थिनीमन्तःकरणविदारिणीं मनोरुजभावहन्तीं च ।] अप्र वध्यभूमिस्त्रातशूलस्य
वध्यस्रजश्च मौर्यतल्लक्ष्मीदृष्टान्तः मत्सरातिशयजनितासूयाकृतः । जीवकमेन्द्रियवृत्तीनां
मनोवृत्त्यधीनतया प्रकृते दर्शनश्रवणबन्धनक्रियाणां मन एव कर्तुं । अतो ध्वंसन-
क्रिययैककर्तृत्वात् तत्राप्रत्ययः । स्वामिनां नन्दानामपरोपो राज्यभ्रंशस्तद्द्रौद्रवि-
षमानसद्धानित्यर्थः । यद्यस्मात्प्रथमाभिघातेन पूर्वानुभूतानर्थपरंपरासहनेन कठिन-
मभूतस्मान्न ध्वस्तमित्यन्वयः । स्वामिपुरोपरोधविषमानिति क्वचित्पाठः ॥ २१ ॥

अक्षीणभक्तिरिति । परमे प्रमाणे प्रथमकौटो स्थितः । [अत्युत्कटस्वामि-
भक्तिशालिनामप्यप्रेसर इत्यर्थः ॥ २२ ॥]

१ अमञ्चपादोपजीविणो जना न अलिङ्गं मस्तिदु जाणन्ति. २ ०ऽप्याः स्थले. ३ चेतनः.
४ मूर्द्धावर्षदस्रज, उन्मुख्य वध्य ५ स्वाम्युपरोध. ६ यतन्.

शक०—(तथा करोति ।)

राक्ष०—(चिरं परिष्वज्य ।) इदमासनमास्यताम् ।

शक०—(नाट्येनोपविष्टः ।)

राक्ष०—सत्वे शकटदास अथ कोयं मे ईदृशस्य हृद्यानन्दस्य हेतुः ।

शक०—(सिद्धार्थकं निर्दिश्य ।) अनेन प्रियसुहृदा सिद्धार्थकेन घातकान्विद्राव्य वच्यस्थानादपैहतोस्मि ।

राक्ष०—(सहर्षम् ।) भद्र सिद्धार्थक किं पयोत्तमिदमस्य प्रियस्य । तथापि गृह्यताम् । (इति स्वगात्रादवतार्य भूषणानि प्रयच्छति ।)

सिद्धा०—(गृहीत्वा गदयोर्निपत्य स्वगतम् ।) अयं खलु आर्योपदेशः । भवतु तथा करिष्यामि । (प्रकाशम् ।) अमात्य अत्र मे प्रथमप्रविष्टस्य नास्ति कोपि परिचितः यत्रेमममात्यस्य प्रसादं निक्षिप्य निर्वृतो भवामि । तस्मादिच्छाम्यहमेतया मुद्रया मुद्रितममात्यस्यैव भाण्डागारं स्थापयितुम् । यदा मे प्रयोजनं तदा ग्रहीष्यामि । (अँअं खु अज्जोव-देसो । होदु तह करिस्सं । अमच्च एत्थमे पढमपविठ्ठस्स णत्थि कांवि परिचिदो जत्थ एदं अमच्चस्स पसादं णिक्खिन्निअ निव्वुदो भविस्सं । ता इच्छामि अहं इमाए मुद्राए मुद्रिदं अमच्चस्स एव्व भण्डाआरे टाविदुं । जदा मे पैओअणं तदा गेह्मिस्सं ।)

राक्ष०—भद्र को दोषः । शकटदास एवं क्रियताम् ।

शक०—यदाज्ञापयत्यमात्यः । (मुद्रां विलोक्य जनान्तिकम् ।)

अमात्य भवन्नामाङ्कितेयं मुद्रा ।

आर्योपदेश इति । तस्माच्च सुहृत्प्राणपरिरक्षणपरितुष्टादित्यादिः कर्णे एवमेवेति अतः पूर्वोक्त आर्योपदेश इत्यर्थः । इदमपरं बीजान्वेषणम् ।

ग्रहीष्यामीति । भवतोतिसन्धानार्थं यदा कटकभिर्गमिष्यामि तदा ग्रहीष्यामीति कुटिलो गूढाशयः पयत्यमात्यः । इति ।

१ यदाज्ञापयत्यमात्य इति. २ अपवाहितः. ३ काममपर्वात्. ४ पदं खु अज्जोणव-द्वेषेण करिस्सं. ५ एदिणा पओ.

राक्ष०—(विलोक्यात्मगतम् ।) सत्यं नगराञ्जिक्रामतो मम हस्ता-
द्वाह्निण्या उत्कण्ठाविनोदार्थं गृहीता । तत्कथमस्य हस्तमुपागता ।
(प्रकाशम् ।) भद्र सिद्धार्थक कुतस्त्वयेयमधिगता ।

सिद्धा०—अस्ति कुमुमपुरे मणिआरसेष्ठी चन्दनदासो नाम ।
तस्य गेहद्वारपरिसरे पतिता मया आसादिता । (अत्थि कुमुमपुरे
मणिआरसेष्ठी चन्दनदासो णाम । तस्स गेहदुआरपडिसरे पडिदा मए
आसादिदा ।)

राक्ष०—युज्यते ।

सिद्धा०—अमात्य अत्र किं युज्यते । (अमच्च एत्थ किं युज्जइ ।)

राक्ष०—भद्र यन्महाधनाना गृहं पतितस्यैवंविधस्योपलब्धिरिति ।

शक०—सखे सिद्धार्थक अमात्यनामाङ्कितेयं मुद्रा । तदितो बहु-
तरेणार्थेन भवन्तममात्यमत्तापयिष्याति । दयितामेषा ।

सिद्धा०—आर्य ननु प्रसाद एष यदस्या मुद्राया अमात्यः परिग्रहं
करोति । (अज्ज णं पसांदो एसो जं इमाए मुद्राए अमच्चो परिगहं
करेदि ।) (इति मुद्रामर्षयति ।)

[उत्कण्ठाविनोदार्थम् । उत्कण्ठा इष्टजनस्य सस्पृहं स्मरणं । चिन्ता तु
स्मृतिराध्यानं स्मरणं सस्पृहे पुनः । उत्कण्ठोत्कलिके । इति शब्दार्णवः ।]

किमत्र सुज्यत इति । मुद्रायाः स्वकीयत्वनिहवनेन क्रियत इति जानन्नप्य-
जानन्निव पृच्छति । भद्र यदिति । अस्मद्रुहजनस्तत्र वर्तेत इत्यस्यार्थस्य
गोपनार्थमियमुक्तिः ।

तदितो बहुतरेणेति । इतो मुद्रामूल्यादप्यधिकतरेणेत्यर्थः । परिग्रहमित्यादि ।
यदर्धमियमानीता तस्मिद्धमित्यर्थो गूढः ।

१ सविषाद सचित्कर्मा०. २ शङ्खिण्या. ३ पुरतिवासी. ४ गेहुह्वारे प्रमिए. ५ एमी
मे परितोषो. ६ परिग्राह्यसाद.

राक्ष०—सखे शकटदास अनयैव मुद्रया स्वाधिकारे व्यवहर्तव्यं भवता ।

शक०—यदाज्ञापयत्यमात्यः ।

सिद्धा०—अमात्य किमपि विज्ञापयामि । (अमच्च किंपि विण्णवेमि ।)

राक्ष०—ब्रूहि विश्रब्धम् ।

सिद्धा०—जानात्येवामात्यो यथा चाणक्यबटुकस्य विप्रियं कृत्वा नास्ति पुनः पाटलिपुत्रे प्रवेश इति इच्छाम्यहममात्यस्य चरणे एव शुश्रूषितुम् । (जाणादि एव अमच्चो जह चाणक्यबटुअस्य पिप्पिणं कदुअ णत्थि पुणो पाडलिउत्ते पवेशो त्ति इच्छामि अहं अमच्चचरणे एव सुस्सूसिदुम् ।)

राक्ष०—भद्र प्रियं नः । किंतु त्वदभिप्रायापरिज्ञानान्तरितोय-
मस्मदनुनयः । तदेवं क्रियताम् ।

सिद्धा०—(सहर्षम् ।) अनुगृहीतोस्मि । (अनुगिहिदोस्मि ।)

राक्ष०—सखे शकटदास विश्रामय सिद्धार्थकम् ।

शक०—तथा (इति सिद्धार्थकेन सह निष्क्रान्तः ।)

राक्ष०—सखे विराधगुप्त वर्णयं वृत्तशेषम् । अपि क्षमन्तेस्मदुपजापं चन्द्रगुप्तप्रकृतयः ।

विरा०—अमात्य बाढं क्षमन्ते यथाप्रकाशमनुगच्छन्त्येव ।

त्वदभिप्राय इति । त्वदभिप्रायापरिज्ञानेन [पृष्टेऽस्मत्सेवामङ्गीकरिष्वसि न वेतित्वदभिप्रायाज्ञानेन] अन्तरितो बिलम्बितः । [अन्यथा] पूर्वमेवास्माभिरेवं भवाननुनेय इत्यर्थः ॥

अनुगच्छन्त्येवेति । चन्द्रगुप्तप्रकृतयः भद्रभटादयः मलयकेतुरेक्षणात्कृतप्र-
श्नाणक्यबटुर्न विश्वसनीय इत्येवमस्मदुपजापं यथाप्रकाशमनुगच्छन्त्येव । [यथा
प्रकाशं प्रकाशीभवन्तमर्थमनतिक्रम्य तदनुसारेणास्मदुक्तं कर्तुं प्रवन्तन्ते ।] अ-
त्राप्यागन्तुमुद्युजत एवेति भावः । वक्ष्यति चैतत्पश्चमेऽङ्के । प्राक्परिगृहीतो-
पजापैरित्यादि ।

१ भद्रं ब्रूहि. २ अज्जस्स ज्जवे सुत्पमण्णे पादे सेविडुम्. ३ वर्णयेदानीं कुसुम-
पूरवृत्तान्तशेषम्. ४ कुसुमपुत्रनिवासिनोऽस्मि. ५ ननु यथा प्रचानं.

राक्ष०—सखे किं तत्र प्रकाशम् ।

विरा०—अमात्य इदं तत्र प्रकाशम् । मलयकेतोरपक्रमणात्प्रभृति कुपितैश्चन्द्रगुप्तश्चाणक्यस्योपरीति चाणक्योप्यतिजितकाशितयासहमानश्चन्द्रगुप्तं तैस्तैराज्ञाभङ्गैश्चन्द्रगुप्तस्य चेतःपीडामुपचिनोति । इत्थमपि ममानुभवः ।

राक्ष०—(सद्वर्षम् ।) सखे विराधगुप्त गच्छ त्वमनेनैवाहितु-
ण्डिकच्छन्नना पुनः कुसुमपुरम् । तत्र मे प्रियसुहृद्वैतालिकव्यञ्जनः
स्तनकलशो नाम प्रतिवसति । स त्वया मद्रचनाद्वाच्यः यथा चाणक्येन
क्रियमाणेष्वज्ञाभङ्गेषु चन्द्रगुप्तः समुत्तेजनसैमर्थैः श्लोकैरुपश्लोकयितव्यः
कार्यं चातिनिभृतं करभकहस्तेन सन्देष्टव्यमिति ।

विरा०—यदाज्ञापयत्यमात्यः । (इति निष्क्रान्तः ।)

(प्रविश्य ।)

पुरुषः—जयतु अमात्यः । अमात्य शकटदासो विज्ञापयति एते
खलु त्रयोलङ्कारसंयोगा विक्रीयन्ते । तान् प्रत्यक्षीकरोत्वमात्य इति ।
(जेदुं अमच्चो । अमच्च सअडदासो विण्णवेदि एदे खु तिण्णि
अलङ्कारसंजोआं विक्रीअन्दि । ते पच्चक्खीकरेदु अमच्चो ।)

राक्ष०—(विलोक्यात्मगतम् ।) अहो महार्हाण्याभरणानि ।
(प्रकाशम् ।) भद्र उच्यतामस्मद्द्वचनाच्छकटकदासः परितोष्य विक्रे-
तारं गृह्यतामिति ।

जितेन आत्मनो जयेन काशते असौ जितकाशी अतिशयेन जितकाशी अति-
तस्य भावः जितकाशिता तथा । आत्मनो जयेन अति हस इत्यर्थः । उपचिनोति
पुनः पुनः कृतैराज्ञाभङ्गैर्बर्धयति ।] ममानुभव इति । इत्थं तत्रत्यवृत्तं मयानुभूये-
वागतमित्यर्थः । इदमपि बीजान्वेषणम् ॥ [—व्यञ्जनः वैतालिककच्छन्ना वर्तमानः ।
उपश्लोकयितव्यः श्लोकैः स्तोतव्यः ।]

अलङ्कारसंयोगा इति । अलङ्कारसंयोगाः सम्यग्घटिता अलङ्कारा इत्यर्थः ।

१ कारणम् । २ पीडितश्चन्द्रगुप्तेन चाणक्यः । ३ रूपैः । ४ जअवु जअवु. अज्जो.
५ एतोख स अड० ६ विसेमा

पुरु०—तथा (तह ।) (इति निष्क्रान्तः ।)

राक्ष०—यावदहमपि कुसुमपुराय करभकं प्रेषयामि । (उत्थाय)
अपि नाम दुरात्मनश्चाणक्याच्चन्द्रगुप्तो भिद्येत । अथवा सिद्धमेव नः
समीहितं पश्यामि । कुत.

मौर्यस्तेजसि सर्वभूतलभुजाप्राज्ञापको वर्तते

चाणक्योपि मदाश्रयादयमसूद्राजेति जातस्मयः ।

राज्यप्राप्तिकृतार्थमेकमपरं तीर्णप्रतिह्वार्णवं

सौहार्दात्कृतकृत्यतैव नियतं लब्धान्तरा भेत्स्यति ॥ २३ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति राक्षसविचारो नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

चन्द्रगुप्तो भिद्येतेति । ततःप्रभृति चन्द्रगुप्तशरीरे सहस्रगुणमप्रमत्तश्चाणक्य
इति श्रुत्वा तद्वधोपाये निराशः सन्राक्षसः—भाशा बलवती राजन् शन्यो जेष्यति
पाण्डवानितिन्यायेन—अतः परं स्तनकलशद्वारा मौर्यचाणक्ययोर्मिथो विरोधेन
स्वेषसिद्धिं समाशंसते अपि नामेति ॥

मौर्यस्तेजसीति [तेजसि राजतेजसि वर्तते । राजदर्पाध्मात इत्यर्थः । जात-
स्मयो जातगर्वः ।] राज्यप्राप्त्या प्रतिह्वार्णवतरणेन च लब्धान्तरा [भेदधिधौ]
प्राभाषसरा कृतकृत्यतैव । उभौ सौहार्दाद्रेत्स्यति उभयोः सौहार्दं विषटयिष्यती-
त्यर्थः । उभौ कृतकृत्यतया परस्परं निरपेक्षौ मन्तौ केनचिभिभिसेन विरोधे सति
पुनर्न सन्धास्येते इति भावः । इत्थं पताकाप्राप्त्याशानुगुण्येन गर्भसन्धेर्द्वादशाङ्गानि
निकल्पितानि गर्भसन्धिश्च समाप्तः ॥

इति त्र्यम्बकयज्वप्रभुवर्याश्रितदुण्डिराजव्यासयज्वविरचिते ।

मुद्राराक्षसनाटकव्याख्याने द्वितीयोऽङ्कः समाप्तः ॥

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति कञ्चुकी ।)

कञ्चुकी—(सनिर्वेदम् ।)

रूपादीन्विषयान्निरूप्य करणैर्यैरात्मलाभस्त्वया

लब्धस्तेष्वपि चक्षुरादिषु हताः स्वार्थावबोधक्रियाः ।

अङ्गानि प्रसभं त्यजन्ति पटुतामाज्ञाविधेयानि ते

न्यस्तं मूर्ध्नि पदं तवेव जरया नृष्णे मुधां ताम्यसि ॥ १ ॥

(परिक्रम्याकाशे ।) भो भोः सुगाङ्गप्रासादाधिकृताः पुरुषाः सु-
गृहीतनामा देवश्चन्द्रगुप्तो वः समाज्ञापयति । प्रवृत्तकौमुदीमहोत्स-
वरमर्णायंतरं कुसुमपुरमवलोकयितुमिच्छामि । तैस्संस्क्रियन्तामस्मद्दर्शन-

अथ राक्षसाभिलष्यमाणचाणक्यचन्द्रगुप्तविरोधकथनार्थं विमर्शसन्धिरारभ्यते ।
तृतीयचतुर्थीवङ्गो विमर्शसन्धिः । ' गर्भसन्धौ प्रसिद्धस्य बीजार्यस्यावमर्शनम् । हेतुना
येन केनापि विमर्शः सन्धिरुच्यते ॥ ' इति लक्षणात् । गर्भसन्धौ प्रसिद्धस्य मुहुर-
न्विष्टस्य चाणक्यनीतिरूपस्य बीजस्य कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधादिना प्रकरीनाश्या-
ल्पया कथया चावमर्शानात् अनुसन्धानात् नियतासिप्रकर्योः संबन्धस्य चात्र सत्त्वात् ।
तृतीयेङ्के नियतासिः ॥ चतुर्थेङ्के राक्षसचारसंवादरूपा कथा प्रकरी वर्ण्यते ॥ नियता-
सिप्रकर्यानुगुण्येनास्य सन्धेस्त्रयोदशाङ्गानि ॥ तत्रापवादसंफेटौ विद्वद्वशशक्तयः ।
द्युतिः प्रसङ्गच्छलनं व्यवसायो विरोधनम् । प्ररोचनाश्चलनमादानं च त्रयोदश ॥

रूपादीति । [यैः करणैः ज्ञानेन्द्रियैः शब्दादीन् विषयान् निरूप्य भोग्यत-
यावर्धाय त्वयात्मलाभः स्ववृत्तिलाभः कृतस्तेष्वपि चक्षुरादिषु स्वार्थावबोधक्रियाः
स्वस्वविषयग्रहणव्यापारा हता नष्टाः । ते आज्ञाविधेयानि निदेशानुवर्तीनि अङ्गानि
प्रसभं प्रसह्य पटुतां स्वव्यापारसामर्थ्यं त्यजन्ति । एवमित्यादि ।] यैश्चक्षुरादिभी
रूपादिषु विषयेषु गृह्यमाणेषु तत्तद्विषये तृष्णा अभिवर्धते तानीन्द्रियाणि विकलानि
सन्ति विषयात्र गृह्णन्ति । यौवने तृष्णावशात् हस्तपादादीन्व्यङ्गानि स्वक्रियायां
व्यापृतान्यासन् तान्यपि संप्रति जरया पटुतां स्वकार्येष्वमतां त्यजन्तीति जरया
क्रियमाणं स्वाङ्गवैकल्यं तृष्णायामुपवर्धते ॥ न्वस्तं मूर्ध्नि पदं तवेति । अथापि
तृष्णया मुधा ताम्यामीति भावः । कञ्चुकितिर्वेदो नाटके वर्णनीय इति संप्र-
दायविदः ॥ १ ॥

योम्याः सुगाङ्गप्रासादोपरिभूमय इति । (पुनराकाशे ।) किं ब्रूथ । आर्य
किमविदित एवायं देवस्य कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेध इति । आः देवोपहताः
किमनेन वः सद्यःप्राणहरेण कथोपोद्घातेन । शीघ्रमिदानीम् ।

आलिङ्गन्तु गृहीतधूपसुरभीन्स्तम्भाभिनन्दनजः

संपूर्णेन्दुमयूखसंहतिदत्तां सञ्चामराणां श्रियः ।

सिंहाङ्गासनधारणाञ्च सुचिरे सञ्जातमूर्च्छामिव

क्षिप्रं चन्दनवारिणा सकुसुमः सेकोत्तुगृह्णातु गाम् ॥ २ ॥

किं ब्रूथै । आर्य इदमनुष्ठीयते देवस्य शासनमिति । भद्रास्त्वरध्वम् ।
अयमागत एव देवश्चन्द्रगुप्तः । य एषः ।

सुविश्रब्धैरङ्गैः पथिषु विषमेष्वप्यचलता

चिरं धुर्येणोढा गुरुरपि भुवो यास्य गुरुणा ।

धुरं तामेवोच्चैर्नववयसिं वोढुं व्यवसितो

मनस्वी दम्पत्वात्स्खलति च न दुःखं वहति च ॥ ३ ॥

(नेपथ्ये ।) इत इतो देवः । (इदो इदो देवो ।)

अविदित एवायमिति । अयं चाणक्येन क्रियमाण इत्यर्थः । अयं बीजस्य
चाणक्यनीतिरवमर्शनम् ।

आलिङ्गन्त्विति । [सम्पूर्णेन्द्रोः मयूखानां किरणानां संहतेः समूहस्येव रुग्ं येषां
तेषां सञ्चामरणां शोभाः पिनद्धा बद्धाः सज्जो येषु तान् स्तम्भानालिङ्गन्तु । चन्दनवा-
रिणा मूर्च्छाहारिणा । सेको गामनुगृह्णातु सोच्छ्वासां करोतु ।] अत्र चामराणां श्रियः
स्तम्भानालिङ्गन्तु इत्युक्त्या कामिनामुपभोगः परिस्फुरतीति समासोक्तिरलङ्कारः ।
अतिगौरवशालि राजसिंहासनं सुगाङ्गभूमौ तिष्ठतीति तद्धारणात्सञ्जातमूर्च्छामिवेति
वस्तुप्रेक्षा ॥ २ ॥

सुविश्रब्धैरिति । सुविश्रब्धैर्देवैः सुप्रयुक्तत्वा कार्यक्षमैश्चाङ्गैरवयवैः स्वाम्यमा-
त्यादिभिश्च । विषमेषु गहनेषु । पथिषु मार्गेषु । राज्यतन्त्रेषु चाचलता अस्खलता धुर्येण
राज्यभारविशेषदृग्क्षमेणास्य गुरुणा तातेन या भुवो धूर्ध्विरमूढेत्यन्वयः ; दम्पत्वा-
दनतिप्रौढत्वात्स्खलति किञ्चित्स्थित्यते मनस्वितादुत्साहवत्त्वाद्दुःखं च न वहति ॥ ३ ॥

इत इत इति । इत्वं चूलिका । अन्तर्जवनिकासंस्वैक्षूलिकार्यस्य सूचनेति
लक्षणात् ।

(ततः प्रविशति राजा प्रतीहारी च ।)

राजा—(स्वगतम् ।) राज्यं हि नाम राजधर्मानुवृत्तिपरस्य नृपते-
र्महदप्रीतिस्थानम् । कुतः ।

परार्थानुष्ठाने रहयति नृपं स्वार्थपरता

परित्यक्तस्वार्थो निपतमयथार्थः क्षितिपतिः ।

परार्थश्चेत्स्वार्थादभिमततरो हन्त परवान्

परायन्तः प्रीतेः कथमिव रसं वेत्ति पुरुषः ॥ ४ ॥

अपि च ।

दुराराध्या हि राजलक्ष्मीरात्मैवद्विरपि राजभिः । कुतः ।

तीक्ष्णाद्द्विजते मृदौ परिभवत्रासान्न सन्तिष्ठते

मूर्खान्द्वेष्टि न गच्छति प्रणयितामत्यन्तविद्वत्स्वपि ।

शूरेभ्योभ्यधिकं बिभेत्युपहसत्येकान्तभीरून्तडो

श्रीर्लब्धप्रसरेव वेशवनिता दुःखोपचर्या भृशम् ॥ ५ ॥

अन्यच्च कृतककलहं कृत्वा स्वतन्त्रेण किञ्चित्कालान्तरं व्यवहर्त-
व्यमित्यार्यादेशः । स च कथमपि मया पातकमिवाभ्युपगतः ।

[राजधर्मानुवृत्तिपरस्य राजधर्मानुवर्तमानस्य ।] अप्रीतिस्थानं क्लेशावहमित्यर्थः ॥

परार्थानुष्ठान इति । परार्थानुष्ठाने धर्मतः षष्ठांशदानादिप्रकृतिकार्यपरत-
न्त्रत्वे स्वार्थपरता स्वच्छन्दविहारादिविषयभोगः नृपं रहयति त्यजति । परि-
त्यक्तस्वार्थः राजा नियतमयथार्थः क्षितिपतिः । इदृशस्य राजत्वमयथार्थं
निष्फलं स्वसुखोपभोगाभावादित्यर्थः । अथापि राजधर्मतया स्वार्थं विहाय
प्रजायु एवानुष्ठेय इति चेदाग्रहस्तदा राजा पराधीनो जातः । पराधीनस्य भृत्यादेः
सौख्यलेशः कुत्रापि नास्तीति लोकानुभवसिद्धमिति भावः ॥ ४ ॥

आत्मवद्विरिति । समाहितचित्तैरित्यर्थः । [यद्वा कामन्दकोक्तमगुणसम्पन्नेः ।]

तीक्ष्णादिति । [तीक्ष्णाद्दुप्रस्वभावाद् उद्विजते मामयं कदाचित्प्रभ्रंशयेदित्यु-
द्विम्ना भवति ।] मृदौ पारभवत्रासान्मृदौ स्थितां मामन्यो बलवान्पराभ-
विष्वतीति तत्र सम्यह् न तिष्ठति । समवप्रविभ्यः स्थ इति तद् । लब्धप्रसरा-
कामुकवशात्करणेन लब्धप्रसरागल्भ्या वेशवनितेव श्रीदुराराच्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

१ इत्यस्य वृत्तिपरतन्त्रस्य २ जडयति ३ वेत्तु ४ विद्विः ५ ६ यधिकं
७ कश्चित्कालम् ८ उपदेशः ९ महापानक०

अथ वा शश्वदार्योपदेशसंस्क्रियमाणमंतयः सदैव स्वतन्त्रा वयम् । कुतः ।

इह विरचयन्साध्वां शिष्यः क्रियां न निर्वायते
त्यजति तु यदा मार्गं मोहान्तदा गुरुरङ्कुशः ।

विनयरुचयस्तस्मात्सन्तः सदैव निरङ्कुशाः

परतरमतः स्वातन्त्र्येभ्यो वयं हि पराङ्मुखाः ॥ ६ ॥

(प्रकाशम् ।) आर्यं वैहीनरे सुगाङ्गमार्गमादेशय ।

कञ्चु०—इत् इतो देवः । (नाट्येन परिक्रम्य ।) अयं सुगाङ्गप्रासादः ।

शनैरारोहतु देवः ।

राजा—(नाट्येनारुह्य दिशोवलोक्य ।) अहो शरत्समयसंभृतशो-
भांनां दिशामतिरमणीयता । कुतः ।

शनैः श्यानीभूताः सितजलधरच्छेदपुलिनाः

समन्तादाकीर्णाः कलविरुतिभिः सारसकुलैः ।

आर्योपदेश इति । आर्योपदेशेन संस्क्रियमाणमतयः शिक्ष्यमाणा इत्यर्थः ॥

इह विरचयन्निति । साध्वाचारः शिष्यः गुरुभिर्न नियम्यते अपि त्वनु-
मोदते । त्यक्तसर्मागस्य गुरुरङ्कुशः शिक्षकः । विनये गुरुकृतशिक्षणे रुचि-
यैषां ते सदाचारास्तु सदा निरङ्कुशाः स्वतन्त्रा एव वयम् । हिशब्दस्त्वर्थे
उक्तवैलक्षण्यद्योतकः । एवं स्वातन्त्र्ये सिद्धेपि वयं त्वत् एभ्यः । पञ्चम्या-
स्तसिल् । उक्तविधेभ्यः कंचित्कालं स्वातन्त्र्येण व्यवहर्तव्यमित्यादिप्रेभ्यः
स्वातन्त्र्येभ्यः परतरमत्यन्तं पराङ्मुखाः सर्वेषा इदृशं स्वातन्त्र्यं नेच्छामः । कि-
ञ्चित्कार्यानुरोधास्वार्यादेशेनेदं स्वातन्त्र्यमात्मन्यध्यस्य स्वतन्त्रवद्भवहराम इति
भावः । यद्वा आर्यानुरोधादिदं स्वातन्त्र्यं कथञ्चिभ्युपगतम् । अतः परतरं
अत उत्तरे काले । कालाब्धनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया । स्वातन्त्र्येभ्यो वयं
पराङ्मुखाः । अतः परं कदापि स्वातन्त्र्यं नेच्छामः । आर्याधीना एव सर्वदा
वर्तामहे इति भावः ॥ ६ ॥

शनैरिति । शनैः क्रमेण श्यानीभूताः कृशीभूताः । सयोगादेरातो धातो-
र्यणवत् इति श्यायतेर्निष्ठानत्वम् । विरलतया प्रतीयमाना दिशः पुरितश्च न-
भस्तः विद्यतः श्रावणमासाच्च । 'नभाः श्रावणिकश्च स' इत्यमरः । स्यन्दन्तौ
निःसृता इव दृश्यन्ते । प्राशुषि दिशः सरितश्च पनाचृततया सर्वत उत्कूलसञ्चि-

१ मनसः. २ विचार्यते. ३ शोभां विभ्रतीनां, शोभाविमूर्तीनां. ४ संप्रति हि.
५ श्यामी०, शान्ताः. ६ पुरस्तात्.

चिताश्चिप्राकारैर्निशि विकचनक्षत्रकुमुदै-

र्नमस्तः स्यन्दन्ते सरित इव दीर्घा दश दिशः ॥ ७ ॥

अपि च ।

अपामुद्धृतानां निजमुपदिशत्या स्थितिपदं

दधत्या शालीनामवनतिमुदारे सति फले ।

मयूराणामुग्रं विषमिव हरन्त्या मदमहो

कृतः कृत्स्नस्यायं विनय इव लोकस्य शरदा ॥ ८ ॥

इमामपि ।

भर्तुस्तथा कलुषितां बहुवल्लभस्य

मार्गे कथंचिदवतार्य तनूभवन्तीम् ।

सर्वात्मना रतिकथाचतुरेव दूती

गङ्गां शरन्नयति सिन्धुपतिं प्रसन्नाम् ॥ ९ ॥

छाप्राततया च विविक्तत्वेन न गृह्यन्ते शरदि तु विरलाः स्फुटं प्रतीयन्ते इति भावः । अत्र शरदि दिशां सरितां च वर्ण्यत्वादिवशब्दमावर्त्य दिशः सरित इव सरितश्च दिश इवेति च परस्परमुपमानोपमेयभावः । सितजलधरच्छन्दपुलिनाः विकचनक्षत्रकुमुदैरित्यत्र चोपमितसमासः । एवं च पर्यायण द्वयोस्तच्चेदुपमेयोपमा मता इत्युपमेयोपमालङ्कारः । धर्मोर्थे इव पूर्णश्रारथो धर्म इव त्वयीति अत्र पूर्णश्रीत्ववत् । श्यानीभूता इत्यादिसाधारणधर्मोपादानम् । अतः पूर्ण्यमुपमा । सा च नमस्त इति श्लेषानुप्राणता । अनेन शरद्गुणकथनेन स्वस्य जैत्रयात्रासत्राहसमय इति ध्वनितम् । वक्ष्याति च चाणक्यः सोयं व्यायामकालो नोत्सवकाल इति ॥ ७ ॥

अपामिति । [उद्धृतानां प्रवृद्धानामुद्धृतानां च । स्थितिपदमवस्थानभूमि मर्यादां च । स्थितिपथमिति पाठान्तरम् । शालीनां लक्षणया संभृतसंपदामवनतिं नम्रताम् ।] स्पष्टोर्थः । अनेन पथेनोद्धृतस्य मलयकेतोर्भावी निग्रहः राक्षसस्य विषवदस्युग्रविक्रमनीतिविषयकमदापहरणं साम्राज्यफलशालिनो महोन्नतेश्वन्नशुस्य विनयसंपन्न समासोक्त्या सूचिता ॥ ८ ॥

भर्तुरिति । बहुवल्लभस्येति हेतुगर्भविशेषणम् । बहुवल्लभत्वादिव कलुषितामिति कालुष्येहेतुप्रेक्षा । सा च वाचकाभावाद्गम्या । वर्षात्ययेन कृशीभवन्तीं स्वच्छ-सलिलां गङ्गां भर्तुः समुद्रस्य मार्गे कथंचिदवतार्य शरत् सिन्धुपतिं नयति । अत्रो-पमा । रतिकथाचतुरा दूतीवेति दूतीदृष्टान्तानुरोधान्नायकापराधकुपितां विरहकृशां नायिकां प्रसादमुखो कृत्वा नायकं प्रति यथा चतुरदूती प्रापयति तद्वदिति गम्यते ।

(समन्तान्नाय्येनावलोक्य ।) अये कथमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवं कुसु-
मपुरम् । आर्य वैहीनरे अथास्मद्वचनादाघोषितः कुसुमपुरे कौमुदी-
महोत्सवः ।

कञ्चुकी०—अथ किम् ।

राजा—तत्किं न गृहीतमस्मद्वचनं पौरैः ।

कञ्चु०—(कणौ पिधाय ।) शान्तं पापं शान्तं पापम् । पृथि-
व्यामस्वलितपूर्वं देवस्य शासनं कथं पौरेषु स्वलिष्यति ।

राजा—तैत्कथमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवमद्यापि कुसुमपुरम् ।

धूर्तैरन्वीयमानाः स्फुटचतुरकयाकोविदैर्वेशनार्यो

नालङ्कुर्वन्ति रथ्याः पृथुजघनभराक्रान्तिमन्दैः प्रयातैः ।

अन्योन्यं स्पर्द्धमाना न च गृहविभवैः स्वामिनो मुक्तशङ्काः

सांकं स्त्रीभिर्भजन्ते विधिमभिलषितं पार्वणं पौरमुख्याः ॥१०॥

अनेन पद्येन राक्षसमतिपरिगृहीततया कलुषितां संशयितामिव नन्दकुललक्ष्मीं
चतुरद्वृतीवातिगभीरा चाणक्यनीतिः सागरवदतिगभीराशयं चन्द्रगुप्तं सर्वात्मना
सर्वप्रकारेण प्रापयतीति रूपकातिशयोक्त्या सूचितम् । अयमपि बीजा-
मवर्शः ॥ ९ ॥

धूर्तरिति । [वेशनार्यो बारस्त्रियः स्फुटाश्च चतुराश्च कथास्तासु कोविदैर्पाण्डितैर्धू-
र्तैर्वितैरन्वीयमानाः अनुगम्यमानाः पृथुजघनभराक्रान्तिमन्दैः पृथुजघनभरालसैः
प्रयातैर्गमनैः ।] स्वामिनो गृहस्वामिनो बसन्भूषणादिसमृद्धिं स्पर्धयान्योन्यमाधिक्येन
दर्शयन्तः पौरमुख्याः स्वस्त्रीभिः सार्धं राजानुमतत्वान्मुक्तशङ्का अत एव बहिः
क्रीडनं विगीतमपि पावनं राजानुमत्या प्रशस्तमित्यर्थः । चिरादीप्सितं क्रीडाविधिं
कुतो न भजन्त इति कञ्चुकिनं प्रति प्रश्नः । पार्वणमिति ऋत्विपाठः । पर्वणि
कार्तिक्यां पौर्णमास्यां भवं क्रीडाविधिमियर्थः ॥ १० ॥

एवमेतदिति । चाणक्यकृतं प्रतिषेधं सहसा स्फुटं वक्तुमतिभीतस्येदमस्फुटं
सचकितं प्रतिवचनम् ।

१ देव आघोषितो देवस्याज्ञया कुसुमपुरे कौमुदीमहोत्सवः. २ पौरजनेन. ३ आर्य
वैहीनरे इत्यधिकम्. ४ दूतैः, ५ सायं.

राजा—किमेतत् ।

कञ्चु०—देव इदम् ।

राजा—स्फुटं कथय ।

कञ्चु०—प्रतिषिद्धः कौमुदीमहोत्सवः ।

राजा—(सक्त्रोधम् ।) आः केन ।

कञ्चु०—देव नातः परं विज्ञापयितुं शक्यम् ।

राजा—न खलु आर्यचाणक्येनापहृतः प्रेक्षकाणामतिशय रमणीय-
श्रद्धुषोः विषयः ।

कञ्चु०—देव कोन्यो जीवितुकामो देवस्य शासनमातिवर्तेत ।

राजा—शोणोत्तरे उपवेष्टुमिच्छामि ।

प्रति०—देव इदं सिंहासनम् । उपविशतु देवः । (देव एदं
सिंहासनं । उवविसद देवो ।)

राजा—(नौव्येनोपविश्य ।) आर्य वैहीनरे आर्यचाणक्यं द्रष्टु-
मिच्छामि ।

कञ्चु०—यद्यज्ञापयति देवः । (इति निष्कान्तः ।)

(ततः प्रविशति आसनस्थः स्वभवनगतः

कोपानुविद्धां चिन्तां नाटयन्वाणक्यः ।)

चाण०—कथं स्पृद्धते मया सह दुरात्मा राक्षसः ।

कृतागाः कौटिल्यो भुजग इव निर्याय नगरा-

द्यथा नन्दानहत्वा नृपतिमकरोन्मौर्यवृषलम् ।

महात्मत्वात्संम्राहः । स्वशत्रुपक्षमाश्रित इति रोषावेष्टादरात्मेति गालनम् ।

कृतागा इति । नन्दैः कृतमागोभ्रासनाकर्षणरूपं यस्य सः । अत्र दृष्टान्ता-
नुरोधेन तथाहं मौर्ये हत्वा मलयकेतुं राज्ये स्थापयिष्यामीत्येतावति वक्तव्ये
श्रियमपहरामीत्येतावन्मात्रं राक्षससाहसं अनुभवतश्चाणक्यस्यायं भावः ।
ममेव नास्य बुद्धिबलं परन्तु मत्सरमात्रेण अशक्तोहं गृहारम्भे शक्तोहं

१ देव इत्यधिकम्. २ आर्य स्फुटमभिधीयताम् इति पाठः. ३ परमस्माभिर्देवो विज्ञापयितुं
शक्यते. ४ उक्तव्यमिच्छति. ५ अस्मात्प्राक्-सक्त्रोधमित्यधिकम्. ६ आत्मगतम् इत्यधिकम्.

तथाहं मौर्येन्दोः श्रियमपहरामीति कृतधीः

प्रकर्षं मद्दुष्टेरतिशयितुमेष व्यवसितः ॥ ११ ॥

(आकाशे लक्ष्यं बद्धा ।) राक्षस राक्षस वि म्यतामस्माद्दुर्व्यसनात् ।

उत्सिक्तः कुसचिग्रहृष्टराज्यभारो

नन्दोसौ न भवति चन्द्रगुप्त एषः ।

चाणक्यस्त्वमपि च नैव केवलं ते

साधर्म्यं मदनुकृतेः प्रधानवैरम् ॥ १२ ॥

(विचिन्त्य ।) अथ वा नातिमात्रमत्र वस्तुनि मया मनः खेदयितव्यम् कृतः ।

मञ्जुत्थैः किल सोपि पर्वतसुतो व्याप्तः प्रविष्टान्तरै-

रुशुक्ताः स्वनियोगसाधनविधौ सिद्धार्थकाद्याः स्पशाः ।

कृत्वा संप्रति कैतवेन कलहं मौर्येन्दुना राक्षसं

भेत्स्यामि स्वमतेन भेदकुशलं द्वेष प्रतीपं द्विषः ॥ १३ ॥

गृहभङ्गन इति न्यायेन मौर्यापकारमात्राय प्रयतमानः सन्केवलं पौरुषबलमवष्टभ्य मद्दुष्टैः प्रकर्षमतिशयितुं व्यवसित इति अहो राक्षसस्य दुर्व्यवसितमिति । वक्ष्यति च केवलं प्रधानवैरं मदनुकृतेः साधर्म्यमिति ॥ ११ ॥

[दुर्व्यसनाद्दुःसाध्येऽर्थेभिनिवेशात् ।]

उत्सिक्त इति । उद्विक्त इत्यर्थः । प्रधानवैरं परिवृढद्वेषः केवलं ते तव मदनुकृतेः मदनुकरणस्य संबन्धि मत्स्पर्धाविषयकमिति यावत् । साधर्म्यं समानो धर्मः स्वार्थे व्यञ् बहुव्रीहेर्भावे वा । न तु बुद्धिप्रकर्षादिः मत्सादृश्ये तव समानो धर्मोऽस्ति । अनेन यथा नन्दा उन्मूलितास्तथाहमपि मौर्यमुन्मूलयामीति प्रधानवैरमात्रेण मया सह स्पर्धते न तु बुद्धिप्रकर्षेणेति भावः । मदनुकृताविति विषयसप्तम्यन्तः पाठः साधुः ॥ १२ ॥

मञ्जुत्थैरिति । प्रविष्टान्तरैर्वशीकृतशत्रुहृदयैर्भागुरायणादिभिः । स्पशा गूढप्रणिधयः । 'अपसर्पधरः स्पशः' इत्यमरः । सिद्धार्थकाद्यां भेदकर्मणि उशुक्ता एव वर्तन्ते । अहमपि संप्रति चन्द्रगुप्तेन सह कृतककलहं कृत्वा तेनोपायेन प्रतीपमस्मासु प्रतिकूलचारिणं राक्षसं द्विषः सपत्नान्मलयकेतोः सकाशात् भेत्स्यामि तयोर्विरोधं संपादयिष्यमीत्यर्थः । यद्वा प्रतीपमिति विधेयं विशेषणं

(प्रविश्य ।) कञ्चुकी—कष्टं स्वल्भ सेवा ।

भेतव्यं वृपतेस्ततः सचिवतो राजस्ततो बल्लमा-
दन्येभ्यश्च वसन्ति यस्य भवने लब्धप्रसादा विटाः ।

दैन्यादुन्मुह्यदर्शनापलपनैः पिण्डार्थमायस्यतः
सेवां लाघवकारिणीकृतधियः स्याने श्ववृत्तिं विदुः ॥ १४ ॥

(प्ररिकम्यावलोक्य च ।) इदमार्यचाणक्यगृहम् । यावत्प्रविशामि ।
(प्रविश्यावलोक्य च ।) अहो राजाधिराजमन्त्रिणो विभूतिः । तथाहि ।

उपलशकलमेतद्भेदकं गोमयानां

बटुभि रुपहतानां बर्हिषां स्तूपमेतत् ।

शरणमपि समिद्धिः शुष्यमाणाभिराभि-

र्विनामितपटलान्तं दृश्यते जीर्णकुड्यम् ॥ १५ ॥

द्विष इति षष्ठी । राक्षसं द्विषः प्रतीपं सन्तं भेतस्यामि प्रतिकूलत्वेनापाद्य विघट-
यिध्यामीत्यर्थः । एष राक्षसः स्वमतेन स्वसंमत्या भेदकुशलोस्तु चन्द्रगुप्ताणाणत्रयं
भेतस्यामीति स्वस्मिन्कुशलं मन्योस्तु न त्वस्य ममेव सामग्रीषोष्कृत्यं बुद्धिबलं
चास्तीति भावः । इयं नियतासिः । अपायाभावतः कार्यनिश्चयो नियतासिकेति
लक्षणात् ॥ १३ ॥

कष्टमिति । सामान्ये नपुंसकम् ।

भेतव्यमिति । दैन्याद्भेतोः उन्मुह्यदर्शनानि च अपलपनानि च राजरहस्य-
गोपनानि च तैः पिण्डार्थमुदरभरणार्थमायस्यतः क्रियमानस्य सेवकजनस्य
सेवामित्यन्वयः । [कृतधियः शिक्षितमतयः पण्डिता इत्यर्थः ।] श्वविषये अप
लपनं ताडनभयेन गात्रसङ्कोचनम् । सिषाधयिषितकार्यानुरोधादिदमाहितम् ।
चाणक्यमौर्ययोः कपटवैमत्यं तथ्यत्वेनैव गृह्यतः कञ्चुकिनोर्यं निर्वदः ॥ १४ ॥

उपलशकलमेतदिति । त्रेतामिसंभरणसमिन्धनाद्यर्थं शुष्कगोमयगोलकचूर्ण-
नार्थमुपलशकलम् । उपलोपि सकलो न संगृहीत इति विभूतिनैरपेक्ष्यमस्पोपल-
शकलजीर्णकुड्यादिभिरुक्तम् । बर्हिषां दर्भाणां स्तूपं निधननामकमुष्टिसमूहः ।
शरणं गृहं समिद्धारेण विनामितपटलान्तमतिजीर्णत्वाद्बिभ्रुमृत्तृणमयच्छदिप्रान्तं ।
'बलीकनीध्रे पटलप्रान्तेय पटलं छदिः' इत्यमरः । अनेनास्याप्रतिग्रहत्वकर्मठत्वादयः

तस्याने खल्वस्य वृषलो देवश्चन्द्रगुप्तः । कुतः ।

स्तुवन्ति भ्रान्तास्याः क्षितिपतिमभूतैरपि गुणैः

प्रवाचः कार्पण्याद्यदवितथवाचोपि पुरुषाः ।

प्रभावस्तृष्णायाः स खलु सकलः स्यादितरथा

निरीहाणामीशस्तृणमिव तिरस्कारविषयः ॥ १६ ॥

(विलोक्य सभयम्) अये तद्यमार्यचाणक्यस्तिष्ठति ।

यो नन्दमौर्यैर्नृपयोः परिभूय लोक-

प्रस्तोदयौ प्रंतिदिशन्नविभिन्नकालम् ।

पर्यायपातितहिमोर्णमसर्वगामि

धाम्नातिशाययति धाम सहस्रधाम्नः ॥ १७ ॥

श्रोत्रियगुणा उक्ताः । तथोक्तं पुरस्तात् । वंशे विशालवंशानामृषीणामिव भूय-
साम् । अप्रतिग्राहकाणां यो बभूव भुवि विश्रुतः ॥ इति ॥ १५ ॥

वृषलोच्य इति । वृषलशब्देन वदितुमर्हः । सुपि क्यप् चेति क्यप् प्रत्ययः ।
निस्पृहत्वाद्राजानमपि तृष्णीकृत्य भृत्यवद्वयपदिशतीत्यर्थः ।

तदेव विवृणोति । स्तुवन्तीति । अवितथवाचः सत्यवचनशीला अपि कार्प-
ण्यात्प्रवाचः उद्वण्डवचनाः सन्तः [भ्रान्तास्याः आस्यभ्रान्ति यावदित्यर्थः ।
क्षितिपतिं] अभूतैरसत्त्वैर्गुणैः स्तुवन्तीति यत्स खलु तृष्णायाः प्रभाव इति
योजना ॥ १६ ॥

अये तद्यमिति । तद्यमिति कर्मधारयसमासः सोयमित्यर्थः ।

यो नन्देति । लोकं नन्दाभात्यादिकं परिभूय स्वमन्त्रशक्त्या मोहयित्वा
नन्दमौर्ययोरभिन्नकालं युगपदस्तोदयौ दत्तवान् । अत एव सर्वशत्रुव्यापिना
स्वेन धाम्ना असर्वगामि पर्यायेण कालक्रमेण पातितं नाशितं हिममुष्णं वा येन
तत्सहस्रधाम्नः सूर्यस्य धाम तेजः अतिशाययति अतिक्रमयति । धामातिशेते
तेन धाम्ना स्वयं अतिशाययति । सोयमार्यैश्चाणक्यस्तिष्ठतीति पूर्वोणान्वयः ।
अतिपूर्वकाच्छीङ्गे हेतुमणिञ् । अत्र लोकशब्देन लोकालोकपर्वतो लक्ष्यते ।
असर्वगामीत्यनेन सूर्यतेजसस्तदनेतिक्रमणमुक्तम् । एवं च लोकं परिभूयातिक्रम्य
नन्दमौर्ययोर्युगपदस्तोदयौ दिशन्नाणक्यतेजः लोकमनतिक्रामतोत् एवासर्वगामिनः
क्रमेण हिमोष्णयोरुदवास्तमयौ दिशतः सूर्यतेजसोप्यतिशायितमिति व्यतिरेकाल-
ङ्कारः लोकमिति श्लेषानुप्राणितः ॥ १७ ॥

(जानुभ्यां भूमौ निपत्य ।) जयत्वार्यः ।

चाण०—वैहीनरे किमागमनप्रयोजनम् ।

कञ्चु०—आर्यं प्रणतिससंभ्रमोच्चलितभूमिपालमौलिमालामाणिक्यश-
कलशिखापिराङ्गीकृतपादपद्मयुगलः सुगृहीतनामधेयो देवध्वन्द्रगुप्त आर्यं
शिरसा प्रणम्य विज्ञापयति । अकृतक्रियान्तरार्यमार्यं द्रष्टुमिच्छामीति ।

चाण०—वृषलो मां द्रष्टुमिच्छति । वैहीनरे न खलु वृषलस्य
श्रवणपथं गतोयं मत्कृतः कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधः ।

कञ्चु०—आर्यं अथ किम् ।

चाण०—(सक्रोधम् ।) आः केन कथितम् ।

कञ्चु०—(सभयम् ।) प्रसीदत्वार्यः । स्वयमेव सुगाङ्गप्रासादगतेन
देवेनावलोकितमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवं पुरम् ।

चाण०—आः ज्ञातम् । ततो भवद्विरन्तरा प्रोत्साह्य कोपितो
वृषलः । किमन्यत् ।

कञ्चु०—(भयं नाटयंस्तूष्णीमधोमुखस्तिष्ठति ।)

चाण०—अहो राजपरिजनस्य चाणक्यस्योपरि प्रद्वेषपक्षपातः ।
अथ क वृषलः ।

कञ्चु०—(भयं नाटयन् ।) आर्यं सुगाङ्गगतेन देवेनाहमार्यपाद-
मूलं प्रेषितः ।

चाण०—(उत्थाय ।) सुगाङ्गमार्गमादेशाय ।

कञ्चु०—इत इत आर्यः । (उभौ परिक्रामतः ।)

कञ्चु०—एष सुगाङ्गप्रासादः । शनैरारोहंत्वार्यः ।

चाण०—(नाट्येनावरुष्ट्यावलोक्य च ।) अये सिंहासनमध्यास्ते
वृषलः । साधु साधु ।

[प्रणतीति । प्रणतौ प्रणामक्रियायां यः संभ्रमस्त्वरा तेनोच्चलिता ये भूमि-
पालास्तेषां मौलिमालासु यानि माणिक्यशकलानि तेषां शिखाभिर्दीप्तिभिः पिशाङ्गी-
कृतं पादपद्मयोर्धुगलं यस्य । अन्तरायो विघ्नः । अन्तरा मध्ये ।]

१ पादपद्मयोरायं प्रणिपत्य. २ क्रियन्तारान्तरायमन्तरेण. ३ भयं नाटयन्. ४ सुगाङ्ग-
प्रसाद. ५ आरोहुमर्हत्यार्यः.

नन्दैर्वियुक्तमनपेक्षितराजराजै-

रध्यासितं च वृषलेन वृषेण राज्ञाम् ।

सिंहासनं सहस्रपार्थिवसङ्गतं च

प्रीतिं परां प्रगुणयन्ति गुणा ममैते ॥ १८ ॥

(उपसृत्य ।) वियजतां वृषलः ।

राजा—(औसनादुत्थाय ।) आर्यं चन्द्रगुप्तं प्रणमति । (इति पादयोः पतति ।)

चाण०—(पाणौ गृहीत्वा ।) उत्तिष्ठोतिष्ठ वत्स ।

आ शैलेन्द्राच्छिलान्तस्खलितसुरनदीशीकरासारशीता-

तीरान्ताम्रैकरागस्फुरितमणिरुचो दक्षिणस्थार्णवस्य ।

आगत्यागत्य भीतिप्रणतनृपशतैः शश्वदेव क्रियन्तां

चूडारत्नांशुगर्भास्तव चरणयुगस्याङ्गुलीरन्ध्रभागाः ॥ १९ ॥

राजा—आर्यप्रसादादनुभूयत एष सर्वम् । तदुपविशत्वार्यः । (उभौ यथोचितमुपविष्टौ ।)

चाण०—वृषल किमर्थं वयमाहुताः ।

राजा—आर्यस्य दर्शनेनात्मानमनुग्राहयितुम् ।

चाण०—(सस्मितम् ।) अलमनेन प्रश्रयेण । न निष्प्रयोजनमधिकारवन्तः प्रभुभिराहूयन्ते ।

नन्दैर्वियुक्तमिति । अनपेक्षितराजराजैस्तृणीकृतकुर्बेरः । [यद्वा तिरस्कृतप्रधान-
नृपेः ।] राज्ञां वृषेण श्रेष्ठेन कुर्बेरवदतिघनाढ्यानपि नन्दान्दृष्ट्वा तत्पदे यः
कश्चिदयोग्यो न स्थापितः किंतु नन्देभ्योऽप्यतिशयितो धीरोदात्तत्वादिमहाराजगु-
णोत्तरश्चन्द्रगुप्तोभिषेचितः । अतः सिंहासनं योग्यपार्थिवसङ्गतं जातमिति शेषः । इति
स्वस्योचितकारित्वादिगुणैः स्वयमन्तस्तुष्यति । प्रीतिं परां प्रगुणयन्ति गुणा ममैते
इति । एतेन नन्दोद्धारणादिसाधका मम गुणा मम प्रीतिं प्रगुणयन्ति वर्धयन्ति ॥ १८ ॥

आ शैलेन्द्रादिति । [शिलान्तः प्रस्तरान्तरेषु स्खलिता या सुरनदी गङ्गा
तस्याः शीकरासारेणाम्बुकणवर्षेण क्षीतात् । नैके अनेके रागा यत्र तद्यथा तथा
मकरागं ता नैकरागा इति वा । स्फुरिता मणिरुचो रत्नतेजांसि यस्मिन् तस्मात्
तीरान्ताम्रस्यागत्य] शिखाम्तस्खलितेत्यादिविशेषणात् शैलेन्द्रो हिमवान्गम्यते ।
आ हिमाचलादासेतोश्च समागत्य सर्वे नृपतयः त्वां प्रणमन्वित्याशीः ॥ १९ ॥

१ ० वृत्तेः. २ भूयम् ३ सिंहासनात्. ४ धुनी ५ युष्मत्प०. ६ सर्वमेतन्नारास्यते.
७ क्षिप्तं कृत्वा. ८ तत्प्रयोजनमभिधीयताम् इत्यधिकम्.

राजा—आर्य कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधस्य किं फलमार्यः पश्यति ।

चाण०—(स्मितं कृत्वा ।) उपालब्धुं तर्हि वयमाहूताः ।

राजा—शान्तं पापं शान्तं पापम् । न हि न हि । विज्ञापयितुम् ।

चाण०—यद्येवं तर्हि विज्ञापनीयानामवश्यं शिष्येण स्वैररुच्यो
न निरोद्धव्याः ।

राजा—एवमेतत्कः सन्देहः । किं तु न कदाचिदार्यस्य निष्प्र-
योजना प्रवृत्तिरित्यस्ति नः प्रश्नावकाशः ।

चाण०—वृषल सम्यग्गृहीतवानसि^१ न प्रयोजनमन्तरौ चाणक्यः
स्वप्नेपि चेष्टत इति ।

राजा—आर्य अत एव शुंश्रूषा मां मुखरयति ।

चाण०—वृषल श्रूयताम् । इह खल्वर्थशास्त्रकारास्त्रिविधां सिद्धि-
मुपवर्णयन्ति राजायत्तां सचिवायत्तामुभयायत्तां चेति । ततः सचिवायत्त-
सिद्धेस्तव किं प्रयोजनाच्चेपणेन । यतो वयमेवात्र नियुक्ता वेत्स्यामः ।

राजा—(संकोपं मुखं परावर्तयति ।)

(नेपथ्ये वैतालिकौ पठतः ।)

स्मितमिति । इत्यादिदोषप्रख्यापनमपवादः । चाणक्येन स्वोपालम्भस्य
दोषस्य प्रख्यापनात् ।

स्वैररुच्य इति । स्वैररुच्यः [न निरोद्धव्या न व्याहन्तव्याः ।] स्वतन्त्रा
गुरवो न निर्बन्धनीया भृत्यवन्नानुयोज्या इति ।

वेत्स्याम इति । वृत्तधातोर्भविष्यति लृटि उत्तमपुरुषबहुबचनम् । न वृद्धप-
श्चतुर्भ्य इतीप्तिषेधः । वृद्धपः स्यसनोरिति परस्मैपदम् । तत्सकार्यानुगुण्येन
वर्तिष्यामह इत्यर्थः ॥

१ रुच्यः स्वतन्त्राः ; रुच्योन्नरोद्धव्याः. २ रुचिः प्रवर्तिष्यत इति. ३ महारायामत्य-
धिकम्. ४ अनवेक्षमाणः. ५ प्रयोजनशु०. ६ अस्मात्प्राक्-तद्यथा. ७ अभियुक्ताः.
८ वेत्स्यामः. ९ संकोप इव.

एकः—

आकाशं काशपुष्पच्छविमभिवता भस्मना शुक्लयन्ती
शीतांशोरंशुजालैर्जलधरमलिनां क्लिभ्रंती क्लिसिमैभीम् ।
कापालीपुद्गहन्ती स्रजमिव धवलां कौमुदीमित्यपूर्वा
हास्यश्रीराजहंसा हरतु तदुरिव क्लेशमैशी शरदः ॥ २० ॥

अपि च ।

प्रत्यग्रोन्मेषजिह्वा क्षणमनभिपुखी रत्नदीपप्रभाणा-
मात्मव्यापारगुर्वी जनितजललवा जृम्भितैः साङ्गभङ्गैः ।
नागाङ्गं मोक्तुमिच्छोः शयनमुरु फणाचक्रवालोपधानं
निद्राच्छेदामिताम्ना चिरमवतु हरेर्दृष्टिराकेकरा वः ॥ २१ ॥

आकाशमिति । अपूर्वा कापि लोकोत्तरगुणाभिरामा ऐशी तदुरिव शरद्वः
क्लेशं मलयकेतुराक्षसाभियोगजनितं क्लेशं हरतु । कीदृशी ईशतनुः काशपुष्पच्छ-
विमभिवता तच्छविसदृशेन भस्मना आकाशं शुक्लं कुर्वती शीतांशोश्चूडायां
वर्तमानस्वांशुजालैर्जलधरमलिनां जलधरसदृशी ऐभी गजासुरसंबन्धिनी कृत्ती
क्लिभ्रती क्लिष्टा कुर्वती तत्रैत्यमभिवन्तीत्यर्थः । कौमुदीमिव धवलां कापालं
स्रजमुद्गहन्ती शरद्विषये भस्मधवलाया काशपुष्पच्छव्याकाशं शुक्लयन्तीत्यादि
बोध्यम् । हास्यश्रीरिव राजहंस्यो यस्यां शरदि राजहंसीव हास्यश्रीर्यस्यां
तन्वाक्स्युभयत्र विग्रहः । उपमालङ्कारः ॥ २० ॥

प्रत्यग्रोन्मेष इति । शरदि क्षीरनिर्घो शेषशयनादुत्थितस्य हरेराकेकरदृष्टि-
प्रतिपादकानि प्रत्यग्रेत्यादिविशेषणानि । [तदुक्तं—शेते विष्णुः सदाषाढे कालिके
च विबुध्यते ।] प्रत्यग्रेण निद्राच्छेदानन्तरोदितेनोन्मेषणेनोन्मीलनेन जिह्वा कूणि-
तप्रान्ता । [क्षणं रत्नानि शेषफणामणय एव दीपास्तेषां प्रभाणामि० । आत्म-
व्यापारे स्वविषयग्रहणरूपे गुर्वी अलसा । अङ्गभङ्गसहितैः जृम्भितैर्मुखविदारण-
व्यापारैरल्पप्राश्रुकणा । ' आकुञ्चितपुटापाङ्गा सङ्गतार्धनिमेषिणी । मुहुर्व्यावृत्ततारा
च दृष्टिराकेकरामता । ' इति भरतः ।] स्पष्टमन्यत् । नागाङ्गं शेषपर्यङ्करूपम् ।
अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ २१ ॥

आकाशमिति प्रत्यग्रोन्मेष इति चन्द्रगुप्तवैतालिकेन पठितम् । उत्तरपद्यद्वयं
सन्वोत्कर्षस्थेति भूषणाद्युपभोगेनेति च राक्षसगूढप्रणिधिना वैतालिकवेषधारिणा
स्तनकलशानाम्ना चन्द्रगुप्ततेजःससुत्तेजनार्थं पठितमिति ज्ञेयम् ।

द्वितीयः—

सत्त्वोत्कर्षस्य धाम्ना निघय इव कृताः केपि कस्यापि हेतो-
र्जेतारः स्वेन धाम्ना मदसलिलमुचां नागयूथेभराणाम् ।

दंष्ट्राभङ्गं मृगाणामधिपतय इव व्यक्तमानावलेपा

नात्नाभङ्गः सहन्ते वृवर वृपतयस्त्वाद्दशाः सार्वभौमाः ॥ २२ ॥

अपि च ।

मूषणाद्युपभोगेनं प्रभुर्भवति न प्रभुः

परैरपरिभूतान्नस्त्वमिव प्रभुरुच्यते ॥ २३ ॥

चाण०—(आकर्ष्यं स्वगतम् ।) प्रथमं तावद्विशिष्टदेवतास्तुतिरूपेण
प्रवृत्तशरद्गुणप्रख्यापनमाशीर्वचनम् । इदमपरं किमिति नावधारयामि ।
(विचिन्त्य ।) आः ज्ञातम् । राक्षसस्यायं प्रयोगः । दुरात्मन् राक्षसे दृश्यसे
भोः जागर्ति खलु कौटिल्यः ।

राजा—आर्यं वैहीनरे आभ्यां वैतालिकाभ्यां सुवर्णशतसहस्रं दापय ।

कञ्चु०—यदाज्ञापयति देवः । (इति उत्थाय परिक्रमति ।)

चाण०—(सक्रोधम् ।) वैहीनरे तिष्ठ न गतव्यम् । वृषल किमय-
मस्थाने महानर्थोत्सर्गः ।

राजा—(सक्रोधम् ।) आर्येणैवं सर्वत्र निरुद्धचेष्टाप्रसरस्य मे बन्धन-
मिव राज्यं न राज्यमिव ।

चाण०—वृषल स्वयमनभियुक्तानां राज्ञामेते दोषाः संभवन्ति ।
तद्यदि न सहसे ततः स्वयमभियुज्यस्व ।

सत्त्वोत्कर्षेति । सत्त्वोत्कर्षस्य बलातिशयस्य केपि लोकोत्तरमहिमानः कस्यापि
हेतोः विपक्षपणायेत्यर्थः । [यद्वा कस्यापि हेतोः केनापि हेतुना कृतमाज्ञाभङ्गं न
सहन्त इति योजना ।] व्यक्तौ प्रसिद्धौ मानावलेपौ येषां ते ॥ २२ ॥

सक्रोधममित्यादि । एतदादि राजचाणवययो रोषसंभाषणं संफेटः । वृषले-
त्यादि । स्वयमनभियुक्तानां [राज्यतन्त्रे अदत्तावधानानां] स्वातन्त्र्यमल-
भमानानामेते दोषा गुह्यजनगौरवासहनरूपाः संभवन्ति । स्वस्वातन्त्र्यलिप्सया
गुह्यजनस्वातन्त्र्यं न सहन्त इति भावः । स्वयमभियुज्यस्व स्वातन्त्र्यमवलम्बस्व ।
[राज्यतन्त्राधिकारं प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः ।]

राजा—एते स्वकर्मण्यभियुज्यामहे ।

चाण०—प्रियं नः । वयमपि स्वकर्मण्यभियुज्यामहे ।

राजा—यद्येवं तर्हि कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधस्य तावत्प्रयोजनं श्रोतु-
मिच्छामि ।

चाण०—वृषल कौमुदीमहोत्सवानुष्ठानस्य किं प्रयोजनमित्यहमपि
श्रोतुमिच्छामि ।

राजा—प्रथमं तावन्ममाज्ञाऽव्याघातः

चाण०—वृषल ममापि तवाज्ञाव्याघात एव कौमुदीमहोत्सवप्रति-
षेधस्य प्रथमं प्रयोजनम् । कुतः ।

अम्भोधीनां तमालप्रभवकिसलयश्यामवेलावनाना-

मा पारेभ्यश्चतुर्णां चटुलतिमिकुलक्षोभितान्तर्जलानाम् ।

मालेवाम्बलानपुष्पा तव नृपतिशतैरुह्यते या शिरोभिः

सा मय्येव स्वलन्ती कथयति विनयालङ्कृतं ते प्रभुत्वम् ॥ २४ ॥

अथ त्वमपरमपि प्रयोजनं श्रोतुमिच्छसि तदपि कथयामि ।

राजा—कथ्यतामै ।

चाण०—शोणोत्तरे मद्रचनात्कायस्थमचलं ब्रूहि यत्तद्भद्रभट्टप्रभृ-
तीनां [इतोपरागादपक्रम्य मलयकेतुमाश्रितानां] लेख्यपत्रं दीयतामिति ।

एते स्वकर्मणीति । इदं गुरोरवमाननं छलम् । वयमपि स्वकर्मण्यभियुज्या-
महे इति । स्वकर्मण्यभिहोत्रादाविति बहिरर्थः । अनेन कपटकलहेन राक्षसवशी-
करणकर्माणि व्याप्रियामहे इति गूढम् । प्रथममिति । ममाज्ञायाव्याघातजनितो
मनस्ताप एव प्रथमफलत्वेन पर्यवसित इति सोल्लुण्ठनं वचनम् ।

इदमेव मुख्यप्रयोजनत्वेन श्लाघ्यतया त्वयानुमन्तव्यमिति समाधत्ते अम्भो-
धीनामिति । चटुलतिमिकुलेति अम्भोधीनां दुस्तरत्वमुक्तम् । पारेभ्यः परतीरेभ्यः
आ पारान्प्राप्रवाद्भिः पारङ्गतैरित्यर्थः । अभिविधावाङ् । नृपतिशतैर्यां तवाज्ञा
शिरोभिर्ह्यते वक्ष्यते । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत् । मदाशिषा मन्त्रीनिबलेन
चाम्भोधिपारगानपि द्वीपाधिपानाज्ञाविधेयान्करिष्यसीत्यर्थः । सा मय्येव स्वलति
चेत्तव विनयातिशयः प्रभुत्वस्यालङ्घनार्थायैवेति भावः । इत्यादि चाणक्यवचनजातं
गुरुकीर्तनं प्रसङ्गः । गुरोः कीर्तनं गुरु बहु वा कीर्तनमित्यन्वर्थत् ॥ २४ ॥

प्रती०—यदार्य आज्ञापयति । (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य ।) आर्यं
इदं पत्रकम् । (जं अज्जो आणवेदि । अज्ज इमं पत्तअम् ।)

चाण०—(गृहीत्वा ।) वृषल श्रूयताम् ।

राजा—दत्तावधानोस्मि ।

चाण०—(वाचयति ।) स्वस्ति सुगृहीतनामधेयस्य देवस्य चन्द्र-
गुप्तस्य सहोत्थायिनां प्रधानपुरुषाणामितोपक्रम्य वध्यमलयकेतुमाश्रितानां
प्रमाणलेख्यपत्रमिदम् । तत्र प्रथमं तावद्गजाध्यक्षो भद्रभटः अश्वाध्यक्षः
पुरुषदत्तः महाप्रतीहारस्य चन्द्रभानोर्भागिनेयो डिङ्गरातः देवस्य स्वजनसं-
बन्धी महाराजो बलगुप्तः देवस्यैव कुमारसेवको राजसेनः सेनापतेः सिंह-
बलस्य कनीयान्ध्राता भागुरायणो मालवराजपुत्रो लोहिताक्षः क्षत्रगणमुख्यो
विजयवर्मेति^१ ।

राजा—अथैतेषामपरागहेतून्विज्ञातुमिच्छामि ।

चाण०—वृषल श्रूयताम् । अत्र यावेतौ गजाध्यक्षाश्वाध्यक्षौ भद्रभ-
टपुरुषदत्तनामानौ तौ खलु स्त्रीमद्यमृगयाशीलौ हस्त्यश्ववेक्षणेनभियुक्तौ
मयाधिकाराभ्यामवरोप्य स्वजीवनमात्रेणैव स्थापिताविति^२ परपक्षे स्वेन
स्वेनाधिकारेण गत्वा मलयकेतुमाश्रितौ । यावेतौ डिङ्गरातबलगुप्तौ तावप्य-
त्यन्तलोभाभिभूतौ त्वदत्तं जीवनमबहु मन्यमानौ तत्र बहु लभ्यत इत्य-
पक्रम्य मलयकेतुमाश्रितौ । योप्यसौ भवतः कुमारसेवको राजसेन इति
सोपि तव प्रसादादतिप्रभूतकोशहस्त्यश्वं सहसैव तन्महदैश्वर्यमवाप्य पुनरु-
च्छेदशङ्कयापक्रम्य मलयकेतुमाश्रितः । योयमपरः सेनापतेः सिंहबलस्य

दृश्यतामिति । रहस्यत्वाद् दृश्यतां न तु स्फुटं वाच्यतामित्यर्थः ।

कुमारसेवक इति । देवं कुमारमारभ्य सेवत इति कुमारसेवकः ।

सादरमात्मगतं वाचयित्वा बहिर्लोकान्प्रम्यबहेलवति । एतावदिति । इतो-
परागादपक्रम्य विपक्षमाश्रितानां किमनेन पत्रदर्शनेनेति भाषः । [स्वजीवनं
वृत्तिस्तदेव जीवनमात्रं तेन । अति प्रभूताः कोशः इस्तिनोश्वाश्व वस्मिन् ।]

१ दृश्यतामिदम् . राजा—आत्मगतं वाचयति . २ सिंहपाल-य . सिंहबलदत्तस्य ३ एते
वयं देवस्य कार्ये अवदितः स्म इति । । प्रकाराम्) आर्यं पतावदेतत्पत्रकम् इत्यधिकम्
४ श्रोतुम् . ५ इत्यपरको . ६ लुब्धप्रकृती , अतिलोभाभिभूतत्वात् .

कनीयान्भ्राता भागुरायणोऽसावपि तत्र काले पर्वतकेन सह समुत्पन्नसौहा-
र्दस्तत्प्रीत्या च पिता ते चाणक्येन व्यापादितं इत्युत्पाद्य रहसि त्रासयित्वा
मलयकेतुमपवाहितवान् । ततो भवदपथ्यकारिषु चन्दनदासादिर्षु निगृही-
तेषु स्वदोषाशङ्क्यापक्रम्य मलयकेतुमाश्रितः । तेनाप्यसौ मम प्राणरक्षक
इति कृतज्ञतामनुवर्तमानेनात्मनोनन्तरममात्यपदं ग्राहितः । यौ तौ लोहि-
ताक्षविजयवर्माणौ तावप्यतिमानित्वात्स्वदायादेभ्यस्त्वया दीयमानं मानमस-
हमानौ मलयकेतुमाश्रितौ । इत्येषामपरागहेतवः ।

राजा—ऐवमेतेषु परिज्ञातापरागहेतुषु क्षिप्रमेव कस्मान्न प्रतिवि-
हितमार्येण ।

चाण०—वृषल न पारितं प्रतिविधातुम् ।

राजा—किमकौशलदुत प्रयोजनापेक्षया ।

चाण०—कथमकौशलं भविष्यति । प्रयोजनापेक्षयैव ।

राजा—प्रयोजनेमिदानीं श्रोतुमिच्छामि ।

चाण०—श्रूयतामवधार्यतां च ईह खलु विरक्तानां प्रकृतीनां द्विविधं
प्रतिविधानमनुग्रहो निग्रहश्च । अनुग्रहस्तावदाक्षिसाधिकारयोर्भद्रभटपुरुष-
दत्तयोः पुनरधिकारारोपणमेव । अधिकारश्च तादृशेषु व्यसनयोगादनभि-
युक्तेषु पुनरारोप्यमाणः सकलमेव राज्यस्य मूलं हस्त्यश्वमवादयेत् । डिङ्ग-
रातबलगुप्तयोरतिलुब्धयोः सकलराज्यप्रदानेनाप्यपरितुष्यतोरनुग्रहः कथं
शक्यं । राजसेनभागुरायणयोस्तु धनप्रणोशभीतयोः कुतोनुग्रहस्यावकाशः ।

इत्युत्पाद्येति । तथ्यमपि तन्मिध्यात्वेन लोकप्रत्ययनार्थं उत्पाद्येत्युक्तिः ।
[आत्मनोनन्तरं स्वामिपदानन्तरवर्ति ।] कथमकौशलमित्यादि वचनं विरोधशमनं
शक्तिः । किमकौशलादिति कार्याविरोधे पृष्ठे तस्य विरोधस्य शमनात् ।

[आक्षिप्त आच्छिन्नोधिकारो ययोः । व्यसनयोगात्स्त्रीमद्यायासक्ततयः स्वकर्म-

१ घातितः. २ दासप्रभृतिषु. ३ ममानेन प्राणाः परिरक्षिता इति. ४ पैतृकं च परिचय
मित्यधिकम्. ५ अस्मात्पाक्-आर्यं. ६ अप्रतिविधानप्रयोजनम्. ७ अस्मात्पाक्-राजः—
उभयमपि क्रियते । कथ्यताम् । चाण०—वृषल-इत्यधिकम्. ८ तद्विधानुग्रहो. ९ दोष.
१० लुब्धप्रकृत्योः. ११ कर्तुं शक्यते. १२ प्राणनाश.

लोहिताक्षविजयवर्मणोरपि दायादमानमसहमानयोरतिमानिनोः कीदृशोनुग्रहः प्रीतिं जनयिष्यतीति परिहृतः पूर्वः पक्षः । उत्तरोपि खलु वयमचिरादधिगत-नन्दैश्वर्याः सहोत्थायिनं प्रधानपुरुषवर्गमुग्रेण दण्डेन पीडयन्तो नन्दकुल-नुरक्तानां प्रकृतीनामविश्वास्या एव भवाम इत्यतः परिहृत एव । तदेवम-नुगृहीतास्मत्पक्षो राक्षसोपदेशप्रवणो महीयसा स्लेच्छबलेन परिवृतः पितृ-वधामर्षी^१ पर्वतकपुत्रो मलयकेतुरस्मानभियोक्तुमुद्यतः । सोयं व्यायामकाले नोत्सवकाल इति दुर्गसंस्कारे प्रारब्धव्ये किं कौमुदीमहोत्सवेनेति प्रतिषिद्धः ।

राजा—आर्यं बहु प्रष्टव्यमत्र ।

चाण०—वृषल विश्रब्धं पृच्छ । ममापि बह्वाख्येयमत्र ।

राजा—सोप्यस्य सर्वस्यानर्थस्य हेतुर्मलयकेतुः कस्मादपक्रामनु-पेक्षितः ।

चाण०—वृषल अंनुपेक्षणे द्वयी गतिः । निगृह्यते वा प्रतिश्रुतं राज्याद्धं प्रतिपाद्येत वा । निग्रहे तावत्पर्वतकोस्माभिरेव व्यापादित इति कृतघ्नतायाः स्वहंस्तो दत्तः स्यात् । प्रतिश्रुतराज्याद्धंप्रतिपादनेपि पर्वतक-विनाशैः केवलं कृतघ्नतामात्रफलः स्यादिति मलयकेतुरपक्रामनुपेक्षितः ।

राजा—अत्र तावदेवम् । राक्षसः पुनरिहैव वर्तमान आर्येणोपेक्षित इत्यत्र किमुत्तरमार्यस्य ।

प्यनवहितेषु । परिहृतोशक्य इति निराकृतः । अनुगृहीतोऽस्माकं पक्षः अस्मत्पक्षी-यवर्गो येन । उपदेशप्रवण उपदेशानुवर्ती । पितृवधामर्षी पितृवधजनितक्रोधः ।]

कृतघ्नतायाः स्वहस्त इति । कृतघ्नता दृढा [अस्माभिरेव दृढीकृता] स्यात् । तथा च राक्षसोपरि पातितं तदयशः परिहृतं स्यात् । तच्चानिष्टम् । राज्याद्धंप्रदाने तत्र कृत्स्ननन्दराज्यलाभार्थमुपांशुकृतोपि पर्वतकबधो व्यर्थः स्यात् । कृतघ्नतामात्रं फलं यस्य तथोक्तः केवलं स्यात् । किं तथा राक्षससाच्चिव्यलाभविकलया कृतघ्न-तया फलम् । अतो मलयकेतूपेक्षणमेव वरम् । अनया प्रकृतया राजकार्यसंविधान-प्रणास्या राक्षसोपसंग्रहसाधकमित्याशयः । कृतघ्नतामात्रफलः स्यादिति । तत्र संपूर्णनन्दराज्यफलो न स्यादिति भावः ।

अत्र तावदेवमिति । अत्र मलयकेतूपेक्षणे तावदेवमुत्तरं भवतु । राक्षसोपेक्षणं

१ दायादमानप्रदानपीडितयोनिमप्यपमानं मन्यमानयोरत्यन्तमानिनोः. २ मर्षितः.
३ ०स्यैव. ४ मलयकेतोरपक्रमणानु०. ५ स्वयं इस्तः. ६ विनाशोऽकृतघ्नतामात्रपरिहारः स्यात्.

चाण०—राक्षसोपि स्वामिनि स्थिरानुरागित्वासुचिरमेकैत्र वासाच्च शीलज्ञानां नन्दानुरक्तानां प्रकृतीनामत्यन्तविश्वास्यः प्रज्ञापुरुषकाराभ्यामुपेतः सहायसंपदाभियुक्तः कोशैवानिहैवान्तर्नगरे वर्तमानः खलु महान्तमन्तःकोप-मुत्पादयेत् । दूरीकृतस्तु बाह्यकोपैमुत्पादयन्नपि कथमप्युपायैर्वशयितुं शक्य इत्ययमत्रस्थ एव हृदयेशयः शङ्कुरिवोद्धृत्य दूरीकृतः ।

राजा—आर्य कस्माद्विक्रम्य न गृहीतः ।

चाण०—राक्षसैः खल्वसौ । विक्रम्य गृह्यमाणो युष्मद्वलानि बहूनि नाशयेत्स्वयं वा विनश्येत् । एवं सत्युभयथापि दोषः । पश्य ।

स हि मृशमभियुक्तो यद्गुपेयाद्विनाशं

ननु वृषल वियुक्तस्तादृशेनासि पुंसा ।

अथ तव बलमुख्यान्घातयेत्सापि पीडा

वनगंज इव तस्मात्सोभ्युपायैर्विनेय ॥ २५ ॥

राजा—न शक्नुमो वयमार्यस्य वार्चां वाचमतिशयितुम् । सर्वथा अमात्यराक्षस एवात्र प्रशस्यतरः ।

चाण०—(सकोधम् ।) न भवानिति वाक्यशेषः । मा तावत् । भो वृषल तेन किं कृतम् ॥

तु सर्वथानुचितमिति राक्षसपक्षपातं दर्शयन्निवाह । अत्रेत्यादि । [शीलज्ञानां सञ्चरितं जानतां । सहायसंपत्पुरुषबलम् । अन्तः प्रकोपमन्तर्वर्तिनां पुरोहितामात्यादीनां सेनापत्यादीनां चानुरक्तेर्भ्रंशनम् ।]

[स इति । स राक्षसोत्यन्तं पीडितः सन् । हे वृषल तादृशेन तादृग्गुणवता कार्यधुरन्धरेण पुरुषेण वियुक्तोसि भविष्यसि । यदस्माकमनिष्टतमम् । अथेति पक्षान्तरे । तव प्रधानयोधान् घातयेत् सापि पीडास्माकं हानिकारिणीत्यर्थः ॥ २५ ॥]

न शक्नुम इति ' मया क्वचित्कार्यविरोधे पृष्टे मतिबलेन केवलं समाधत्से राक्षसोपेक्षणं तु सर्वथानुचितमिति भावः । न भवानिति । वाक्यशेषो मास्तु नाम । तस्मिन्को गुणो दृष्ट इति पृच्छति मा तावदिति ।

१ वृषल, १०. २ एवात्र. ३ कोषबलवान्. ४ बाह्यार्थं विकुर्वन्नपि. ५ न दुःखसाध्यो भविष्यतीत्यतोपक्रामन्नपेक्षितः. ६ राजा—तत्किमर्थमिहस्थ परोपायैर्नोपक्रान्तः ॥ चाण०—अथ कथमपक्रान्तो भविष्यति । ननूपायैरेवासौ हृदयेशयः शङ्कुरिवोद्धृत्य दूरीकृतः । दूरिकरण्यस्य चोक्तं प्रयोजनम् ६ अस्मात्प्राक्—वृषल. ७ उपयुक्त. ८ नाशयत्. ९ नवगज. १० मतिप.

राजा—यदि न ज्ञायते तदा श्रूयताम् । तेन खलु महात्मना ।

लब्धायां पुरि यावदिच्छमुषितं कृत्वा पदं नो गले

व्याघातो जयघोषणादिषु बलादस्मद्वलानां कृतः ।

अत्यर्थं विपुलैः स्वनीतिविभवैः संमोहमापादिता

विश्वास्येष्वपि विश्वसन्ति मतयो न स्वेषु वर्गेषु नः ॥ २६ ॥

चाण०—(विहस्य ।) एतत्कृतं राक्षसेन । वृषल मया पुनर्ज्ञातं
नन्दमिव भवन्तमुद्धृत्य भवानिव भूतले मलयकेतू राजाधिराजपदे नियो-
जित इति ।

राजा—अन्येनैवेदमनुष्ठितं किमत्रार्थस्य ।

चाण०—हे मत्सरिन् ।

आरुह्यारूढकोपस्फुरणविषमिताप्राङ्गुलीमुक्तचूडां

लोकप्रत्यक्षमुग्रां सकलरिपुकुलोत्साददीर्घां प्रतिज्ञाम् ।

लब्धायामिति । अस्यायमर्थः । अस्माभिर्निर्द्वासारप्रसारतया बलवदुप-
निरुद्धं पुरमसुरक्षं पश्यन्नभयमस्मत्तो याचमान इव पुरमस्मदर्धानं कर्तुमस्मद्वला-
न्यन्तः प्रवेश्याभिलब्धायां वशीकृतायां पुर्यस्मदीयजयापादनघोषणाय प्रवृत्तान्यपि
तानि बलानि बलाद्व्याहृत्य निगृह्य बहिः स्थितान्बलवतोऽप्यस्मानगणयन्नस्मदुपांशु-
वधाय विषकन्यानियोजनकूटतोरणशयनगृहनिर्माणोद्दिष्टस्वकार्यसाधनपर्यन्तमन्तर्नगर
एव कंचितत्कालं स्वच्छन्दमुषितवान् । अनन्तरमुपांशु सुरङ्गाया सर्वाथसिद्धिमपवाह्य
स्वयमपि निर्गत्य बहिः सुहृद्वलमुत्थाप्य पुनरप्यस्मानभियोक्तुमुद्यतः । एवं स्वनीति-
विभवैरनेन संमोहिता अस्मन्मतयो विश्वास्येष्वपि जीवसिद्धिभागुरायणप्रभृतिषु स्वेषु
वर्गेषु न विश्वसन्ति यतो बयं तानपि पुरान्निःसारितवन्त इत्यहो मतिमानतिशूरः
साहसी महात्मा राक्षस इति ॥ २६ ॥

विहस्येत्यादि । इदं राक्षसनीतिविभवाधिक्षेपार्थं सोत्प्रासवचनं स्वशक्तिशंसनं
व्यवसायः । नन्दोद्धरणमौर्ध्वधिराज्यस्थापनहेतोः स्वशक्तेः प्रशंसनात् ।

अन्येनैवेदमिति । इदं नन्दोद्धरणमित्यर्थः । इयं गुरुतिरस्कृतिर्द्रवः । हे मत्स-
रिन्निति । मत्सरः परोत्कर्षासहनम् ।

आरुह्यारूढेति । [आरूढः यः कोपस्तरय स्फुरणेन] प्रवृद्धकोपावेशेन विषमि-
ताभिर्विसृष्टं प्रचलिताभिरप्राङ्गुलीभिरङ्गुल्यग्रैर्मैक्ता चूडा शिखा यस्याम् । सकलानां
रिपूणामुत्सादनाय कालबिलम्बात्प्रतिज्ञाया दीर्घत्वम् । [यद्वा दीर्घा महती कठिनामिति

१ वर्गेषु २ पतदनन्तरं—राजा—अथ किम् । पतकृतममात्यराक्षसेन । चाण०—वृषल.
३ छेद.

केनान्येनावलिप्ता नवनवतिशतद्रव्यकोटीश्वरास्ते

नन्दाः पर्यायभूताः पशव इव हताः पश्यतो राक्षसस्य ॥ २७ ॥

अपि च ।

गृधैराबद्धचक्रं वियति विचलितैर्दीर्घनिष्कम्पपक्षै-

धूमैर्ध्वस्ताकैर्भासां सधनमिव दिशां मण्डलं दर्शयन्तः ।

नन्दैरानन्दयन्तः पितृवननिलयान्प्राणिनः पश्य चैतान्

निर्वान्त्यद्यापि नैते म्रुतबहलवसावाहिनो हव्यवाहाः ॥ ३८ ॥

राजा—अन्येनैवेदमनुष्ठितम् ।

चाण०—आः केन ।

राजा—नन्दकुलविद्वेषिणा देवेन ।

चाण०—दैवमविद्वांसः प्रमाणयन्ति ।

राजा—विद्वांसोप्यविकल्थना भवन्ति ।

चाण०—(सकोपम् ।) वृषल भृत्यमिव मामारोढुमिच्छसि ।

शिखां मोक्तुं बद्धामपि पुनरयं धावति करः

(भूमौ पादं प्रहृत्ये ।)

यावत् ।] इदृशीसुप्रां प्रतिज्ञामारुह्य कृत्वा केनान्येन नन्दाः पर्यायभूता एकस्यां तस्यां दामनिबद्धाः पशव इव क्रमेण हता इत्यन्वयः । पश्यतो राक्षसस्य पश्यन्तं राक्षसमनादत्येत्यर्थः । षष्ठी चानादर इति षष्ठी ॥ २७ ॥

गृधैरिति । वियति आबद्धचक्रं विरचितमण्डलं यथा तथा विचलितैर्दीर्घा निष्कम्पाः पक्षा येषां तैर्गृधैरेव धूमैरिति व्यस्तरूपकम् । चिताग्नीनां ज्वलदङ्गारमात्र-शेषतया सहजधूमाभावात् गृध्रा एव धूमत्वेन निरूपिताः । तैर्गृध्रधूमैर्ध्वस्ताकैर्भासां तिरोहितसूर्यतेजसां दिशां मण्डलं सधनमिव मेघमण्डलप्रच्छादितमिवेत्युत्प्रेक्षा दर्शयन्तः बहलवसावशेषैर्नन्दैः श्मशाननिलयात्प्रेतशृकादीन् । एतान्प्राणिनः प्रीणयन्तः एते परितः श्मशानेषु दृश्यमाना हव्यवाहा अद्यापि न निर्वान्ति न शाम्यन्ति । पश्य चेति वाक्यार्थः कर्म । अतिक्रान्तेऽप विषये रोषावेशवशादेतानेत इति च बुद्धौ प्रत्यक्षीकृत्य निर्देशः । नन्दकुलनिर्दहनक्रोधोद्यापि न शान्त इत्यर्थः । अयं वधरूपो विद्रवः ॥ २८ ॥

आः केनेति । इयं तर्जनरूपाद्युतिः । नन्दकुलविद्वेषिणा देवेनेति । एतदादि क्रोध-संरब्धयोरन्योन्याधिकेषे विरोधनम् । आरोढुमिच्छसीति । अधिक्षेप्तुं प्रवर्तसे इत्यर्थः ।

शिखामिति । तीर्णप्रतिह्वत्वाद्बद्धामपि न बध्नामीत्यर्थः । शिखाया अद्यापि

प्रतिज्ञामारोहं पुनरपि चलत्येष चरणः ।

प्रणाशान्नन्दानां प्रशममुपयातं त्वमधुना

परीतः कालेन ज्वलयसि मम क्रोधदहनम् ॥ १९ ॥

राजा—(सावेर्गमात्मगतम् ।) अये कथं सत्यमेवार्यः कुपितः । तथाहि ।

संरम्भोऽस्पन्दिपक्ष्मक्षरदमलजलक्षालनक्षामयापि

भ्रूमङ्गोद्भेदधूमं ज्वलितमिव पुरः पिङ्गया नेत्रभासा ।

ग्रन्थे रुद्रस्य रौद्रं रसमभिनयतस्ताण्डवेषु स्मरन्त्या

सजातोऽप्रकम्पं कथमपि धरया धारितः पादघातः ॥ ३० ॥

चाण०—(कृतककोपं संहृत्य ।) वृषल वृषल अलमुत्तरोत्तरेण । यद्य-
स्मत्तो गैरियान्राक्षसोवगम्यते तदिदं शस्त्रं तस्मै दीयताम् । (इति शस्त्रमु-
त्सृज्योत्थाय चाकाशे लक्ष्यं वद्धा स्वगतम् ।) राक्षस राक्षस एष भवतः कौटि-
ल्यनुद्धिविजिगीषोर्बुद्धेः प्रकर्षः ।

न बद्धत्वान्निर्वहणान्ते भंस्यमानत्वान् । तीर्णप्रतिज्ञेन मया केवलं बध्यते सिद्धेति
बध्यति । प्रतिज्ञामारोहमिति । कालेन मृत्युना परीतः वशीकृत इवेति लुप्तोपमा ।
न तु त्वं कालपरीतः चिरंजीवित्वेन बधिष्णुत्वादितिभावः । अत्रवीरो रसः स्थाय्यः,
क्रोधेनानुभावेन पौष्कल्यं नीतः ॥ २९ ॥

अये कथं सत्यमेवार्यः कुपित इति । मया तदाज्ञयैव कार्यानुरोधकैतवेन
कोपितोपीति शेषः ।

संरम्भोऽस्पन्दीति संरम्भेण क्रोधावेशेनोत्स्पन्दीन्युचलितानि पक्ष्माणि यस्याः ।
अत एव क्षरता गलतामलजनेन क्रोधाश्रूणा यत्क्षालनं तेन क्षामया रूक्षयापि
क्रोधावेशात्पिङ्ग्यारुणया नेत्रभासा कर्त्र्या भ्रूमङ्गोद्भेदः क्रोधजनितभ्रूविकारविशेषः
स एव धूमो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा पुरोभागे ज्वलितमिव दीप्तमिव । भावे क्तः ।
वह्नेर्ज्वलदवस्थायां धूम उद्गच्छतीति वस्तुस्थितिः । ताण्डवेषु पुरुषकर्तृकनृत्यविशेषेषु
रौद्रं रसमभिनयतः अभिनीय दर्शयतः रुद्रस्य स्मरन्त्याः । अधीगर्थदयेशां कर्म-
णीति षष्ठी । धरया पृथिव्या सजातोऽप्रकम्पं यथा तथा कथमपि कृच्छ्रादायैस्य
पादघातो धारित इत्यन्वयः । रौद्रताण्डवकारिणो रुद्रस्य पादघात इवातिक्रूरक्षणत्रय-
पादघात इति रौद्रो रसः । वीररसोक्तम् । इयमुद्वेजनरूपा द्युतिः ॥ ३० ॥

चाणक्यतश्चलितभक्तिमहं सुखेन

जेष्यामि मौर्यमिति संप्रति यः प्रयुक्तः ।

भेदः किलैष भवता सकलः स एव

संपत्स्यते शठं तवैव हि दूषणाय ॥ ३१ ॥

(इति निष्क्रान्तः ।)

राजा—आर्य वैहीनरे अतःप्रभृत्यनादृत्य चाणक्यं चन्द्रगुप्तः स्वय-
मेव राज्यं करिष्यतीति गृहीतार्थाः क्रियन्तां प्रकृतयः ।

कञ्चु०—(आत्मगतम् ।) कथं निरुपपदमेव चाणक्यमिति नार्य-
चाणक्यमिति । हन्त संगृहीतोधिकारः । अथ वा न खल्वत्र वस्तुनि
देवदोषः । कुतः ।

स दोषः सचिवस्यैव यदसत्कुरुते नृपः ।

याति यन्तुः प्रमादेन गजो व्यालत्ववाच्यताम् ॥ ३२ ॥

राजा—आर्य किं विचारयसि ।

कञ्चु०—देव न किञ्चित् । दिष्ट्या देव इदानीं देवः संवृत्तः ।
(निष्क्रान्तः ।)

राजा—(आत्मगतम् ।) एवमस्मासु गृह्यमाणेषु स्वकार्यसिद्धिकामः
सकामो भवत्वार्यः । (प्रकाशम् ।) शोणोत्तरे अनेन शुष्ककलहेन शिरा-
वेदनां मां बाधते । शयनगृहमादेशय ।

प्रती०—एतु एतु देवः । (एदु एदु देवो ।)

राजा—(आत्मगतम् ।)

चाणक्यत इति । दूषणायानिष्टाचेत्यर्थः । इदं स्वगुणाविष्करणं विचलनम् ॥ ३१ ॥

स दोष इति । नृपः सचिवमसत्कुरुते नाद्रियते । आदरानादरयोः सदसती ।
इति यत्स सचिवस्यैव दोषः न नृपस्य । व्यालत्वेन दुष्टगजत्वेन गजः वाच्यतां
निन्द्यतां यन्तुः प्रमादेनैव याति न स्वतः । यन्ता शिक्षणेवहितश्रेद्रजोपि विनातो
वशीभवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

एषमिति । एवमावयोः कृतेपि विरोधे लौकैस्तथ्यत्वेन गृहीते आर्यचिकीर्षितो
मलयकेतुराक्षसयोर्विरोधः सुष्ठु संपत्स्यत इति भावः । इदं सिद्धवद्वाकिश्रेयःकथनं
प्ररोचना ।

१ स्व०. २ मत. ३ राज्यकार्याणि, राजकार्याणि. ४ संवृताधिकारः. ५ देवं
दोषेणावगन्तुमर्हामि. ६ किञ्चिद्विचारयामि । किञ्चेतन्वित्तयामि । दिष्ट्या. शिरोव्यथा.
८ आसनाद्बुत्थापाम् ०.

आर्याज्ञयैव मम लङ्कितगौरवस्य
 बुद्धिः प्रवेष्टुमिव भूविवरं प्रवृत्ता ।
 ये सत्यमेव हि गुरुनतिपातयन्ति
 तेषां कथं ह्य हृदयं न भिनत्ति लज्जा ॥ ३३ ॥
 (इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)
 इति कृतककलहो नाम तृतीयोऽङ्कः ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रवेशत्यध्वगवेषः पुरुषः ।)

पुरु०—आश्चर्यमाश्चर्यम् । (ही हीमाणहे हीमाणहे ।)

राजनियोगो महीयान्को नाम गतागतमिह करोति ।

अस्थानगमनगुर्वी प्रभोराज्ञा यदि न भवति ॥ १ ॥

राअणिओओ महिओ को णाम गआगअमिह करेह ।

अट्टाणगमणगुञ्जी पहुणो अण्णा जह ण होह ॥ १ ॥

यावदमात्यराक्षसस्यैतद्देहं गच्छामि । (भ्रान्तवत्परिक्रम्य ।) कोत्र
 दौवारिकाणाम् । निवेदय भर्त्रमात्यराक्षसाय एष करभकस्त्वरयन्पाटलिपुत्रा-
 दागत इति । (जाव अमच्चरक्वसस्स एदं गेहं गच्छामि । को एत्थ
 दुवारिआणं । णिवेदह भट्टिणो अमच्चरक्वसस्स एसो करभओ तुवरन्तो
 पाटलिपुत्तआदो आगदोत्ति ।)

(प्रविश्य ।) दौवारिकः—भद्र मा उच्चैः मन्त्रयस्व । एषोमात्यः
 कार्यचिन्ताजनितेन जागरेण समुत्पन्नशीर्षिवेदनोद्यापि शयनं न मुञ्चति ।
 तस्मात्सिष्ठ मुहूर्तम् । लब्धावसरस्तव आगमनं निवेदयामि । (भद्र

आर्याज्ञयैवेति । भूविवरं प्रवेष्टुं लज्जातिशयेन स्वविलयमभ्युपगन्तुमिव प्रवृत्ते-
 त्वर्थः । इत्थमत्र नियतासिः प्रदर्शिता ॥ ३३ ॥

इति श्रीच्यम्बकयज्वप्रभुवर्षाश्रितदुग्धिराजव्यासयज्वविरचिते

मुद्राराक्षसनाटकव्याख्याने तृतीयोऽङ्कः समाप्तः ।

अथ चतुर्थेऽङ्के राक्षसचारसंवादरूपात्पा कथा प्रकरी कथ्यते । ही हीमाणहे इति ।
 अयं निपातसमुदाय आश्चर्यद्योतकः । जोअणसअसमहिअं इति क्वचित्प्रथमपादे
 पाठः । योजनशक्तसमधिकं यथा तथेति क्रियाविशेषणम् । अस्थानगमन इति ।
 अस्थाने अकाण्डे एव गमने प्रस्थानविषये गुर्वी अनतिक्रमणीया ॥ १ ॥

१ न गुरुप्रतिमानयन्ति. २ भोः को. ३ सअं.

मां उच्चं मन्तेहि । एसो अमच्चो कज्जचिन्ताजणिदेण जाअरेण समुप्प-
ण्णसीसवेअणो अज्जवि सअणं ण मुच्चदि । ता चिठ्ठ मुहुत्तअं । लद्धा-
वसरो तुह आअमणं णिवेदेमि ।)

करभकः—भद्रमुख तथा कुरु (भद्रमुह तह करेहि ।)

(ततः प्रविशति शयनगृहगत आसनस्थः शकटदासेन सह सचिन्तो राक्षसः ।)

राक्ष०—(आत्मगतम् ।)

मम विमृशतः कार्यारम्भे विधेरविधेयता-

मपि च कुटिलां कौटिल्यस्य प्रचिन्तयतो मतिम् ।

अथै च विहिते मत्कृत्यानां निकाममुपग्रहे

कथमिदमिहेत्युन्निन्द्रस्य प्रयांत्यनिशं निशा ॥ २ ॥

अपि च ।

कार्योपक्षेपमादौ तनुमपि रचयंस्तस्य विस्तारमिच्छ-

न्बीजानां गर्भितानां फलमतिगहनं गूढमुद्भेदयंश्च ।

कुर्वन्बुद्ध्या विमर्शं प्रसृतमपि पुनः संहरन्कार्यजातं ।

कर्ता वा नाटकानामिममनुभवति क्लेशमस्मद्विधो वा ॥ ३ ॥

ममेति । मम कार्यारम्भे कार्यारम्भप्रभृति विधेदैवस्याविधेयतां [अवशंवदतां]
प्रतिकूलतां विमृशतः [चिन्तयतः । तथा च चाणक्यस्य कुटिलां वक्तव्यता
दुरधिगमां मतिं बुद्धिप्रभावं च विशेषेण चिन्तयतः ।] मत्कृत्यानां विषकन्यादि-
कपटकार्योणामुपग्रहे निरोधे अन्यथाभावे [विहिते] कथमिदमिह राजकार्यं
भविष्यतीत्युन्निन्द्रस्य [उद्रता निद्रा यस्य गतनिद्रस्य मम] अनिशं निशा
प्रयातीत्यन्वयः ॥ २ ॥

कविरत्राद्भुततरनीतिविषयकस्वसंविधानक्लेशं राक्षसवचनव्याजेन प्रस्तौति
कार्योपक्षेपमिति । कार्योपक्षेपं बीजन्यासं तनुं स्तोकोद्दिष्टमादौ मुखसन्धौ रचयं-
स्तस्य बीजस्य विस्तारं व्यक्तिं प्रतिमुखसन्धाविच्छन्कुर्वन् गर्भितस्य दृष्टनष्टस्य
बीजस्य गहनं फलं गूढं यथा तथा गर्भसन्धागुद्भेदयन् अन्विध्यन्निमर्शसन्धौ तस्यैव
बीजस्य बुद्ध्या विमर्शमनुसन्धानं कुर्वन् प्रसृतमपि यथायथं विप्रकीर्णमपि कार्यजातं
मुखसन्धाव्यर्थजातं निर्वहणसन्धौ संहरन्मैकार्थ्यमुपनयन् नाटकानां कर्ता वा तथा
आदौ गूढमारब्धं राजकार्यजातं अन्तरान्तरा विस्तारयन्नाभितानां गूढानां बीजानां
मन्त्राणां फलं साध्यं मुहुर्गुद्भेदयन् उन्नयन् बुद्ध्या विमृशंश्च आयती प्रसृतं शुभोदकं
संहरन्नुपसंहरन् अस्मद्विधो मन्त्री वा महान्तमायासमनुभवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१ सणेहि. २ एसो कसु मद्रा अमच्चरकबसो. ३ अपि सुविहिते तत्क०—विहिते तत्कृत्या०
प्रयाप्ति निशाः.

तदपि नाम दुरात्मा चाणक्यबटुः—

(उपसृत्य ।) दौवारिकः—जयतु (जेदु ।)

राक्ष०—अतिसन्धातुं शक्यः स्यात् ।

दौवा०—अमात्यः । (अमच्चो ।)

राक्ष०—(वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा आत्मगतम् ।) दुरात्मां चाण-
क्यबटुर्जयत्वतिसन्धातुं शक्यः स्यादमात्य इति वागीश्वरी वामाक्षिस्पन्द-
नेन प्रस्तावगतौ प्रतिपादयति । तथापि नोद्यमस्त्याज्यः । (प्रकाशम् ।)
भद्र किमसि वक्तुकामः ।

दौवा०—अमात्य कर्मको द्वारि तिष्ठति । (अमच्चे कर्मभ्रो
दुअरे चिष्ठदि ।)

राक्ष०—शीघ्रं प्रवेशय ।

दौवा०—तथा (इति निष्क्रम्य पुरुषमुपसृत्य ।) भद्र उपसर्प अमा-
त्यम् (। तह । भद्रं उपसप्प अमच्चम् ।) (इति निष्क्रान्तः ।)

कर०—(उपसृत्य ।) जयत्वमात्यः (जेदु अमच्चो ।)

राक्ष०—भद्रं उपविश ।

कर०—यदमात्य आज्ञापयति । (जं अमच्चो आणवेदि ।)
(इति भूमावुपविष्टः ।)

राक्ष०—(आत्मगतम् ।) कस्मिन्प्रयोजने मयायं प्रहित इति प्रयो-
जनानां बाहुल्यान्न खल्ववधारयामि ।

(इति चिन्तां नाटयति ।)

[अतिसन्धातुं प्रतारयितुम् ।] वागीश्वरीति । वागीश्वरी उपश्रुतिरूपा [वागी-
श्वरी वाग्देवता यद्वा ईश्वरी वाक्] वामाक्षिस्पन्दनेन स्तावं संवादं गता प्राप्ता
सती पूर्वोक्तमर्थं सूचयतीत्यर्थः । इदं कार्यसंग्रहणमादानं नाम विमर्शसन्धेरन्त्य-
मङ्गम् । चाणक्यकर्तृकस्य राक्षसातिसन्धानरूपस्य कार्यस्य राक्षसेनैव दुरूपश्रुति-
दुःशकुनप्रतिपादनद्वारा संग्रहणात् ।

आत्मगतमिति । राक्षसकरभकसंवादावसरे भागुरायणेन मलयकेतुमति सन्धातुं

१ प्रस्तावगतम्. २ पसो ऋदु कर०. ३ अश्लिम्बितं, अवारितम् ४ मद् पसो ऋदु
अमच्चो चिष्ठदि ता. ५ दौवारिकः इत्यधिकम्. ६ जयदु जयदु. ७ (नाट्येनावलीक्य ।)
करभक आत्मगतम्. उपविश्यताम्. ८ कार्याणाम्.

(ततः प्रविशति वेत्रपाणिर्द्वितीयः पुरुषः ।)

पुरु०—अपसरत आर्या अपसरत । अपेत मानवा अपेत । किं न पश्यथ । (ओसलेह अज्जा ओसलेह । अवेह माणहे अवेह । किं ण पेक्खह ।)

दूरे प्रत्यासन्निर्दर्शनमपि दुर्लभमधन्यैः ।

कल्याणकुलधराणां देवानामिव मनुष्यदेवानाम् ॥ ४ ॥

दूले पञ्चासत्ती दंसणमवि दुल्लहं अधण्णेहिं ।

कल्लाणकुलहलणं देआणं विअ मणुस्सदेआणं ॥ ४ ॥

(आकाशे ।) आर्याः किं भणथ किं निमित्तमपसारणा क्रियते इति । आर्याः एष खलु कुमारो मलयकेतुः समुत्पन्नशीर्षिवेदनममात्यराक्षसं प्रेक्षितुमित एवागच्छति । तस्मादपसारणा क्रियते । (इति निःष्क्रान्तः पुरुषः ।) (अज्जा किं भणाह किं णिमित्तं ओसालणा करीअदित्ति । अज्जा एसो क्वु कुमालो मलयकेदू समुप्पण्णसीसवेअणं अमच्चरक्खसं पेक्खिस्सिदुं इदो एव आअच्छदि । ता ओसालणा करीअदि ।)

(ततः प्रविशति भागुरायणेन कञ्चुकिना चानुगम्यमानो मलयकेतुः ।)

मल०—(निःश्वस्यात्मगतम् ।) अद्य दशमो मासस्तातस्योपरतस्य न चास्माभिर्वृथापुरुषाभिमानमुद्रहद्भिस्तमुद्दिश्य तोयाअलिरप्यावर्जितः । प्रतिज्ञातमेतत्पुरस्तात् ।

वक्षस्ताडनभिन्नरत्नवलयं भ्रष्टोत्तरीयांशुकं

हा हेत्युच्चरितार्तनादकरुणं भूरेणुरूक्षालकम् ।

तादृक् मातृजनस्य शोकजनितं संप्रत्यवस्थान्तरं

शशुस्त्रीषु मया विधाय गुरवे देयो निवापाञ्जलिः ॥ ५ ॥

तयोः प्रवेशावसरदानाय राक्षसचिन्तानाटनं क्विनोपनिबद्धमिति द्रष्टव्यम् । इदमङ्गावतारम् । अत्र राक्षसं प्रति करभकेण वक्ष्यमाणस्य मौर्यचाणक्ययोर्मियो विरोधस्य पूर्वकार्यानुसङ्गतत्वात् । लक्षणं तु पूर्वमेवोक्तम् । यत्र स्यादुक्तराङ्गार्थे इत्यादिना ।

राज्ञो गमनत्वरसंभ्रमादपसरतापसरतेति पुनर्हक्तिः ।

कल्याणकुलधराणामिति । कल्याणकुलं धरन्तीति कल्याणकुलधरा महोन्नत-वंशा मनुष्यदेवा राजानः । देवास्तु कल्याणः सुवर्णमयः कुलधरः कुलपर्वतो मेरु-र्वेषां तथोक्ताः ॥ ४ ॥ आकाशेति । आकाशलक्षणं पूर्वमुक्तम् ।

वक्ष इति । [वक्षसस्ताडनेन भिन्नानि रत्नवलयानि यस्मिन् । भूरेणुमी रक्षा

किमत्र बहुना ।

उद्यच्छता घुरमकापुरुषालुरूपां

गन्तव्यमाजिनिधनेन पितुः पथा वा ।

आच्छिद्य वा स्वजननीजनलोचनेभ्यो

नेयो मया रिपुवध्नयनानि बाष्पः ॥ ६ ॥

(प्रकाशम् ।) आर्यं जाजले एक एवाहममात्यराक्षसस्यातर्कितगमनेन प्रीतिमुत्पादयितुमिच्छामि । तदुच्यन्तामस्मद्बचनादनुयायिनो राजानः कृतमनुगमनकेशेनेति ।

कञ्चु०—यदाज्ञापयति कुमारः । (इति परिक्रम्याकाशे ।) भो भो राजानः कुमारः समाज्ञापयति न खल्वहं केनचिदनुगन्तव्य इति । (विलोक्य सहर्षम् ।) कुमारस्याज्ञानन्तरमेव सर्वे राजानः प्रतिनिवृत्ताः । पश्यतु कुमारः ।

सोत्सेधैः स्कन्धदेशैः खरतरकविकाकर्षणात्यर्थमुग्रै-

रथाः कैश्चिन्निरुद्धाः समिव खुरंपुटैः खण्डयन्तः पुरस्तात् १

केचिन्मातङ्गमुख्यैर्विहतजवतया मूकघण्टैर्निवृत्ता

मर्यादां भूमिपाला जलधय इव ते देव नोल्लङ्घयन्ति ॥ ७ ॥

अलकाश्वर्णकुन्तला यस्मिन् ।] निवापाञ्जलिः श्राद्धनर्पणमिति भावः । पितृदानं निपापः स्यादिति त्रिकाण्डी । वक्षस्ताडनेत्यादि जातिवर्णनम् ॥ ५ ॥

उद्यच्छतेति । उद्यच्छतेत्यत्र यद्यपि समुदाङ्भ्यो यमोग्रन्थे इत्यात्मनेपदेन भवितव्यं तथापि स्वरितशितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्यतः सूत्रात्कर्त्रभिप्राय इत्यनुवर्तनात्स्वरुपोयमनक्रियाफलस्य स्वजननीजनलोचनबाष्पापनयनस्य रिपुवधूलोचनगामित्वाभिप्रायेण परस्मैपदं कविना प्रयुक्तमित्यवधार्य सन्तोषव्यं वैश्याकरणव्यैः । आच्छिद्यापनीय रिपुवधेन तन्नयनबाष्प उत्पादिते स्वजननीजनदुःखमपमार्जितप्रायं स्यादित्यर्थः । सुगममवशिष्टम् ॥ ६ ॥ कृतमिति । कृतमित्यवयं अलमित्यर्थे ।

सोत्सेधैरिति । खरतराणां तीक्ष्णलोहकण्टककीलितानां कविकानां खलीनानामाकर्षणादत्यर्थं भुमैर्नमितैरत एव सोत्सेधैर्मध्यभागोन्नतैः स्कन्धदेशैःश्रीवाभागैरुपलक्षिता अथाः कैश्चिन्निरुद्धाः । केचित् योधाः । सहसा जवनरोधे सति मूकघण्टेरिति स्वभावोक्तिः । मातङ्गमुख्यैर्निवृत्ताः जवनान्मातङ्गान्सहसा सन्निगृह्य निवृत्ता इत्यर्थः ॥ ७ ॥

१ कुमार कुमार एते भवदाज्ञासमन्तरमेव प्रतिनिवृत्ताः सर्वे एव राजनः. २ सोत्सेधैः ३ मुखरकविकया. ४ खरपदैः.

मल०—आर्य त्वमपि सपरिजनो निवर्तस्व । भागुरायण एको मामनुगच्छतु ।

कञ्चु०—यदाज्ञापयति कुमारः । (इति सपरिजनो निष्क्रान्तः ।)

मल०—सखे भागुरायण विज्ञतोहमिहागच्छद्भिर्भद्रभट्टप्रभृतिभिर्यथा न वयममात्यराक्षसद्वारेण कुमारमाश्रयणीयमाश्रयामहे किंतु कुमारस्य सेनापतिं शिखरसेनं द्वारीकृत्य दुष्टामात्यपरिगृहाच्चन्द्रगुप्तादपरक्ताः कुमार-माभिरौमिकगुणयोगादाश्रयणीयमाश्रयामह इति । तत्र मया सुचिरमपि विचारयता तेषां वाक्यार्थोविधारितः ।

भागु०—कुमार न दुर्बोधोयमर्थः । विजिगीषुमात्मगुणसंपन्नं प्रियहितद्वारेणाश्रयणीयमाश्रयेदिति ननु न्याय्य एवायमर्थः ।

मल०—सखे भागुरायण नन्वमात्यराक्षसोस्माकं प्रियतमो हिततमश्च ।

भागु०—एवमेतत् । किंत्वमात्यराक्षसश्चाणक्ये बद्धवैरो न चन्द्र-गुप्ते ! तद्यदि कदाचिच्चाणक्यमतिजितकाशिनमसहमानः स साचिव्याद्-वरोपयेत्ततो नन्दकुलभक्त्या नन्दान्वय एवायमिति सुहृज्जनापेक्षया चामात्यराक्षसश्चद्रगुप्तेन सह सद्बन्धीत । 'चन्द्रगुप्तोपि पितृपर्यायागत एवायमिति सन्धिमनुमन्येत । एवं सत्यस्मासु कुमारो न विश्वसेदित्य-यमेषां वाक्यार्थः ।

मल०—युज्यते । अमात्यस्य गृहमांशय ।

भागु०—इत इतः कुमारः । (उभौ परिक्रामतः)

भागु०—इदममात्यगृहम् । प्रविशतु कुमारः ।

मल०—एष प्रविशामि ।

आश्रयामह इति । राक्षसस्य दुष्टत्वं ध्वनयितुं दुष्टामात्येति चाणक्यविशेषणम् । आभिरामिकगुणेति च मौर्यदूषणाय । अबधारित इति । अतःपरं भागुरायणस्य भलयकेत्वतिसन्धानबचनं सर्वं बीजार्थस्यावमर्शनम् । सुहृज्जनेति । सुहृज्जनाश्वन्दन-दासशकटदासादयः ।

राक्ष०—(आत्मगतम् ।) अये स्मृतम् । (प्रकाशम् ।) भद्र अपि दृष्टस्वया कुसुमपुरे स्तनकलशः ।

पुरु०—अमात्य अथ किम् । (अमच्च अह इं ।)

मल०—(आकर्ण्य ।) भागुरायण कुसुमपुरवृत्तान्तः प्रस्तूयते । न तत्र तावदुपसर्पामः । शृणुमस्तावत् । कुतः ।

सस्वभङ्गभयाद्राज्ञां कथयन्त्यन्यथा पुरः ।

अन्यथा विवृतार्थेषु स्वैरालापेषु मन्त्रिणः ॥ ८ ॥

भागु०—यदाज्ञापयति कुमारः ।

राक्ष०—भद्र अपि तत्कार्यं सिद्धम् ।

पुरुः—अमात्यप्रसादेन सिद्धम् । (अमच्चप्पसाएण सिद्धम् ।

मल०—सखे भागुरायण किं तत्कार्यम् ।

भागु०—कुमार गहनैः सचिववृत्तान्तः । नैतावता परिच्छेतुं शक्यते । अवहितस्तावच्छ्रोतुमर्हति कुमारः ।

राक्ष०—भद्र विस्तरेण श्रोतुमिच्छामि ।

पुरु०—शृणोत्वमात्यः । अस्ति तावदहममात्येनाज्ञतो यथा करभक कुसुमपुरं गच्छ मम वचनेन भण वैतालिकं स्तनकलशं यथा चाणक्यह-
तकेन तेषु तेष्वाआज्ञाभङ्गेऽनुष्ठीयमानेषु चन्द्रगुप्त उत्तेजनसमर्थैः श्लोकै-
रुपश्लोकयितव्य इति । (सुणादु अमच्चो । अत्थि दाव अहं अमच्चे-
णाण्णत्तो जह करभअ कुसुमपुरं गच्छं मह वअणेण भण वेआलिअं
त्थणकलसं जह चाणकहदएण तेसु तेसु अण्णाभङ्गेसु अणुचिह्वाअमाणेसु
चन्दउत्तो उत्तेअणसमत्थेहिं सिलोएहिं उवसिलोअइदब्बो त्ति ।)

राक्ष०—भद्र ततस्ततः ।

कर०—ततो मया पाटलिपुत्रं गत्वा श्रावितः अमात्यसन्देशं वैता-
लिकः स्तनकलशः । अत्रान्तरे नन्दकुलविनाशदूनस्य पौरजनस्य परि-
तोषं समुत्पादयता राज्ञाचोषितः कौमुदीमहोत्सवः । स च चिरकालपरि-

सस्वभङ्गभयादिति । सत्वभङ्गो मनोभङ्गः । विवृतार्थेषु परस्परविस्पष्टार्थेषु ॥ ८ ॥

वर्तमानो जनितपरिचयोभिमतवधूजनसमागम इव सन्नेहं बहुमानितो नगरजनेन । (तदो मए पाडलिउत्तं गदुअ सुणाविदो अमच्चसन्देसं वेआलिओ त्यणकलसो । एत्थन्तरे णन्दउलविणासदूणस्स मोरजणस्स परितोसं समुप्पादअन्तेण रण्णां आघोसिदो कौमुदीमहोस्सवो । सो अ चिरकालपरिवट्टमाणो जणिदपरिचओ अभिमदवधूजणसमागमो विअ ससिणेहं बहु माणिदो णअरजणेण ।)

राक्ष०—(सबाणम् ।) हा देव नन्द ।

कौमुदी कुमुदानन्दे जगदानन्दहेतुना ।

कीदृशी सति चन्द्रेपि नृपचन्द्र त्वया विना ॥ ९ ॥

कर०—ततः स लोकलोचनानभूतोनिच्छत एव तस्य निवारितश्चाणक्यहतकेन । अत्रान्तरे स्तनकलशेन चन्द्रगुप्तसमुतेजिका श्लोकपरिपाटी प्रवर्तिता । (तदो सो लोअलोअणाणन्दभूदो अणिच्छन्तस्स एव तस्स णिवारिदो चाणकहदएण । एत्थन्तरे त्यणकलसेण चन्दउत्तसमुत्तेजिआ सिलोअपरिपाटी पवट्टिदा ।)

राक्ष०—कीदृशी सा ।

पुरु०—(सत्त्वोद्रेकस्येत्यादि पूर्वोक्तं पठति ।)

राक्ष०—(सदर्षम् ।) साधु स्तनकलश साधु । काले भेदबीजमुप्तमवश्यं फलमुपदर्शयति । कुतः ।

सद्यः क्रीडारलच्छेदं प्राकृतोपि न मर्षयेत् ।

किं नै लोकाधिकं तेजो बिभ्राणः पृथिवीपतिः ॥ १० ॥

मल०—एवमेतत् । (सद्यः क्रीडेत्यादिपुनः पठति ।)

चिरकालेति । चिरकालाद्ब्रह्मोः कालात्परिवर्तमानः परितो वर्तमानो जायमानः । जनितपरिचयः परिचितपूर्व इत्यर्थः ।

कौमुदीति । कौमुदीमहोत्सवः कुमुदानन्दे कुमुदानां कुवलयानामानन्दजनके चन्द्रे कोः पृथिव्या मुदमानन्दयति समर्षयति कुमुदानन्दे चन्द्रगुप्ते सत्यपि ताभ्यामप्यतिशयितेन सकलजगदानन्दहेतुना त्वया विना कीदृशी व्यर्थेत्यर्थः । व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ९ ॥

अनिच्छत इति । अनिच्छन्तमनादत्येत्यर्थः । षष्ठीचानादर इति षष्ठी । न

१ चन्दउत्तेण. २ वधुः. ३ अस्मात्परं—मद्र ततस्ततः. ४ अमच्च इत्यधिकम्.
५ दर्शयिष्यति. ६ किमु...वाम बिभ्राणाः पृथिवीभुजः.

राक्ष०—ततस्ततः ।

कर०—ततश्चन्द्रगुप्तेनाज्ञाभङ्गकलुषितेन प्रसङ्गसूचितममात्यगुणं प्रशस्यापभ्रंशितोधिकाराक्षणक्यहतकः । (तदो चन्दउत्तेण अण्णाभङ्ग-कलुसिदेण पसङ्गसूचिदं अमच्चगुणं पसंसिअ अपन्मंसिदो अहिआरादो चाणकहदओ ।)

मल०—सखे भागुरायण गुणप्रशंसया दर्शितश्चन्द्रगुप्तेन राक्षसे भक्तिपक्षपातः ।

भागु०—ने तथा गुणप्रशंसया यथा चाणक्यबटोर्निराकरणेन ।

राक्ष०—किमयमेवैकः कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधश्चन्द्रगुप्तस्य चाणक्यं प्रति कोपकारणमुतान्यदप्यस्ति ।

मल०—सखे चन्द्रगुप्तस्यापरकोपकारणान्वेषणेन किं फलमेष पश्यति ।

भागु०—कुमार मतिमांश्चाणक्यो न निष्प्रयोजनमेव चन्द्रगुप्तं कोपयिष्यति न च कृतवन्दी चन्द्रगुप्त एतावता गौरवमुल्लङ्घयिष्यति । सर्वथा चाणक्यचन्द्रगुप्तयोः पुष्कलात्कारणाद्यो विश्लेष उत्पद्येत स आत्यन्तिको भविष्यतीति ।

कर०—अस्त्यन्यदपि चन्द्रगुप्तस्य कोपकारणम् । उपेक्षितोनेना-पक्रामन्मलयकेतुः अमात्यराक्षसश्चैति । (अँत्थि अण्णं वि चन्दउत्तस्स कोवकारणं । उवेक्खित्तदो अणेण अवक्कमन्तो मलअकेदू अमच्चर-क्खसो अ त्ति ।)

राक्ष०—(सहर्षम् ।) सखे शकटदास हस्ततलगतो मे संप्रति चन्द्रगुप्तो भविष्यति । इदानीं चन्दनदासस्य बन्धनान्मोक्षस्तव च पुत्रदारैः सह समागमः ।

मल०—सखे भागुरायण हस्ततलगत इति व्याहरतः कोस्याभिप्रायः ।

न तथेति । गुणवन्तमेनं संप्रहीतुमेव चाणक्यबटुरनेन निराकृत इत्यर्थः । आत्यन्तिक इति । दृढः अप्रतीकार्य इति यावत् ।

१ कुमार न. २ अमच्च अत्थि. ३ अस्मादनन्तरं-जीवांसि द्विप्रभृतीनां क्लेशच्छेदः ॥ भागु०-आत्मगतम् । जातः मर्त्यं जीवमिद्वेः क्लेशच्छेदः ।

भागु०—किमन्यत् । चाणक्यादपकृष्टस्य चन्द्रगुप्तस्योद्दरणान्न किञ्चित्कार्यमवश्यं पश्यति ।

राक्ष०—भद्र हताधिकारः क सांप्रतमसौ बटुः ।

कर०—तदेव पाटलिपुत्रमाधिवसति । (तर्हि एव पाटलिउत्ते अहिवसति ।)

राक्ष०—(सावेगम् ।) भद्र तत्रैव प्रतिवसति । तपोवनं न गतः प्रतिज्ञां वा पुनर्न समारूढवान् ।

कर०—अमात्य तपोवनं गच्छतीति श्रूयते । (अमच्च तपोवनं गच्छंति ति सुणीअदि ।)

राक्ष०—शकटदास नेदमुपपद्यते । पश्य ।

देवस्य येन पृथिवीतलवासवस्य
स्वाग्रासनापनयनान्निष्कृतिर्न सोढा ।

सोयं स्वयंकृतनराधिपतेर्मनस्वी

मौर्यात्कथं नु परिभूतिमिमां सहेत ॥ ११ ॥

मल०—संखे चाणक्यस्य वनगमने पुनः प्रतिज्ञारोहणे वा कास्य स्वार्थसिद्धिः ।

भागु०—नात्यन्तदुर्बोधोयमर्थः । यावद्यावच्चाणक्यहतकश्चन्द्रगुप्ता-
हरीभवति तावत्तावदस्य स्वार्थसिद्धिः ।

शक०—अमात्य अलमन्यथा विकल्प्य । उपपद्यत एतत् ।
पश्यत्वमात्यः ।

चाणक्यादिति । सचिवायत्तसिद्धिः सचिववियोगे हस्ततलगतः मुखेन जेयो भविष्यतीति राक्षसस्य निष्कयटोभिप्रायो भागुरायणेनान्यथा बोध्यते । चन्द्रगुप्तस्योद्दरणान्मूलनाम्न किञ्चित्कार्यमवश्यं पश्यति नास्त्यात्यन्तिकाभीष्ट-
सिद्धिः । हस्ततलकरणाद्वशीकरणसु स्वस्य साचिव्यप्राप्त्या चन्दनदासादीनामा-
पन्नश्रुतिरात्यन्तिकी स्वार्थसिद्धिरत्यस्याभिप्राय इत्यर्थः ।

सावेगमिति । तत्रैवावस्थाने मौर्योन्मूलनप्रतिज्ञाया अकरणे वा कदा-
चित्पुनः सन्दर्धातेत्यावेगः । मनस्वी मानशीलः ॥ ११ ॥ स्वार्थसिद्धिरिति ।
स्वस्य साचिव्यपदलाभ इत्यर्थः ।

राज्ञां चूडामणीन्दुश्रुतिस्त्रिचितशिखे मूर्ध्नि विन्यस्तपादः

स्वैरेवोत्पाद्यमानं किमिति विषहते मौर्य आह्वाविघातम् ।

कौटिल्यः कोपनोपि स्वमयभिचरणे ज्ञातदुःखः प्रतिज्ञाम्

दैवात्तीर्णप्रतिज्ञः पुनरपि न करोत्यायतिग्लानिभीतः ॥ १२ ॥

राक्ष०—सखे शकटदास एवमेतत् । गच्छ विश्रामय करभकम् ।

शक०—यथाज्ञापयत्यमात्यः । (इति करभकेण सह निष्क्रान्तः ।)

राक्ष०—अहमपि कुमारं द्रष्टुमिच्छामि ।

मल०—(उपसृत्य ।) अहमेवार्यं द्रष्टुमागतः ।

राक्ष०—(नाब्धेनावलोक्य ।) अये कुमारः । (आसनादुत्थाय ।)

इदमासनम् । उपवेष्टुमर्हति कुमारः ।

मल०—अयमुपविशामि । उपविशन्वार्यः । (यथार्हमुपविष्टः ।)

आर्य अपि सह्या शिरोवेदना ।

राक्ष०—कुमार कुमारस्याधिराजशब्देनातिरस्कृतं कुमारशब्दे कुतो मे शिरोवेदनायाः सह्यता ।

मल०—ऊरीकृतमेतदार्येण न दुष्प्रापं भविष्यति । तत्कियन्तं कालमस्माभिरेवं संभृतवलैरपि शत्रुव्यसनमुदीक्षमाणैरुदासितव्यम् ।

राक्ष०—कुमार कुतोद्यापि कालहरणस्यावकाशः । प्रतिष्ठस्व विजयाय ।

मल०—आर्य शत्रुव्यसनमुपलब्धम् ।

[राज्ञामिति । चूडायां निबद्धा मणयः चूडामणय इन्वव इव तेषां युतिभिः स्त्रिता शिखा यस्य तादृशमूर्ध्नि विन्यस्तपादः । तेषां शासिता सार्वभौम इति यावत् । मौर्यः] स्वैरेव स्वकीयैः सेवकैरित्यर्थः । स्वयमभिचरणेन—चाणक्यनाम्ना तेनाथ शकटारगृहे रहः । कृत्यां विधाय सप्ताहात्सपुत्रो निहतो नृपः ॥ इति पूर्वोक्तेनाभिचारकर्मणा ज्ञातं अनुभूतं दुःखं क्लेशो यस्यां तादृशी प्रतिज्ञा यस्येति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । आयतिग्लानिभीतः प्रतिज्ञातार्थनिर्वहणक्लेशासहिष्णुः प्रतिज्ञाक्लेशं बहुधानुभूय पुनः प्रतिज्ञां कर्तुं विभीयादित्यर्थः ॥ १२ ॥ [अतिरस्कृतेऽतिरोहिते । यावत्कुमारोधिराजपदं न लभेत तावदित्यर्थः । ऊरीकृतमङ्गीकृतम् ।]

१ अतिचरण, अभिचरणे दृष्टदोषः; अभिचरणज्ञातदुःखप्रतिज्ञः. २ पूर्ण. ३ ज्यानि ४ यथासनम् ५ अवेक्षमाणः ६ अपि श०.

राक्ष०—उपलब्धम् ।

मल०—कीदृशं तत् ।

राक्ष०—सचिवव्यसनं किमन्यत् । अपकृष्टश्चाणक्याच्चन्द्रगुप्तः ।

मल०—आर्य सचिवव्यसनमव्यसनमेव ।

राक्ष०—अन्येषां भूपतीनां कदाचिदमात्यव्यसनमव्यसनं स्यात् । न पुनश्चन्द्रगुप्तस्यै ।

मल०—आर्य नैतदेवम् । चन्द्रगुप्तप्रकृतीनां चाणक्यदोषा एवापरागहेतवस्तस्मिंश्च निराकृते प्रथममपि चन्द्रगुप्तेनुरक्ताः संप्रति सुतरामेव तत्रानुरागं दर्शयिष्यन्ति ।

राक्ष०—मामैवम् । ताः खलुद्विप्रकाराः प्रकृतयश्चन्द्रगुप्तसहोत्थायिन्यो नन्दानुरक्ताश्च । तत्र चन्द्रगुप्तसहोत्थायिनीनां चाणक्यदोषा एव विरागहेतवो न नन्दकुलानुरक्तानाम् । तास्तु खलुनन्दकुलमनेन पितृभूतं घातितमित्यपरागामर्षाभ्यां विप्रकृताः सत्यः स्वाश्रयमलभमानाश्चन्द्रगुप्तमेवानुर्वतन्ते । त्वादृशं पुनः प्रतिपक्षोद्धरणं संभावितशक्तिमभियोक्तारमासाद्य क्षिप्रमेनं परित्यज्य त्वामेवाश्रयिष्यन्ते । अत्र निदर्शनं वयमेव ।

मल०—आर्य किमेतदेकमेव सचिवव्यसनमभियोगकारणं चन्द्रगुप्तस्याहोस्विर्न्यदप्यस्ति ।

राक्ष०—किमन्यैर्बहुभिरपि एताद्वि प्रधानतमम् ।

[अव्यसनमेव न महते फलाय तस्य अकिञ्चित्करत्वादित्यर्थः ।] न पुनश्चन्द्रगुप्तस्येति । एवं राक्षसेन समाहितोप्यमात्यराक्षसश्चाणक्ये बद्धवैरो न चन्द्रगुप्ते इत्यादिपूर्वोक्तेन बहुविधेन भागुरायणोपजापेन कलुषिताशयो मलयकेतुः पुनः शङ्कते । चन्द्रगुप्तप्रकृतीनामिति । राक्षसमेव मनसि विषयीकृत्य चन्द्रगुप्तप्रकृतीनामित्यादि ताटस्थेन वचनम् । [अपरागोऽनुरक्तिः अमर्षो क्रोधस्ताभ्यां विप्रकृताः कृतक्षोभाः । स्वाश्रयं शोभनं योग्यमाश्रयम् ।]

१ कुमार अन्येषां. २ अस्मात्परम्—मल०—आर्य ननु विशेषतश्चन्द्रगुप्तस्येति । राक्ष०—किंकारणं यदस्यामात्यव्यसनमव्यसनम् । ३ नन्दकुलानु०. ४ अनुगतानाम्. ५ कृत्स्नं कृतघ्नं घा०. ६ संभाव्य. ७ अमात्य. ८ अन्यदपि किञ्चित्.

मल०—आर्यं कथमिव प्रधानतमम् । किमिदानीं चन्द्रगुप्तः स्वकार्यधुरामन्यत्र मन्त्रिण्यात्मनि वा समासज्य स्वयं प्रतिविधातुमसमर्थः ।

राक्ष०—बाढमसमर्थः । कुतः स्वायत्तसिद्धिभूयत्तसिद्धिषु वा भूमिपालेषु तत्संभवति । चन्द्रगुप्तस्तु दुरात्मानित्यं सचिवायत्तसिद्धावेव स्थितश्चक्षुर्विकल इवाप्रत्यक्षलोकव्यवहारः कथमिव स्वयं प्रतिविधातुं समर्थः स्यात् ।

अत्युच्छ्रिते मन्त्रिणि पार्थिवे च विष्टभ्य पादाबुपतिष्ठते श्रीः ।

सा स्त्रीस्वभावाद्सहा भरस्य तयोर्द्वयोरेकतरं जहाति ॥ १३ ॥

नृपोपकृष्टः सचिवात्तदर्पणः स्तनन्धयोत्यन्तशिष्टः स्तनादिव ।

अदृष्टलोकव्यवहारमन्दधीर्मुहुर्तमप्युत्सहते न वर्तितुम् ॥ १४ ॥

प्रतिविधातुमिति । प्रतिविधातुमस्मदभियोगं प्रतिकर्तुमित्यर्थः ।

तत्संभवतीति । संभवतीत्यनेन सामर्थ्यस्य कदाचित्कत्वमुक्तम् । उभयायत्तसिद्धेरेवोत्तरश्लोके प्राशस्त्यकथनात् । [दुरात्मा बुद्धिविकलः । लोकव्यवहारो राज्यतन्त्रं पक्षे लोकेषु व्यवहारो भ्रमणादिव्यापारः ।]

यत्पुष्टं स्वकार्यधुरामन्यत्र मन्त्रिणीति तत्परिहरति अत्युच्छ्रित इति । श्रीः राज्यश्रीः अत्युच्छ्रितयोः समस्कन्धतयात्युन्नतिं प्राप्तयोः एकमत्ये । नान्यूनाधिकभावेन वैकीभावमिवोपगतयोरिति यावत् । मन्त्रिपार्थिवयोः पादौ मन्त्रशक्तिप्रभुशक्तिरूपौ विष्टभ्य समवस्थाप्योपतिष्ठते सुस्थिरा सती तयोः सङ्गता भवतीत्यर्थः । उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिधिति तद् । यद्यपि प्रभुमन्त्रोत्साहरूपास्तिस्रः शक्तयस्तथाप्युत्साहशक्तेरभयानुकूलत्वेन द्वयोरन्तर्भावाभिप्रायेणात्र सा पृथग्गृहीता । तयोर्मन्त्रिपार्थिवयोर्द्वयोः सतोर्वैमत्येन न्यूनाधिकभावमुपेत्य द्वैधीभावेन स्थितयोः सा श्रीर्द्वयोः पादयोः सम्यगवष्टम्भासंभवाद्भरस्यासहा राज्यभारं बोढुमसमर्था सती स्त्रीस्वभावाद्दौर्बल्याच्चापल्याच्चैकतरं मन्त्रिणं वा पार्थिवं वा जहाति । कंचित्कालं प्रभुमात्रमाश्रित्य वर्तमानापि मन्त्रवैकल्येन स्वयमपि नश्यत्येवं मन्त्रिणमाश्रित्य वर्तमानापि प्रभुत्ववैकल्येन नश्यतीति भावः । यथा क्वाचन नर्तकी उच्छ्रितौ समौ बंशस्तम्भौ पादाभ्यां दृढमवष्टभ्य सुस्थिरा तिष्ठति तयोर्बैषम्ये विसंभ्रुलपदतया देहभरं बोढुमसहा एकं हित्वान्यतरमवलम्बमाना तेन सह स्वयमपि पतति तद्वत् । अत्र प्रस्तुतेनाप्रस्तुतस्य स्फोरणात्समासोक्तिरलङ्कारः । एवमुच्छ्रितः संश्रन्द्रगुप्तोनुच्छ्रितेन्यस्मिन्मन्त्रिणि धुरमासज्यासमर्थः स्यादिति प्रतिपादितम् ॥१३॥

अथात्मन्यासज्येत्यस्य परिहारमाह । नृप इति । तदर्पणः तस्मिन्नेव सचिवे राज्यतन्त्रं सर्वमर्पयतीति तथाभूतः सचिवायत्तसिद्धिरित्यर्थः । अदृष्टलोकव्यवहारः अत एव मन्दधीरिति विशेषणसमासः । तस्मात्सचिवादपकृष्टः सन् राज्यधुरां बोढुमसमर्थो भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

१ स्वराज्य०. २ मल०—किं कारणम्. राक्ष०—स्वाय०...कदाचिदंतत्. ३ श्रीः. ४ सद्.

मल०—(आत्मगतम् ।) दिष्ट्या न सचिवायत्तन्त्रास्मि । (प्रकाशम् ।)
यद्यप्येवं तथापि बहुष्वभियोगकारणेषु सत्सु व्यसनमभियुञ्जानस्य शत्रु-
मभियोक्तुरैकान्तिकी कार्यसिद्धिमवगन्तुमर्हति ।

राक्ष०—ऐकान्तिकीमेव कार्यसिद्धिमवगन्तुमर्हति कुमारः । कुतः ।
त्वद्युत्कृष्टबलेभियोक्तुरि नृपे नन्दानुरक्ते पुरे
चाणक्ये चलिताधिकारविमुखे मौर्ये नवे राजानि ।
स्वाधीने मयि । (इत्यर्द्धोक्ते लज्जां नाटयन् ।)

मार्गमात्रकथनव्यापारयोर्गौद्यमे

त्वद्वाञ्छान्तरितानि संप्रति विभो तिष्ठन्ति साध्यानि नः ॥ १५ ॥

मल०—यद्येवमभियोगकालमार्यः पश्यति ततः किमास्यते ।

उत्तुङ्गास्तुङ्गकूलं स्रुतमदसलिलाः प्रस्यन्दिसलिलं
श्यामाः श्यामोपकण्ठद्रुममतिर्मुखराः कल्लोलमुखरम् ।

स्रोतःस्नातावसीदत्तट्पुरुदशनैरुत्सादिततटाः

शोणं सिन्दूरशोणा मम गजपतयोर्पोस्यन्तु शतशः ॥ १६ ॥

अपि च ।

गम्भीरगर्जितरवाः स्वमदाम्बुमिश्र-

मासारवर्षमिव शीकरमुद्गिरन्त्यः ।

विन्ध्यं विकीर्णसलिला इव मेघमाला

रुन्धन्तु वारणघटा नगरं मदीयाः ॥ १७ ॥

(इति भागुरायणेन सह निष्कान्तो मलयकेतुः ।)

दिष्ट्येति । त्वयि विरुद्धवृत्तावपि स्वतन्त्रस्य मे नानिष्टमिति भावः । यद्येव-
मिति । व्यसनमभियुञ्जानस्य अनुसन्धानस्य व्यसनमन्विष्य शत्रुमभियोक्तुः अभि-
क्षेणयत इत्यर्थः । अन्येषु बहुषु कारणेषु सत्सु सचिवव्यसनमपि साधकं न केवल-
मिति भावः ।

अन्यान्यप्युत्कृष्टबलादीनि कारणानि सन्तीत्याह । स्वयीति । स्वप्रशंसायां
लज्जा । प्रशंसामेव निडुते । मार्गमात्रकथनव्यापार एव योगः उपायः तत्र
उद्यमो यत्नो यस्य सः । त्वद्वाञ्छेति । त्वदाज्ञां प्रतीक्षन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

उत्तुङ्गा इति । [उत्तुङ्गा अत्युन्नताः मम शतशः गजपतयः शोणं अपास्यन्तु
तत्सलिलं विधुन्वन्तु इत्यन्वयः । श्यामा उपकण्ठतरवो यस्य । स्रोतसा जल-
प्रवाहेण स्नातमतएव अवसीदत्तटं यद्यत् तटं यस्य तम् ।] अत्र उत्तुङ्गास्तुङ्गकूल-
मित्यादिसाधारणधर्मोपादानाद्गजेपतीनां शोणसिन्धोश्चोपमा गम्या । शोणमिति
श्लेषानुप्राणिता । अत्र ख्यारावृत्तस्य एकाक्षरमात्राद्वयस्य न्यूनतया प्रस्तारविशेषः
॥ १६ ॥ गम्भीरेति । नगरं पुष्पपुरम् । वारणमेघमालयोः पूर्णोपमा ॥ १७ ॥

१ अमान्य यद्ये०. २ सचिवव्य०. ३ योग्यो. ४ अलिम्ब०. ५ या०. पास्यन्ति ६ रोत्यन्ति.

राक्ष०—कः कोत्र भोः ।

पुरुषः—(प्रविश्य ।) आज्ञापयतु अमात्यः । (आणवेदु अमच्चो ।)

राक्ष०—प्रियंवदक ज्ञायतां सांवत्सरिकाणां द्वारि कस्तिष्ठति ।

पुरु०—यदमात्य आज्ञापयति । (निष्कम्य पुनः प्रविश्य ।) अमात्य एष खलु सांवत्सरिकः क्षपणकः—(जं अमच्चो आणवेदि । अमच्च एसो खु संवच्छरिओ क्खवणओ)

राक्ष०—(आत्मगतम् । अनिमित्तं सूचयित्वा ।) कथं प्रथममेव क्षपणकः ।

पुरु०—जीवसिद्धिः । (जीवसिद्धी ।)

राक्ष०—(प्रकाशम् ।) अवीभत्सदर्शनं कृत्वा प्रवेशाय ।

पुरु०—तथा (तह ।) (इति निष्क्रान्तः ।)

क्षपणकः—(प्रविश्य ।)

शासनमर्हतां प्रतिपद्यध्वं मोहव्याधिवैद्यानाम् ।

ये मुहूर्तमात्रकडुकं पश्चात्पथ्यमुपदिशन्ति ॥ १८ ॥

सासणमलिहन्ताणं पडिवज्जह मोहत्राहिवेज्जाणं ।

जे मुत्तमात्तकडुअं पच्छा पत्थं उवदिसन्ति ॥ १८ ॥

(उपसृत्य ।) धर्मसिद्धिर्भवतु श्रावकाणाम् । (धम्मसिद्धी होदु सावंगाणम् ।)

राक्ष०—भदन्तं निरूप्यतां तावदस्मत्प्रस्थानदिवसः ।

जीवसिद्धीति । प्रथमं क्षपणकसामान्यमुद्धया दुर्निमित्तविविक्रित्सा । पश्चाज्जीवसिद्धिं ज्ञात्वा प्रस्थानमुहूर्तप्रस्तावार्थं प्रवेशानुमतिः । किंचादौ क्षपणक इति दुरुपश्रुत्या राक्षसस्य प्रकृतनीतितन्त्रव्याकोपः सूचितः । पश्चाज्जीवसिद्धिरिति मूपश्रुत्या मलयकेतौ हन्तुमुद्युक्तोप भागुरायणनयोपायेनास्य जीवनसिद्धिश्च सूचितेति द्रष्टव्यम् ।

शासन इति [मोह एव व्याधिस्तस्य वैद्यानां चिकित्सकानां ज्ञानोपदेशेन मोहं निरस्यतामित्यर्थः । शासनमादेशम् ।] केशोल्लुञ्जनतन्त्रशिल्पाधिरोहणाधित्तिक्षणतपसा मोक्ष इत्याहृतानां मतम् । अनेन गार्थार्थेन संप्रति स्वेन दक्ष्यमाणं वचनमापाततो रुक्षमपि परिणामे राक्षसस्य पथ्यमिति सूचितम् ।

श्रावक इति । शुभ्रुषुपर्यायशब्दस्तन्मतव्यवहारसिद्धः ।

भदन्तेति । ज्यौतिषिकनाम तैरेव व्यवहृतम् । अयमत्राभिप्रायः । आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधेन व्यायामकालस्योक्तत्वालदारभ्य

१ क्षपणकं दृष्ट्वा पुनः. २ कापयित्वा. ३ ततः प्रविशति क्षपणकः. ४ धम्मल्लाहो. ५ शावगाह. साव ध-कस्स. ६ भद्र.

सप०—(नाक्षत्रे विन्तयिष्या ।) श्रावकं निरूपिता मयामध्याह्न-
 भिर्वृत्तसर्वकल्याणा तिथिः संपूर्णचन्द्रा पौर्णमासी । शुभ्राकमुत्तरस्या
 दिशो दक्षिणां दिशं प्रस्थितानां च (अ) दक्षिणं नक्षत्रम् । अपि च ।
 (सावगा णिरूविदा मए आमज्झण्णादो णिव्रुत्तसञ्चकल्लाणा तिही
 संपुण्णचन्दा पुण्णमासी । तुह्माणं उच्चलाए दिसाए दक्खिणां दिसं
 पत्थिदाणं अदस्सिणे णक्खत्ते । अवि अ ।)

अस्ताभिमुखे सूर्ये उदिते संपूर्णमण्डले चन्द्रे
 गमनं बुधस्य लग्ने उदितास्तमिते च केतौ ॥ १९ ॥

अत्थाहिमुहे सूर्ये उदिए संपुण्णमण्डले चन्द्रे ।

गमनं बुधस्य लग्ने उदिदत्थमिदे अ केदुस्मि ॥ १९ ॥

मासद्वयमात्रेणोभाभ्यां चाणक्यराक्षसाभ्यामुपजापादिना भेदतन्त्रं प्रसाधितम् ।
 अथ मार्गशीर्ष्यां कुसुमपुरोपरोधाय प्रस्थातुकामेन राक्षसेन प्रस्थानदिक्से पृष्टे
 जीवसिद्धिस्तस्मै मुहूर्त्नं कथयति । अथ पौर्णमासी पञ्चचत्वारिंशन्नाक्षिकेति
 मध्याह्नपर्यन्तं भद्राभिधं विष्टिकरणं निवृत्तसमस्तकल्याणं प्रयागे निषिद्धम् ।
 किं चाथ पूर्वदिशि वर्तमानं मृगशिरोनक्षत्रं दक्षिणदिशं प्रस्थितानामदक्षिणं वामं
 प्रतिकूलं च । अथापि त्वरया गन्तव्यमिति चेत्सायं सूर्यस्तमिते चन्द्रेऽद्यसमये लग्नं
 मिथुनं बुधस्तस्याधिपतिः राहुः केतुर्वा तदा उदितास्तमितो भविष्यति ।
 तस्मिन्बुधस्य लग्ने गमनं कर्तव्यमिति शेषः । राहुकेत्वोः सर्पाकारमेकं शरीरं
 तत्र शिरो राहुः पुच्छं केतुः शिरस्युदिते पुच्छमस्तमितं भवति । पुच्छ
 उदिते शिरोस्तमिति ज्योतिःशालसिद्धम् । उभयोरेकशरीरत्वाद्वाहुरिति केतुरिति
 व्यपदेशः । अत उक्तमुदितास्तमिते च केताविति । एवं च मिथुनं द्विस्वभावं
 धनुषि सप्तमकेन्द्रे स्थितेन क्रूरेणास्तमितेन सूर्येण दृष्टं केतुना पापग्रहेण च
 युक्तं प्रयागेऽनिष्टम् । तथा चोक्तम् । द्विमूर्तिराद्यावुदयं प्रपन्ने क्रूरग्रहेयुक्त-
 निरीक्षिते च । प्रयाति यद्यप्यबुधस्तदानीं निवर्तते शत्रुजनामिभूतः ॥ इति
 एवं सन्दिग्धे मुहूर्त्ते उक्ते । लग्नं इति । द्विस्वभावात्प्रयागे निषिद्धं मिथुनं यद्यपि
 दुर्लभं तथापि बुधेन सौम्यग्रहेणाधिष्ठितं सत्सुलग्नं भवति । तदा चन्द्रबलेन गच्छन्
 दीर्घां चिरेण भाविनीं सिद्धिं वक्ष्यसि । अतस्तत्र गन्तव्यमित्यस्य ग्रन्थस्यार्थः । अप्र
 श्लेषणाभिप्रेतोर्थो जीवार्साद्धना ध्वनितः । तथाहि । शूरो राक्षसः अर्थोभिमुखः
 अर्थो मौर्यसाचिज्य रूपोभिमुखो यस्येति बहुव्रीहिः । तस्याभिमुख्यत्वेनोपस्थित
 इति भावः । चन्द्रगुप्तः संपूर्णराष्ट्रः सन्नुदितो मलयकेतुर्हृदित एवेदानीमतः परमस्तं
 पराभवमेव्यतीति उदितास्तमितः । पत्थिदाणं अदक्खिणं ण वक्खत्तं । इत्थं

राक्ष०—भदन्त तिथिरेव न शुष्यति ।

क्षप०—श्रावक । (सावगा ।)

एकगुणा भवति तिथिश्चतुर्गुणं भवति नक्षत्रम् ।

चतुःषष्टिगुणं लग्नमेष ज्योतिषतन्त्रसिद्धान्तः २० ॥

एकगुणा होइ तिथि चउग्गुणे होइ णक्खत्ते ।

चउसत्तिगुणे लग्गे एसे जोईसतन्तसिद्धान्ते ।

तस्मात् (ता)

लग्नं भवति सुलग्नं कूरं ग्रहं परिहर आशु ।

प्राप्नुहि दीर्घं लाभं चन्द्रस्य बलेन गच्छन् ॥ २१ ॥

लग्गे होइ सुलग्गे कूलगहं पलिहलिज्जाशु ।

पांविहि दीहं लाभं चन्द्रस्स बलेण गच्छन्ते ॥ २० ॥

राक्ष०—भदन्त अपरैः सांवत्सरिकैः सह संवाद्यताम् ।

क्षप०—संवादयतु श्रावकः । अहं पुनर्गमिष्यामि । (संवादेदु सावगो । अहं उण गमिस्सं ।)

राक्ष०—न खलु कुपितो भदन्तः ।

क्षप०—कुपितो न युष्माकं भदन्तः । (कुविदे ण तुह्माणं भदन्ते ।)

राक्ष०—कस्तर्हि ।

क्षप०—भगवान्कृतान्तः । येनात्मनः पक्षमुज्जित्वा परपक्षः प्रमाणीक्रियते । (भँअवं कअन्तो । जेण अत्तणो पक्खवं उज्जिअ परपक्खो प्पमाणीकरीअदि ।) (इति निष्कान्तः क्षपणकः ।)

प्रस्थितानां च क्षत्रं न दक्षिणमिति योजना । एवं प्रस्थितानां च युष्माकं क्षत्रं भद्रभद्रप्रभृति दक्षिणं न भवति किं तु प्रतिकूलं मलयकेतुनिग्रहोन्मुखमित्यर्थः । अस्मिन्समये बुधस्य चाणक्यस्य लग्ने संबन्धे निमित्तभूते सति चाणक्ये त्वत्संबन्धार्थमुद्युक्ते सतीति भावः ।

चन्द्रगुप्तस्य बलेन मद्रभटादिना गच्छंस्त्वं दीर्घां चिरमनपाथिनीं चन्द्रगुप्तस्य साचिष्यपदसिद्धिं बहसीति राक्षसं प्रति गूढाभिसन्धिवचनम् ॥ २० ॥

येन त्वया आत्मनः पक्षं ज्योतिःसिद्धान्तवेदिनं मां परित्यज्य परे सांवत्स-

१ दीसादि जोहससि० (दृश्यते ज्योतिषसिद्धान्ते) . २ सोमम्भि गहम्भि जइवि दुह्मंगे (सौम्ये ग्रहे यद्यपि बुलंगं) . ३ बहोसि दीहं सिद्धिं (बहासि दीर्घां सिद्धिं) . ४ अतः-प्राक् (स्वगतम्) .

राक्ष०—प्रियंवदक ज्ञायतां का वेल्य वर्तत इति ।

प्रियं०—अस्ताभिलाषी भगवान्सूर्यः । (अन्थाहिलासी भअवं सुरो ।)

राक्ष०—(उर्त्थाय विलोक्य ।) अये अस्ताभिलाषी भगवान्भास्करः ।
संप्रति हि ।

आधिर्भूतानुरागाः क्षणमुद्यगिरेहजिहानस्य मानोः

पर्णच्छायै पुरस्तादुपवनतरधो दूरमाश्वेष गत्वा ।

एते तस्मिन्निवृत्ताः पुनरपरगिरिप्रान्तपर्यस्तबिम्बे

प्रायो भृत्यास्तयजन्ति प्रचलितविभवं स्वामिनं सेवमानाः ॥२२॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति राक्षसोद्योगो नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

रिका अपेक्ष्यन्ते । अतस्त्वज्ज्योतिःशास्त्रस्य कृतान्तः सिद्धान्तो व्याकोपित इति
मत्वा कृतान्तः कुपित इति निप्रुरवचनं स्पष्टम् । येन त्वयात्मनः पक्षं नन्दवंशायं
चन्द्रमुपेक्ष्य परपक्षो मलयकेतुः प्रमाणीक्रियतेतस्तव कालः कुपित इति हृदि
गूढम् । ' कृतान्तो यमसिद्धान्तौ ' इत्यमरः ।

शूर इति । शूरो मलयकेतुरस्तोन्मुखः शूरो राक्षसश्चार्थाभिलाषी इति चोप-
भृतिर्धनिता । उक्तामेव दुरुपभृतिमन्यथयति भास्कर इति ।

आधिर्भूतानुरागा इति । उज्जिहानस्योद्यमानस्य पर्णच्छायैः पर्णच्छाया-
रूपेण । इत्थंभावे तृतीया । छायाबाहुल्यमिति नपुंसकत्वम् । पुरस्तात्पुरोभागे
पुरोगामिसेवकवत् । आशु शीघ्रमेव गत्वा पूर्वाह्ने वृक्षच्छायाः प्रत्यक्षप्रसरन्तीति
मानोः पुरोगामिभृत्यत्वेनोत्प्रेक्षिताः पश्चादपराह्णे तस्मिन्नस्तोन्मुखे सति निवृत्तास्तं
परित्यज्य परावृत्ता इव दृश्यन्ते । अपककुभः प्रान्तपर्यस्तबिम्बे इति पाठे अपक-
कुम्पक्षिमदिगेव । प्रायो भृत्या इत्यर्थान्तरन्यासः । तेन च मलयकेतुदुरवस्था
ध्वन्यते । इत्थं नियतासिप्रकरीरूपो विमर्शसन्धिस्तस्याङ्गानि चापवादादीनि
निरूपितानि ॥ २१ ॥

इति श्रीत्र्यम्बकयजुवप्रभुवर्षाभितदुण्डिराजव्यासयजुवद्विरचिते

मुद्राराक्षसनाटकव्याख्याने चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ॥

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति लेखमलङ्करणस्थगिकां मुद्रितामादाय सिद्धार्थकः ।)

सिद्धा०—आश्चर्यमाश्चर्यम् । (ही हीमाणहे हीमाणहे ।)

बुद्धिजलनिर्झरैः सिच्यमाना देशकालकलशैः ।

दर्शयिष्यति कार्यफलं गुरुकं चाणक्यनीतिलता ॥ १ ॥

बुद्धिजलणिज्जरेहिं सिञ्चन्ती देसकालकलसेहिं ।

दंसिस्सदि कज्जफलं गुरुअं चाणक्कणीदिलदा ॥ १ ॥

तद्गहीतो मयार्यचाणक्येन प्रथमलेखितोमात्यराक्षसस्य मुद्रालान्छि-
तोयं लेखस्तस्यैव मुद्रालान्छितेयमाभरणपेटिका । चलितोस्मि किल पाट-
लिपुत्रम् । यावद्गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) कथं क्षपणक आग-
च्छति । यावदस्याशकुनभूतं दर्शनं मम संमतमेव तस्मान्न परिहरामि ।
(ता गहीदो मए अज्जचाणक्केण पढमलिहिदो अमच्चरक्खसस्स
मुद्दालंछिओ अअं लेहो तस्स ज्जेव्व मुद्दालंछिआ इअं आहरणपे-
डिआ । चल्लिदोहि किल पाडलिउत्तं । जाव गच्छामि । कैहं खवणओ
आअच्छदि । जाव से असउणभूदं दंसणं मह संमदं एव्व ता ण
पडिहरामि ।)

अथ फलागमकार्ययोः संबन्धो निर्वहणसन्धिस्त्रिभिरङ्कैरारभ्यते ॥ तल्लक्षण-
मुक्तम् । बीजवन्तो मुखार्था विप्रकीर्णा यथायथम् । ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र
निर्वहणं हि तत् ॥ बीजवन्तोनुस्यूतबीजाः मुखसन्ध्यादीनामर्थाः आरम्भबी-
जसंबन्धादयः यथायथं तत्तत्प्रसङ्गानुसारेण विप्रकीर्णा विशकलिततया
यदर्थमारब्धाः सन्तः ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते तस्य फलागमशालिनः कार्यस्य यत्र
निर्वाहः सिद्धिर्भवति स निर्वहणसन्धिः । कार्यफलागमौ वक्ष्येते । अस्याङ्गानि
फलागमकार्यानुगुण्येन प्रयोक्तव्यानि । यथा । सन्धिर्विरोधो प्रथमं निर्णयः
परिभाषणम् । प्रसादानन्दसमयाः कृत्याभावोपगृह्णन्म् । पूर्वभावोपसंहारो
प्रवास्तित्थ चतुर्दश ॥ स्थगिकाभिति । राक्षसमुद्रामुद्रितां स्थगिकां पेटिकां ।
हीहीमाणहे इति आश्चर्यद्योतको निपातसमुदायः ।

किञ्चेत्यलीके गमनमलीकं छद्मरूपमित्यर्थः । इदं बीजोपगमनं सन्धिर्नोभा-
ङ्गम् । बीजस्य चाणक्यनीतेरुपगमनात्कार्यसिद्धयर्थमभ्युपगमाभिर्वहणात् ॥ १ ॥

१ दंसइस्सदि. २ अये कहं. ३ ता जाव मे असउणभूदं इमस्स दंसणं ता आदि-
त्तदंसणेण पडिहणामि.

क्षपणकः—(प्रविश्य ।)

अर्हतः प्रणमामि ये ते गम्भीरतया बुद्धेः ।

लोकोत्तरैर्लोके सिद्धिं मार्गैर्गच्छन्ति ॥ २ ॥

अलहन्ताणं पणममामि जे दे गंभीलदाए बुद्धीए ।

लोउत्तलेहिं लोए सिद्धिं मग्गेहिं गच्छंन्दि ॥ २ ॥

सिद्धा०—भदन्त वन्दे । (भदन्त वन्दामि ।)

क्षप०—श्रावक धर्मसिद्धिर्भवतु । (निर्वर्ण्य ।) श्रावक प्रस्थान-
समुद्रहने कृतव्यवसायमिव त्वां पश्यामि । (सावगा धम्मसिद्धी होदु ।
सावगा पत्थाणसमुवहणे किदव्वसाअं विअ तुमं पेक्खामि ।)

सिद्धा०—कथं भदन्तो जानाति । (कहां भदन्तो जाणादि ।)

क्षप०—श्रावक किमत्र ज्ञातव्यम् । एष ते भार्गदेशकुशलः शकुनः
करगतो लेखश्च सूचयति । (सावगा किं एत्थ जाणिद्वं । एसो दे
मग्गादेसकुसलो सउणो करगदो लेहो अ सूअदि ।)

सिद्धा०—ज्ञातं भदन्तेन । देशान्तरं प्रस्थितोऽस्मि । तस्मात्क-
थयतु भदन्तः कीदृशोऽद्य दिवसः । (जाणिदं भदन्तेण । देसन्तरं पत्थि-
दोस्सि । ता कहेदु भदन्तो कीदिसो अज्ज दिवसा त्ति ।)

क्षप०—(विद्वस्य ।) श्रावक मुण्डितमुण्डो नक्षत्राणि पृच्छसि ।
(सावगा मुण्डिअमुण्डो णक्खत्ताइं पुच्छसि ।)

सिद्धा०—भदन्त सांप्रतमपि किं जातम् । कथय प्रस्थानस्य
यद्यनुकूलं भविष्यति तदा गमिष्यामि । अन्यथा निवर्तिष्ये । (भदन्त
सप्पदं वि किं जादं । कहेहि पत्थाणस्स जइ अणुकूलं भविस्सदि
तदो गमिस्सं । अण्णधा निवत्तिस्सं ।)

परिहरामीति । अनेनाशकुनेन कुसुमपुरं प्रति गमनप्रतिबन्ध इष्ट एवेत्यर्थः ।

आर्हतानामिति कर्मणि षष्ठी । जलनिमज्जितमुक्तालाबुधच्छधदुत्प्लुत्योर्ध्व-
गमनमेव मुक्तिरित्यार्हतानां मतम् । अनेन लोकोत्तरकार्यसिद्धिप्रदं चाणक्य-
नीतिगाम्भीर्यं ध्वनितम् ॥ २ ॥

१ ततः प्रविशति०. २ मग्गप्ति (मार्गयन्ति). ३ प्पणमामि. ४ णं एसो ज्जेव दे
मग्गण्णओक्कणघोर (मार्गनीकर्णघारः) लेहे.

क्षप०—श्रावक सांप्रतमेतस्मिन्मलयकेतुकटकेनूकूलं भविष्यति ।
(सावगा ण संपदं एदस्सि मलअकेदुकडए अणुकूलं भविस्सदि ।)

सिद्धा०—भदन्त कथय कुत एतत् । (भदन्त कहेहि कुदो एदम् ।)

क्षप०—श्रावक निशामय । प्रथमं तावदत्र कटके लोकस्था-
निवारितो निर्गमप्रवेश आसीत् । इदानीमितः प्रत्यासन्ने कुसुमपुरे न
कोप्यमुद्रालाञ्छितो निर्गन्तुं प्रवेष्टुं वानुमोद्यते । तद्यदि भागुरायणस्य
मुद्रालाञ्छितस्तदा गच्छ विश्रब्धोन्यथा तिष्ठ । मा गुल्माधिकारिकैः
संयमितकरचरणो राजकुलं प्रवेश्यसे । (सावगा णिसामेहि । पुढमं
दाव एत्थ कडए लोअस्स अणिवारिदो णिग्गमप्पेवसो आसी । दाणीं
इदो पञ्चासण्णे कुसुमपुरे ण कोवि अमुद्दालंच्छिओ णिग्गमिदुं पवेदुं वा
अणुमोदीअदि । ता जदि भाउराणस्स मुद्दालंच्छिओ तदो गच्छ
विस्सदो अण्णहा चिट्ठ । मा गुम्माहिआरिएहिं सअमिअकलचलणो
राअकुलं पवेसीअसि ।)

सिद्धा०—किं न जानाति भदन्तो अमात्यराक्षसस्य सन्निहित
इति । तदमुद्रालाञ्छितमपि मां निष्क्रामन्तं कस्य शक्तिर्निवारयितुम् ।
(किं ण जाणादि भदन्तो अमच्चरक्खसस्सै सण्णिहिदो त्ति । ता अमुद्दा-
लंच्छिदं वि मं णिक्कमन्तं कस्स सत्ती णिवारेदुं ।)

क्षप०—(सावगम् ।) श्रावक राक्षसस्य पिशाचस्य वा भव न
पुनरमुद्रालाञ्छितस्येतो निष्क्रमणोपायः । (सावगा रक्खसस्स पिसाचस्स
वां होहि ण उण अमुद्दालंच्छिदस्स इदो णिक्कमणोवाओ ।)

सिद्धा०—भदन्त मा कुप्य मे कार्यसिद्धिर्भवतु । (भदन्त मा
कुप्य मे कज्जसिद्धी होदु ।)

क्षप०—श्रावक गच्छ भवतु ते कार्यसिद्धिः । अहमपि भागुरा-

सावगमिति । कौटिल्यकूटकार्यनिर्वहणार्थं कृतोद्योग इति ज्ञात्वा मनस्यावेग औ-

१ सावकार्ण । (श्रावकानां ।) ०कडए अणुउलेण अणुउलेण वा अग्गहिदमुद्देण
गच्छीअदि (अग्गहीतमुद्देण गम्यते ।) ३. पा. २ मलअकेदुक० ३ अण्णघा णिवत्तिअ
णिउक्कण्ठं चिट्ठ, चिट्ठ णिउक्के (तूष्णीकः). ४ ०सस्स केलिअरो अन्तिओ, सेअओ
सिद्धत्थओ. ५ वा केलिअरो, शेवगे. ६ भण मे कज्ज०.

यगान्मुद्रां याचे । (सावगा गच्छ । होदु दे कज्जिसिद्धि । अहं वि
भाउराअणादो मुहं जाचेमि ।) (इति निष्कन्तौ ।)

इति प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशति पुरुषेणानुगम्यमानो भागुरायणः ।)

भागु०—(स्वगतम् ।) अहो वैचित्र्यमार्थचाणक्यनीतेः ।

मुहुर्लक्ष्योद्भेदा मुहुरधिगमाभावगहना

मुहुः संपूर्णाङ्गी मुहुरतिकृशा कार्यवशतः ।

मुहुर्नक्ष्यद्वीजा मुहुरपि बहुप्रापितफले-

त्यहो चित्राकारा नियतिरिव नीतिर्नयविदः ॥ ३ ॥

(प्रकाशम् ।) भद्र भासुरक नमां दूरीभवन्तमिच्छति कुमारः ।
अतोस्मिन्नेवास्थानमण्डपे न्यस्यतामासनम् ।

पुरु०—एतदासनम् । उपविशत्वार्यः । (एदं आसनं । उपवि-
शदु अज्जो ।)

भागु०—(उपविश्य ।) भद्रं यः कश्चिन्मुद्रार्थी मां द्रष्टुमिच्छति
स त्वया प्रवेशयितव्यः ।

पुरु०—यदार्य आज्ञापयति । (जं अज्जो आणवेदि ।) (इति निष्कन्तः ।)

भागु०—(स्वगतम् ।) कष्टमेवमयमस्मासु स्नेहवान्कुमारो मल-
यकेतुरतिसन्धातव्य इत्यहो दुष्करम् । अथवा ।

त्सुक्यम् । अहमपि इति । अहमपि चिकीर्षितमहाप्रयोजनसिद्धयर्थं मुद्रायाचन-
व्याजेन भागुरायणं प्रति गमिष्यामीति गूढम् । इदं कार्यमार्गणं विरोधो नाम्ना-
कम् ॥ २ ॥ प्रवेशक इति । तल्लक्षणमुक्तम् । वृत्तवर्तिष्यमाणानां कर्माक्षानां
निदर्शकः । प्रवेशकस्तु नाद्येङ्गे नीचपात्रप्रयोजितः ॥ इति ।

मुहुर्लक्ष्योद्भेदा इति । मुहुर्लक्ष्योद्भेदा मुखसन्धौ स्तोकोद्दिष्टा सती बहुधा
विस्तारिणीत्यर्थः । प्रतिमुखे लक्ष्यालक्ष्यायाः पुनर्व्यक्तेः गहनातिकृशा च ।
गर्भे मुहुर्दृष्टनष्टान्वेषणात्रयश्चिब बीजमुद्योगो यस्याः सा तथोक्ता । विमर्शे
बीजस्य स्पष्टमेव दर्शनात्संपूर्णाङ्गीत्युक्तम् । निर्वहणे सर्वाथोपसंहाराद्बहु-
प्रापितफलेत्युक्तम् । ईदृशी नयविदश्चाणक्यस्य नीतिर्नियतिरिव चित्राकारा ।
नियतेक्षाणक्यनीतेषु कार्याणां विचित्राकारता कारणे उपचर्यते ॥ ३ ॥

न्यस्यतामिति । मुद्रादानार्थं कटकद्वार्यवस्थानं दूरीभवन्मित्याशयः ।

कुले लज्जायां च स्वयंघासि च माने च विद्युत्तः

शरीरं विक्रीय क्षणिकधनलोभाद्गदधति ।

सदाज्ञां कुवाणो हितमहितमित्येतदधुना

विचारातिक्रान्तः किमिति परतन्त्रो विमृशति ॥ ४ ॥

(ततः प्रविशति प्रतीहार्यनुगम्यमानो मलयकेतुः ।)

मल०—(स्वगतम् ।) अहो राक्षसं प्रति विकल्पबाहुल्यादाकुल
मे बुद्धिर्न निश्चयमधिगच्छति । कुतः ।

भक्त्या नन्दकुलानुरागदृढया नन्दान्वयालम्बिना

किं चाणक्यनिराकृतेन कृतिना मौर्येण सन्धास्यते ।

स्यैर्यं भक्तिगुणस्य बाधिगणयन्किं सत्यसन्धो मधे-

दित्यारूढकुलालचक्रमिध मे चेतश्चिरं धाम्यति ॥ ५ ॥

(प्रकाशम् ।) विजये कं भागुरायणः ।

प्रतीहारी—कुमार एष खलु कटकाभिष्क्रमितुकामानां मुद्रासंप्रदान-
मनुतिष्ठति । (कुमार एसो खु कडआदो णिक्रमिदुकामाणं मुद्रासंप्रदानं
अणुचिह्णदि ।)

मल०—विजये मुहूर्तमसञ्चारो भव यावदस्य पराङ्मुखस्यैव पाणिभ्यां
नयने पिदधामि ।

अतिसन्धासव्य इति । यत्कष्टं पापं दुष्करमित्यन्वयः । उक्तं कष्टं समावृत्ते-
अथवेति । कुले इति । विचारातिक्रान्तः अतिक्रान्ताविचारसमय इत्यर्थः । इयं कार्यो-
पक्षेपणं प्रथमम् । कार्यस्य मलयकेतविसन्धानेन राक्षसवशीकरणस्योपक्षेपणात् ॥ ४ ॥

भक्त्या इति । [चाणक्यस्य निराकृतं निराकृतिस्तं कृतिना] नन्दान्वया-
लम्बिना किं मौर्येण सन्धास्यते किंवा भक्तिगुणस्य मयि मया वा क्रियमाणस्य
स्यैर्यं दार्ढ्यं अधिगणयन् आधिक्येन पर्यन् सत्यसन्धः सत्या सन्धा नन्दराज्यं
सर्वं तथैवास्त्विति पूर्वं कृता प्रतिज्ञा यस्य स तथोक्तो भवेत् । नन्दवंशात्वेन नन्द-
कुलानुरागजनिता भक्तिमौर्ये दृढा भवितुमर्हति सत्यसन्धत्वानुरोधेन मयि च केवलं
भक्तिगुणो दृढो भवितुमर्हतीत्युभयकोटिकः संशयः । तत्रापि मौर्यसन्धानकोटिः
प्रबलेति ध्वनयितुं चाणक्यनिराकृतेनेति विशेषणं राक्षसस्य मौर्येणाभिव्याभिलष-
हेतुगर्भम् । कृतिनिति च विशेषणं लम्घदुर्लभराज्यत्वात्कृतकृत्यः सन्पुनश्चाणक्येन
जितकाशिना दुर्बिधेयेन मौर्यो न सन्दधीतेति ध्वनयितुम् ॥ ५ ॥

विजये मुहूर्तमिति । अनेन मलयकेतोरतिबालिहात्वं भागुरायणस्य चैवं

प्रती०—यत्कुमार आज्ञापयति । (जं कुमारो आणवेदि ।)

पुरुषः—(प्रविश्य ।) आर्य एष खलु क्षपणको मुद्रानिमित्तमार्यं प्रेक्षितुमिच्छति । (अज्ज एसो खु खवणओ मुद्राणिमित्तं अज्जं पेक्खिख-दुमिच्छदि ।)

भागु०—प्रवेशय ।

पुरुषः—तथा (तथा) (इति निष्क्रान्तः ।)

क्षपणकः—(प्रविश्य ।) धर्मसिद्धिः श्रावकाणां भवतु । (धम्मसिद्धी सावगाणं होदु ।)

भागु०—(अवलोक्य स्वगतम् ।) अये राक्षसस्य मित्रं जीवसिद्धिः । (प्रकाशम् ।) भदन्त न खलु राक्षसस्य प्रयोजनमेव किञ्चिदुद्दिश्य गम्यते ।

क्षप०—(कैणौ पिधाय ।) शान्तं पापं शान्तं पापम् । श्रावक तत्र गमिष्यामि यत्र राक्षसस्य पिशाचस्य वा नामापि न श्रूयते । (सन्तं पावं सन्तं पावं । सावगा तहिं गमिस्सं जहिं रक्खसस्स पिसाचस्स वा णामं वि ण सुणीअदि ।)

भागु०—बलवान्सुहृदि प्रणयकोपः । तत्किमपराद्धं राक्षसेन भदन्तस्य ।

क्षप०—श्रावक न मे किमपि राक्षसेनापराद्धम् । स्वयमेव मन्द-भाग्य आत्मनोऽपराध्यामि । (सावगा ण मम किंवि रक्खसेण अवरद्धं । सअं जेव्व म्मन्दभाओ अत्तणो अवलद्धामि ।)

भागु०—भदन्त वर्द्धयसि मे कुतूहलम् । श्रोतुमिच्छामि ।

मल०—(स्वगतम् ।) अहमपि श्रोतुमिच्छामि ।

क्षप०—श्रावक किमनेनाश्रोतव्येन श्रुतेन । (सावगा कि अणेण असुणिदब्बेण सुदेण)

भागु०—यदि रहस्यं तत्तिष्ठतु ।

तद्वशीकरणप्राविष्यं च सूचितम् । तेनेदानीं महत्प्रयोजनमनुष्ठेयं भविष्यतीति पूर्वमुपक्षिप्तस्य जीवसिद्धिना संप्रति क्रियमाणस्य मलयकेतवार्तिसन्धानरूपस्य महाप्रयोजनस्यावसरदानाय चेदं कविसंविधानमित्यवधेयम् ।

राक्षसस्य मित्रमिति । अनेन द्वारेणेदानीं मलयकेतुरतिसन्धातव्य इति भावः ।

क्षप०—श्रावक न रहस्यं किंत्वतिनृशंसम् । (सावगा ण रहस्यं किंदु अदिणिसंसं ।)

भागु०—यदि न रहस्यं तत्कथ्यताम् ।

क्षप०—श्रावक न रहस्यमेतत्तथापि न कथयिष्यामि । (सावगाण रहस्सं एदं तहवि ण कहिस्सं ।)

भागु०—अहमपि मुद्रां न दास्यामि ।

क्षप०—(स्वगतम् ।) युक्तमिदानीमर्थिने कथयितुम् । (प्रकाशम् ।)
का गतिः शृणोतु श्रावकः । अस्ति तावदहं मन्दभाग्यः प्रथमं पाटलि-
पुत्रे निवसन् राक्षसेन मित्रत्वमुपगतः । तस्मिन्नवसरे राक्षसेन गूढ-
विषकन्यकाप्रयोगमुत्पाद्य वातितो देवः पर्वतेश्वरः । (का गदी सुणादु
सावगो । अत्थि दाव अहं मन्दभागो पढमं पाडलिउत्ते णिवसमाणे
लक्खसेण मित्तत्तणं उवगदे तहिं अवसले लक्खसेण गूढं विसकण्ण-
आपओअं उप्पादिअ घादिदे देवे पव्वदीसले ।)

मल०—(सवाष्पमात्मगतम् ।) कथं राक्षसेन घातितस्तातो न चाणक्येन ।

भागु०—भदन्त ततस्ततः ।

क्षप०—ततोहं राक्षसस्य मित्रमिति कृत्वा चाणक्यहतकेन सनिकारं
नगरान्निर्वासितः । इदानीमपि राक्षसेनानेकार्कार्यकुशलेन किमपि तादृशमा-
रभ्यते येनाहं जीवलोकाग्निष्कासिष्ये । (तदो हगे लक्खसस्स मित्तं ति
कटुअ चाणक्कहदएण सणिकालं णअरादो णिव्वासिदे । दाणीं वि लक्खसेण
अणेअअकज्जकुसलेण किंवि तालिसं आलहीअदि जेण हगे जीअलोआदो
णिक्कासिज्जेमि ।)

भागु०—भदन्त प्रतिश्रुतराज्याद्धेमयच्छता चाणक्यहतकेनेदम-
कार्यमनुष्ठितं न राक्षसेनेति श्रुतमस्माभिः ।

क्षप०—(कर्णौ पिधाय ।) शान्तं पापम् । चाणक्येन विषकन्याया ना-

अर्थिने इति । अर्थिने आदरवते आदरेण धृतं मत्कथितं तथात्वेनैव गृह्णीया-
दिति भावः । घातित इति मम हस्तेनेति शेषः ।

तादृशमिति । तादृशं पर्वतेश्वरघातनसदृशं । मलयकेतुनिग्रहोपीति गूढो भावः ।
इदं भागुरायणभदन्तयोर्मिथः परिभाषणं जल्पनम् ।

मापि न श्रुतम् । (सन्तं पावं । चाणक्येण विसकण्णाए णामं वि ण सुदम् ।)

भागु०—भदन्त इयं मुद्रा दीयते । एहि कुमारं श्रावय ।

मल०—(उपसृत्य ।)

श्रुतं सखे श्रवणविदारणं वचः

सुहृन्मुखाद्रिपुमधिकृत्य भाषितम् ।

पितुर्वधव्यसनमिदं हि येन मे

चिरादपि द्विगुणमिवाद्य वर्धते ॥ ६ ॥

क्षप०—(स्वगतम् ।) अये श्रुतं मलयकेतुहतकेन । हन्त कृतार्थोऽस्मि ।
(इति निष्क्रान्तः ।)

मल०—(प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्यं बद्धा ।) राक्षस राक्षस युक्तं युक्तम् ।

मिश्रं ममायमिति निर्धृतचित्तवृत्तिं

विश्रम्भतस्त्वयि निवेशितसर्वकार्यम् ।

तातं निपात्य सह बन्धुजनार्शुतोयै-

रन्वर्थतोपि नह्य राक्षस राक्षसोसि ॥ ७ ॥

भागु०—(स्वगतम् ।) रक्षणीया राक्षसस्य प्राणा इत्यार्यादेशः ।
भवत्वेवं तावत् । (प्रकाशम् ।) कुमार अलम्भावेगेन । आसनस्थं कुमारं
किञ्चिद्विज्ञापयितुमिच्छामि ।

मल०—(उपविश्य ।) सखे किमसि वक्तुकामः ।

भागु०—कुमार इह खल्वर्थशास्त्रव्यवहारिणामर्थवशादरिमित्रो-

श्रुतमिति । चिरादपि चिरज्जातमपि अद्य जातमिव द्विगुणं वर्धत इत्यर्थः ।

कृतार्थोऽस्मीति । तेनेदानीं महत्प्रयोजनमनुष्ठेयं भविष्यतीति पूर्वोक्तमहाप्रयो-
जानुष्ठानेन कृतार्थोऽस्मीत्यर्थः । सुहृन्मुखाद्रिपुमधिकृत्येत्यनेन स्वस्य सुहृत्त्वेन
विश्वास्यवचनत्वं रिपुत्वं च मलयकेतुना मनसि दृढीकृतमिति च कृतार्थता । इदं
बीजानुगुणकार्यप्रस्थापनं निर्णयः ॥ ६ ॥

मिश्रं ममेदमिति । अनेन ज्ञायते राक्षसपर्वतकथोः पूर्वं महत्सौहृदमासी-
दन्तरं चाणक्येन राज्यार्धदानपरिषणनप्रलोभनेन राक्षसाद्रिभेद्य स्वकार्यसिद्धये
पर्वतकः सहायत्वेन प्रवर्णीकृत इति । तथाचानुपदमेव कुपितो मलयकेतुर्भागुरायणेन
समाधीयते तस्मिन्काले सर्वार्थसिद्धिं राजानमित्यादिना महानरातिरासीदित्यन्तेन
प्रत्येन ॥ ७ ॥

१ चाणको जाणादि । तेण ज्जेव उडुबुद्धिणा लक्खसेण एसा अकज्जसिद्धीं किदा ।
२ भदन्त कष्टमिदं । इय. ३ मिहा. ४ ०र्थचाणक्यः. ५ युक्तमिदम्. ६ ममेदं.
७ कार्यः ८ नाक्षि

दासीनव्यवस्था न लौकिकानामिव स्वेच्छावशात् । यतस्तस्मिन्काले सर्वार्थ-
सिद्धिं राजानमिच्छतो राक्षसस्य चन्द्रगुप्तादपि बलीयस्तया सुगृहीतनामा
देवः पर्वतेश्वर एवार्थपरिपन्थी महानरातिरासीत् । तस्मिंश्च राक्षसेनेदमनु-
ष्ठितमिति नातिदोषमिवात्रेति पश्यामि । पश्यतु कुमारः ।

मित्राणि शत्रुत्वमुवानयन्ती मित्रत्वमर्थस्य वशाच्च शत्रून् ।

नीतिर्नयत्यस्मृतपूर्ववृत्तं जन्मान्तरं जीवत एव पुंसः ॥ ८ ॥

तदत्र वस्तुनि नोपालम्भनीयो राक्षसः । आ नन्दराज्यलाभादुपग्राह्यश्च ।
परतश्च परिग्रहे वा परित्यागे वा कुमारः प्रमाणम् ।

मल०—एवम् । सखे सम्यग्दृष्टवानसि । यतोमात्यवधे प्रकृतिक्षोभः
स्यादेवं च सन्दिग्धो विजयः ।

(प्रविश्य ।) पुरुषः—जयतु कुमारः । आर्य गुल्मस्थानाधिकृतो
दीर्घरक्षो विज्ञापयति । एष खल्वस्माभिः कटकान्निष्क्रामन्नगृहीतमुद्रः सखेवः
पुरुषो गृहीतः । तत्प्रत्यक्षीकरोत्वेनमार्य इति । (जेदु कुमारो । अज्ज
गुम्भङ्गाणाधिकिदो दीहरक्खो विण्णवेदि एमो खु अह्नेहिं कडआदो णिक्क-
मन्तो अर्गहीदमुद्रो सलेहो पुरिसो गहीदो । ता पञ्चक्खीकरेदु णं अज्जोत्ति ।)

भागु०—भद्र प्रवेशय ।

पुरु०—यदार्य आज्ञापयति । (जं अँज्जो आणवेदी) । (इति
निष्क्रान्तः ।)

सिद्धा०—(स्वगतम् ।)

आनयन्त्यै गुणेषु दोषेषु पराङ्मुखं कुर्वन्त्यै ।

अस्माद्दशजनन्यै प्रणमामः स्वामिभक्त्यै ॥ ९ ॥

मित्राणीति । जन्मान्तेर पूर्वजन्मवृत्तं यथा न स्मर्यते तथा जीवित एव पुंसः
राजतन्त्रनीतिवशात्पूर्वापकृतादि विस्मार्थत्वेन प्रसज्यत इति भावः ॥ ८ ॥

तदत्र वस्तुनीति इदं कुपितस्य मलयकेतोः समाधानरूपं पर्युपासनं ।

अतःपरमङ्कसमाप्तिपर्यन्तं प्रथमेङ्क किमत्र लिखामीत्यादिना कर्णे एवमेवेत्यन्तेन
ग्रन्थेनोपक्षिप्तस्य बीजस्यानेकधा प्रकीर्णस्यैकार्थीकरणबीजोपगमनस्यैव सन्धेरङ्कस्य
प्रपञ्चः । आनन्त्यैरिति । दोषवति कार्ये प्रवृत्त्यापि दोषे पराङ्मुखं दोषानगण-

१ लोकानां. २ नास्ति दोष एवात्र. ३ ०मिषान०. ४ ०मस्यार्थ—अप्यर्थ.
५ वस्तुन्यनुपालम्पः. ६ विजयः स्यादस्माकम्. ७ तदा.

आण्तीए गुणेषु दोसेषु परंमुहं कृणन्तीए ।

अह्वारिसजणणीए पणमामो सामिभत्तीए ॥ ९ ॥

पुरु०—आर्य अयं स पुरुषः । (अज्ज अअं सो पुरिसो ।)

भागु०—(नाख्येनावलोक्य ।) भद्र किमयमागन्तुक आहोस्विदिहैव कस्यचित्परिग्रहः ।

सिद्धा०—आर्य अहं खलु अमात्यराक्षसस्य सेवकः । (अज्ज अहं खु अमच्चरक्खसस्स सेवओ ।)

भागु०—भद्र तत्किमग्गृहीतमुद्रः कटकान्निष्कामसि ।

सिद्धा०—आर्य कार्यगौरवेण त्वरायितोस्मि (अज्ज कज्जगोरवेण तुवराविदोस्मि ।)

भागु०—कीदृशं तत्कार्यगौरवं यद्राजशासनमुल्लङ्घयति ।

मल०—सखे भागुरायण लेखमर्पेणय ।

भागु०—(सिद्धार्थकहस्तादृहीत्वा पत्रमुद्रां दृष्ट्वा ।) कुमार अयं लेखः । रौक्षसनामाङ्कितेयं मुद्रा ।

मल०—मुद्रां परिपालयन्नुद्धाट्य दर्शय ।

भागु०—(तथा कृत्वा दर्शयति ।)

मल०—(बाँचयति ।) स्वस्ति यथास्थानं कुतोपि कोपि कमपि पुरुष-विशेषमवगमयति । अस्मत्प्रतिपक्षं निराकृत्य दर्शिता कापि सत्यता सत्यवादिना । सांप्रतमेतेषामपि प्रथममुपन्यस्तसन्धीनामस्मत्सुहृदां पूर्वप्रतिज्ञातसन्धिपरिपूर्णप्रोत्साहनेन सत्यसन्धः प्रीतिमुत्पादयितुमर्हति । एतेष्वेव-

यन्तं कुर्वत्यै प्रत्युत गुणेष्वानयन्त्यै गुणपक्ष एव पातयन्त्यै सर्वतो गरीयस्यै स्वामिभक्त्यै नमः । स्वामिभक्तिवशात्स्वामिकार्यैसिद्धयर्थमनुचितमपि क्रियमाणं गुणपक्ष एव भवति न पुनर्दोषपक्ष इति भावः । स्वामिभक्त्यै इति । क्रियथा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमिति सम्प्रदानत्वम् ॥ ९ ॥

मुद्रां परिपालयन्निति । लेखस्य धारणपेटिकायाश्च मुद्रापरिपालनं राक्षसमुद्रया सह संवाददर्शनार्थम् । स्वस्ति यथेति । अस्मत्प्रतिपक्षस्य ज्ञापक्यस्य निराकरणं पूर्वमेव त्वया प्रतिज्ञातमासीत् । किलेति बलादापादानार्थम् । अस्मत्सुहृदां कौलतादीनामित्यर्थः । सन्धिपरिपणनस्य सन्धिसमये पूर्वदित्सितस्य प्रोत्साहनम् ।

१ उपसृत्य इत्यधिकम्. २ किमर्थम्०. ३ व्याप्ति. ४ मुपा०. ५ राक्षसमुद्राङ्कितः, ०नामाङ्कोऽयं. ६ उद्वेग्य. ७ गृहीत्वा वाच०. ८ परिपणवस्तु प्रतिपादन०.

मनुगृहीताः सन्तः स्वाश्रयविनाशेनोपकारिणमाश्रयिष्यन्ति । अविस्मृतमे-
तत्सत्यवतः स्मारयामः । एतेषां मध्ये केचिदरेः कोषहस्तिभ्यामर्थिनः
केचिद्विषयेणेति । अलङ्कारत्रयं च सत्यवता गदनुप्रेषितं तदुपगतम् ।
मयापि लेखस्याशून्यार्थं किञ्चिदनुप्रेषितं तदुपगमनीयम् । वाचिकं
चासत्तमादस्मौच्छ्रोतव्यमिति । सखे भागुरायण कीदृशो लेखः ।

भागु०—भद्र सिद्धार्थक कस्यायं लेखः ।

सिद्धा०—आर्य न जानामि । (अज्ज ण जाणामि ।)

भागु०—हे धूर्त लेखो नीयते न ज्ञायते कस्यायमिति । सर्वे ताव-
त्तिष्ठतु । वाचिकं त्वत्तः केन श्रोतव्यम् ।

सिद्धा०—(भयं नाटयन् ।) युष्माभिः (तुह्येहिं)

भागु०—किमस्माभिः ।

सिद्धा०—मिश्रैर्गृहीतो न जानामि किं भणामीति । (मिस्सेहिं
गिहीदो ण आणामि किं भणामि त्ति ।)

भागु०—(सरोषर्म् ।) एष जानासि । भासुरक वहिर्नीत्वा ताव-
त्ताड्यतां यावत्कथयति ।

पुरु०—यद्मात्य आज्ञापयति । (जं अमच्चो आणवेदि ।) (इति
तेन सह निष्कम्य पुनः प्रविश्य ।) आर्य इयं मुद्रालाञ्छिता पेटिका तस्य
ताड्यमानस्य कक्षातो निपतिता । (अज्ज इअं मुद्दालंच्छिदा पेडिआ
तास्स ताडिअमाणस्स कक्खादो णिवडिदा ।)

अवश्यं दास्यामीत्याश्वसनम् । अविस्मृतमिति । सत्यवत्स्वात्स्वं न विस्मरस्य-
थापि स्मारयाम इत्यर्थः । लेखस्येति । रिक्तहस्तेन प्रभुं प्रति लेखो न लेख्य
इत्याचाराल्लेखसाद्रूप्यार्थं किञ्चित्प्रेषितमिति भावः ।

भागुरायण इति । कं प्रति केन लिखितामिति प्रष्टव्यमिति भावः । वाचि-
कमिति । वाचिकं त्वत्तः केन श्रोतव्यमिति पृष्टे प्रस्तुतत्वाच्चन्द्रगुप्तेनेत्येव वक्तव्य-
त्वेन प्रसक्तेपि युष्मच्छब्दगणगोचरीकर्तुमेवायं सर्वः समारम्भ इति गूढाभिसन्धिः
युष्माभिरित्यद्गोस्तथा उत्तरयति । श्रोतव्यमिति वाक्यशेषो गूढः । उक्तमुत्तरं
ताडनव्याजेनान्यथयति मिश्रैरित्यादिना । अत्र युष्माभिरिति पूर्वोक्तमन्वेतव्यम् ।
मिश्रशब्दः पूज्यवचनः ।

१ उपगृहीताः. २ दण्डाभ्याम्. ३ सिद्धार्थकान्. ४ लेखार्थः. ५ तुह्येहिं. ६ सकोषम्.
७ ज्ञास्यसि. ८ सर्वमनेन कथितं भवेत्.

भागु०—(विलोक्य ।) कुमार इयमपि राक्षसमुद्राङ्कितैव ।

मल०—सखे अयं लेखस्याशून्यार्थो भविष्यति । इमामपि मुद्रां परि-
पालयन्नुद्गाथ्य दर्शय ।

भागु०—(तथा कृत्वा दर्शयति ।)

मल०—(विलोक्य ।) अये तदिदमाभरणं मया स्वशरीरादवतार्य
राक्षसाय प्रेषितम् । व्यक्तं चन्द्रगुप्तस्य लेखः ।

भागु०—कुमार एष निर्णीयत एव संशयः । भद्र पुनरपि ताड्यताम् ।

पुरु०—यदार्य आज्ञापयति (जं अज्जो आणवेदि) (इति निष्कम्य सिद्धा-
र्थकेन सह पुनः प्रविश्य) । एष खलु ताड्यमानः कुमारस्यैव निवेदयामीति
भणति । (एसो क्वु ताडिअमाणो कुमारस्स एव णिवेदमित्ति भणादि ।)

मल०—तथा भवतु ।

सिद्धा०—(पादयोर्निपत्य ।) अभयेन मे प्रसादं करोत्वार्थः ।
(अभएण मे पसादं करेदु अज्जो ।)

मल०—भद्र अभयमेव परवतो जनस्य । निवेद्यतां यथावस्थितम् ।

सिद्धा०—निशामयतु कुमारः । अहं खल्वमात्यराक्षसेनेमं लेखं
दत्त्वा चन्द्रगुप्तसकाशं प्रेषितः । (णिसामेदु कुमारो । अहं खु अमच्चर-
क्वसेण इमं लेहं देइअ चन्दउत्तसआसं पेसिदो ।)

मल०—वीचिकमिदानीं श्रोतुमिच्छामि ।

सिद्धा०—कुमार आदिष्टोस्म्यमात्येन यथैते मम प्रियवयस्याः
पञ्च राजानस्त्वया सह समुत्पन्नस्नेहाः । ते यथा कुल्लताधिपश्चित्रवर्मा
मलयनगराधिपः सिंहनादः काश्मीरदेशनाथः पुष्कराक्षः सिन्धुराजः
सिन्धुसेनः पारसीको मेघनाद इति । एतेषु प्रथमगृहीतास्त्रयो राजानो
मलयकेतोर्विषयमिच्छन्त्यपरौ हस्तिबलं कोषं च । तद्यथा चाणक्यं
निराकृत्य महाभागेन मम प्रीतिः समुत्पादिता तथैतेषामपि प्रथमभ-
णितोर्थः संपादयितव्य इत्येतावान्वाक्सन्देशः । (कुमाल आदिष्टोहि

व्यक्तं चन्द्रगुप्तस्येति । राजार्हाभरणप्रेषणाच्चन्द्रगुप्तं प्रति राक्षसेन प्रेषित इत्यर्थः ।

१ यन्मया. २ विष्णवोमि. ३ प्रवेशय. **पुरु०**—जं कुमारो अणावेदि (इति निष्कम्य
सिद्धार्थकेन सह प्रविशति) इत्य०. ४ अस्मात्प्राक्-भद्र.

अमञ्चेणं जहा एदे मह पिअवअस्सा पञ्च राआणो तुए सह समुप्पण्णासि-
णेहाँ । ते जहा कुलदाहिवो चित्तवम्मो मलअणअराहिवो सिंहणादो कब्बी-
रदेसणाहो पुक्खरक्खो सिन्धुराओ सिन्धुसेणो पारसीओ मेहणादोत्ति । एदेसु
पढमगिहीदा तिण्णि राआणो मलअकेदुणो विसअं इच्छन्ति अवरे हत्थिबलं
कोसं अ । ता जहा चाणक्कं गिराकरिअ महाभाएण मह पीदी समुप्पादिदा
तहा एदाणं वि पढमभणिदो अत्थो संपादइदव्वोत्ति एत्तिओ वाआसन्देसो ।)

मल०—(स्वगतम् ।) कथं चित्रवर्मादयोपि मॉमभिद्रुहन्ति । अथवात
एव राक्षसे निरतिशया प्रीतिः । (प्रकाशम् ।) विजये राक्षसं द्रष्टुमिच्छामि ।)

प्रती०—यत्कुमार आज्ञापयति । (जं कुमारो आणवेदि ।)
(इति निष्क्रान्ताः ।)

(ततः प्रविशत्यासनस्थः स्वभवनगतः पुरुषेण सह सचिन्तो राक्षसः ।)

राक्ष०—(आत्मगतम् ।) पूर्णमस्मद्वलं चन्द्रगुप्तबलैरिति यत्सत्यं
न मे मनसः परिशुद्धिरस्ति । कुतः ।

साध्ये निश्चितमन्वयेन घटितं विभ्रत्संपक्षे स्थितिं

व्यावृत्तं च विपक्षतो भवति यत्तत्साधनं सिद्धये ।

यत्साध्यं स्वयमेव तुल्यमुभयोः पक्षे विरुद्धं च य-

त्स्यात्कीकरणेन वादिन इव स्यात्स्वामिनो नियहः ॥ १० ॥

पूर्णमस्मद्वलमिति । चन्द्रगुप्तबलैर्भद्रभटप्रवृत्तिभिरस्मद्वलं व्याप्तमिति कृत्वा
मनो मे सन्दिग्धमिति भावः ।

साध्ये निश्चितमिति । साध्ये सिद्धिविषये पक्षे निश्चितमसन्दिग्धमन्वयेना-
न्वयव्याप्त्या घटितं विशिष्टं सपक्षे महानसादौ विद्यमानं विपक्षाद्द्रदाद्रयावृत्तं धूमरूपं
साधनं हेतुः सिद्धये वहधनुमितये समर्थं भवति । एवं चाणक्यनीति-
रूपं साधनं साध्ये चन्द्रगुप्तलक्ष्मीस्थिरीकरणरूपे निश्चितमवश्यसाधकत्वेनाध्यव-
सितमन्वयेन व्यतिरेकव्याप्त्या च घटितं मौर्यप्रतिष्ठापननन्दोन्मूलनादिना दृष्टसार-
मिति यावत् । सपक्षे भद्रभटभागुरायणादौ स्थितिं विभ्रद्विपक्षान्मलयकेतोर्व्यावृत्तं
सत्सिद्धये मौर्यलक्ष्मीस्थैर्यथैव समर्थं भवति इति दार्शनिके योजनीयम् । यत्साधनं
स्वयमेव साध्यं साध्याभिन्नं यथा ज्ञानं प्रमाणं तद्वृत्ति तत्प्रतिकारकत्वात् ।
अत्र साधनं साध्येन प्रामाण्येनाभिन्नं समम् । यच्च साधनमुभयोः सपक्षवि-
पक्षयोः वृत्तिमत्त्वेन व्यावृत्तत्वेन वा तुल्यम् । आद्ये उदाहरणं शब्दपक्ष-
कानित्यत्वसाधकप्रमेयत्वं तत्र प्रमेयत्वं सपक्षे घटादौ विपक्षे आकाशादौ च

अथवा विज्ञातापरागहेतुभिः प्राक्परिगृहीतोपजापैरापूर्णमिति न विकल्पयितुमर्हामि । (प्रकाशम् ।) भद्र प्रियंवदक उच्यन्तामस्मद्वचना-
त्कुमारानुयायिनो राजानः । संप्रति दिने दिने प्रत्यासीदति कुसुमपुरम् ।
तैत्परिकल्पितविभागैर्भवद्भिः प्रयाणे प्रयातव्यम् । कथमिति ।

प्रस्थातव्यं पुरस्तात्खसमगधगणैर्माप्तु व्यूह्य सैन्यै-

गन्धारैर्मध्ययाने सयवनपतिभिः संविधेयः प्रयत्नः ।

पश्चात्तिष्ठन्तु वीराः शकनरपतयः संभृताश्चीणद्वणैः

कौलूतांश्च शिष्टः पथि पथि वृणुयाद्राजलोकः कुमारम् ॥११॥

प्रियं०— तथा । (तहा ।) (इति निष्क्रान्तः ।)

(प्रविश्य ।) प्रतीहारी—जयत्वमात्यः । अमात्य इच्छति त्वां कुमारः
प्रेक्षितुम् । (जेदु अमच्चो । अमच्च इच्छदि तुमं कुमारो पेक्खिदुं ।)

राक्ष०—भद्रे मुहूर्ते तिष्ठ । कः कोत्र भोः ।

(प्रविश्य ।) पुरुषः—आज्ञापयत्वमात्यः (आणवेदु अमच्चो ।)

राक्ष०—उच्यतां शक्यद्रासः । यथा परिधापिताः कुमारैणाभरणानि
वयम् । तन्न युक्तमनलंकृतैः कुमारदर्शनमनुभवितुम् । अतो यत्तदलङ्करण-
त्रयं क्रीतं तन्मध्यादेकं दीयतामिति ।

वृत्तिमत्त्वेन तुल्यम् । द्वितीये शब्दपक्षकानित्यत्वसाधकशब्दत्वं सपक्षे घटादौ विपक्षे
गगनादौ च व्यावृत्तत्वेन तुल्यम् । यच्च साधनं पक्षे विरुद्धं साध्यासमानाधिकरणम् ।
यथा शब्दपक्षकानित्यत्वसाधककृतकत्वम् । अत्र कृतकत्वं हेतुः पक्षे विरुद्धः साध्येन
नित्यत्वेनासमानाधिकरणः । नित्यत्वविरुद्धस्यानित्यत्वस्य साधक इति यावत् ।
एवमुक्तप्रकारं त्रिविधं यत्साधनं हेत्वाभासस्तस्याङ्गीकरणेन वादिनो निग्रहा पराभवः
स्यात् । एवं प्रकृतेपि मलयकेतुबलं भद्रभटादिभिराक्रान्तत्वाद्बुभयत्र तुल्यवदाभासमानं
वस्तुतः पक्षे मलयकेतौ भद्रभटाद्यंशेन विरुद्धमत एव स्वयमेव साध्यकोटिप्रवि-
ष्टमस्मदिष्टं साधयेद्वा न वेति सन्दिग्धमिति यावत् । एतादृशबलाभासाङ्गीकरणेन
स्वामिनो राक्षसमलयकेतवोर्निग्रहोवश्यं भावीति दार्ष्टान्तिकेवश्यं योजनीयम् ॥ १० ॥

एवं सन्दिग्ध पुनः समाधत्ते अथवेति । अस्माभिर्विज्ञाताश्चन्द्रस्तापरागहेतवो
येषां तैः वाक्परिगृहीतः अस्माकमुपजापो यैस्तथाभूतैर्भद्रभटादिभिरापूर्णमिति न
संशयितव्यमिति भावः ।

१ तैस्तेविज्ञा०. २ अतः. ३ प्रस्था०. ४ गच्छन्तु. ५ ०च्चो विशी०. ६ परिदु०. ७ जं
अमच्चो आणवेदि.

पुरु०—तथा (इति निष्कम्य पुनः प्रविश्य ।) अमात्य इदमाभरणम् ।
(तर्हा । अमच्च इदं आहरणं ।)

राक्ष०—(नाट्येनात्मानमलंकृत्योत्थाय च ।) भद्रे रौजोपगामिनं
मार्गमादेशय ।

प्रती०—एत्वमात्यः । (एदु अमच्चो ।)

राक्ष०—(आत्मगतम् ।) अधिकारपदं नाम निर्दोषस्यापि पुरु-
षस्य महदाशङ्कास्थानम् । कुतः ।

भयं तावत्सेव्यादभिनिविशते सेवकजनं

ततः प्रत्यासन्नाद्भवति हृदये चैवं निहितम् ।

ततोऽध्यारूढानां पदमसुंजगद्वेषजननं

गतिः सोच्छ्रायाणां पतनमनुकूलं कलयति ॥ १२ ॥

(परिक्रम्य ।) प्रती०—अमात्य अयं कुमारः । उपसर्पित्वेनममात्यः ।
(अमच्च अयं कुमारो । उपसर्पद् गं अमच्चो ।)

राक्ष०—(विलोक्य ।) अयं कुमारस्तिष्ठति य एष ।

पादाग्रे दशमवधाय निश्चर्लाङ्गि

शून्यत्वादपरिगृहीततद्विशेषाम् ।

वक्त्रेन्दुं वहति करेण दुर्वहाणां

कार्याणां कृतमित्र गौरवेण नम्रम् ॥ १३ ॥

(उपसृत्य ।) विजयतां कुमारः ।

मल०—आर्य अभिवादये । इदमासनमास्यताम् ।

भयं तावदिति । भयं कर्तुं सेव्याद्राज्ञः सकाशात्सेवकजनभिनिविशते अभितः
सर्वतः प्राप्नोति । नेर्विद इति तद् । ततः राजप्रत्यासन्नद्रयं भवति । अस्मात्का-
रणादध्यारूढानामधिकारिणां पदमसुजनानां दुर्जनानाम् । यद्वा असुमज्जनानां
प्राणिमात्रस्येति यावत् द्वेषजननं भवति । उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन द्रढयति ।
गतिरिति । सोच्छ्रायाणमुन्मत्तानां गतिरवस्था अनुकूलमवश्यंभावित्वेनोचितं पतनं
कलयति । पतनान्ताः समुच्छ्रया इति भावः । मतिरिति पाठेष्ययमेवार्थः । सर्वदा
समुच्छ्रयाद्गीताः पतनमेव चिन्तयोरन्मतिमन्तः इत्यर्थः ॥ १२ ॥

पादाग्रे इति । शून्यत्वान्मनोवृत्तिराहित्यादज्ञाततद्विषयविशेषामित्यर्थः ॥ १३ ॥

इदं मलयकेतोः स्वविषयकदौर्मनस्यमजानन् राजकार्यगौरववैयर्थ्येण गृह्णाते ।

१ जं अमच्चो आणवेदि. २ राजकुल० ३ ध्वेव. ४ अनु०, जनोद्वेगे. ५ मतिः.
नाट्येनावलोक्य. ८ ०चलन्ती.

राक्ष०—(तेषा करोति ।)

मल०—आर्यं चिरदर्शनेनार्यस्य वयमुद्विग्नाः ।

राक्ष०—कुमार प्रयाणे प्रतिविधानमनुतिष्ठता मया कुमाराद-
यमुपालम्भोधिगतः ।

मल०—आर्यं प्रयाणे कथं प्रतिविहितमिति श्रोतुमिच्छामि ।

राक्ष०—कुमार एवमादिष्टा कुमारानुयायिनो राजानः ।
(प्रस्थातव्यमिति पूर्वोक्तं पठति ।)

मल०—(स्वगतम् ।) कथं य एव मद्दिनाशेन चन्द्रगुप्तमाराधयि-
तुमुद्यतास्त एव मां परिवृण्वन्ति (प्रकाशम् ।) आर्यं अस्ति कश्चिद्यः
कुसुमपुरं प्रति गच्छति तत आगच्छति वा ।

राक्ष०—अवसितमिदानीं गतागतप्रयोजनम् । अल्पैरहोर्भिव्यमेव
तत्र गन्तारैः ।

मल०—(स्वगतम् ।) विज्ञायते । (प्रकाशम् ।) यद्येवं ततः
किमार्येणायं सलेखः पुरुषः प्रेषितः ।

राक्ष०—(विलोक्य ।) अये सिद्धार्थकः । भद्र किमिदम् ।

सिद्धा०—(सबाणं लज्जां नाटयनम् ।) प्रसीदत्वमात्यः । ताड्यमानेन
मया न पारितं रहस्यं धारयितुम् । (पसीददु अमच्चो । ताडीअन्तेण
मए ण पारिदं रहस्सं धारिदुं ।)

राक्ष०—भद्र कीदृशं रहस्यमिति न खल्ववगच्छामि ।

सिद्धा०—ननु विज्ञापयामि ताड्यमानेन मया । (णं विण्णवेमि
ताडिअन्तेण मए ।) (इत्यद्वोक्ते समयमधोमुखस्तिष्ठति ।)

आर्यं चिरदर्शनेति । चिरदर्शनेन दर्शनविलम्बकरणेनोद्विग्नाः कार्यत्वरया व्यग्ना
इति वाक्यार्थः । त्वदर्शनमिदानीमस्माकमरुतुदमिति गूढम् । कुमार प्रयाणे
प्रतिविधानमनुतिष्ठतेतादमजानानस्योत्तरम् ।

परिवृण्वन्तीति । कौलताद्याः पञ्च राजान इत्यर्थः । विज्ञायत इति । वयमे-
वात्र चन्द्रगुप्तं निग्रहीतुं गन्तार इति राक्षसस्य ऋजुराशयो मलयकेतुनान्यथा
गृहीतः । चन्द्रगुप्तसाचिव्यार्थं गन्तार इति विज्ञायत इति । विज्ञापयामि ताड्य-
मानेनेति अस्यार्धोक्तस्य पूरणवाक्यमेवमतिताड्यमानेनेति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ।

१ उपविशति. २ अमात्य. ३ कुमारस्यानु०. ४ कुमार अव०. ५ पञ्चषैः.
६ यास्यामः. ७ कुसुमपुरं प्रस्थापितः. ८ तद्र०. ९ अमञ्चस्त रहस्सं. इत्य०.

मल०—भागुरायण स्वामिनः पुरस्ताद्गीतो लज्जितो वा नैष कथयिष्यति । स्वयमेवार्याय कथय ।

भागु०—यदाज्ञापयति कुमारः । अमात्य एव कथयति यथा-हममात्येन लेखं दत्त्वा वाचिकं सन्दिश्य चन्द्रगुप्तसकाशं प्रेषित इति ।

राक्ष०—भद्र सिद्धार्थक अपि सत्यम् ।

सिद्धा०—(लज्जां नाञ्छन् ।) एवमतिताड्यमानेन मया निवेदितम् । (एवं अतिताडिअन्तेन मए णिवेदिदं ।)

राक्ष०—अनृतमेतत् । ताड्यमानः पुरुषः किमिव न ब्रूयात् ।

मल०—सखे भागुरायण दर्शय लेखम् । वाचिकमेष भृत्यः कथयिष्यति ।

भागु०—अमात्य अयं लेखः ।

राक्ष०—(वाचयित्वा ।) कुमार शत्रोः प्रयोग एषः ।

मल०—लेखस्याशून्यार्थमार्येणोदमप्याभरणमनुप्रेषितम् । तत्कथं शत्रोः प्रयोग एषैः ।

राक्ष०—(आभरणं निर्वर्ण्य ।) कुमारेणैतन्महामनुप्रेषितम् । मयाप्येतत्कस्मिंश्चित्परितोषस्थाने सिद्धार्थकाय दत्तम् ।

भागु०—ईदृशस्य विशेषतः कुमारेणात्मगात्रादवतार्य प्रसादीकृतस्येयंपरित्यागभूमिः ।

मल०—वाचिकमप्यासतमादस्माच्छ्रोतव्यामिति लिखितमार्येण ।

राक्ष०—कुतो वाचिकं कस्य वाचिकम् । लेख एवास्मदीयो न भवति ।

मल०—इयं तर्हि कस्य मुद्रा ।

राक्ष०—कैपटमुद्रामुत्पादयितुं शक्नुवन्ति धूर्ताः ।

भागु०—कुमार सम्यगमात्यो विज्ञापयति । भद्र सिद्धार्थक केनायं लिखितो लेखः ।

कुमारेत्यादिना एवं वदता राक्षसेन समाहितेपि सोल्लुण्ठनं तदन्यथयति भागुरायणः । ईदृशस्येत्यादिना । अस्मादिति । वाचिकमप्यस्माच्छ्रोतव्यमित्यार्येण लिखितमिति व्यवहितेनान्वयः ।

१ अमान्यराक्षसेन. २ कुमार अनृत. ३ एष स्यात्. (इत्याभरणं दर्शयति)
४ ०स्याभरणविशेषस्य. ५ सिद्धार्थकात्. ६ कुमार ०मुद्रामपि.

सिद्धा०— (राक्षसमुखमवलोक्य तूर्णामधोमुखस्तिष्ठति ।)

भागु०—भद्र अलं पुनरात्मानं ताडयितुम् । कथय ।

सिद्धा—आर्य शकटदासेन । (अज्ज सअडदासेण ।)

राक्ष०—कुमार यदि शकटदासेन लिखितस्ततो मयैव लिखितः ।

मल०—विजये शकटदासं द्रष्टुमिच्छामि ।

प्रती०—यत्कुमार आज्ञापयति । (जं कुमारो आणवेदि ।)

भागु०—(स्वगतम् ।) न खल्वनिश्चितार्थमार्यचाणक्यप्रणिधयोभि-
धास्यन्ति । भवत्वेवम् । (आगत्य शकटदासो वा सोयं लेख इति
प्रत्यभिज्ञाय पूर्ववृत्तं प्रकाशयेत् । एवं सति सन्दिहानो मलयकेतुर-
स्मिन्प्रयोगे श्रुथादरो भवेत्* ।) (प्रकाशम् ।) कुमार न कदाचिदपि
शकटदासोमात्यस्याग्रतो मया लिखितमिति प्रतिपत्स्यते । अतोऽन्यै-
लिखितमस्यानीयतां वर्णसंवाद एवैतं विभावयिष्यति ।

मल०—विजये एवं क्रियताम् ।

भागु०—कुमार मुद्रामप्यानयत्वियम् ।

मल०—उभयमप्यानीयताम् ।

प्रती०—यत्कुमार आज्ञापयति । (जं कुमारो आणवेदि ।)

(इति निष्कम्प्य पुनः प्रविश्य ।) कुमार इदं तच्छकटदासेन स्वहस्तलिखितं
पत्रं मुद्रापि । (कुमार इदं तं सअडदासेण सहस्यलिहिदं पत्तअं मुद्रावि ।)

कुमार यदि शकटदासेनेति । शकटदासः सर्वथा न लेखिष्यतीति तरि-
न्विस्मभ्रप्रत्ययादियमुक्तिः । भवत्वेवमिति । पूर्वं शकटदासहस्तेन छलाच्चाण-
क्येन लेखितामित्यजानत इयमुक्तिः । आर्यचाणक्येनैव केनचिद्वाजेन सिद्धार्थक-
प्रेरणेन शकटदासं वञ्चयित्वा तद्धस्तेनेदं लिखितं स्यात् । अतः परं शकटदास
इहानीतश्चेत्कुमुमपुर एवानेन सिद्धार्थकेन मद्दस्तालिखियोगं लेख इति स्पष्टं बदेत् ।
ततः सर्वोच्यं चाणक्यकूटनीतिप्रयोगो व्याकोपितः स्यादित्याशयेन प्रत्युत्पन्नमति-
र्भोगुरारायण आह भवत्वेवम् । शकटदासागमनं परिहरामीत्यर्थः ।

कुमार न कदाचिदिति । अमात्येन लेखितमपि स्वेन लिखितमपि
स्वामिद्रोहभयात् कथयिष्यतीत्यर्थः । अतः प्रतिलिखितमिति । एतमर्थं परि-
च्छेत्स्यतीत्यर्थः । कुमार मुद्रापीति । आनीयतामिति पूर्वेण प्रक्षिप्य प्रश्नः ।

१ ताडयित्वा. २ प्रतिलि०. ३ प्रती०—कुमार मुद्रावि. * एतदधिकं कश्चित्.

मल०—(उभयमपि नाट्येन विलोक्य ।) आर्य संवदन्त्यक्षराणि ।

राक्ष०—(स्वगतम् ।) संवदन्त्यक्षराणि । शकटदासस्तु मित्रमिति च विसंवदन्त्यक्षराणि । किं नु शकटदासेन ।

स्मृतं स्यात्पुत्रदाराणां विस्मृतं स्वामिभक्तिना ।

चलेष्वर्येषु लुब्धेन न यशःस्वनपायिषु ॥ १४ ॥

अथवा कः सन्देहः ।

मुद्रा तस्य कराङ्गुलिप्रणयिनी सिद्धार्थकस्तत्सुह-

त्तस्यैवापरलेख्यसूचितमिदं लेख्यं प्रयोगाश्रयम् ।

सुव्यक्तं शकटेन भेदपट्टभिः सन्धाय सार्धं परै-

र्मर्तुन्नेहपराङ्मुखेन कृपणं प्राणार्थिना चेष्टितम् ॥ १५ ॥

मल०—(विलोक्य ।) आर्य अलङ्कारत्रयं श्रीमता यदनुप्रेषितं तदुपगतमिति यल्लिखितं तन्मध्यात्किमिदमेकम् । (निर्वर्ण्यात्मगतम् ।) कथं तातेन धृतपूर्वमिदमाभरणम् । (प्रकाशम् ।) आर्य कुतोयमलङ्कारः ।

राक्ष०—वणिग्भ्यः क्रयादधिगतः ।

मल०—विजये अपि प्रत्यभिजानासि भूषणमिदम् ।

प्रतीहारी—(निर्वर्ण्य सबाष्पम् ।) कथं न प्रत्यभिजानामि । इदं सुगृहीतनामधेयेन पर्वतेश्वरेण धारितपूर्वम् । (कुमार कहां ण पञ्चभिजाणामि । इदं सुगिहीदणामधेएण पव्वदीसरेण धारिदपुवं ।)

मल०—(सबाष्पम् ।) हा तात ।

एतानि तानि तव भूषणवल्लभस्य

गात्रोचितानि कुलभूषण भूषणानि ।

यैः शोभितोसि मुखचन्द्रकृतावभासो

नक्षत्रवानिव शरत्समयप्रदोषः ॥ १६ ॥

संवदन्तीति । शकटदासस्तु मित्रमित्ययमर्थो विसंवदति विरुध्यते । तस्यास्त-
मत्वे संशयो जायत इत्यर्थः ।

स्मृतमिति । पुत्रदारस्येत्यधीगर्भेति कर्मणि षष्ठी । स्वामिभक्तिं ब्रह्मश्च परिभ्रज्य
चलेषु नश्वरेष्वर्येषु पुत्रदारादिषु च लुब्धः स्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥ मुद्रेति । प्रयोगा-
श्रयं कूटप्रयोगरचितमित्यर्थः । कृपणं दीनं कृत्यं चेष्टितं व्यवसितम् ॥ १५ ॥

एतानीति । वल्लभानि प्रियाणि भूषणानि यस्येति बहुव्रीहिः । शोषं स्पष्टम् ॥ १६ ॥

१ तत्किं नु, किमिदानीम्. २ विस्मृताः स्वामिभक्तयः. ३ पत्रं. ४ कटम्. ५ इदं क्लृ.

राक्ष०—(स्वगतम् ।) कथं पर्वतेश्वरेण धृतपूर्वाणीत्याह । व्यक्तमे-
वास्य भूषणानि चाणक्यप्रयुक्तेन वणिग्जनेनास्मासु विक्रीतानि ।

मल०—आर्य तातेन धृतपूर्वाणां विशेषतश्चन्द्रगुप्तहस्तगतानां
क्रयौदधिगमः कथं युज्यते । अथवा युज्यत एवैतत् । कुतः ।

चन्द्रगुप्तस्य विक्रेतुरधिकं लाभमिच्छतः ।

कल्पिता मूल्यमेतेषां क्रूरेण भवता वयम् ॥ १७ ॥

राक्ष०—(स्वगतम् ।) अहो सुश्लिष्टोभूच्छत्रुप्रयोगः । कुतः ।

लेखोयं न ममेति नोत्तरमिदं मुद्रा मदीया यतः

सौहार्दं शकटेन खण्डितमिति श्रद्धेयमेतत्कथम् ।

मौर्यैः भूषणविक्रयं नरपतौ को नाम संभावये-

त्तस्मात्संप्रतिपत्तिरेव हि वरं न ग्राम्यमत्रोत्तरम् ॥ १८ ॥

मल०—एतदार्यं पृच्छामि ।

राक्ष०—कुमार य आर्यस्तं पृच्छ । वयमिदानीमनार्याः संवृत्ताः ।

मल०—

मौर्योसौ स्वामिपुत्रः परिचरणपरो मित्रपुत्रस्तवाहं

दाता सौर्यस्य तुभ्यं स्वमतमनुगतस्त्वं तु मह्यं ददासि ।

दास्यं सत्कारपूर्वं ननु सचिचपदं तन्न ते स्माभ्यमत्र

स्वार्थं कस्मिन्समीहा पुनरधिकतरे त्वामनार्यं करोति ॥ १९ ॥

राक्ष०—कुमार एवमयुक्तव्याहारिणा भवतैव निर्णयो दत्तः । भवतु
तव को दोषः । (मौर्योसौ स्वामिपुत्र इति युष्मदस्मदोर्व्यत्ययेन पठति ।)

मल०—(लेखमलंकरणस्थगिकां च निर्दिश्य ।) इदमिदानीं किम् ।

राक्ष०—(सबाष्पम् ।) विधिविलसितम् । कुतः ।

लेखोयमिति । शकटदासेन सौहार्दं परित्यज्येदं लिखितमिति ग्राम्ये परिहारे
उक्ते कः श्रद्ध्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥ [स्वामिपुत्रस्त्वया परिचर्य इति शेषः । स
त्वयानुगतः स्वमतं यथा तथा तुभ्यमर्थस्य दाता । अत्र मयानुगतस्त्वं मह्यं स्वम-
तमर्थं ददासि ।] एषं मौर्यसेनातोप्यतिशयिते मथि तव स्वातन्त्र्ये स्थिते इतोप्य-
धिकतरं कं स्वार्थमवलम्ब्येममनार्यो जातोस्तीतिनिष्ठुर उपालम्भः ॥ १९ ॥

[व्यत्ययेन पठति—मित्रपुत्रो मम त्वं.. मह्यं...गतोहं तु तुभ्यं ददामि इ०]

इदमिदानीं किमिति । अयं कस्य दोष इत्यधिकेपः ।

भृत्यत्वे परिभावधामनि सति स्नेहात्प्रभूणां सतां
पुत्रेभ्यः कृतवेदिनां कृतधिंयां येषां न मित्रा वयम् ।
ते लोकस्य परीक्षकाः क्षिनिमृतः पापेन येन क्षता-
स्तस्येदं विपुलं विधेर्विलसितं पुंसां प्रयत्नच्छिदः ॥ २० ॥

मल०—(सरोषम् ।) किमद्यापि निहूयते एव विधेः किलैतद्व्य-
वसितं न लोभस्येति । अनार्य ।

कन्यां तीव्रविषप्रयोगविषमां कृत्वा कृतघ्नं त्वया
विधम्भप्रवणः पुरा मम पिता नीतः कथाशेषताम् ।
संप्रत्याहितगौरवेण भवता मन्त्राधिकारे रिपौ
प्रारब्धाः प्रलयाय मांसवदहो विक्रेतुमेते वयम् ॥ २१ ॥

राक्ष०—(स्वगतम् ।) अयमपरो गण्डस्योपरि स्फोटः । (प्रकाशम् ।
कणौ पिधाय ।) शान्तं पापं शान्तं पापम् । नाहं पर्वतेश्वरे विषकन्यां
प्रयुक्तवान् ।

मल०—केन तर्हि व्यापादितस्तातः ।

राक्ष०—दैवमत्र प्रष्टव्यम् ।

मल०—(सकोधम् ।) दैवमत्र प्रष्टव्यम् । न क्षणको जीवसिद्धिः ।

राक्ष०—(स्वगतम् ।) कथं जीवसिद्धिरपि चाणक्यप्रणिधिः ।
हन्त रिपुभिर्मे हृदयमपि स्वीकृतम् ।

मल०—(सकोधम् ।) भासुरक आज्ञाप्यतां शिखरसेनैः । य एते
राक्षसेन सह सुहृत्तामुत्पाद्यास्मच्छरीरद्रोहेण चन्द्रगुप्तमाराधयितुकामाः

भृत्यत्वे इति । परिभवो न्यङ्कारः तद्विषयो भृत्योप्यहं प्रभुभिर्न्यङ्कारं कर्तुं समर्थैरपि
यैः कृतज्ञैः सर्वज्ञैः स्वाभिभिरपत्यनिविंशेषतया दृष्टोऽस्मि ते दैवेन हता इत्यर्थः ॥ २० ॥

कन्यामिति । मन्त्राधिकारे मोर्यस्य मन्त्रित्वे आहितगौरवेण घृताभिलाषेणेत्यर्थः ।
रिपौ चन्द्रगुप्ते प्रलयाय नाशाय मांसवद्विक्रेतुमारब्धा नियोजिता इत्यन्वयः । इक्ष-
नीमपि राक्षसेनानेकराजकार्यकुशलेन किमपि तादृशमारभ्यत इति पूर्वं जीवसिद्धिनो-
पक्षिस्योपजापदुर्विकल्पस्यायमुद्धार इत्यवधेयम् ॥ २१ ॥

अयमपर इति । मर्मस्थानत्रणस्योपरि त्रणान्तरमित्यर्थः । दैवमत्रेति । चाण-
क्यनामागृहीत्वा दैवमिति वदन्स्वस्य परदोषानाविष्करणरूपं महामनस्त्वं सूचितवान् ।

१ कृताधियः. २ प्रयत्नो वृथा. ३ सकोधम्. ४ कृतप्रात्मना. ५ रिपो. ६ नाहं
विषकन्यामारोपितवानपापोहं पर्वतेश्वरे. ७ सेनापतिः इत्य०. ८ सौहादम्.

पञ्च राजानः कौलतश्चित्रवर्मा मलयनरपतिः सिंहनादः काश्मीरः पुष्कराक्षः सिन्धुराजः सुषेणः पारसीकाधिपो मेघनाद इति । एतेषु त्रयः प्रथमे मदीयां भूमिं कामयन्ते ते^१ गम्भीरश्चभ्रमभिनीय पांशुभिः पूर्यन्ताम् । इतरौ तु हस्तिबलकौमुकौ हस्तिनैव घात्येतामिति ।

पुरुषः—तथा । (तहा ।) (इति निष्क्रान्तः ।)

मल०—(सक्रोधम् ।) राक्षस राक्षस नाहं विश्रम्भघाती राक्षसो मलयकेतुः खल्वहम् । तद्रच्छ समाश्रीयतां सर्वात्मना चन्द्रगुप्तः । पश्य ।

विष्णुगुप्तं च मौर्यं च सममप्यागतौ त्वया ।

उन्मूलयितुमीशोहं भ्रिवर्गमिव दुर्नयः ॥ २२ ॥

भागु०—कुमार कृतं कालहरणेन । सांप्रतं कुसुमपुरोपरोधाया-
ज्ञाप्यन्तामस्मद्बलानि ।

गौडीनां लोघ्रधूलीपरिमलबहुलान्धूमयन्तः कपोला-

न्क्रिभ्रन्तः कृष्णिमानं भ्रमरकुलरुचः कुञ्चितस्यालकस्य ।

पांशुस्तम्बा बलानां तुरगखुरपुटक्षोभलब्धात्मलाभाः

शत्रूणामुत्तमाङ्गे गजमदसलिलच्छिन्नमूलाः पतन्तु ॥ २३ ॥

(सपरिजनो निष्क्रान्तो मलयकेतुः ।)

राक्ष०—(सावेगम् ।) हा विक्रष्टम् । तेपि घातिताश्चित्रवर्मादयस्त-
पस्विनः । तत्कथं सुहृद्विनाशाय राक्षसश्चेष्टते न रिपुविनाशाय । तत्कि-
मिदानीं मन्दभाग्यः करवाणि ।

विष्णुगुप्तमिति । दुर्नयदृष्टान्तेन स्वस्य दौरात्म्यं रोषावेशवशाद्बुद्धाटितम् ॥ २२ ॥
स्वपक्षबलहीनमेनं भद्रभटादिभिर्निग्राहयितुं त्वरयति । गौडीनामिति । लोघ्र-
पुष्पाणां धूली परागस्तस्य परिमलः लेपजनितो गन्धविशेषस्तेन बहुलान्ध्याप्तान्
गौडीनां गौडद्वीपां कापालान्धूमयन्तः धूमवतः कुर्वतः मलिनयन्त इति यावत् ।
णाविष्टबद्भावेन मतुपो लोपः । गौडस्त्रियः कपोलान्लोघ्रजोभिरलंकुर्वन्तीत्यतस्तेषां
तत्परिमलबहुलत्वम् । तथा तासामेव भ्रमरकुलरुचः नीलस्य कुञ्चितस्य संयमित-
स्यालकस्य कृष्णिमानं नैल्यं क्रिभ्रन्तोभिभवन्त इत्यर्थः । बलानां सैन्यानां तुरगख-
ुरपुटक्षोभेण लब्धात्मलाभाः जनिताः पाशुस्तम्बाः गजमदसलिलैश्छिन्नमूलाः सन्तः
शत्रूणामुत्तमाङ्गे पतन्तु ॥ २३ ॥

१ धिराजो प्रेषाक्षः. २ तेभ्यो भूमिरेव दीयताम् । ते. ३ कामी. ४ प्रतिष्ठन्ताम्.
५ भ्रमयन्तः. ६ व्यह्वा.

किं गच्छामि तपोवनं न तपसा शाम्येत्सवैरं मनः
 किं भर्तृननुयामि जीवति रिपौ स्त्रीणामिधं योग्यता ।
 किं वा खड्गसखः पताम्यरिबले नैतच्च युक्तं भवे-
 च्चेतश्चन्दनदासमोक्षरभसं रुन्ध्यात्कृतघ्नं न चेत् ॥ २४ ॥
 (इति निष्कान्ताः सर्वे ।)
 इति पञ्चमोऽङ्कः ।

षष्ठोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्यलंकृतः सहर्षः सिद्धार्थकः ।)

सिद्धा०—

जयति जलदनीलः केशवः केशिघाती
 जयति च जनदृष्टिचन्द्रमाश्वन्द्रगुप्तः ।
 जयति जयनकार्यं यावत्कृत्वा च सर्वं
 प्रतिहतपरपक्षा आर्यचाणक्यनीतिः ॥ १ ॥
 जअदि जलदणीलो केसवो केसिघादी
 जअदि अ जणादिष्ठीचन्द्रमा चन्दउत्तो ।

किं गच्छामीति । जीवति रिपाविति शत्रुवैरनिर्यातनमकृत्वा स्त्रीवदनुभरणम-
 युक्तमिति भावः । खड्गसख इति । खड्गमात्रसहायेनारिबलं कृत्स्नं क्षपयितुं सम-
 र्थोऽस्मि अथापि चन्दनदासस्योपकारिणो मोक्षो न भवेदिति रभसं रभसवदुत्सुकं चेतः
 रुन्ध्यात् अरिबलक्षपणानां रोद्धुं प्रवर्तत इत्यर्थः । प्रवर्तनायां लिङ् । न चेत् न
 रुन्ध्याच्चेत्कृतघ्नं भवेदित्यन्वयः । पारक्रमपक्षे चन्दनदासविषये कृतघ्नतादोषः स्वस्या-
 परिहार्यः स्यादिति भावः । अप्यकार्षेशतं कृत्वा येन केनाप्युपायेन चन्दनदासमो-
 चनमेव संप्रत्यावश्यकत्वेनापातितमतस्तत्रैव प्रयतिष्य इत्यत्रतात्पर्यम् ॥ २४ ॥

इति श्रीऋष्यम्बकयज्वप्रभुवर्याश्रितदुण्डिराजव्यासयज्वबिरचिते
 मुद्राराक्षसनाटकव्याख्याने पञ्चमोऽङ्कः समाप्तः ।

इत्थं मलयकेतुनिग्रहरूपमवान्तरकार्यनिर्वहणं कृतम् । अतः परं राक्षससंग्रहणरू-
 पप्रधानकार्यनिर्वाहार्थं चन्द्रगुप्तलक्ष्मीस्थैर्यरूपस्य महाफलस्य च सिद्धार्थं षष्ठसप्तमा-
 वङ्गावारभ्येते । जयतीति । कृतकार्यतया चन्द्रगुप्तेन भूषणादिनालंकृतेन सिद्धार्थ-
 केनेष्टदैवतराजचाणक्यनीतीनां जय आघोष्यते । जयत्यनेनेति । जयनं सैन्ययु-
 द्धादि । करणे ल्युट् । जयनेन जयकारणेन सेनादिनैव यत्कार्यं तथावत्सर्वं स्वयमेव
 कृत्वा चाणक्यनीतिर्जयतीत्यन्वयः । सेनासम्प्राप्त्युद्गादिवमनपेक्ष्य नीत्यैव सर्वं राज-

जअदि जअणकज्जं जाव काउण सव्वं

पडिहदपरपक्खा अज्जचाणक्कणीदी ॥ १ ॥

तावच्चिरस्य कालस्य प्रियवयस्यं समिद्धार्थकं पश्यामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) एष मे प्रियवयस्यः समिद्धार्थकः इत एवागच्छति । यावदेनमुपसर्पापि । (दाव चिरस्स कालस्स पिअवअस्सं समिद्धत्थअं पेक्खामि एसो मे पिअवअस्सओ इदो एव्व आअच्छदि । जाव णं उपसप्पामि ।)
(ततः प्रविशति समिद्धार्थकः ।)

समिद्धा०—

सन्तापे तारेशानां गेहोत्सवे सुखायमानानाम् ।

हृदयस्थितानां विभवा विरहे मित्राणां दूनयन्ति ॥ २ ॥

संदैवे तारसाणं गेहूसवे सुहाअत्ताणं ।

हिअअड्ढिदाणं विहवा विरहे मित्ताणं दूणन्दि ॥ २ ॥

श्रुतं मया मलयकेतुकटकत्प्रियवयस्यः सिद्धार्थक आगत इति । तद्यावदेनमन्वेषयामि । (इति परिक्रामति । विलोक्य ।) एष सिद्धार्थकः । (सुदं मए मलअकेदुकडआदो पिअवअस्सओ सिद्धत्थओ आअदोत्ति । ता जाव णं अण्णेसामि । एसो सिद्धत्थओ ।)

सिद्धा०—(उपसृत्य ।) कथं समिद्धार्थकः । अपि सुखं प्रियवयस्यस्य । (कहं समिद्धत्थओ । अवि सुहं पिअवअस्सस्स ।)

(इत्यन्योन्यमालिङ्गतः ।)

समिद्धा०—वयस्य कुतो मे सुखं येन त्वं चिरप्रवासप्रत्यागतोप्यद्य न मे गेहभागच्छसि । (वअस्स कुदो मे सुहं जेण तुमं चिरप्पवासपच्चागदो वि अज्ज ण मे गेहं आअच्छसि ।)

कार्यं चाणक्यः साधितवानित्यर्थः । बहोः कालात्तस्य दर्शनमावश्यकमित्यर्थः ॥ १ ॥
सन्तापे इति । सन्तापे तारेशानां चन्द्राणां सन्तापहारिणामित्यर्थः । गेहोत्सवे इति ।
मित्रैर्बिंता गेहोत्सवा व्यर्था इत्यर्थः । हृदयस्थितानां सर्वदा चिन्त्यमानां मित्राणां
विरहे विभवा ऐश्वर्याणि दुःखायैव भवन्ति इति सिद्धार्थकविरहेण क्लियते ॥ २ ॥

१ उपसप्पदि सन्तावेन्ता आवाणेद्धं महूसवेद्धं हआवेन्ता । हिअअड्ढिदावि विहवा विरहे मित्ताणं दूमेत्ति ॥ (सन्तापयन्त आपानेषु महोत्सवेषु रोदयन्तः (इजायन्तः) हृदयस्थिता अपि विभवा विरहे मित्राणां दुन्वन्ति ॥ १ (विलोक्य ।) कथं इदो जेव पिअवअस्सओ सुसिद्धत्थओ । (उपगम्य ।) ४ उमाव. ५ अआणिअ बुत्तन्तं अण्णदो गदोसि ति.

सिद्धा०—प्रसीदतु वयस्यः । दृष्टमात्र एव आर्यचाणक्येनाज्ञ-
प्तोस्मि यथा सिद्धार्थकं गच्छ इमं प्रियोदन्तं देवस्य चन्द्रश्रिये निवेदयेति ।
तत एतस्मै निवेद्यैवमनुभूतपार्थिवप्रसादोहं प्रियवयस्यं प्रेक्षितुं तवैव गेहं
चलितोस्मि । (पसीददु वअस्सो । दिष्टमेत्तो एव्व अज्जचाणक्केण आणत्तोहि
जह सिद्धत्थअ गच्छ ऐदं पिओदन्त देवस्स चन्द्रसिरिणो णिवेदेहिति ।
तदो एदस्स णिवेदिअ एव्वं अणुभूदपत्थिवप्पसादो अहं पिअवअस्सं
पेक्खिदुं तुह एव्व गेहं चलिदोहि ।)

समिद्धा०—वयस्य यदि मे श्रोतव्यं भवति ततः कथय किं
तत्प्रियं प्रियदर्शनाय चन्द्रश्रिये निवेदितम् । (वअस्स जदि मे सुणिद्वं
भोदि तैदो कहेही किं तं पिअं जं पिअदंसणस्स चन्द्रसिरिणो णिवेदिदं ।)

सिद्धा०—वयस्य किं तवाप्यश्रोतव्यमस्ति तन्निशामय । अस्ति
तावच्चाणक्यनीतिमोहितमतिना मलयकेतुहतेकेन निष्कास्य राक्षसं हता-
श्वित्रवर्मप्रमुखाः प्रधानाः पञ्च पार्थिवाः । ततोममीक्ष्यकार्येषु दुराचार
इत्युज्झित्वा मलयकेतुकटकभूमिं कुशलतायै भयविवेकशेषसैनिकपरिवारेषु
स्वकं स्वकं विषयं सभयं प्रस्थितेषु पार्थिवेषु निर्विण्णहृदयेषु सकलसाम-
न्तेषु भद्रभटपुरुषदत्तडिङ्गरातवलगुप्तराजसेनभागुगयणरोहिताक्षविजयवर्मप्र-
मुखैः संयम्य गृहीतो मलयकेतुः । (वअस्स किं तुहवि अमुणिद्वं
अत्थि ता णिसामेहि । अत्थि दाव चाणक्कीदिमोहिदमदिणा मलअकेदु-
हदएण णिक्कांसिअ रक्खसं हदा चित्तवम्मप्पमुहा प्पहाणा पञ्च पत्थिवा ।
तदो असमिक्खकारी एसो दुराआरोत्ति उडिअ मलयकेअकडअभूमिं
कुसलदाए भअविलोअससैणिकपरिवारेसु सकं सकं विसअं सभअं
प्पत्थिदेसु पात्थिवेसु णिविण्णहिअएसु सअलसामन्तेसु भद्रभटपुरिसदत्त-
डिङ्गरादवलउत्तराअसणेभागुराअणरोहिदक्खविजअवम्मप्पमुहेहि संजमिअ
णिहीदो अमअकेदु ।)

समिद्धा०—वयस्य भद्रभटप्रमुखाः किल देवाच्चन्द्रगुप्तादपरक्ता
मलयकेतुं समाश्रिता इति लोके मन्यते । तत्किं निमित्तं कुक्कविकृतना-
टकस्यैवान्यन्मुखेन्यन्निर्वहणे । (वअस्स भद्रभटप्पमुहा किल देवस्स

१ पसी०पसी०. २ तुत्तन्तं पिअं पिअदंसणस्स ३ ता मं पि सुणावेहि. ४ अकहिद्वं
५ गिराकारिअ. ७ कडुअ उ०. ७ हदअ ८ णिअभूमिकु ९ सेणतणूकिदप.

चन्द्रउत्तस्स अवरत्ता मलअकेदुं समस्मिदां त्ति लोए मन्तीअदि । ता किं णिमितं कुकविकिदणाडअस्स विअ अण्णं मुहे अण्णं णिव्वहणे ।)

सिद्धा०—वयस्य दैवगत्या इवाश्रुतगत्यै नम आर्य चाणक्यनीत्यै ।
(वअस्स देवगदीए विअ असुणिदगदीए णमो अज्जचाणक्कणीदीए ।

समिद्धा०—ततस्ततः । (तदो तदो ।)

सिद्धा०—ततः प्रभूतसारसाधनसमेतेनेतो निष्क्रम्यार्यचाणक्येन प्रतिपन्नराजलोकमशेषं म्लेच्छबलम् । (तदो पभूदसारसाहणसमेदेणं इदो णिक्कमिअ अज्जचाणक्केण पडिवण्णं अरौअलोअं असेसं मिलेच्छबलं ।)

समिद्धा०—वयस्य कुत्र तत् । (वअस्स कहिं तं ।)

सिद्धा०—यत्रैते (जहिं एदे)

अतिशयगुरुकेण दानदर्पेण दन्तिनः

सजलजलदलीलापुद्बहन्तो नदन्ति ।

कशाप्रहारभयेन जातकम्पोत्तरङ्गाः

गृहीतजयनशब्दाः संपतन्ति (संप्लवन्ते) तुरङ्गाः ॥ ३ ॥

अदिसअगुरुएण दाणदप्पेण दन्ती

सजलजलदलीलामुव्वहन्तो णदन्ति ।

कसपहरभएण जाअकम्पोत्तरङ्गा

गिहिदजअणसद्दासंपअन्ते तुरङ्गा ॥ ३ ॥

समिद्धा०—वयस्य एतत्तावत्तिष्ठतु । तथा सर्वलोकप्रत्यक्षमुज्झिताधिकारः स्थित्वा आर्यचाणक्यः किं पुनरपि तदेव मन्त्रिपदमारूढः । (वअस्स एदं दाव चिद्धदु । तहा सव्वलोअपच्चक्वं उज्झिआहिआरो चिद्धिअ अज्जचाणक्को किं पुणो वि तं एव्व मन्तिपदं आरूढो ।)

चन्द्रगुप्तस्येति । चन्द्रगुप्ते अपरक्ता इत्यर्थः । शेषे षष्ठी ।

अतिशयेति । जातकम्पा भत एवोत्तरङ्गाः । कशाताडनभयेन ह्यत्यन्तं कम्पमानाक्षपला अश्वाः । गृहीतजयनशब्दाः जयनं जयस्तस्य शब्दः गृहीतो ज्ञातो जयनशब्दो यैस्ते तथाभूताः जयघोषणां श्रुत्वा सर्वतः संपतन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१ सिरिणो. २ समुदाएण. ३ सअलराअलोअसहिअं असेसराअबलं. ४ ०णीलाउ-धमन्तो (उद्धमन्तः). ५ ०म्या तुरन्ता (त्वरयन्तः). ६ सम्पदन्ते.

सिद्धा०—अतिमुग्धोसीदानीं त्वं यदमात्यराक्षसेनाप्यनवगाहितपूर्व-
मार्यचाणक्यचरितमवगाहितुमिच्छसि । (अदिहमुद्धोसि दाणीं तुमं जो
अमच्चरक्त्वसेण वि अणवगाहिअपुब्बं अज्जचाणक्कचैरिदं अवगाहिदुं
इच्छसि ।)

समिद्धा०—वयस्य अमात्यराक्षसः सांप्रतं कुत्र । (वअस्स
अमच्चरक्त्वसो संपदं कहिं ।)

सिद्धा०—तस्मिन्भयविलोले वर्धमाने मलयकेतुकटकान्निष्कर्म्योदु-
म्बरनामधेयेन चरेणानुसन्धीयमान इदं पाटलीपुत्रमागत इत्यार्यचाणक्याय-
निवेदितम् । (तस्सिं भअविलोले वड्डमाणे मलअकेदुकडआदो णिक्क-
मिअ उदुम्भरणामहेण्ण चरेण अणुसन्धिज्जमाणो इमं पाडलीउत्तं आअ-
दोत्ति अज्जचाणक्कस्स णिवेदिदं ।)

समिद्धा०—वयस्य तथा नामामात्यराक्षसो नन्दराज्यप्रत्यानयने
कृतव्यवसायो निष्कर्म्य सांप्रतमकृतार्थः पुनरपीदं पाटलिपुत्रमागत एव ।
(वअस्स तहा णाम अमच्चरक्त्वसो णन्दरज्जपच्चाणअणे किदव्ववसाओ
णिक्कमिअ संपदं अकिदत्थो पुणोवि इम पाडलिउत्तं आअदो एव्व ।)

सिद्धा०—वयस्य तर्कयामि चन्दनदासस्त्रेहेनेति । (वअस्स
तक्केमि चन्दणदाससिणेहेणत्ति ।)

समिद्धा०—वयस्य चन्दनदासस्य मोक्षमिव प्रेक्षे । (वअस्स
चैन्दणदासस्स मोक्खं विअ पेक्खामि ।)

सिद्धा०—कुतोस्याधन्यस्य मोक्षः । स खलु सांप्रतमार्यचाणक्यस्या-
ज्ञप्त्या द्वाभ्यामावाभ्यां वध्यस्थानं प्रवेश्य व्यापादयितव्यः । (कुदो से
अधण्णस्स मोक्खो । सो क्वु संपदं अज्जचाणक्कस्स आणत्तीए दुवेहिं
अँह्वेहिं वज्जण्णणं पवोसिअ वावादइदव्वो ।)

समिद्धा०—(सकोधम् ।) किमार्यचाणक्यस्य घातकजनोन्यो
नास्ति येनावामीदृशेषु अतिनृशंसेषु नियोगेषु नियोजयति । (किं

आगत एवेति । तस्यागमनमश्लाघ्यमित्यर्थः ।

१ बुद्धिः. २ सो क्वु तस्सिं. ३ वट्टमाणे (वर्तमाने). ४ अनुसन्तो इमं कुष्ठमपुंरं. ५ कथ
इमं एव्व. ६ सच्चं चन्दनदासस्स सिणेहेणत्ति । अध इत्यधिकम्. ७ पि अहो०.

अज्जचाणक्कस्स घादअजणो अण्णो णत्थि जेण अहो ईदिसेसुं अदि-
णिसंसेसु णिओएसु णिओएदि ।

सिद्धा०—वयस्य को जीवलोके जीवितुकाम आर्यचाणक्यस्याज्ञसिं
प्रतिकूलयति । तदेहि चण्डालवेशधारिणौ भूत्वा चन्दनदासं वध्यस्थानं
नयावः । (वअस्स को^१ जीवलोए जीविदुकामो अज्जचाणक्कस्स आणतिं
पडिऊलेदि । ता एहि चण्डालवेशधारिणा भविअ चन्दणदासं वज्जझणं णएम ।
इत्युभौ निष्कान्तौ ।)

इति प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशति रज्जुहस्तः पुरुषः ।)

पुरुः

षड्गुणसंयोगदृढा उपायपरिपाटिघटितपाशमुखी ।

चाणक्यनीतिरज्जु रिपुसंयमनोद्यता जयति ॥ ४ ॥

छगुणसंजोअदिद्वा उवाअपरिवाडिघडिअपासमुही ।

चाणकणीतिरज्जु रिपुसंजमैणुअज्जआ जअदि ॥ ४ ॥

(परिक्रम्यावलोक्य च ।) एष स प्रदेश आर्यचाणक्याय उदुम्बरेण क-
थितो यत्र मया आर्यचाणक्याज्ञप्त्या अमात्यराक्षसः प्रेक्षितव्यः । (विलोक्य ।)
कथमेव खल्वमात्यराक्षसः कृतशीर्षागुण्ठन इत एवागच्छति । तद्यावदेभिर्जी-
र्णोद्यानपादपैरन्तरितशरीरः प्रेक्षे कुत्रासनपरिमहं करोतीति । (एसो सो
पदेसो अज्जचाणक्कस्स उदुम्बरेण कहिदो जहिं मए अज्जचाणक्काणत्तिए
अमच्चरक्खसोपेक्खिद्वो । कहं एसो कखु अमच्चरक्खसो किदसीसावगुण्ठणो
इदो एव्व आअच्छइ । ताजाव इमेहिं जिण्णुज्जाणपाद्वेहिं अन्तरिदसरीरो
पेक्खामि कहिं आसनपरिमहं करोदि त्ति । (परिक्रम्य । स्थितः ।)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः सशस्त्रो^२ राक्षसः ।)

अथ कथंचिगदगतिकतया चन्दनदासमोचनरभसेन समायतो राक्षसः साहसी
महावीरः शस्त्रपाणिर्वशयितुमशक्य इति तद्वस्ताच्छस्त्रं त्याजयितुं पुनरपि चाणक्य
उपायमारचयति । षड्गुण इति । समागतं राक्षसमतिसन्धातुं चाणक्यादिष्टोपायचि-
कीर्षया करे गृहीततामुद्ग्रन्धनरज्जुं चाणक्यनीतित्वेन निरूपितवान् ।

१ ईदिसेसु णिओजिआ (आवां नियोजितौ); ईदिसे निसंसे कम्मे णिजुञ्जीअदि (ईदशे
नृशंसे कर्मणि नियुनक्ति) २ ण, णिवसिदुकामो. ३ क्खुआ. ४ कस्स पुरदो; उदु०.
५ अववारिद ६ तथा स्थितः. ७ मशकः.

राक्ष०—(साक्षम् ।) कष्टं भोः कष्टम् ।

उच्छिन्नौश्रयकातरेव कुलटा गोत्रान्तरं श्रीर्गता

तामेवानुगता गतानुगतिकास्त्यक्तानुरागाः प्रजाः ।

आत्तैरप्यनवासपौरुषफलैः कार्यस्य धूरुजिज्ञता

किं कुर्वन्त्वथवोत्तमाङ्गरहितैरङ्गैरिव स्थीयते ॥ ५ ॥

अपि च ।

पतिं त्यक्तवा देवं भुवनपतिमुच्चैरभिजनं

गता छिद्रेण श्रीर्घृषलर्मविनीतेव वृषली ।

स्थिरीमृता चास्मिन्किमिह करवाम स्थिरमपि

प्रयत्नं नो येषां विफलयति दैवं द्विषदिव ॥ ६ ॥

मया हि ।

देवे गते दिवमतद्विधमृत्युयोग्ये

शैलेश्वरं तमधिकृत्य कृतः प्रयत्नः ।

तस्मिन्हते तनयमस्य तथाप्यसिद्धि-

दैवं हि नन्दकुलशत्रुरसौ न विप्रः ॥ ७ ॥

अहो विवेकशून्यताम्लेच्छस्य । कुतः ।

यो नष्टानपि बीर्जनाशमधुना शुश्रूषते स्वामिन-

स्तेषां वैरिभिरक्षतः कथमसौ सन्धास्यते राक्षसः ।

एतावद्वि विवेकशून्यमनसा म्लेच्छेन नालोचितं

दैवेनोपहतस्य बुद्धिरथवा सर्वा विपर्यस्यति ॥ ८ ॥

उच्छिन्नाश्रय इति । आत्तैरप्यस्माभिर्देवोपहतपौरुषफलैरुद्योगः परित्यक्तः ।

अथ अतःपरं कर्तव्यप्रयत्नाभावात्किं वा कुर्मः । वाशब्दो भिन्नक्रमः । उत्तमाङ्गर-
हितैरङ्गैः श्वैरिवेति यावत्स्थीयते स्थातव्यं प्रसक्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

पतिमिति । उच्चैरभिजनः वंशो यस्य । छिद्रेण कपटेन स्थिरं दृढमपि येषां नः
प्रयत्नं द्विषदिव शत्रुवद्देवमेव द्विषद्भूत्वा विफलयति चेत्किं कुर्मः ॥ ६ ॥

देवे गत इति । अतद्विधः तत्स्वरूपानर्हः मृत्युयोगो यस्य तस्मिन्देवे नन्दे दिवं
गते सति शैलेश्वरं पर्वतकमधिकृत्यावलम्ब्य सर्वार्थसिद्धिप्रतिष्ठापनार्थं कृतः प्रयत्नः ।
अनन्तरं चाणक्येन राज्याधेपरिपणनप्रलोभनेन मत्तो विभेद्य स्वायत्तीकृते छद्मना
विषकन्याया तस्मिन्पर्वतके हतस्य तनयं मलयकेतुमधिकृत्य कृतः प्रयत्न इत्यनुषङ्गः ।
दैवमेव प्रबलं किमनेन ब्राह्मणमात्रेण कर्तुं शक्यमित्यनादरेण विप्र इत्युक्तम् ॥ ७ ॥
यो नष्टानिति । बीजनाशमिति णमुलन्तं समूलं नष्टानित्यर्थः । अक्षतः दृढगात्रः ।
स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥

१ सवाप्पम्. २ उच्छन्ना. ३ कुर्मस्त्व०. ४ ०लामिव नीचेव. ५ मलयकेतोःतोरित्यधिकम्.
६ जीव. ७ मूढमतिना. ८ सर्वं, पूर्वं, सर्वात्मना क्षीयते.

तदिदानीमपि तावदरातिहस्तगतो विनश्येन्न तु राक्षसश्चन्द्रगुप्तेन सह सन्दधीते । अथवा मम कामसत्यसन्ध इति वरमयशो न तु शत्रु-
वञ्चनपराभूते इति । (समन्तादवलोक्य साक्षम् ।) एतास्ताँ देवपाद-
क्रमणपरिचयपवित्रीकृततलाः कुसुमपुरोपकण्ठभूमयः । इह हि ।

शाङ्गार्कषाँवमुक्तप्रशिथिलकविकाप्रग्रहेणात्र देशे

देवेनाकारि चिभ्रं प्रजविततुरगं बाणमोक्षश्चलेषु ।

अस्यामुद्यानराजौ स्थितमिह कथितं राजभिस्तैर्विनेत्थं

संप्रत्यालोक्यमानाः कुसुमपुरभुवो भूयसा दुःखयन्ति ॥ ९ ॥

तत्र नु गच्छामि मन्दभाग्यः । (विलोक्य ।) भवतु दृष्टमेतज्जी-
र्णोद्यानम् । अत्र प्रविश्य कुतश्चिच्चन्दनदासप्रवृत्तिमुपलप्स्ये । अहो
अलक्षितनिपाताः पुरुषाणां समविषमदशापरिणतयो भवन्ति । कुतः ।

पौरैरङ्गुलिभिर्नवेन्द्रवदहं निर्दिश्यमानः शनै-

र्योराजेव पुरा पुरान्निरगमं रात्रां सहस्रैर्वृतः ।

भूयः संप्रति सोहमेव नगरे तत्रैव वन्ध्यश्रमो

जीर्णोद्यानकमेष तस्कर इव त्रासाद्विशामि द्रुतम् ॥ १० ॥

अथवा येषां प्रासादादिदमासीत् एव न सन्ति । (नाट्येन प्रविश्या-
वलोक्य च ।) अहो जीर्णोद्यानस्यारमणीता । अत्र हि ।

सन्दधीतेति । पूर्वोक्तार्थपरित्यागेनासत्यसन्धो जात इति अयशः मम कामं वरं
प्रशस्तमत्यर्थाङ्गीकारे अथवाशब्दः । कदाचिदैवगत्या चन्द्रगुप्तसन्धानप्रसक्तिर्वरं न तु
शत्रुणा चाणक्येन वञ्चनपराभूत इत्ययशो वरम् । वञ्चनेनैवभूतेन पराभूततया सुहृत्-
मचन्दनदासविपद्दुःखानुभवो न वरमिति भावः ।

शाङ्गार्कषाँवमुक्त इति । शाङ्गार्कषाँवमुक्तः अत एव प्रशिथिलः कविकाप्रग्रहः
खलीनवल्गा यस्य अत एव प्रजविततुरगं यथा तथा चलेषु लक्ष्येषु स्वयमपि तुर-
ङ्गवेगवशादतिचलेन देवेन पूर्वं नन्देन बाणमोक्षः कृतश्चित्रमाध्वर्ममिति चललक्ष्य-
वेधनकौशलमुक्तम् । स्थितं कथितमिति भावे क्तः । तैस्तदादिभिः राजभिर्नन्दै-
र्विना संप्रतीत्यं शून्या जीर्णोद्यानं विलोक्यमाना भूयसा बाहुल्येन दुःखयन्ति दुःख-
वन्तं कुर्वन्ति । णाविष्टवद्भावेन मतुपो लोपः ॥ ९ ॥

अलक्षितनिपाता इति अतर्कितगमाः ।

१ सन्धि कुर्यात्. २ भूतिः. ३ तावदेवस्य पादचक्रम्. ४ ०ङ्गंयाकृष्टि०, ५ पूर्व. ६ ०सस्य
वृत्तान्तम्. ७ (परिकल्प्य स्वगतम्). ८ शीर्णो, मेकत०. ९ इथाहि.

विपर्यस्तं सौधं कुलमिव महारम्भरचनं

सरः शुष्कं साधोर्हृदयमिव नाशेन सुहृदाम् ।

फलैर्हीना वृक्षा विगुणविधियोगादिव नया-

स्तृणैश्छन्ना भूमिर्मतिरिव कुनीतैरविदुषः ॥ ११ ॥

अपि च ।

क्षताङ्गीनां तीक्ष्णैः परशुमिरुदंशैः क्षितिरुहां

रुजा कूजन्तीनामविरतकपोतोपरुदितैः ।

स्वनिर्मोकच्छेदैः परिचितपरिक्लेशकृपया

श्वसन्तः शास्त्रानां ऋणमिव निबध्नन्ति फणिनः ॥ १२ ॥

एते च तपस्विनैः ।

अन्तः शरीरपरिशोषमुदग्रघर्मेतः

कीटक्षतिं शुचमिवातिगुरुं वहन्तः ।

छायावियोगमलिना व्यसने निमग्ना

वृक्षाः श्मशानमुपगन्तुमिव प्रवृत्ताः ॥ १३ ॥

यावँदस्मिन्विषमदशापरिणामसुलभे भिन्नशिलातले मुहूर्तमुपविशामि ।

(उपविश्याकर्ष्यं च ।) अये किर्मयमाकस्मिकः पटुपटहशङ्कमिश्रो नान्दी-
नादः श्रूयते । य एषः ।

विपर्यस्तमिति । महारम्भा रचना शिल्पं यस्य सौधस्य महारम्भरचना धर्मा
दिपुरुषार्था क्रिया यस्य कुलस्य । अविदुषो मूर्खस्य मतिः कुनीतैः कूटनयैः कपटो-
पदेशैरिव । अत्र जीर्णोद्यानवर्णनव्याजेन सौधकुलादीनामुपमयां नन्दकुलविनाश-
स्तेन स्वहृदयपरिशोषः मलयकेतुयोगारस्वनयवैफल्यं मलयकेतुमतिविमोहकभागुरा-
यणकुनीतिश्चेत्येते अर्थश्च ध्वनिताः ॥ ११ ॥

क्षताङ्गीनामिति । उदग्रकृमभृतां अत्यन्तशुष्काणां रुजा कूजन्तीनामिवेति
गम्योत्प्रेक्षा । परिचितपरिक्लेशनिमित्तकृपयेवेति फणिनां स्वाभाविकं श्वसनं कृषा-
हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । यथा केचित्कृपालवः परिचितजनानां रुजा क्रियमानानां तीक्ष्ण-
शस्त्रवृणान्कृपया दुःखेन निश्वसन्तः पटच्छेदैर्निबध्नन्ति तद्वदित्युत्प्रेक्षा ॥ १२ ॥

अन्तःशरीरेति । तपस्विनो दीना जलसेकाभावात् अन्तःशोषमुपदर्शयन्तः
कीटक्षतिस्रुतिभिः कीटक्षतिरन्ध्रनिर्यासैरस्त्रमश्रु उद्वमन्त इव । छायावियोगेन
निष्पर्णतया छायाभावेन मलिनाः शुष्का इत्यर्थः । वृक्षाच्छायावियोगमलिना आ-
भातपक्लिष्ट व्यसने निमग्ना नन्दबन्धव इव नन्दानां श्मशानं तत्रैव विद्यामानमुप-
गन्तुं प्रवृत्ता इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ १३ ॥

यावदिति । विषमदशापरिणामवत्सुलभे विषमदशा संप्रति सुलभा अतर्कितो-
पनता तथेदं शिलातलं देवाब्धमित्यर्थः ।

१ नृप. २ क्षताङ्गानाम्. ३ उदग्रकृमभृतां. ४ ०स्विनो वृक्षाः. ५ उपाश्रयन्तः, उदग्रयन्ती.
६ कीटक्षतिस्रुतिमिरलमिवोद्वमन्तः. ७ तद्यावत्. ८ अये किमिदमस्मिन्काले पटुपटहशङ्कमिश्रो.

प्रमृद्भ्रङ्गोत्तूणां श्रुतिपथमसारं गुरुतया
बहुत्वात्प्रासादैः सपदि परिपीतोन्मिन्न इव ।

असौ नान्दीनादः पट्टपट्टशङ्खचनियुतो
दिशां द्रष्टुं दैर्घ्यं प्रसरति सकौतूहल इव ॥ १४ ॥

(विचिन्त्य ।) आः ज्ञातम् । एष हि मलयकेतुसंयमनसंजातो राज-
कुलस्य । (इत्यदोक्ते सासूयम् ।) मौर्यकुलस्याधिकपरितोषं पिशुनयति ।
(सबाष्पम् ।) कष्टं भोः कष्टम् ।

भावितोस्मि श्रियं शत्रोरभिनीय च दर्शितः ।

अनुभावयितुं मन्ये यत्नः संप्रति मां विधेः ॥ १५ ॥

पुरु०—आसीनोयम् । यावदार्यचाणक्यादेशं संपादयामि । (आसीणो
अअं । जाव अज्जचाणक्कादेशं संपादेमि ।)

(राक्षसमपश्यन्निव तस्याप्रतो रज्जुपाशेन कण्ठमुद्धृणाति ।)

राक्ष०—(विलोक्य ।) अये कथमयमात्मानमुद्धृणाति । अहमिव दुःखि-
तस्तपस्वी । भवतु पृच्छाम्येनम् । (उपसृत्य ।) भद्र किमिदमनुष्ठीयते ।

पुरुषः—(सबाष्पम् ।) आर्ये यत्प्रियवयस्यविनाशदुःखितोस्मादृशो
मन्दभाग्योनुतिष्ठति । (अज्ज जं पिअवअस्सविणासदुःखिदो अह्यारिसो
मन्दभग्गो अणुचिद्धदि ।)

राक्ष०—(आत्मगतम् ।) प्रथममेव मया ज्ञातं नूनमहमिवार्त-
स्तपस्वीति । (प्रकाशम् ।) हे व्यसनसब्रह्मचारिन्यदि न गुह्यं नातिभारिकं
वा ततः श्रोतुमिच्छामि^३ ।

प्रमृद्भ्रङ्गिति । नान्दीनादो मङ्गलतूर्यध्वनिः । अधिद्यमानः सारः प्रसारो विस्तारो
यस्य तमसारं सङ्कुचितमित्यर्थः । श्रुतिपथं गुरुतया प्रभूततया प्रमृद्भ्रङ्गीभवन् ।
यथा सङ्कुचिते रन्त्रे गुरुमुद्रादिः प्रविशंस्तदुपमृद्भ्रङ्गिति तद्वदित्यर्थः । बहुपीतं जलादि
यथोद्भिरन्ति तथान्तरं नान्दीनादं प्रतिध्वनिव्याजेन सौधा उद्भिरन्तीवेत्युत्प्रेक्षा ।
दिशां दैर्घ्यं द्रष्टुमिति सकलदिग्ब्यापित्वमुक्तम् ॥ १४ ॥

सासूयमिति । एष नान्दीनादः । मौर्ये राजशब्दं वक्तुमसूया ! अनुभावयितु-
मिति । चन्दनदासविपद्विमोक्षानुरोधेनदमिव विधिबलादागत्य गले पतितमिति
भावः ॥ हे व्यसन इति । व्यसनसब्रह्मचारिन् समानव्यसन । भारिकं भारवत् ।

पुरु०—आर्यं न रहस्यं नातिगुरुकं किं तु न शक्नोमि प्रियव-
यस्यविनाशदुःखितहृदय एतावन्मात्रमपि मरणस्य कालहरणं कर्तुम् ।
(अज्ज ण रहस्सं णादिगुरुअं किंदु ण सक्णोमि पिअवअस्सविणासदुक्खि-
दहिअओ एत्तिअमेत्तं वि मरणस्स कालहरणं कादुं ।)

राक्ष०—(निःश्वस्यात्मगतम् ।) कष्टमेते सुहृद्ग्रयसनेषु परवदुदा-
सीनाः प्रत्यादिश्यामहे वयमनेन । (प्रकाशम् ।) भद्र यदि न रहस्यं
नातिगुरु वा तच्छ्रोतुमिच्छामि ।

पुरु०—अहो निर्बन्ध आर्यस्य । का गतिः । निवेदयामि
अस्ति तावदत्र नगरे मणिकारश्रेष्ठी विष्णुदासो नाम । (अहो
णिब्वन्धो अज्जस्स । का र्हि । णिवेदेमि । अत्थि दाव एत्थ णअरे
मणिआरसेष्ठी विह्वुदासो णाम ।)

राक्ष०—(आत्मगतम् ।) अस्ति विष्णुदासश्चन्दनदासस्य परम-
सुहृत् । (प्रकाशम् ।) किं तस्य ।

पुरु०—स मम प्रियवयस्यः—(सो मम पिअवअस्सो)

राक्ष०—(सहर्षमात्मगतम् ।) अये प्रियवयस्य इत्याह । अत्य-
न्तसन्निकृष्टः संबन्धः । हन्त ज्ञास्यति चन्दनदासस्य वृत्तान्तम् ।

पुरु०—संप्रति दीनजनदत्ताभरणादिविभवो ज्वलनं प्रवेष्टुकामो नग-
रान्निष्क्रान्तः । अहमपि यावत्तस्याश्रोतव्यं न शृणोमि तावदात्मानमुद्धृष्य
व्यापादयितुमिदं जीर्णोद्यानमागतः । (संपदं दीणजणदिण्णाभरणादिविहवो
जलणं पवेसिदुकामो णअरादो णिक्कन्तो । अहं वि जाव तस्स असुणिदव्वं ण
सुणेमि ताव अत्ताणं उब्बन्धिअ वावाइइदुं इमं जिण्णुज्जाणं आअदो ।)

राक्ष०—भद्र अग्निप्रवेशे सुहृदस्ते को हेतुः ।

किमौषधपथातिगैरुपहतो महाव्याधिभिः

मत्वर्थायष्ठन् । यदि नातिभारिकं नातिमहत्तर्हि कथयेत्यर्थः ।

प्रत्यादिश्यामहे इति । प्रत्यादेशः प्रतिषेधः । उपलब्ध्यामहे इति यावत् ।

किमौषधपथातिगैरिति । अत्रिकित्स्यमहाव्याधी राजकोभोऽगम्यगुरुदारदिप्र-
धर्षणमप्रतीकार्यसुहृद्विनाशश्चैतान्यात्मघातनिमित्तानीति भावः ॥ रोगान्क्रान्ततया
तस्य न मरणव्यवसाय इत्यर्थः ।

१ परम्. २ एसो णिवे. ३ अस्मात्परं (प्रकाशः) भद्र किं तस्य. पु०-सो इत्यधिकम्
४ सबाष्पमित्यधिकम्.

पुरु०—नहि नहि । (णहि णहि ।)

राक्ष०—किमग्निविषकल्पया नरपतेर्निरस्तः क्रुधा ।

पुरु०—आर्यं शान्तं पापं शान्तं पापम् । चन्द्रगुप्तस्य जनपदे
न नृशंसा प्रतिपत्तिः । (अज्ज सन्तं पावं सन्तं पावं । चन्दउत्तस्स
जणवेदे ण णिसंसा पडिवत्ती ।)

राक्ष०—अळभ्यमनुरक्तवान् किमयमन्यनारीजनम् ।

पुरु०—(कणौ पिघाय ।) शान्तं पापम् । अभूमिः खल्वेषीऽविन-
यस्य । (सन्तं पावं । अभूमी क्वु एसो अविणअस्स ।)

राक्ष०—किमस्य भवतो यथा सुहृद् एव नाशोऽवशः ॥ १६ ॥

पुरु०—आर्यं अथ किम् । (अज्ज अहं इं ।)

राक्ष०—(सावेगमात्मगतम् ।) चन्दनदासस्य प्रियसुहृदिति तस्य
प्रियसुहृद्विनाशो हुतभुवप्रवेशहेतुरिति यत्सत्यं चलितमेवास्ते युक्त-
स्नेहपक्षपाताद्दृश्यम् । (प्रकाशम् ।) तद्विनाशं च प्रियसुहृद्वत्सलतया
मर्तव्ये व्यवसितस्य सुचरितं च विस्तरेण श्रोतुमिच्छामि ।

पुरु०—आर्यं अतोऽपरं न शक्नोमि मन्दभाग्यो मरणस्य विघ्नमुत्पादयि-
तुम् । (अज्ज अदो अवरं ण सक्णोमि मन्दभाग्यो मरणस्स विघ्नमुत्पादेदुं ।)

राक्ष०—भद्रं श्रवणीयां कथां कथय ।

पुरु०—का गतिः । किं कर्तव्यम् । एष खलु निवेदयामि । शृणो-
त्वार्यः । (का गहिं । किं कादव्वम् । एसो क्वु णिवेदेमि । सुणोदु अज्जो ।)

राक्ष०—भद्रं अवहितोस्मि ।

पुरु०—अस्ति इह नगरे मणिकारश्रेष्ठी चन्दनदासो नाम ।
(अत्थि एत्थ णअरे मणिआरसेष्ठी चन्दणदासो णाम ।)

आवशोप्रतीकार्यः । चलितमेवास्त इति । चलितमास्त इति यत्सुयुक्तमेवेति
व्यवहितेनान्वयः । तद्विनाशमिति । मृत्युं च सुचरितं च विस्तरेण श्रोतुमिच्छामि ।

१ अज्ज णहि० पदं विणात्थि. २ कथय किं नु. ३ दासोस्य सुहृदः प्रियसुहृत्तमस्तस्य
...नाश एवाग्निप्रवेशहेतुरिति यत्सत्यमाकुलित एवास्मि सुहृत्स्नेहपक्षपातिना हृदयेन. ४ भद्रं
तस्यापि तत्र प्रियसुहृदः सुहृद्वत्सलतया श्रोतव्यचरितस्य सुच०. ५ इति नास्ति कश्चित्.
६ ० तु भद्रमुखः. ७ दत्तावधानोस्मि. ८ जानाति अज्जो अत्थि.

राक्ष०—(सविषादमात्मगतम् ।) एतत्तदपावुतमस्मच्छोकं दीक्षाद्वारं
दैवेन । हृदय स्थिरीभव किमपि ते कष्टतरमाकर्णनीयमस्ति ।

पुरु०—स एतस्य विष्णुदासस्य प्रियवयस्यो भवति । (सो एदस्स
विष्णुदासस्स पिअवअस्सो होदि ।)

राक्ष०—(स्वगतम् ।) सोयमभ्यर्णः शोकवज्रपातो हृदयस्य ।

पुरु०—ततो विष्णुदासेन वयस्यस्नेहसदृशमद्य विज्ञप्तश्चन्द्रगुप्तः ।
(तदो विष्णुदासेण वअस्ससिणेहसरिसं अज्ज विष्णाविदो चन्दउत्तो ।)

राक्ष०—कथय किमिति ।

पुरु०—देव अस्ति मे गेहे कुडुम्बभरणपर्याप्तोर्थः तस्य विनिमयेन
मुच्यतां प्रियवयस्यश्चन्दनदास इति । (देव अत्थि मे गेहे कुडुम्बभरणप-
ज्जत्तो अत्थो । तस्स विणिमएण मुच्चिज्जू पिअवअस्सो चन्दणदासो त्ति ।)

राक्ष०—(स्वगतम् ।) साधु भो विष्णुदास साधु । अहो दर्शितो
मित्रस्नेहः । कुतः ।

पितृन्पुत्राः पुत्रान्परवदभिर्हिसन्ति पितरो

यदर्थं सौहार्दं सुहृदि च विमुञ्चन्ति सुहृदः ।

प्रियं मोक्षं तद्यो [तं यो] व्यसनमिव सद्यो व्यवसितः

कृतार्थोयं सोर्थस्तव सति वणिक्तवेषि वणिजः ॥ १७ ॥

(प्रकाशम् ।) भद्र ततस्तथाभिहितेन किं प्रतिपन्नं मौर्येण ।

पुरु०—आर्य तत एवं भणितेन चन्द्रगुप्तेन प्रतिभणितः श्रेष्ठी
विष्णुदासः न मयार्थस्य कारणेन चन्दनदासः संयमितः किंतु प्रच्छादि-
तोनेनामात्यराक्षसस्य गृहजनो बहुशो यात्रितेनापि न समर्पित इति ।
तद्यदि तं समर्पयति तदास्त्यस्य मोक्षः । अन्यथा प्राण हरोस्य दण्ड

शोकदीक्षाद्वारमिति । शोकानुभवनियमस्तद्द्वारमागमनमार्गः ।

पितृनििति । तदिति सामान्ये नपुंसकं तद्यो सद्यो इति अनुप्रासलोभेन प्रयुक्त-
मप्रे सोर्थ इति पुल्लिङ्गे निर्देशात् । तमर्थं व्यवसामिव स्त्रीधृतपानादिव्यसनमिव ।
तद्वि व्यसनिभिरतिप्रियतया दुस्त्यजमिति भावः । वणिक्तवेषि वणिजामर्थलोभः
सहजो दोष इति भावः ॥ १७ ॥

१ शोकदा०, दीक्षाप्रवेशः, विनाशदीक्षाप्रकारः. २ पञ्जता अत्यवसा ता एदिणा (अर्थवत्ता
तदेतेन) ३ अभिसम्भाष. ४ समुञ्चन्ति. ५ प्रियं [तं सं] सद्यस्यक्तु व्यसनिति वयस्ये व्यवसितः.

इति । एवं भणित्वा वध्यस्थानमानायितश्चन्दनदासः । ततो यावद्द्वयस्यच-
न्दनदासस्याश्रोतव्यं न शृणोमि तावज्ज्वलनं प्रविशामीति श्रेष्ठी विष्णुदासो
नगराभिष्क्रान्तः । अहमपि विष्णुदासस्याश्रोतव्यं यावन्न शृणोमि तावदु-
द्वध्यात्मानं व्यापादयामीतीदं जीर्णोद्यानमागतः ।) अज्ज तदो एवं भणि-
देण चन्दउत्तेण पडिभणिदो सेष्ठी विह्वुदासो ण मए अत्थस्स कालणेण
चन्दणदासो संजमितो किंदु पच्छादिदो अणेण अमच्चरक्खसस्स घरअणो
बहुसो जाचिदेण वि ण समप्पिदोत्ति । ता जदि तं समप्पेदि तदो अत्थि
से मोक्खो । अण्णहा पाणहरो से दण्डो त्ति । एवं भणिअ वज्जहाणं
अणविदो चन्दणदासो । तदो जावै वअस्सचन्दणदासस्स असुणिदव्वं ण
सुणोमि तावै जलणं पविसामित्ति सेष्ठी विह्वुदासो णअरादो णिकन्दो । अहं
वि विह्वुदासस्स असुणिदव्वं जाव ण सुणोमि ताव उब्बन्धिअ अत्ताणं
वावादेमि त्ति इदं जिण्णुज्जाणं आअदो ।)

राक्ष०—भद्र न खलु व्यापादितश्चन्दनदासः ।

पुरु०—अद्य तावद्द्रवापाद्यते । स खलु सांप्रतं पुनः पुनरमात्यराक्ष-
सस्य गृहजनं याच्यते । न खलु स मित्रवत्सलतया समर्पयति । तदेतेन
कारणेन न करोमि मरणस्य कालहरणम् । (अज्ज दाव वावादीअदि ।
सो खु संपदं पुणो पुणो अमच्चरक्खसस्स घरअणं जाचीअदि । ण खु
सो मित्तवत्सलदाए समप्पेदि ता एदिणार्कालणेण ण करोमि मरणस्स
कालहरणम् ।)

राक्ष०—(सहर्षमात्मागतम् ।) साधु वयस्य चन्दनदास साधु ।

शिबेरिव समुद्भूतं शरणागतरक्षया ।

निचीयते त्वया साधो यशोपि सुहृदा विना ॥ १८ ॥

शिबेरिवेति । शिबेरिवेतीवशब्दो भिन्नक्रमः यशसा संबध्यते । शरणागतरक्षया
हेतुना समुद्भूतं समुत्पन्नं शिबेर्येश इव त्वया यशो निचीयते संपाद्यते । शिबिनेवेति
तृतीयान्तापाठः सुगमः । तेन हि शरणागतस्य सभिधाबेव स्वविनाशोभ्युपगतः ।
त्वया तु सुहृदा विनापि । अपिवाब्दो भिन्नक्रमः । ममासाभिधान इदं यशो निचीयत
इत्यहो शिबेरपि त्वमधिकगुणः श्लाघ्योसीति भावः ॥ १८ ॥

१ णो त्ति बहुसो जाणिदं । तेण वि. २ अमच्चरक्खसस्स घरअणं. ३ दण्डो अहमकोपं
पडिमाणेणुत्ति (अस्मत्कोपं प्रतिमानयत्विति) अण्णो वि जनो एवं ण करइस्सदिति इत्याधिकम्
४ आणत्तो (आज्ञातः). ५ जाव पिअवअस्सस्स. ६ ताव ज्जोव अत्ताणअं वावादेमिति जलणे.
पविस्सिधुकायो. ७ ०वि पिअवअस्सस्स. ८ ०णेण होदि से मर.

(प्रकाशम् ।) भद्र गच्छेदानीं शीघ्रं विष्णुदासं ज्वलनप्रवेशान्निवारय ।
अहमपि चन्दनदासं मरणान्मोचयामि ।

पुरु०—अथ पुनः केनोपायेनार्यश्चन्दनदासं मरणान्मोचयति ।
(अह उण केण उवाएण अज्जे चन्दणदासं मरणादो मोचेदि ।)

राक्ष०—(खड्गमाकृष्य ।) नन्वनेन व्यवसायसुहृदा निखिंशेन । पश्य

निखिंशोयं सजलजलदब्धोमसङ्काशमूर्ति-
युद्धश्रद्धापुलकित इव प्राप्तसख्यः करेण ।

सत्त्वोत्कर्षात्समरनिकषे दृष्टसारः परैर्मै

मित्रस्नेहाद्विवशमधुना साहसे मां नियुक्ते ॥ १९ ॥

पुरु०—आर्य एवं श्रेष्ठिचन्दनदासजीवितप्रदानपिशुनितं विषमदशा-
विपाकनिपतितं साधु न शक्नोमि त्वां निर्णाय प्रतिपत्तुं किं सुगृहीत-
नामधेया अमात्यराक्षसपादा यूयं दिष्ट्या दृष्टा इति । तत्कुरु मे प्रसादं
सन्देहनिर्णयेन । (इति पादयोः पतति ।) अज्ज एवं सेष्ठिचन्दनदासजीविद-
प्पदाणपिसुणिदं निसमदसाविपाकणिपडिदं साधु ण सक्णोमि तुमं
णिण्णीअ पडिवत्तुं किं सुगिहीदणामहेआ अमच्चरक्खसपादा तुझे दिड्ढिआ
दिशत्ति । ता करेहि मे पसादं सन्देहणिण्णएण ।)

राक्ष०—सोहमनुभूतभर्तृवंशविनाशः सुहृद्विपत्तिहेतुरनार्यो दुर्गृ-
हीतनामधेयो यथार्थो राक्षसः ।

पुरु०—(सहर्षं पुनः पादयोः पतिष्वा ।) आश्चर्यं दिष्ट्या दृष्टोसि ।
(ही हीमाणहे दिड्ढिआ दिशोसि ।)

राक्ष०—भद्र उत्तिष्ठोतिष्ठ अलमिदानीं कालहरणेन । निवेद्यतां

निखिंशोयमिति । व्यवसायः उत्साहः पौरुषमिति यावत् । तदेकसहायेन
खड्गेन तत्सर्वं मौर्यबलमुत्साद्य सुहृदं मोक्षयामीत्यर्थः । सजलः जलधारासहितश्वासौ
जलदब्धोमसङ्काशमूर्तिश्चेति विशेषणकर्मधारयः । नेत्यनैर्मत्यगुणाभ्यां जलदब्धोम-
दृष्टान्तः । धाराजलसहितत्वादेव युद्धश्रद्धापुलकित इवेत्युत्प्रेक्षा धाराजलकणिकानां
पुलकसाहस्यसंभवात् । सत्त्वोत्कर्षान्मम कर इवायमपि सत्त्वोत्कर्षशालीत्यर्थः । परैः
समरनिकषे दृष्टसारः बहुशोकुण्ठितशक्तित्वेनानुभूत इत्यर्थः । मित्रस्नेहाद्विवशं मित्र-
स्नेहाधीनतया कार्यकार्यविचारविमुखं मां साहसे नियुक्ते । हिताहितानपेक्षं यत्कर्तुं
तत्साहसं विदुः ॥ १९ ॥

१ भद्र मद्र, मद्र गच्छ गच्छे. २ तुमं...मोचेसि. ३ महास. ४ विगत. ५ किदत्थोसि
(कृतार्थः). ६ कृतानि.

विष्णुदासाय एष राक्षसश्चन्दनदासं मरणात्मोचयतीति । (इति निखि-
शोयमिति पठन्नाकृष्टस्त्रः परिक्रामति ।)

पुरु०—(पादयोर्निपत्य ।) प्रसीदन्त्वमात्यपादाः । अस्ति तावदत्र प्रथमं
चन्द्रगुप्तहतकेनार्यशकटदासो वध्यस्थानमाज्ञसः । स च वध्यस्थानात्केनाप्य-
पहृत्य देशान्तरं नीतः । ततश्चन्द्रगुप्तहतकेन कस्मादेश प्रमादः कृत इति
आर्यशकटदासे समुज्ज्वलितः कोपवहिर्घातकजननिधनेन निर्वापितः । ततः
प्रभृति घातका यं कमपि गृहीतशस्त्रमपूर्वं पुरुषं पृष्ठतो वाऽग्रतो वा प्रेक्षन्ते
तदात्मनो जीवितं परिरक्षन्तोप्रमत्ता वध्यस्थाने वध्यं व्यापादयन्ति । तस्मादेवं
गृहीतशस्त्रैरमात्यपादैर्गच्छद्भिः श्रेष्ठिचन्दनदासस्य वधस्त्वरायितो भवति ।
(निष्क्रान्तः ।) (पसीदन्दु अमच्चपादाः । अत्थि दाव एत्थ पढमं चन्दउ-
त्तहदएण अज्जसअडदासो वज्झण्णं आणत्तो । सो अ वज्झण्णोदो केणवि
अवहरिअ देसन्तरं णीदो । तदो चन्दउत्तहदएण कीस एसो प्पमादो किदोत्ति
अज्जसअडदासे समुज्जलिदो कोववेही घादअजण्णिहणेण निव्वाविदो । तदो-
पहुदि घादआ जं कंवि गिहिदसत्थं अपुञ्चं पिठ्ठो वा अमादां वा पेक्खन्ति
तदो अत्तणो जीविदं परिरक्खन्तो अप्पमत्ता वज्झण्णे वज्झं वावादेन्ति ।
ता एवं गिहिदसत्थेहिं अमच्चपादेहिं गच्छन्तोहिं सेठ्ठिचन्दणदासस्स व्हो
तवराइदो होदि ।)

राक्ष०—(स्वगतम् ।) अहो दुर्बोधश्चाणक्यबटोर्नीतिमार्गः । कुतः ।

यदि च शकटो नीतः शत्रोर्मतेन ममान्तिकं

किमिति निहतस्तेन क्रोधाद्बधाधिकृतो जनः ।

अथ न कृतकं तादृक्कृतं कथं तु विभावये-

दिति मम मतिस्तर्कारूढा न पश्यति निश्चयम् ॥ २० ॥

चन्द्रगुप्तेति । चन्द्रगुप्तहतकेनेति आर्यशकटेति च वचनं स्वस्य नन्दकुलपक्षपा-
तित्वद्योतनार्थम् ।

यदि चेति । शत्रोर्मते मौर्यानुमत्या छद्मना यदि शकटदासो ममान्तिकं
प्रापितस्तर्हि घातकवधपर्यवसायी क्रोधावेशो न घटेत् । अथ घातकवधान्य-
थानुपपत्त्या कृतकं नेति तदीयं पलाय्यागमनं कृतकं छ्प्रारूपं न भवति । परमा-

१ पथैव-भोचयति. २ आकृष्य स्वङ्गं. ३ अववाहिदो. ४ दासवधवञ्चणाए. ५ रोसग्गी
(रोषामिः). ६ वधमलेण. ७ तदो अद्भपधे जेव...अप्पमत्ता एदे अणवातवज्झण्णं ऽ स.
९ ताः क्रोधावेशात्...ता जनाः. १० लेखं. ११ चक्रारूढा.

(विचिन्त्य ।)

नाथं निस्त्रिंशकालः प्रथममिह कृते घातकानां विघाते
नीतिः कालान्तरेण प्रकटयति फलं किं तथा कार्यमत्र ।
औदासीन्यं न युक्तं प्रियसुहृदि गते मत्कृते चातिघोरां
व्यापत्तिं ज्ञातमस्यै स्वतनुमहमिमां निष्क्रयं कल्पयामि ॥ २१ ॥
(इति निष्कान्ताः सर्वे ।)
इति षष्ठाऽङ्कः ।

सप्तमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति चण्डालः ।)

चण्डा०—अपसरत आर्या अपसरत । अपेत मनुषा अपेत
(ओसलेह अजा ओसलेह । अवेहँ माणहे अवेह ।)

यदि इच्छत रक्षितुं स्वान् प्राणान् विभवान्कुलं कलत्रं च ।
तत्परिहरत विषमं राजापथ्यं सुहृरेण ॥ १ ॥
जई महह लक्खिदुं शे प्पाणे विद्वे कुलं कलत्तं अ ।
ता पलिहलेह विसमं लाआपत्थं सुदूलेण ॥ १ ॥

र्थत एव शकटदासः सिद्धार्यकस्य तात्त्विकसाहसोपकारेण पलाय्य गतः स्यात्तदा
तादृक्कष्टं कृत्सितं स्वहस्तलेखमुद्राङ्कनादिरूपं स्वामिद्रोहं शकटदासः कथं नु विभाव-
येत्कर्तव्यत्वेन कथं चिन्तयेत् । आचरेदित्यर्थः । चिन्तनमपि तस्यानुचितं किमुता-
चरणमिति भावः । इत्यादितर्कारूढो न कमपि निश्चय प्राप्नोमीत्यहो दुर्बोधश्चाणक्य-
नीतिमार्ग इत्यर्थः । स्वहस्तलेखात्स्वामिद्रोहरूपं कर्मातिकृत्सितं वाचा वक्तुमयो-
ग्यमिति तादृक्कष्टमित्युक्तम् । तादृग्लेखमिति क्वचित्पाठः ॥ २० ॥

नाथमिति । प्रथमं पूर्वं छलतः परमार्थतो वा घातकानां विघाते कृते त्वरिततरं
चन्दनदासघातनप्रसक्तिभयभिस्त्रिंशधारणमनुचितम् । [यद्वा प्रथमं ममोद्यमात्प्राग्
घातकानां । कर्तरि षष्ठी । घातकैः कृते । चन्दनदासस्येतिशेषः । विघाते इति योज्यम् ।]
नीत्याचरणं तु शिरसि भयं दूरे तत्प्रतीकार इति न्यायेनानुपपन्नम् । सुहृद्भिनाशोपेक्षणं
तु कृतघ्नतादिमहादोषमापादयेत् । अतश्चन्द्रगुप्ताय दासीभावेनात्मानं निष्क्रीयैव
सुहृद्भिर्मोचनं न्याय्यत्वेन गले पतितमिति ज्ञातं निश्चितमिति भावः ॥ २१ ॥

इति श्रीत्र्यम्बकयज्वप्रभुवर्याभितदुण्ठिराजव्यासयज्वविरचिते
सुद्राराक्षसनाटकव्याख्याने षष्ठोऽङ्कः समाप्तः ॥

इत्थं षष्ठेनाङ्केन राक्षसवशीकरणरूपं प्रधानकार्यं बीजवद्विरथाययं विप्रकी-

१ मत्कृतामवे घोरात्. २ ०स्मिन्. ३ च०-वज्रलोमा. ४ ओसलघ, (माणहे-
मान्या), अवेध. ५ जइ मणह लक्खिदुं निअप्पाणे विद्वे कुले कलत्ते च । पलिहलघ
से विसमिब लाआपत्थं पअतेण ॥ (यदि मय्यध्व रक्षितुं निजप्राणान्कुलानि कलत्राणि च ।
परिहरत तस्माद्विषमिब राजापथ्यं प्रयत्नेन) .

अपि च । (अविअ ।)

भवति पुरुषस्य व्याधिर्घरणं वा सेविते अपत्ये ॥

राजापथ्ये पुनः सेविते सकलमपि कुलं क्षियते ॥ २ ॥

होदि पुलिसस्स वाही मलणं वा सेविदे अपत्यम्भि ।

लाआपत्ये उण सेविदे सअलं वि कुलं मलदि ॥ २ ॥

तद्यदि न प्रतीथ तदत्र प्रेक्षध्वमेनं राजापथ्यकारिणं श्रेष्ठिचन्दनदासं सपुत्रकलत्रं वध्यस्थानं नीयमानम् । (आकाशे श्रुत्वा ।) आर्याः किं भणथ । अस्त्यस्य कोपि मोक्षोपाय इति । आर्या अस्त्यमात्यराक्षसस्य गृहजनं यदि समर्पयति । (पुनराक्षकाशे ।) किं भणथ । एष शरणागतवत्सल आत्मनो जीवितमात्रस्य कारणेनेदृशमकार्यं न करिष्यतीति । आर्याः तेन हि अवधारयतास्य सुखां गतिम् । किमिदानीं युष्माकमत्र प्रतीकारविचारेण । (ता जदि ण पदिज्जह ता एह पेक्खह एअं लाआपत्यकालीणं सेष्ठिचन्दणदासं सउत्तकलत्तं वज्जग्घाणं णीअमाणं । अज्जा किं भणह । अत्थि से कोवि मोक्खोवाओ त्ति । अज्जा अत्थि अमच्चरक्खवसस्स घरअणं जइ समप्पेदि । किं भणह । एसे सल्लणागदवच्छले अत्तणो जीविदमेतस्स कालणे ईदिसं अकज्जं ण कल्लिस्सदि त्ति । अज्जा तेण हि अवधालेह से सुहां गदिं । किं दाणिं तुल्लाणं एत्थ पडिआरविआरेण ।)

(ततः प्रविशति द्वितीयचण्डालानुगतो बध्यबेक्षधारी शूलं स्कन्धेनादाव कुट्टम्बिन्या पुत्रेण चानुगम्यमानश्चन्दनदासः ।)

गैरत्रैकार्थीभावमुपनीतेर्मुखसन्ध्याद्यर्थैर्निर्व्यूढम् । अथ राक्षसेन चन्द्रगुप्तसाचिव्यग्रहणद्वारा तल्लक्ष्मीस्थिरीकरणरूपस्य नाटकस्य प्रधानतमं फलमुपगमयितुं सप्तमोङ्क आरभ्यते । पूर्वोङ्के रज्जुहस्तेन पुरुषेण निवेदितं चन्दनदासस्य बध्यस्थाननयनं श्रुत्वा राक्षसः ससंभ्रमं शस्त्रमुत्सृज्य बध्यस्थानं प्रति निष्क्रान्त इत्युक्तम् । संप्रति स एव चन्दनदासवृत्तान्तोस्मिन्नङ्के प्रपठ्यत इतीदमङ्कावतरणं यत्र स्यादुत्तराङ्कार्थः पूर्वोङ्कार्थानुसंगत इति तल्लक्षणात् ।

शरणागतवत्सलेति । इत्यादिपौरवचनेनास्य शरणागतरक्षणविरुद्धं लिखितपठितत्वेन सकललोकप्रसिद्धमित्युक्तं भवति । सुखां गतिं शरणागतरक्षणपुण्येनोत्तमलोकप्राप्तिमिति बहिरर्थः । राक्षसप्राप्त्या बन्धमोचनात्सुखप्राप्तिमिति गूढम् ।

१ कुतो से अधण्णस्स मोक्खोवाओ । पदं उण० इत्यधिकम् । २ अज्जा जइ एवं अवधाणेध से अमुमगतिं । पतिके दाणिं तुल्लाणं पढीआले. ३ अशुहं (अशुमा). ४ चण्डालेन विव्यकेना ०वहन.

चन्द०—(सबाष्पम् ।) हा धिक् हा धिक् । अस्मादशानामपि नित्यं चारित्रभङ्गभीरूणां चोरजनोचितं मरणं भवतीति नमः कृतान्ताय । अथवा न नृशंसानामुदासीनेष्वितरेषु वा विशेषोस्ति । तथाहि । (हद्दी हद्दी अह्यारिसाणं वि णिच्चं चारित्तभङ्गभीरूणं चोरजैणोच्चिदं मरणं होदि त्ति णमो किदन्तस्स । अह वा ण णिसंसाणं उदासीणेसु इदरेसु वा विसेसोत्थि । तहहि ।)

मुक्त्वा आमिषाणि मरणभयेन तृणैर्जीवन्तम् ।

व्याधानां मुग्धहरिणं हन्तुं को नाम निर्बन्धः ॥ ३ ॥

मोक्ष्ण आमिसाहं मरणभयण तिणेहिं जीवन्तम् ।

वाहाणं मुग्धहरिणं हन्तुं को णाम णिब्बन्धो ॥ ३ ॥

(समन्तादवलोक्य ।) भो प्रियवयस्य विष्णुदास कथं प्रतिवचनमपि न मे प्रतिपद्यसे । अथवा दुर्लभास्ते खलु मानुषा य एतस्मिन्काले दृष्टिपथेपि तिष्ठन्ति । (सबाष्पम् ।) एतेस्माकं प्रियवयस्य आश्रुपातमात्रेण कृतप्रतीकाराः स्वशरीरैः कथमपि निर्वर्तमानाः परिवर्धितशोकदीनवदना बाष्पगुरुकया दृष्ट्या मामनुगच्छन्ति । (भो पिअवअस्स विह्हुदास कहं पडिवअणं वि ण मे पडिवज्जसि । अह वा दुह्हुहा ते कखु माणुसा जे एदस्सि काले दिष्टिपथे वि चिठ्ठन्ति । एदे अह्हापिअवअस्सा अंसुपादमेत्तकेण किदपदीआरा स्वसरीरोहिं कहंवि णिवत्तमाणा परिवह्हुमाणसोअदीणवअणा वाहगुरुआए दिष्टीए मं अणुगगच्छन्दि ।) (इति परिक्रामति ।)

चण्डा०—आर्य चन्दनदास आगतोसि कथं स्थानं तद्विसर्जय गृहजनम् । (अज्ज चन्दणदास आअदोसि वज्जहाणं ता विसज्जेहि घरजणम् ।)

चन्द०—कुटुम्बिनि निर्वर्तस्व सांप्रतं सपुत्रा । न युक्तं खल्वतः परमनुगन्तुम् । (कुटुम्बिणि णिवत्तेहि संपदं सपुत्ता । ण जुत्तं कखु अदोवरं अणुगच्छिदुम् ।)

कुटु०—(सबाष्पम् ।) परलोकं प्रस्थित आर्यो न देशान्तरम् ।

परलोकं इति । देशान्तरं प्रस्थितं बन्धुं नानुगच्छेदिति शास्त्रम् । परलोकं प्रस्थितस्य अनुगमनमुचितमेवेति भावः ।

१ कुटु०— २ चोरजनानं विअ मरणं पत्तं ति णमो णमो किदन्तस्स. ३ जीवन्ति. ४ चन्द०—(स०). ५ इमास्सि. ६ किदणिवापसलिला विअ कहं वि पडिणि०णा सोअदीण ७ परि. ८ अज्जे कु०...सपुत्ता । वज्जहाणं कखु पदं अदो अवरं अमूमि कखु अणुग०.

(परलोअं पत्थिदो अज्जो ण देसन्तरं ।)

चन्द०—आर्ये अयं मित्रकार्येण मे विनाशो न पुनः पुरुषदोषेण तदलं विषादेन । (अज्जे अअं मित्तकज्जेण मे विणासो ण उण पुरिसदोसेण तां अलं विसादेण ।)

कुट्ट०—आर्यं यद्येवं तदिदानीमकालः कुलजनस्य निवर्तितुम् । (अज्ज जइ एवं ता दाणिं अकालो कुलजणस्स णिवट्ठिदुम् ।)

चन्द०—अथ किं व्यवसितं कुट्टुम्बिन्या । (अह किं ववसिदं कुट्टुम्बिणीए ।)

कुट्ट०—भर्तृश्रवणावनुगच्छन्त्या आत्मानुग्रहो भवत्विति । (भेतुणो चलणे अणुगच्छन्तीए अप्पाणुग्गहो होदुत्ति ।)

चन्द०—आर्ये दुर्व्यवसितमिदम् । त्वयायं पुत्रकोऽश्रुतलोकसं-
व्यवहारो बालोनुगृहीतव्यः । (अज्जे दुव्ववसिदं एदं । तुए अअं पुत्तओ असुणिदलोअसंववहारो बालो अणुगेह्दिदव्वो ।)

कुट्ट०—अनुगृह्णन्वेनं प्रसन्ना देवताः । जात पुत्रक पत पश्चि-
मयाः पितुः पादयोः । (अणुगिह्न्दु ण पसण्णाआ देवदाओ । जाद पुअत्त पर्ते पच्चिमेसु पिदुणो पादेसु ।)

पुत्र०—(पादयोर्निपत्य ।) तात किमिदानीं मया तातविरहितेनानु-
ष्ठातव्यम् । (ताद किं दाणिं मए तादविरहिदेण अणुचिह्दिदव्वम् ।)

चन्द०—पुत्र चाणक्यविरहिते देशे वस्तव्यम् । (पुत्त चाणक्क-
विरहिदे देसे वसिदव्वम् ।)

चण्डा०—आर्यं चन्दनदास निखातः शूलस्तत्सज्जो भव । (अज्ज चन्दणदास णिखादे शूले ता सज्जो होहि ।)

कुट्ट०—आर्याः परित्रायध्वं परित्रायध्वम् । (अज्जा परित्ताअध
परित्ताअध ।)

चन्द०—आर्ये अथ किमत्राक्रन्दसि । स्वर्गं गतानां तावद्देवा
दुःखितं परिजनमनुकम्पन्ते । (अन्यच्च मित्रकार्येण मे विनाशो

पश्चिमेष्विति । अतः परं द्रष्टुमशक्येष्वित्यर्थः ।

चाणक्य इति । अनेन चाणक्यस्यात्यन्तं क्रौर्यमुक्तम् । आक्रन्दसीति ।

१ ता किं हरिसङ्घाणे वि रोदिति. २ (सषाप्पम ।). ३ भजवदीओ कुलदे०. ४ पणम-
अपच्छिमस्स पिदुणो.

नायुक्तकार्येण । तत्किं हर्षस्थानेपि रुद्यते ।) (अज्जे अह किं एत्थ आक्कन्दसि । सम्मां गदाणं दाव देवा दुक्खिअं परिअणं कणुकम्पन्दि । अण्णं अ मित्तकज्जेण मे विणासो ण अजुत्तकज्जेण । ता किं हरिसङ्घणे वि रोदीअदि ।)

प्रथमश्चण्डालः—अरे बिल्वपत्र गृहाण चन्दनदासम् । स्वयमेव गृहजने गमिष्यति । (अले विल्लपैत्त गेह्ण चन्दणदासं । सअं एव्व बलजणो गमिस्सदि ।)

द्वितीयश्चण्डालः—अरे वज्रलोमन् एष गृहामि । (अले वज्ज-लोमा एसे गेहामि ।)

चन्द०—भद्र मुहूर्ते तिष्ठ यावत्पुत्रकं परिष्वजे । (पुत्रं परिष्वज्य-मूर्ध्न्याप्राय ।) जात अवश्यं भवितव्ये विनाशे मित्रकार्यं समुद्रहमानो विनाशमनुभव । (भद्द मुहु त्तं चिह्ठ जाव पुत्तअं परिस्सेआमि । जाद अवस्सं भविदव्वे विणासे मित्तकज्जं समुव्वहमाणो विणासमणुभवेहि ।)

पुत्र०—तात किमिदमपि भणितव्यम् । कुलधर्मः खल्वेषोस्माकम् । (इति पादयोः पतति ।) (ताद किं एदं वि भणिद्वं । कुलधम्मो क्वु एसो अह्माणं ।)

चण्डाल०—अरे गृहाणैनम् । (अले गेह्ण एणं ।) (चण्डालो गृहीतश्चन्दनदासम् ।)

कुटु०—(सोरस्ताडम् ।) आर्या परित्रायध्वं परित्रायध्वम् । (अज्जा परित्ताअध परित्ताअध ।)

(प्रविश्य पटाक्षेपेण राक्षसः ।) भवति न भेतव्यम् । भो भोः शूलायतनाः न खलु व्यापादयितव्यश्चन्दनदासः ।

शोकावेशेन नीचान्प्रति किमाक्कन्दसि सुचरितानुकम्पिनो देवा एव शरणीकरणीया इत्यर्थः । मित्रकार्येणेति । मित्रकार्येण मरणात्स्वस्य स्वर्गो निश्चित इति भावः ।

अनुभवामीति । अतस्त्वया न शोचितव्यमिति भावः । अत्र करुणः स्थायी शोकदीनवचनादिभिर्विभावैरनुभावैश्च पुष्कलः ।

प्रविश्य पटाक्षेपेणेति । असूचितस्य सहसा संभ्रमेण प्रवेशः पटाक्षेपः ।

शूलायतना इति । शूलमायतनं जीवनाश्रयो येषां ते तथोक्ताः ।

१ भद्दमुह मुहुत्तअं चिह्ठ । अइ जीविह्वच्छले किं पत्य०. २ गदा क्वु ते देवा णन्दा ज दुक्खिअं जणं अणुकम्पन्ति. ३ वत्ता (वक्त्र), वेणुवत्तका (वेणुवेत्तक). ४ सन्तम्मामि (सान्त्वयामि). ५ अणुभवामि. मारोपयितुं शूले । इत्यधिकम्. ७ अपटाक्षेपेण.

येन स्वामिकुलं रिपोरिव कुलं दृष्टं विनश्यत्पुरा
मित्राणां व्यसने महोत्सव इव स्वस्थेन येन स्थितम् ।
आत्मा यस्य वधाय वः परिभवक्षेत्रीकृतोपि प्रिय-
स्तस्येयं मम मृत्युलोकपदवी बध्यस्रगाबध्यताम् ॥ ४ ॥

चन्द०—(सबाष्णं विलोक्य ।) अमात्य किमिदम् । (अमच्च किं एदं ।)

राक्ष०—त्वदीयसुचरितैकदेशस्यानुकरणं किलैतत् ।

चन्द०—अमात्य सर्वमपीमं प्रयासं निष्फलं कुर्वता त्वया किमनुष्ठि-
तम् । (अमच्च सखं वि इमं पआसं णिष्फलं करनेण तुए किं अणुचिद्धिदं ।)

राक्ष०—सखे स्वार्थ एवानुष्ठितः । कृतमुपालम्भेन । भद्रमुखै
निवेद्यतां दुरात्मने चाणक्याय ।

वज्र०—किमिति । (किं त्ति)

राक्ष०—

दुष्कालेपि कलावसज्जनरुचौ प्राणैः परं रक्षता
नीतं येन यशस्विनातिलघुतामौशीनरीयं यशः ।
बुद्धानामपि चेष्टितं सुचरितैः क्लिष्टं विशुद्धात्मना
पूजाहोपि स यत्कृते तव गतो बध्यत्वमेषोस्मि सः ॥ ५ ॥

प्रथम०—अरे बिल्वपत्रक त्वं तावच्चन्दनदासं गृहीत्वैहैतस्य
श्मशानपादपस्य छायायां मुहूर्तं तिष्ठ यावदहमार्थचाणक्याय निवेदयामि
गृहीतोमात्यराक्षस इति । (अले विल्लपत्तअ तुमं दाव चँन्दणदासं
गेह्णिअ इह एदस्स मसाणपादपस्स छाआए मुहुत्तं चिठ्ठ जाव अहं
अज्जचाणक्कस्स णिवेदेमि गिहीदो अमच्चरक्खसो त्ति ।)

येनेति । महोत्सव इवेति सप्तम्यन्तम् । यस्य मम परिभवक्षेत्रीकृतोपि ।
एतादृशं परिभवमनुभवन्नपि आत्मा शरीरं वपुः युष्मादृशां वधाय वधार्थं प्रियो
जातः यदर्थं किल चाणक्येन कौलतादयः युष्मादृशां घातकाश्च छलेन वृथा व्यापा-
दिताः । एतादृशपातकनिमित्तभूतोऽप्यात्मा येन मया न परित्यक्त इत्यात्मोपा-
लम्भः ॥ ४ ॥ सखे स्वार्थ एवेति । इदं त्वत्संरक्षणं ममात्परक्षणादप्य-
भ्यर्हितं श्रेयस्करमिति भावः ।

दुष्कालेपीति । शिबिना पुण्ये कृतयुगे तत्कृतमिति नात्र चित्रम् । पापे
कलियुग ईदृशं कर्म कुर्वाणस्ततोऽप्यतिशयितो यश्चन्दनदासः स त्वयात्यर्थ-

१ सखे चन्दनदास, कृतमुपालम्भेन । स्वार्थप्रधानो हि जीवलोकः । २ ०मुख अयमथ-
निवेद्यतां तावन्, ३ राश्रुत्व, ४ सेद्विच-

द्वितीय०—अरे वज्रलोमन् एवं भवतु (अले वज्रलोमा एवं होदु ।)

(इति सपुत्रदारेण चन्दनदासेन सह निष्क्रान्तः ।)

प्रथमः—एत्वमात्यः । (राक्षसेन सह परिक्रम्य ।) अस्त्यत्र कोपि निवेदयत तावन्नन्दकुलनगकुलिशस्य मौर्यकुलप्रतिष्ठापकस्यार्यचाणक्यस्य । (एदु अमच्चो । अँत्थि एत्थ कोवि णिवेदेह दाव णन्दकुहणगंकुलिसस्स मौलिअकुलपडिष्ठावकँस्स अज्जचाणक्कस्स ।)

राक्ष०—(स्वगतम् ।) एतदपि नाम श्रोतव्यम् ।

एष आर्यनीतिसंयमितबुद्धिपुरुषकारो गृहीतोमात्यराक्षस इति । (एसो अज्जणीदिंसंजमिदबुद्धिपुलिसआले गिहीदे अमच्चरक्खसेत्ति ।)

चण्डा०—भद्र कथय कथय ।

(ततः प्रविशति जवनिकावृतशरीरो मुखमात्रदृश्यञ्चाणक्यः ।)

केनोत्तुङ्गशिखाकलापकपिलो बद्धः पटान्ते शिखी

पाशैः केन सदागतेरगतिता सद्यः समासादिता ।

केनानेकपदानवासितसटः सिंहोर्षितः पञ्चरे

भीमः केन च नैकनक्रमकरो दोभ्यां प्रतीर्णोर्ववः ॥ ६ ॥

चण्डा०—ननु नीतिनिपुणबुद्धिनार्येण । (णं णीदिणिउणवुद्धिणा अज्जेर्ण ।)

चाण०—मा मैवम् । नन्दकुलविद्वेषिणा दैवेनेति ब्रूहि ।

राक्ष०—(स्वगतम् ।) अयं दुरात्मा अथवा महात्मा कौटिल्यः ।

मर्चनोयोपि यस्य मम कृत ईदृशां विपत्तिमुपनीतः सोयं तव विधेयोस्मीत्यर्थः । बुद्धा अत्यन्तदबालव इति प्रसिद्धं तेषामपि चेष्टितं दयालुत्वं क्लिष्टं कृशीकृतमित्यर्थः ॥ ५ ॥

एष आर्यनीतीति । आर्यचाणक्यस्य नीत्या संयमितः कुण्ठीकृतः बुद्धिपरिसरो यस्य सः ।

केनेति । सदागतेर्बायोरगतिता गतिनिरोधः पाशैः सूक्ष्मरशनाभिः केन समासादितः कृत इत्यर्थः । सोपि झटिति कृत इत्याश्चर्यं भित्तिरस्करिणीबन्धनादिना क्रमेण चिरात्कर्षचित्कर्तुं शक्य इत्यर्थः । एवं दुष्करो राक्षसवशीकारः केन कृत इति रूपकातिशयोक्त्या स्वात्मगुणश्लाघा । इयमद्भुतार्थप्राप्तिरुपगृह्णं नामाङ्गम् ॥ ६ ॥ नन्दकुलेति । नन्दकुलं सर्वं दैवेन निपातितमिति निवरलम्बतया निर्व्यवसायोयमेव वशीभूत इत्यर्थः ।

१ गच्छ. २ केके एत्थ दुआलिआणं. ३ ०कुलसेणसञ्चअचुण्णणकुलिसस्स. ४ ०डिष्ठावि-
दधम्मसञ्चअस्स. ५ ०णीदिनिअम. ६ पलिसले (परिसरः). ७ दृश्यः महर्षः. ८ ०ण ज्जेव.

अकारः सर्वशास्त्राणां रत्नानामिव सागरः

गुणैर्न परितुष्यामो यस्य मत्सरिणो वयम् ॥ ७ ॥

चाण०—(विलोक्य सहर्षं स्वगतम् ।) अये अयमसावमात्यराक्षसः ।

येन महत्तुम्ना ।

गुरुभिः कल्पनाक्लेशैर्दीर्घजागरहेतुभिः ।

चिरमायासिता सेना वृषलस्य मतिश्च मे ॥ ८ ॥

(जबनिकॉमपनीयोपश्रुत्य च ।) भो अमात्यराक्षस किष्णुगुप्तोहंमभिवादये ।

राक्ष०—(स्वगतम् ।) अमात्य इति लज्जाकरमिदानीं विशेष-
णम् । (प्रकाशम् ।) किष्णुगुप्त न चाण्डालैस्पर्शदूषितं स्पृष्टुमर्हसि ।

चाण०—अमात्यराक्षस नेमौ चाण्डालौ । अयं खलु इष्टपूर्व
एव भवता सिद्धार्थको नाम राजपुरुषः । योप्यसौ द्वितीयः सोपि समि-
द्धार्थको नाम राजपुरुष एव । शकटदासोपि तपस्वी तं तादृशं कपटले-
खमजानन्नेव मया लेखितः ।

राक्ष०—(खंगतम् ।) दिष्ट्या शकटदासं प्रत्यपनीतो विकल्पः ।

चाण०—किं बहुना । एष संक्षेपतः कथयानि ।

भृत्यां भद्रभटादयः स च तथा लेखः स सिद्धार्थक-

स्तच्चालङ्करणत्रयं स भवतो मित्रं भदन्तः किल ।

जीर्णोद्यानगतः स चार्तपुरुषः क्लेशः स च श्रेष्ठिनः

सर्वोसौ मम (इत्यद्वोक्ते लज्जां नाटयति ।

वृषलस्य वीर भवता संयोगमिच्छोर्नयः ॥ ९ ॥

गुरुभिरिति । सेनायां कल्पनाक्लेशाः सदासन्नहनादयः । मतो कल्पनाक्लेशा
ऊहापोहादयः । यन्मतिपौरुषभयान्मौर्यसैन्येन मया चाहर्निशं जाप्रता महानाया-
सोनुभूत इति भावः । इदं दुःखप्रशमनं समयः ॥ ८ ॥

भृत्या इति । भवतो मित्रं किल अलीकमित्यर्थः । सर्वमिति । नपुंसकमन-
पुंसकेत्येकशेषः । जातावेकवचनं च । ते भद्रभटादयी भृत्याः स लेख इत्या-
द्यर्षजातीयं सर्वमुपायजातं वृषलस्य भवत्साचिन्व्यमिच्छोर्मेम नयो नीतिप्रकार इति
संक्षेपः । त्वत्संप्रहार्थमेतावान्मया नयः कृत इत्यर्थः । अतिशूरः साहसी भवा-
न्विक्रमादिना मलयकेतुबन्धिप्रह्नीतुं न शक्य इति श्वनयितुं वीरेति संबोधनम् । इदं
बीजवतां मुखाद्यर्थानां विप्रकीर्णानामैक्यार्थोपनयनं कार्यार्थोपसंहृति संहारो नामाङ्गं
नवमम् ॥ ९ ॥

१ विद्यानां. २ कां करेण; ०कान्तरेण. ३ सोमिवादयते. ४ श्वपाक. ५ श्वपाकौ.
६ ताग्यामेव सह सीहादेमुत्पाद्य शक० ७ सहर्षमात्मगतम्. ८ ये ते. ९ चापि० १० सर्वं मे.

तदयं वृषलस्त्वां द्रष्टुमिच्छति । पश्यैनम् ।

राक्ष०—(स्वगतम् ।) का गतिः एष पश्यामि ।

(ततः प्रविशति राजा विभवतश्च परिवारः ।)

राजा०—(स्वगतम् ।) विनैव युद्धादार्येण जितं दुर्जयं परबल-
मिति लज्जित एवास्मि । मम हि ।

फलयोगमवाप्य सायकानामनियोगेन विलक्षतां गतानाम् ।

स्वशुचेव भवत्यधोमुखानां निजतूणीशयनव्रतप्रतिष्ठा ॥ १० ॥

अथवा ।

विगुणीकृतकार्मुकोपि जेतुं शुचि जेतव्यमसौ समर्थ एव ।

स्वपतोपि ममेव यस्य तन्त्रे गुरवो जाग्रति कार्यजागरूकाः ॥ ११ ॥

(चाणक्यमुपसृत्य ।) आर्य चन्द्रगुप्तः प्रणमति ।

चाण०—वृषल संपन्नास्ते सर्वाशिषः । अयममात्येराक्षसः प्राप्तः
तदभिवादयस्वात्र भवन्तमर्मात्यमुख्यम् ।

राक्ष०—(स्वगतम् ।) योजितोनेन संबन्धः ।

चाण०—(राक्षसमुपसृत्य ।) आर्य चन्द्रगुप्तोभिवादीयते ।

राक्ष०—(विलोक्य स्वगतम् ।) अये चन्द्रगुप्तः । य एषः

बाल एव हि लोकेस्मिन्संभावितमहोदयः ।

क्रमेणारूढवात्राज्यं युथैश्वर्यमिव द्विपः ॥ १२ ॥

फलयोगमिति । विधियोगेन सुदैवप्रसादेन फलयोगं कार्यसिद्धिप्राप्तिसमन्वयत्र
शल्ययोगं प्राप्यापि विपक्षतां विरोधितां गतानामिति विरोधाभासः । बीनां कङ्कानां
पक्षा येषामिति बहुव्रीहिः । तेषां भावस्तत्तां गतानां विशिष्टकङ्कपत्रवतामिति वा ।
इति विरोधपरिहारः । शुचेव विपक्षताप्राप्तिजातया शुचेवेति हेतुप्रेक्षा । अधोमु-
खानां सायकानां निजतूणीशयनमेव व्रतं सर्वदा तत्रैवावस्थाननियमरूपं प्रतुष्टये
सन्तोषाय न भवति । अनियोगेन विलक्षतां गतानामिति पाठे नियोगो युद्धादौ
निनिगोगस्तदभावेन लज्जितानामित्यर्थो वर्णनीयः ॥ १० ॥ इत्येवं प्रकारेण लज्जित्वा
पुनरपि समाधत्ते । विगुणीकृतमिति । विगुणीकृतं ज्यारहितं प्रयोजनाभाववच्च कृतं
कार्मुकं यस्य । इयं वाञ्छितार्थप्राप्तिरानन्दः ॥ ११ ॥ बाल एवेति । बाल्यमा-
रभ्यैव राजलक्षणलक्षिततया महोन्नतो भविष्यतीति संभावित इत्यर्थः ॥ १२ ॥

१० मागच्छति. २ (प्रकाशम् ।) इत्यधिकम्. ३ यत्सत्यं ल०. ४ ना विधियोगेन
५ विपक्षता. ६ न शु०. ७ व्रतं प्रतुष्टयै. ८ अभिवादयते. ९ एतत्रास्तिपुस्त०. १० तत्र.
११ ०त्यराक्षसं । पैतृकस्तवायममात्यमुख्यः इ. पा. १२ अस्मात्परं-चाण०—(राजानमुप-
सृत्य) अयममात्येराक्षसः प्राप्तः प्रणमैनम् इत्याधि०. ११ प्रणमति, ०तोहम-ये. १४ लोकेन

(प्रकाशम् ।) राजन्विजयस्व ।

राजा०—आर्य ।

जगतः किं न विजितं ययेति प्रविचिन्त्यताम् ।

गुरौ षाण्डुयचिन्तायामार्ये चार्ये च जाग्रति ॥ १३ ॥

राक्ष०—(स्वगतम् ।) स्पृशति मां भृत्यभावेन कौटिल्यशिष्यः ।
अथवा विनय एवैष चन्द्रगुप्तस्य मत्सरस्तु मे विपरीतं कल्पयति ।
सर्वथा स्थाने यशस्वी चाणक्यः । कुतः ।

द्रव्यं जिगीषुमधिगम्य जडात्मनोपि

नेतुर्यशस्विनि पदे निर्यता प्रतिष्ठा ।

अद्रव्यमेत्य तुं विशुद्धनयोपि मन्त्री

शीर्णाश्रयः पतति कूलजवृक्षवृत्त्यां ॥ १४ ॥

चाण०—अमात्य राक्षस अपीष्यते चन्दनदासस्य जीवितम् ।

राक्ष०—भो विष्णुगुप्त कैः सन्देहः ।

चाण०—अमात्य राक्षस अगृहीतशस्त्रेण भवतानुगृह्यते वृषल इत्यतः
सन्देहः । तद्यदि सत्यमेव चन्दनदासस्य जीवितमिष्यते ततो गृह्यतामिदं शस्त्रम् ।

राक्ष०—भो विष्णुगुप्त मा मैवम् । अयोग्य वयमस्य विशेषत-
स्त्वया गृहीतस्य ग्रहणे ।

चाण०—अमात्य राक्षस योग्योर्हमयोग्यो भवानिति कथमेतत् । पश्य ।

जगत इति । जगत इति शेषे षष्ठी । जगति किं न विजितमित्यर्थः ॥ १३ ॥

कौटिल्यशिष्य इति । स्वाभाविक एवैष विनय इत्यर्थः ।

द्रव्यमिति । द्रव्यं भव्य इति निपात्यते । द्रव्यं श्रेयःप्राप्तियोग्यं जिगीषुं जयो-
द्योगिनमधिगम्य जडात्मना मन्दबुद्धेरपि नेतुरमात्यस्य यशस्विपदे स्थाने प्रतिष्ठा
नियमतवश्यं भवति किमुतोदारबुद्धेरमात्यस्य । अयोग्यप्रभोराश्रयेण विशुद्धनयोपि
मन्त्री अहमिव शीर्णाश्रयः सन्पतति नदीकूलगतवृक्ष इवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ एवं
मनसि विचारयन्तं राक्षसं चन्द्रगुप्तसाच्चिव्याभ्युपगमाय प्रवणयति । ममास्येत्या-
दिना । साच्चिव्यमनभ्युपगम्य ताटस्थेन वृषलानुग्रहः अप्रयोजक इति भावः ।

१ जितं किं न मया लोक ऐहिकामुष्मिकद्वयम्. २ त्वयि, -कार्यं प्रशाग्रति. ३ नियतम्.
४ मुनिः. ५ कुतः. ६ नानु०. ७ अस्मात्परं (राक्षसश्चिन्तयति) ॥ चाण०- तपोवनं यामि
विहाय मीर्य त्वां चाधिकारो द्याधिकृत्य मुख्यम् । त्वयि स्थिते वाक्यनिबद्धबुद्धौ मुनिकु- गामिन्द्र
इवैष चन्द्रः ॥ इत्यधिकम्. ८ यांग्योहं न त्वं योग्य इति किमनेन.

अश्वैः सार्द्धमजस्रदत्तकविकैः क्षामैरशून्यासनैः
स्नानाहारविहारपानशयनस्वेच्छामुसैर्वर्जितान् ।

माहात्म्यात्तव पौरुषस्य मतिमन्हसारिदर्पच्छिद्दः

पश्यैतान्परिकल्पनाव्यतिकरप्रोच्छन्नवंशान्गजान् ॥ १५ ॥

अथवा किं बहुना । न खलु भवतः शस्त्रग्रहणमन्तरेण चन्दनदासस्य
जीवितमस्ति ।

राक्ष०—(स्वगतम् ।)

नन्दस्त्रेहगुणाः स्पृशन्ति हृदयं भृत्योस्मि तद्विद्विषां

ये सिक्ताः स्वयमेव वृद्धिमगमंच्छिन्नास्त एव द्रुमाः ।

शस्त्रं मित्रशरीररक्षणकृते व्यापारणीयं मया

कार्याणां गतयो विधेरपि न यन्त्योन्नाकरत्वं चिरात् ॥ १६ ॥

(प्रकाशम् ।) विष्णुगुप्त नमः सर्वकार्यप्रतिपत्तिहेतवे सुहृत्सेहाय ।

का गतिरेषे प्रहोस्मि ।

चाण०—(सहर्षं शस्त्रमर्पयित्वा ।) वृषल वृषल अमात्यराक्षसेने-
दानीर्मनुगृहीतोसि । दिष्ट्या वर्द्धते भवान् ।

राजा०—आर्यप्रसाद एव चन्द्रगुप्तेनानुभूयते ।

(प्रविश्य ।) पुरुषः—जयत्वार्यः । एष खलु भद्रभटभागुरायणप्रमुखैः

संयमितकरचरणो मलयकेतुः प्रतिहारभूमिमुपस्थापितः । इदं श्रुत्वा आर्यः

अश्वैरिति । स्नानाहारादिवर्जनादेव क्षामैः कृशैरजस्रक्तकविरकैश्शून्यासनैरनपनी-
तखलीनपत्याणैः सदा सन्नद्धैरित्यर्थः । परिकल्पनाव्यतिकरेण सदा सन्नाहप्रसङ्गेन
पत्याणापनयावात्प्रोच्छ्रानाः शोफरुजा व्याप्ता वंशाः पृष्ठास्थिभागा येषां तान्पश्येति ।
आदरेण पुनः पश्येति प्रयोगः । मतिमतः दृष्टारिदर्पच्छिद्दः पौरुषशास्त्रिनश्च तव
माहात्म्यादिति साचिव्याय त्वमेव योग्य इति प्रकणीकर्तुं प्रशंसा ॥ १५ ॥

किं बहुनेति । अस्मत्परिक्लेशकथनेन किं प्रयोजनम् । साचिव्यपदं भवतावश्य-
मङ्गीकर्तव्यमित्याह । न खल्विति ।

नन्देति । ये नन्दाः स्वयमेव मया सिक्ताः गर्भपतनात्प्रभृति तैलद्रोणीनिधा-
नादिना महता परिक्लेशेन परिपालिताः सन्तः वृद्धिमगमंस्ते संप्रति नष्टाः । तद्गुणा-
कृष्टहृषयस्यापि मम तेषां विद्विषो मौर्यस्य भृत्यत्वं मित्रशरीररक्षणार्थमवश्यमभ्यु-
पेयत्वेन प्रसक्तमित्यहो कार्याणां गतिवशाद्विधिविलसितमप्यन्यथा भवतीति स्मिद्यते ।
कार्याणां गतयः विधेरप्याह्लाकरत्वं चिरान्न यन्ति । अतिप्रबलोपि विधिः कार्यग-
तिवैचिड्यात्कार्यगतिकिंकर इव भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

एष प्रहोस्मीति । इदं प्राप्तकार्यानुमोदनमाभाषणमङ्गम् ॥ आर्यप्रसाद एष इति ।

प्रमाणम् । (जेदु अज्जो । एसो क्खु भद्दभटभाउराअणप्पमुहेहिं संजमिदक-
लचलणो मलअकेदू पडिहारभूमिं उव्वंविदो । एदं सुणिअ अज्जो प्पमाणम् ।)

चाण०—भद्र निवेद्यताममात्यराक्षसाय । सोयमिदानीं जौनीते ।

राक्ष०—(स्वगतम् ।) कथं दासीकृत्य मामिदानीं विज्ञापनायां मुख-
रीकरोति कौटिल्यः । का गतिः । (प्रकाशम् ।) राजन् चन्द्रगुप्त विदित-
मेव ते यथा वयं मलयकेतौ कंचित्कालमुषितास्तत्परिरक्ष्यन्तामस्य प्राणाः ।

राजा०—(चाणक्यमुखमवलोकयति ।)

चाण०—वृषल प्रतिमानयितव्योमात्यराक्षसस्य प्रथमः प्रणयः ।
(पुरुषं प्रति ।) भद्र अस्मद्वचनादुच्यन्तां भद्रभट्टप्रमुखा अमात्यराक्षसेन
विज्ञापितो देवश्चन्द्रगुप्तः प्रयच्छति मलयकेतवे पित्र्यमेव विषयम् । अतो
गच्छन्तु भवन्तः सहानेन । प्रतिष्ठिते चास्मिन्पुरनरागन्तव्यमिति ।

पुरु०—यदार्ये आज्ञापयति । (जं अज्जो आणवेदि) (इति परिक्रामति ।)

चाण०—भद्र तिष्ठ तिष्ठ । अपरं च वक्तव्यो दुर्गपाला विजयपालः ।
अमात्यराक्षसलाभेन सुप्रीतश्चन्द्रगुप्तः समाज्ञापयति य एष श्रेष्ठी चन्दनदासः
स पृथिव्यां सर्वनगरश्रेष्ठिपदमारोप्यतामिति । अपि च विना हस्त्यैश्च क्रियतां
सर्वमोक्ष इति । अथवामात्यराक्षसे नेतारि किं हस्त्यैश्चैन प्रयोजनम् । तदिदानीम्

विना वाहनहस्तिभ्यो मुच्यतां सर्वबन्धनम् ।

पूर्णप्रतिज्ञेन मया केवलं बध्यते शिखाँ ॥ १७ ॥

इदं लब्धस्थिरीकरणं कृतिर्नामाङ्गम् ॥ भद्र निवेद्यतामिति । इदमिष्टकार्यदर्शनं
पूर्वभावो नामाङ्गम् ॥ प्रतिमानयितव्य इति । यद्यपि शत्रुशेषं न शेषयेदिति
शास्त्रान्मलयकेतुर्न मोक्षणीय इति तथापि राक्षसस्य साचिव्यग्रहणप्रथमप्रार्थना-
वश्यं मानयितव्येत्यर्थः । भद्रभट्टप्रमुखा इति । भद्रभटादयः राक्षसस्य साचिव्य-
निर्वाहाप्यवसाये सन्दिहानास्तद्वचनं चन्द्रगुप्तवचनं च न प्रमाणीकरिष्यन्तीत्यस्मद्व-
चनादित्युक्तम् । किं च अमात्यराक्षसेन विज्ञापित इति वचनं स्वयं तथापकृतेनापि
राक्षसेन स्वस्मिन्नेवमुपकृतमिति राक्षससौजन्यं मलयकेतुना ज्ञातव्यमिति । विना
वाहनहस्तिभ्य इति । ततः प्रविशति मुक्तां शिखां परामृशामिति मुखसन्धावपक्षिसस्य
बीजस्यैवं मया निर्वहणं कृतमित्याह । तीर्णप्रतिज्ञेन मया केवलं बध्यते शिखेति ।

१ उवाडिदो २ राजकार्यं करिष्यति. ३ किञ्चित्कालान्तरम्. ४ ०सस्य गृहीतशास्त्रस्य प्रीत्या
देवभ्र०. ५ वाहनहस्तिभ्यः. ६ हस्त्यैश्चैन...सहवाहन०. ७ अस्मात्परं-इति शिखां बध्नाति

पुरु०—यदार्य आज्ञापयति । (जं अज्जो आणवेदि) (इति निक्कन्तः)

चाण०—भो राजन् चन्द्रगुप्त भो अमात्य राक्षस उच्यतां किं वां भूयः प्रियं करोमि ।

राजा०—किमतः परमपि प्रियमस्ति ।

राक्षसेन समं मैत्री राज्ये चारोपिता वयम् ।

नन्दाश्चोन्मूलिताः सर्वे किं कर्तव्यमतः प्रियम् ॥ १८ ॥

राक्ष०—तथापीदमस्तु भरतवाक्यम् ।

वाराहीमात्मयोनेस्तनुं प्रवनविधावास्थितस्याहुरूपं

यस्य प्राग्दन्तकोटिं प्रलयपरिगता शिश्रिये भूतधात्री ।

म्लेच्छैरुद्विज्यमाना भुजयुगमधुना संश्रिता राजमूर्तेः

स श्रीमद्वन्धुभृत्यश्चिरमवलु महीं पार्थिवश्चन्द्रगुप्तः ॥ १९ ॥

(इति निक्कन्तः सर्वे ।)

इति सप्तमोऽङ्कः समाप्तः ।

इति विशाखदत्तविरचितं मुद्राराक्षसं नाटकं समाप्तम् ।

भो राजशक्ति । इदानीं चन्द्रगुप्तस्य राज्यलक्ष्मीस्थिरीकरणाध्यवसायादृषल-
व्यन्दमपहाय राजशक्ति संबोधम् । किं च मलयकेतुनिग्रहराक्षससंग्रहकृतं चन्द्रगुप्तस्य
प्रियं कृत मलयकेतुजीवनदानस्वराज्यप्रतिष्ठापनरूपं चन्दनदासबन्धुमोचनसकलन-
गरश्रेष्ठिपदलाभरूपं च राक्षसस्य महत्प्रियमनुष्ठितम् । अतोऽप्यधिकं युवयोः प्रिय
किं करोमीत्याह । किं वा भूय इति ।

राक्षसेनेति । इवं शुभशंसनं प्रशस्तिर्नाम निर्वहणसन्धेरुत्तममङ्गम् ॥ १८ ॥

वाराहीमिति । भूतधात्री पृथ्वी प्रलयपरिगता प्रलयेनोपप्लुता सती प्राक्कल्पादौ
अवनविधौ जगद्रक्षणविधाने अनुरूपं समर्था वाराही तनुमाश्रितस्यात्मयोनेः स्वयं-
भुवः आदिवराहमूर्तेर्भगवतः श्रीविष्णोर्दन्तकोटिं द्रंष्ट्राग्रं शिश्रिये आश्रिताभूत् ।
तस्यैवं संप्रति राजमूर्तेः राजा चन्द्रगुप्त एव मूर्तिः शरीरं यस्य । ना विष्णुः पृथि-
वीपतिरिति स्मरणात् । तथाभूतस्य भगवतो भुजयुगमधुना म्लेच्छैरुद्विज्यमाना भूत-
धात्री संश्रितास्ते । श्रीमद्वन्धुभृत्यः श्रीमन्तः बन्धवो भृत्याश्च यस्य स तथाभूतः अनेन
बन्धुभृत्येभ्यः संपत्प्रदत्वमस्योक्तम् । पार्थिवश्चन्द्रगुप्तः पार्थिवचन्द्रगुप्तकृतः स श्रीमा-
ननादिविष्णुर्महींभवतु रक्षस्वित्यर्थः । अत्र श्रीविष्णोश्चन्द्रगुप्तस्य चाभेदकथनादनुभ-
याभेदरूपकमलङ्कारः । अयं हि धूर्जटिः साक्षाद्येन दग्धाः पुर क्षणादितिवत् ॥ १९ ॥

मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि
भवन्ति आयुधमत्पुरुषकाणि चेत्यादि श्रीमहाभाष्यकारपतञ्जलि भगवत्पादानु-
शासनात्कविरत्र नाटक आदौ धन्या केयं स्थिता ते शिरसीत्यादिनान्दीपद्य-
द्वयेन भगवतः सदाशिवस्य गुणसङ्कीर्तनरूपं मङ्गलं कृतवान् । मध्ये च शरद्व-

१ राजा०—राक्षसश्च—किम०—स्ति । तथापि यद्यपरितोषस्तदिदमस्तु भरत० । वाराही०.
२ मतनुबलामा०. ३ उद्विज्यमाना. ४ पवित्रम्. ५ श्रीमान्. ६ ०वो व(र)णितवर्मा.

र्णेनप्रस्ताव आकाशं काशपुष्पच्छवीति पथेन भगवतः शिवस्य प्रत्याप्रोन्मेष-
जिह्वेति पथेन भगवतो नारायणस्य च गुणसङ्कीर्तनरूपं मङ्गलं विहितवान् ।
नाटकसमाप्तौ च धाराहीमात्मयोनेरिति पथेनादिवराहरूपधारिणो भगवतो
महापुरुषस्य जगदुद्धारणगुणसङ्कीर्तनरूपं मङ्गलं विरचितवान् । अनेन मङ्गला-
चरणेनोपास्योपासकभेदावस्थायामप्युपास्ययोर्हरिहरयोरभेदेनैवोपासनमखिलश्रेयः प्रा-
प्तिसाधनत्वेन श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्धमित्युक्तं भवति । तथा च श्रीमदा-
चार्यभगवत्पादैः श्रीविष्णुसहस्रनामभाष्ये हरिहरयोरभेदोपासनपराणि महाभारता-
दिवचनान्युदाहृतानि । नामानि तव गोविन्द यानि लोके महान्ति च । तान्येव मम
नामानि नात्र कार्या विचारणा ॥ १ ॥ त्वदुपासा जगन्नाथ सैवास्तु मम गोपते ।
आवयोरन्तरं नास्ति शब्देरथैर्जगत्पते ॥ २ ॥ यस्त्वं द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु
स मामनु । इत्यादीनि वचनानि द्रष्टव्यानि । गङ्गास्तुतौ च भगवत्पादैरनयोरभे-
दभक्तिप्रार्थना कृता ॥ भूयाद्भक्तिरविच्युता हरिहराद्वैतात्मिका शाश्वतीति ॥

इति श्रीऽयम्बकयज्वप्रभुवर्याश्रितदुण्डिराजव्यासयज्वविरचिते

मुद्राराक्षसनाटकव्याख्याने सप्तमोऽङ्कः समाप्तमगमत् ॥

बुधो दुण्डिर्नाम्ना जगति विदितो लक्ष्मणसुधी-

मणेः श्रीमत्सासान्वयजलधिचन्द्रस्य तनयः ।

स्फुटं साङ्गं व्याख्यन्नयगुणविदस्त्रयम्बकविभो-

नियोगात्प्रौढार्थं बुधगणमुदे नाटकमिदम् ॥ १ ॥

अत्र नाटके चतुर्थेऽङ्के कविरद्भुतरचाणक्यनीतिविषयकस्वसंविधानकेशमनुभाव्य
प्रमोदभरमनुभवन्तः सरसाः सहृदया जगति दुर्लभा इति मन्वानः स्वयमेव स्वस्य
नाटकीयसंविधानकेशं राक्षसवचनव्याजेन प्रस्तीति स्म । कार्योपक्षेपमादौ तनुमपि
रचयंस्तस्य विस्तारमिच्छन्नित्यादिना । एवं नाटकीयं चतुःषष्ट्यङ्गलक्षणानुसरणकविह-
दयाभिमतार्थाविष्करणप्रयासोपि व्याख्यातुरनुमोदयितव्यः सहृदयैरिति प्रार्थयामः ।

कर्तेद्वन्नाटकस्याद्भुतरसविलसत्संविधानप्रवीणः

केशं चाणक्यनीतौ बहुविधमतनोलक्षणाब्धैर्वचोभिः ।

तत्तल्लक्ष्ये तदङ्गानुसरणविषयावासमस्माद्विधानं

राजश्रीऽयम्बककार्यानुमतिस्सुविहितं वीक्ष्य तुष्यन्तु सन्तः ॥ १ ॥

श्रीमद्विशाखकविवर्यकृतिर्भयैषा श्रीऽयम्बकानुमितितो विश्रुता यथावत् ।

श्रीस्वामिशैलवसतिर्भगवान्विशाखो देवोनया मुदमुपैतु सनत्कुमारः ॥ २ ॥

बाणाग्रयुतुमहीसंख्यामितेन्द्रे जयनामके ॥

दुण्डिना व्याकृतं जीयान्मुद्राराक्षसनाटकम् ॥ ३ ॥

[१६३५ शाखिवाहनशाकेन्द्रे जयसंवत्सरफाल्गुनमासि विरचितमिदं मुद्राराक्ष-
सनाटकव्याख्यानं जीयादित्यर्थः ॥]

श्रीकृष्णाद्रिसुतेशपादजलजे सन्धाय चित्ताम्बुजं

वाणीसौरभशाळि भेदतमसः सन्धूननैकाप्रधीः ।

मुद्राराक्षसनाटकं लिखितवान्कौटिल्यनीतेः कलां

गन्तुं यत्र विहारिणः प्लवततो नीत्यम्बुधौ सज्जनाः ॥ १ ॥

श्लोकसूची ।

अङ्कः	श्लोकः	अङ्कः	श्लोकः
अक्षीणभक्तिः	२	२२	किं शेषस्य भरव्यधा न
अतिशयगुरुकेण	६	३	कुले लज्जायां च
अत्युच्छ्रिते मंत्रिणी	४	१३	कृतागाः कौटिल्यो भुजग
अन्तःशरीरपरिशेष	६	१३	केनोतुङ्गशिखाकलाप
अपामुद्रृत्तानां	३	८	कौटिल्यः कृटिलमतिः स
अप्राज्ञेन च कातरेण	१	१५	कौटिल्यधीरज्जु
अम्भोधीनां तमाल	३	२४	कौमुदी कुम्भदानन्दे
अभैःसार्धमजस्र	७	१५	कौल्यतश्चित्रवर्मा
अस्माभिस्त्रले सूर्ये	४	१९	कूरग्रहः सकैतुः
अस्माभिरसुमेव	२	२०	क्षताङ्गीनां तीक्ष्णैः
आकरः सर्वशास्त्राणां	७	७	गम्भीरगर्जितरवाः
आकाशं काशपुष्पच्छवि	३	२०	गुणवत्पुपायनिलये
आनन्दहेतुमपि देव	२	६	गुरुभिः कल्पनाक्लेशैः
आनन्त्ये गुणेषु	५	९	गुधैरावहचक्रं वियति
आर्याज्ञयैव मम	३	३३	गौडीनां लोभधूली
आर्हतानां प्रणमामि ये	५	२	चन्द्रगुप्तस्य विक्रैतुः
आरुह्यारूढकोपस्कृ	३	२७	चाणक्येना
आलिङ्गन्तु गृहीतवृष	३	२	चाणक्यतश्चलित
आविर्भूतावुरागाः क्षण	४	२२	चीयते बालिभस्य
आशैलेन्द्राच्छिलान्त	३	१९	जगतः किं न विजितं
आस्वादितद्विद	९	८	जयति जलदनीलः
इष्टात्मजः सपदि	२	८	जानन्ति तन्त्रयुक्तिं
इह विरचयन्सार्ध्वां	३	६	तीक्ष्णाद्दुद्विजते सूरौ
उच्छिन्नाश्रयकातरेव	६	५	त्यक्त्वा मृत्युभयं प्र
उज्जुङ्गास्तुङ्गकुलं सुत	४	१६	त्यजत्यप्रियवत्प्राणान्
उत्सिक्तः कुसचिव	३	१२	त्वय्युत्कृष्टबलेभियोक्तरि
उद्यच्छता धुरमुका	४	६	दुष्कालेपि कलावसज्जन
उपरि घनं घनरटितं ?	२१-२२	योर्मध्ये	दूरे प्रत्यासत्तिर्द
उपलशकलमेतद्	३	१५	दृष्ट्वा मौर्यमिव प्र
उलङ्घयन् मम	१	१०	देवस्य येन पृथिवी
एकगुणा तिथिः	४	२०	देवे गते दिव
एतामि तानि तव	५	१६	द्रव्यं जिगीषुमधि
ऐश्वर्यादनपेतमीश्वरम्	१	१४	धन्या केयं स्थिता
कन्यां तीव्रविष	५	२१	धूर्तैरन्वीयमानाः स्फुट
कन्यां तस्य वषाय	२	१६	न तावन्निर्वीयेः
कमलानां मनोहराणां	१	१९	नन्दकुलकालभुजगीं
कर्णेनैव विषाङ्गनैक	२	१५	नन्दस्नेहगुणाः स्फु
कामं नन्दमिव प्रमथ्य	२	९	नन्दैर्वियुक्तमन
कार्योपक्षेपमादौ तद्	४	३	नायं निखिंशकालः
किमौषधपथा	६	१६	निखिशोयं सजल
किं गच्छामि तपोवनं न	५	२४	नृपोपकृष्टः सचिवात्
			नेदं विस्मृतभक्तिना

	अङ्कः	श्लोकः		अङ्कः	श्लोकः
पतिं त्यक्तवा देवं	६	६	राजनियोगो मही	४	१
पराधीनुष्ठाने	३	४	राज्ञां चूहामणीन्दु	४	१२
परिहृतमवशः पातित	२	१९	रूपादीन् विषयान्	३	११
पादस्याभिर्भवन्ती	१	२	छग्रं भवति सुलग्नं	४	२१
पादाद्ये दशमवधाय	५	१३	लम्बायां पुरि	३	२६
पीत्वा निरवशेषं	२	११	लेल्योयं न ममेति	५	१८
पितृन् पुत्राः पुत्रान्	६	१६	वक्षस्तादनभिन्न	४	५
पुरुषस्य जीवितव्यं	१	१८	वहति जलमियं	१	४
पृथिव्यां किं दग्धाः	२	७	वामां बाहुलतां	२	१२
पौरैरङ्गलिभिर्नवे	६	१०	वाराहीमात्मयोगे	७	१९
प्रणमते यमस्य	१	१७	विक्रान्तैर्नयशालि	१	२२
प्रत्ययोगैषजिह्वा	३	२१	विगुणीकृतकर्माशुको	७	११
प्रसृष्टश्चोत्तूणां	६	१४	विना वाहनहस्ति	७	१७
प्रस्थातव्यं पुरस्तात्	५	११	विपर्यस्तं सौधं	६	११
प्रारभ्येत न खलु	२	१७	विरुद्धयौर्भृशमिह	२	३
फलयोगमवाप्य	७	१०	विष्णुगुप्तं च मौर्यं च	५	२२
बाल एव हि लोके	७	१२	लक्ष्मीनामिव नीति	२	४
बुद्धिजलनिर्भरैः	५	१	शनैः श्यानीभूताः	३	७
भक्त्या नन्दकुलात्	५	५	शासनमहतां	४	१८
भर्तृस्ताथा कलुषितां	३	१	शाङ्गाकर्षावशुक्त	६	९
भवति पुरुषस्य व्याधि	७	२	शिखां मोक्तुं बद्धां	३	२९
भयं तावत्सेव्यत्	५	१२	शिबेरिव सञ्च	६	१८
भूषणालुपचारेण	३	२३	शोचन्तोवनतैः	१	१२
भृत्यत्वे परिभाव	५	२०	श्यामीकृत्याननेन्दुन्	१	११
भृत्या भद्रभटा	७	९	श्रावितोस्मि श्रियं	६	१५
भेतव्यं नृपतेस्ततः	६	१४	श्रुतं सखे श्रवण	५	६
मद्भृत्यैः किल सोपि	३	१३	पद्मणसंयोगदृढा	६	४
ममं विष्टशतः कार्या	४	२	सर्वभङ्गमाद्राज्ञां	४	८
मित्रं ममेदमिति	५	७	सखोत्कर्षस्य धारा	३	२२
मित्राणि शत्रुत्व	५	८	स दीपः सचिवस्यैव	३	३२
मुदा तस्य कराङ्गलि	५	१५	सयः कीदारस	४	१०
मुक्त्वा आमिषाणि	७	३	सन्तापे तारेशानां	६	२
मूर्च्छयौद्रेदा	५	३	सञ्चत्वाता नन्द्रा	१	१३
मौर्यस्तेजसि सर्वं	२	२३	संरुभोत्पन्दिपद्म	३	३०
मोर्षोत्तौ स्वामिपुत्रः	५	१९	स हि भृशमभियुक्तो	६	२५
यत्रैषा मेघनीला	२	१४	साध्ये निश्चितमन्त्र	५	१०
यदि इच्छत	७	२	सुलभेष्वर्यलाभेषु	१	१३
यदि च शकटो	६	१	सुविश्रब्धैरङ्गैः	३	३
येन स्वामिकुलं	७	४	सोत्सेधैः स्कन्धशैः	४	७
ये याताः किमपि	१	२५	स्मृतं स्यात्पुत्रदारस्य	५	१४
यो नन्मौर्यैर्नृपयोः	३	१७	स्वच्छन्दमेकचर	१	२६
यो तद्वानपि बीज	६	८	स्वयमाहृत्य भुञ्जाना	१	१६
राक्षसेन समं भैत्री	७	१८	स्तुवन्ति आन्तास्याः	६	१६

THE MUDRÂRÂKS'ASA.

PROLOGUE.

“Who is this blessed one throned on your head”?
“*S'as'ikalâ* (the digit of the moon).” “What? Is that her name?” “That, indeed, is her name (that signifies her). How (lit. for what reason) did you forget it, though it was familiar to you?” “I ask (about) the woman and not the Moon.” “If you do not believe in the Moon (lit. if the Moon be no authority) let Vijayâ tell you.” May the skill in equivocation of the Lord S'iva, displayed in thus concealing the celestial river (Gangâ) from his consort, protect you! (1)

Moreover,

May the dance of the Conqueror of Tripura, rendered uneasy (uncomfortable or difficult) on account of his regard for (*i. e.* having to accommodate himself to) the place (of dancing) protect you! The Conqueror of Tripura who avoided the bending of the earth (by gentle steps) which (else) would have manifested itself by the wilful fall of the foot; who every now and then gesticulated by the mere contraction of his arms (else) stretching beyond all worlds, and who did not fix on objects his gaze emitting fierce sparks of fire, lest they be scorched (lit. for fear of scorching them). (2)

(*After the recital of the Benediction*).

MANAGER—Enough of prolixity. I am asked by the audience to represent (before them) a new drama, MUDRÂRÂKS'ASA by name, a composition of the poet Vs'âkhadatta, grandson of the tributary prince, Vate'svaradatta and the son of Prthu, bearing the title of Mahârâja. Surely, I too, who am now performing before an audience knowing (*i. e.* appreciating) the excellence of poetry, feel very great satisfaction. For,

The cultivation of (the seed sown by) even a foolish person when bestowed (scattered) on a good field (*i. e.* fertile soil) thrives; the being formed into ears (*i. e.* luxuriant growth) of S'ali stands not in need of (does not depend upon) any excellence on the part of the sower. (3)

I will, therefore, first go home, and having called my wife, will commence singing with the inmates of the house. Here is our house, I will at once enter. (*Entering and looking about*). Holla, what do I see here! There seems to be a festival in it; the attendants are unusually engaged in their respective duties. For, lo!

Here is a woman fetching water; here is one pounding aromatic herbs; and here is another stringing together charming (lit. diversified) garlands; while this lady here is often accompanying the pestle, as it descends, with a soft indistinct *hum* (sound). (4)

Well, I will call my wife and ask her. (*Looking towards the attiring room*).

O you, who are meritorious, who are an abode of expedients (expert in devising expedients), who bring about (or accomplish) the three objects (of human existence) which are the cause of the stability of worldly life, who are the science (or code) of morals (incarnate) of my house, and who are my instructor (or guide) in (all) duties, come here quickly. (5)

THE ACTRESS—(*Entering*). Here am I, my lord. May Your Honour favour me with your command (lit. the entrusting with &c.).

MANA.—Lady, let aside for a moment the entrusting-with-my-command. Tell me—has our family been favoured by you by having invited venerable Brāhmaṇas? Or have welcome guests come to our house?—that there are these special preparations of meals?

ACTR.—My lord, the worthy Brāhmaṇas have been invited by me.

MANA.—Tell me for what reason.

ACTR.—Because they say the moon is to be eclipsed.

MANA.—Lady, who says so?

ACTR.—Such, indeed, is the talk among the townfolk.

MANA.—Lady, I have spent some labour on (*i. e.* studied carefully). the science of astronomy with its sixty-four branches ; let, therefore, your preparation of meals in honour of the worthy Brâhmanas be proceeded with ; as for the eclipse of the moon you are deceived by some one. For, see—

That well known Ketu, of malicious resolve, (or the malignant planet) wishes, perforce, to attack (devour) Chandra (the moon) having the full *Maṇḍala* (orb) :—

(*Behind the curtains*).

Who is he that, while I live, wishes to overpower *Chandra* ?*

MANA.—but the union with (*i. e.* near presence of) Budha (Mercury) saves him. † (6)

ACTR.—But my lord, who is this that, being a denizen of the earth (or having shown himself on the earth), desires to save the moon from the attack of the planet ?

MANA.—My lady, to tell you the truth, I too did not observe him. Well, being attentive again, I shall mark the manifestation of his voice (*i. e.* ascertain clearly whose voice it is). [*He repeats*—That well known Ketu &c.

(*Behind the scenes*).

Ah ! Who is he that desires to attack Chandragupta while I am alive ?

MANA.—(*Listening*). Ah, I see. It is Kautilya.

ACTR.—(*Gesticulates fear*).

MANA.—This is that Kautilya of crooked intellect, by whom the race of the Nandas was, perforce, burnt up in the fire of his wrath. Having heard the words चन्द्रस्य ग्रहणं (the seizure of the moon) he understands by them (that there is to be) an attack by the enemy on the noble (lit. moon-like) Maurya who bears the same name (Chandra). (7)

Away let us go then from here.

[*Exeunt*.

END OF THE PROLOGUE.

* The sense understood by Chāṇakya is this—He, of wicked resolve (Rākshasa), accompanied by Ketu (Malayaketu), wishes to attack with force Chandra (gupta) whose sovereignty is now fully established

† But the policy (or plans) of a wise (diplomatic) man (Chāṇakya) will save him.

ACT I.

(Enter CHA'NAKYA in an angry mood touching with his hand his loosened hair).

CHA'N.—Tell me who it is that desires to attack Chandragupta while I am yet living. Look here,

Who is it that wishes to snatch away, with force, from the mouth of the lion, with his mouth wide open in the act of yawning, his bright jaw, the colour of which is reddened with the blood of the elephants (just) tasted (by him), and which (consequently) appears like a digit of the moon tinted red by the twilight ? (8)

Besides,

What doomed man (person seeking his death) does not wish even now my tufted-hair tied up, (the hair) which has been the (destructive) black female-serpent to the race of the Nandas, and which is (as though) the thick dark curling mass of smoke of the fire of my anger. (9)

Who, being at a loss to distinguish between the measure of his own strength and that of others, can court instantaneous destruction in the manner of a moth, crossing the intense heat of my blazing anger, acting like fire to the forest (in the form) of the race of the Nandas ? (10)

S'ârûgarava! S'ârûgarava!

PUPIL—(*Entering*). Revered sir, what are your commands ?

CHA'N.—Dear boy, I wish to sit down.

PUPIL—Preceptor, why, there is the hall in the court near the door already provided with a cane-seat. The Preceptor, therefore, will be pleased to take his seat there.

CHA'N.—My boy, it is simply absorption in (or, ardent devotion to) work (management of state affairs) that distracts me, and not the roughness of temper towards pupils naturally to be found in preceptors. (*Sits down*) (*To himself*). How now, has this matter got abroad among the citizens that Râkshasa, whose anger is excited by the destruction of the house of Nanda, having allied himself with Malayaketu, the son of Parvataka, wroth at his father's assassination, and

encouraged (to undertake the expedition) by the offer of the entire Kingdom of the Nandas, and assisted (lit. surrounded) by a large force of the Mlechchha princes under him (Mal.) is striving (preparing) to attack Vr̥shala? (*Thinking*). Or why, I am able to counteract this matter though it is spreading abroad—I, who, having first, in the presence of all people, vowed the destruction of the Nanda race, crossed the insurmountable river of a solemn vow. For,

The fire of my anger, having by means of the incessant (columns of) smoke of grief darkened the moons in the form of faces, of the directions in the form of the young wives of the enemies, having scattered at will (or profusely) over the trees in the form of ministers, the ashes of stupefaction (or embarrassment) wafted by the wind of my policy, and having burnt down the shoots of the bamboos in the form of the Nandas, excepting the flocks of frightened birds in the form of the citizens, has abated (ceased to burn) like a conflagration in a forest, not owing to weariness, but through the absence of material to be consumed. (11)

Moreover,

Those persons, who, bewailing, with down-cast faces with the words ' fie upon him ' stifled within on account of the fear of the king, formerly gazed upon me, helpless, as I was dragged away from the seat of honour, have now seen Nanda, along with his family, pulled down by me just in the same way, from the throne, like a lord of elephants hurled down from the summit of a mountain by a lion. (12)

I then, though I have acquitted myself of the burden of (completely fulfilled) the vow, hold the weapon (retain office as chief minister) out of regard for Vr̥shala—I, by whom,

The nine Nandas have been eradicated (*i. e.* extirpated) like so many darts (wrangling) in the heart from (the face) of the Earth ; sovereignty has been made firm-footed (firmly established) in the case of Maurya like a lotus-plant in a lake and the twofold, well-deserved fruit of the two things, anger and love, has been equally meted out with a careful mind to the foe and the friend. (13)

Or rather, so long as Rākshasa has not been won over, how can the race of Nanda be said to be extirpated or what stability has been given to the sovereignty of Chandragupta ? (*Thinking*). Oh ! how unsurpassable is the excellence of devotion of Rākshasa to the house of Nanda. So long as one member (how-so-ever remote) of the race of Nanda is living he cannot, indeed, be made to accept the ministership of Vṛs'ala. If rendered inactive in his work in the interest of (lit. devotion to) that (family), it is possible for us to manage him (*i. e.* win him over). In this very belief, poor Sarvārthasiddhi, of the family of Nanda, was caused to be assassinated, though he had retired to the penance-grove. He is, nevertheless, making still greater efforts for our destruction by having accepted (as his master) Malayaketu. (*Fixing his look on the sky, as if on some tangible object*). Noble, very noble, Oh minister Rākshasa ; praiseworthy, Oh, learned Brāhmaṇa ; well done, Oh you, Bṛhaspati-like minister, well done ! For,

These (*i. e.* ordinary) people serve their lord (so long as he is) not deprived of his sovereignty, for the sake of gain ; those who follow him in adversity do so in the hope of his restoration ; but rarely are to be found those blessed persons of your type, who undertake the responsibility of duty out of disinterested devotion, remembering past favours, even after the complete ruin of their master. (14)

Hence our attempt to secure you—how he (you) might be disposed to favour (us) by accepting the ministership of Vṛs'ala. For,

What is the use of a servant who is not wise and is timid though possessed of loyalty (or devotion) ? Or what good can come out of one, who, though distinguished by his intelligence and bravery, is devoid of loyalty ? Those servants contribute to (*i. e.* bring about) the prosperity of their royal master who combine (lit. display) in themselves the qualities of intelligence, bravery and devotion ; others are like wives (to be fed by their lords) in prosperity as well as in adversity. (15)

Therefore, I too do not sleep over this matter, but am making an effort, as much as I can, to secure him. How is

that? In the first place this (has been done). A scandalous report is caused to be circulated in the world that poor Parvatāka, our extremely obliging friend, has been killed by Rākshasa by means of a poison-maid, thinking that harm would be done to Chāṇakya by the destruction of either of the two, *viz.*, Vṛshala or Parvatāka. In order to make this very matter clear and that people might be convinced (of this), Malayaketu, son of Parvatāka has been removed by Bhāgurāyaṇa, having in private inspired fear in him that his father was killed by Chāṇakya. Although he were to rise (against us) aided by the talent of Rākshasa, he could, indeed, be subdued by the force of my intellect. I do not, however, wish, by subduing him, to put an end to (*i. e.* suppress) the scandal about Rākshasa in connection with the assassination of Parvatāka, which is spreading abroad. I have also employed emissaries in various disguises and conversant with various places, dresses, languages, manners and modes of dealing with (or moving among), strangers with the desire of knowing the people that are attached to or disaffected towards our side or that of the enemy. The doings and actions of the ministers and friends of the Nandas are also being skilfully watched (lit. looked into). The principal persons, Bhadrabhāṭa and others, who rose (against the Nandas) simultaneously with Chandragupta, have been made to further our interests (by fleeing to the camp of the enemy as malcontents) by creating various occasions (for that purpose). Trusted persons, ever careful to take measures against men employed by the enemy to administer poison, and of tried loyalty have been appointed to be near (*i. e.* in attendance upon) the king. There is also a Brāhmaṇa, a friend of ours and a fellow-student, Indusarmā by name. He has acquired very great proficiency in the science of astronomy in all its sixty-four divisions. That person was, immediately after my vow to destroy the family of Nanda, brought by me to Kusumapura in the disguise of a Jaina mendicant and made to form friendship with all the ministers of Nanda. Rākshasa, in particular, places very great confidence in him. Presently an important service will be rendered by him. Thus, then, no-

thing is wanting on our side. It is only Vṛshala, the king (lit. the chief personage in the body politic) who entrusts the responsibility of administering the kingdom to me, and always remains apathetic. Or rather, that sovereignty alone gives happiness, which is removed from (*i. e.* devoid of) the peculiar troubles worthy of application to work. For,

Lords of elephants and lords of men, who have to toil for their livelihood, generally give way under affliction, although they are naturally possessed of strength. (16)

(*Then enter a SPY with a YAMAPATA.*)

SPY—Bow to the feet of Yama ; what is the use of other doities ? For, he takes away the struggling life of those who are devoted to other (deities). (17)

Moreover,

A man can obtain his livelihood from even the dreadful Yama when propitiated by devotion. We live by means of that Yama who kills all people. (18)

I shall therefore enter this house, and exhibiting the *Yamapata*, sing my lays.

(*Walks about.*)

PUPIL—(*Seeing him.*) Good man, you should not enter.

SPY—Oh Brāhmaṇa, whose house is this ?

PUPIL.—Of our preceptor, the venerable Chāṇakya, of auspicious name.

SPY—(*Smiling.*) O Brāhmaṇa, then it belongs to a relative, my own spiritual brother. Allow me, therefore, to enter, so that I will show the *Yamapata* to your preceptor, and tell him something about Duty (*Dharma*).

PUPIL—(*Angrily.*) Fie upon you, fool ! Do you pretend to be better conversant with *Dharma* than our preceptor ?

SPY—No offence, O Brāhmaṇa. It is not, indeed, that every one knows every thing. Your preceptor knows certain things while people like myself know others.

PUPIL—Blockhead, do you wish to rob our preceptor of (*i. e.* assume) his omniscience.

SPY—O Brāhmaṇa, if your preceptor knows every thing then let him know (*i. e.* ask him if he knows) by whom *Chandra* (the moon,—Chandragupta) is not liked.

PUPIL—You wiseacre ! Of what consequence is it, whether it is known or not ?

SPY—Your preceptor alone will know the use of its being known. While you simply know this much, that the moon is not liked by lotuses. Just see,

The character of lotuses, howsoever lovely, is inconsistent with their form (or, outward beauty), since they are opposed to the moon though full-orbed. (19)

CHA'N.—(*Listening, to himself*). Ah, he has hinted that he knows the people who are estranged from (or, disaffected towards) Chandragupta.

PUPIL—Fool, what do you talk all this nonsense for ?

SPY—O Bráhmaṇa, it will be good sense.

PUPIL—How ?

SPY—If I get a person who knows how to hear.

CHA'N.—Good sir, enter freely. You will get a person who will hear and understand.

SPY—Here I enter. (*Entering and approaching*). Victory to Your Honour !

CHA'N.—(*Observing him, to himself*). How now ? This is Nipunaka appointed by me to know the minds of the people. (*Aloud*). Good sir, you are welcome. Sit down.

SPY—As Your Honour commands. (*Sits down on the ground*).

CHA'N.—Good man, now give an account of your mission. Do the subjects love Vṛshala ?

SPY—They do. The various causes of dissatisfaction being removed by Your Honour, the subjects are firmly attached to His Majesty, Chandragupta, of blessed name. But there are three persons in the city who have already conceived affection and great regard for Rákshasa, and who do not bear to see the prosperity of His Majesty, Chandragupta.

CHA'N.—(*Angrily*). Why, rather say, they do not bear (*i. e.* are weary of) their lives. Well, do you know their names ?

SPY—How can I inform Your Honour, if I do not know their names ?

CHA'N.—Then I wish to hear them.

SPY—May Your Honour hear. Then there is first a Jaina mendicant, who has fixed his affection on the party of Your Honour's enemies—

CHA'N.—(*To himself*). A mendicant who has fixed his affection on the party of our enemies !

SPY—Jīvasiddhi by name, he, by whom the poison-maid employed by Rākshasa was directed against king Parvateshvara.

CHA'N.—(*To himself*). Jīvasiddhi! he is but our spy. (*Aloud*). Good fellow, who is the second man ?

SPY—Your Honour, the second man is a Kāyastha, also a friend of Rākshasa, S'akaṭadāsa by name.

CHA'N.—(*With a smile, to himself*). A Kāyastha is a matter of small concern (*i. e.* a negligible quantity). Yet it is not proper to neglect even an insignificant enemy. (*Aloud*). Well, now I wish to hear the third name.

SPY—The third man, the second heart as it were of the minister Rākshasa, is the chief of jewellers, Chandanadāsa by name, and an inhabitant of Pushpapura, in whose house Rākshasa left his family and escaped from the town.

CHA'N.—(*To himself*). Surely, he must be his best friend: for Rākshasa will not leave his family with persons unworthy of himself. (*Aloud*). Good man, how do you know that Rākshasa left his family in the house of Chandanadāsa ?

SPY—Sir, this seal-ring will acquaint your honour with every thing. (*With these words, he hands over the ring*).

CHA'N.—(*Looking at the ring, takes it and reads the name of RĀKSHASA; and then joyfully to himself*). I should rather say that Rākshasa himself has sought the love of my finger (*i. e.* has come into my possession). (*Aloud*). Good man, I wish to know in detail how you came by the ring.

SPY—May Your Honour hear. Being appointed by Your Honour to spy the actions of the citizens, I wandered about showing this Yamapata, which excites no suspicion when

I enter the house of a stranger. Thus, I entered the house of the jewel-merchant Chandanadâsâ. There I unfolded my *Yamapaṭa* and began to sing the songs.

CHA'N.—What next?

SPY—Then from one of the windows of the house a boy about five years old, with a lovely and pleasing form of body and with his eyes dilated through curiosity natural to childhood, began to come out. Then there arose from inside the very window a great confused noise—"Ah, he has gone out! Ah, he has gone out!"—proceeding from women, indicative of the feeling of fright. Then that boy while coming out was caught hold of after chiding with a soft creeper-like hand, by a lady who showed her face slightly at the region of the door. Then this signet-ring, made to suit the measure of the finger of a man slipped off from her hand, the fingers of which moved about in the hurry of restraining the boy and fell down at the threshold; (and thence) rebounding, it reached the vicinity of my feet, quite unnoticed by her, and became steady (remained motionless) like a noble-born girl remaining motionless in the act of salutation. I, too, seeing that it bore the inscription of the name of the minister Râkshasa brought it to Your Honour's feet. This is how the ring came into my possession.

CHA'N.—Good man, I have heard it. You may withdraw. Ere long you will get a reward worthy of your trouble.

SPY—As Your Honour commands. [*Exit.*

CHA'N.—S'ârîgarava! O S'ârîgarava!

PUPIL—(*Entering*). What are your commands?

CHA'N.—Boy, get me an inkstand and paper.

PUPIL—(*Does accordingly*).

CHA'N.—(*Taking the paper, to himself*). What shall I write here? For Râkshasa is to be won over by this document.

FEMALE DOORKEEPER—(*Entering*). - Victory to Your Excellency!

CHA'N.—(*With joy, to himself*). I accept the word of victory. (*Aloud*). S'oṇottarâ, what brings you here?

FEM. D.—Your Honour, His Majesty, the esteemed Chandragupta, having placed on his forehead his folded hands

resembling a lotus bud, begs to inform your honour—" I wish with Your Honour's permission to perform the obsequies of His Highness Parvates'vara, and to present to the Brāhmanas the ornaments formerly worn by him."

CHA'N.—(*With joy, to himself*). Well done, O Vṛshala ! You have sent this message as if after consulting my very heart. (*Aloud*). Say to him in my name—" Well done, my boy ! You are, indeed, well acquainted with the ways of the world. Do as you desire; but the excellent (*i. e.* precious) ornaments formerly worn by Parvates'vara ought to be given to *worthy* Brāhmanas. I myself, therefore, will send you Brāhmanas of tried merits."

FEM. D.—As Your Honour commands.

[*Exit.*

CHA'N.—S'ārṅgarava, say at my command to the three brothers, Vis'vávasu and others—" You should take as a gift the ornaments from Vṛshala and see me."

PUPIL—Your command will be obeyed.

[*Exit.*

CHA'N.—This (*i. e.* the subject of ornaments) shall form the latter part of the letter. What shall be the first? (*Musing*). Ah ! I have it. I have learnt from my spies that out of the followers of the Mlechchha prince (*i. e.* Malayaketu) five principal princes follow Rākshasa, on terms of the greatest friendship. They are—

Chitravarman, king of the Kulútas, the brave Simhanáda, lord of Malaya, Pushkaráksha of Káshmira, Sindhusheṇa, king of Sindh, who has eclipsed the glory of his enemies, and the Persian Emperor Megha, the fifth of the party, with a large force of cavalry,—I shall indelibly write down their names. Let Chitrugupta blot them out (if he can or, from his account book). .(20)

(*Thinking*). But no, I shall rather not write them. Let the first part be vague. (*Gesticulating writing*). S'ārṅgarava !

PUPIL—(*Entering*). Your commands, Preceptor.

CHA'N.—Child, the handwriting of a S'rotriya Brāhmaṇa (like myself), although written with care, must certainly be illegible. Tell, therefore, my command to Siddha'rthaka—Get a letter written in these words by S'akatadása, without the

one to some one else in person, and then come to me. You should not tell him that Châṇakya wants him to write."

PUPIL.—As you command.

[*Exit.*

CHA'N.—(*To himself*). Thank God, Malayaketu is subdued. (*Enter SIDDHA'RTHAKA, letter in hand*).

SID.—Victory to Your Honour. Sir, here is the letter written by S'akatadâsa.

CHA'N.—(*Taking it and looking at the writing*). Oh, how beautiful is the handwriting! (*Going over it silently*). Good man, seal it with this ring.

SID.—(*Doing so*). Here is the letter with the seal. What else is to be done?

CHA'N.—My good friend, I wish to employ you in a business which can be executed by a trustworthy person only.

SID.—(*With joy*). It is a favour, sir. Your Honour may tell me what this your slave is to do for you.

CHA'N.—In the first place, you go to the place of execution and make the executioners understand the sign, made with the angry contraction of the right eye; and when they, having understood the sign, run here and there under the pretext of fright, S'akatadâsa should be carried away (by you) from the place of execution and taken to Râkshasa. You may accept a reward from him (which he will offer you being pleased at your having saved the life of his friend. You should then serve Râkshasa himself for some time and when the enemies are near, you should execute the following business. (*Whispers into his ear—thus &c.*).

SID.—As Your Honour commands.

CHA'N.—S'ârṅgarava! S'ârṅgarava!

PUPIL.—(*Entering*). Your command, Preceptor!

CHA'N.—Say at my bidding to Kâlapâsika* and Daṇḍapâsika that Vṛshala gives the following order—"You should ignominiously drive out of the city the Jaina mendicant Jivasiddhi, who, being instigated by Râkshasa, killed Parvates'vara by means of the poison-maid, after proclaiming this very crime to the public."

* Two principal officers of justice.

PUPIL—So I will do. (*Offers to go*).

CHA'N.—Wait my boy, wait a little.—“And that other man, S'akatadāsa, a Kāyastha, who, at Rākshasa's instigation ever tries to plot against our life should also be impaled after the publication of this his guilt, and his household put into prison.”

PUPIL—I will execute your command. [*Exit.*

CHA'N.—(*Gesticulates anxiety; to himself*). Is it likely that this wicked Rākshasa can be taken?

SID.—Taken sir,—

CHA'N.—(*Joyfully to himself*). Bless me! Rākshasa is taken. (*Aloud*). Friend, what is this that is taken?

SID.—I have taken Your Honour's instructions. I will, therefore, go to accomplish my mission.

CHA'N.—(*Handing over the letter and the seal-ring*). You may go. May you obtain success in your business.

SID.—May it be so! [*Exit.*

PUPIL—(*Entering*). Preceptor, Kālapāsika and Daṇḍapāsika beg to request Your Honour that they will immediately execute the command of His Majesty Chandragupta.

CHA'N.—Good child, I wish now to see Chandanadāsa, the head-jeweller.

PUPIL—Well. (*Exit, and re-enter with CHANDANADA'SA*). This way, this way, sir.

CHAND.—(*To himself*). In the case of the ruthless Chāṇakya, a person, though innocent and but accidentally called, entertains fear; how much more should I, who have committed a crime? (21) I have, therefore, warned Dhanasena and others living in my house thus—Perhaps the vile Chāṇakya might search the house. Be careful, then, about the safety of (or to remove) the family of my master, Rākshasa. As to myself let any fate overtake me.

PUPIL,—This way, this way merchant.

CHAND.—Here I am coming. [*BOTH turn round.*

PUPIL—(*Approaching*). Sir, here is the merchant, Chandanadāsa.

CHAND.—Victory to Your Honour!

CHA'N.—(*Looks at him*). Merchant, you are welcome. Take this seat, please.

CHAND.—(*Bowing*). Does not Your Honour know that undeserved courtesy shown to a man grieves the heart even more than an (open) insult? I will, therefore, sit down here on the ground, which is proper for me.

CHA'N.—Oh, do not say so. So much respect is but due to you from persons like me. Pray, therefore, do take the seat.

CHAND.—(*To himself*). Oh, the wretch has set on foot (commenced) something. (*Aloud*). As Your Honour commands. (*Sits down*).

CHA'N.—Oh merchant Chandanadasa, are the emoluments of your honest mercantile transactions on the increase?

CHAND.—(*To himself*). This extreme courtesy raises suspicion. (*Aloud*). Yes, my business goes on uninterrupted by Your Honour's favour.

CHA'N.—Do not the faults of Chandragupta now make the subjects remember the virtues of former kings?

CHAND.—(*Stopping his ears*). God forbid! (On the contrary) the subjects are delighted all the more with the worthy Chandragupta as with the full moon rising in an autumnal evening.

CHA'N.—Oh merchant, if so, the kings expect some benefit (agreeable service) in return from their contented subjects.

CHAND.—Your Honour will be pleased to order what and how much is expected from this person.

CHA'N.—O merchant, this is the reign of Chandragupta and not of Nanda. For, the prospect of money alone pleased Nanda who was greedy of wealth. The good-will (well-being, lit. his being not forced to take harsh measures against) of you (his subjects) alone pleases Chandragupta.

CHAND.—(*Joyfully*). Your Honour, I am highly obliged to you.

CHA'N.—Oh merchant, you ought to have asked me how that good-will is manifested.

CHAND.—Your Honour should explain it.

CHA'N.—In a word, by their (the subjects) acting in a manner not hostile to the king.

CHAND.—Sir, what wretch is he, who is considered by Your Honour as hostile to the King?

CHA'N.—In the first place, you yourself.

CHAND.—(*Stopping his ears*). Heaven forbid such a thing! What kind of hostility can grass bear to fire?

CHA'N.—The hostility is of this nature, that you still keep in your house the family of the minister Rākshasa who acts inimically towards the King.

CHAND.—Sir, this is an untruth told to Your Honour by some one ignorant of facts.

CHA'N.—O merchant, do not be alarmed. It is usual with the servants of ex-kings when overtaken by fear, to leave their families in the houses of the citizens even against their will, and to go to other countries. But then, it is their concealment that constitutes a crime.

CHAND.—It is quite so (just as Your Honour says). The family of the minister Rākshasa was in my house at that time.

CHA'N.—First you said it was an untruth; now you say the family was &c. These are two contradictory assertions.

CHAND.—So far only have I been guilty of seeming dishonesty in words (and not in reality).

CHA'N.—In the reign of Chandragupta, there is no acceptance (toleration) of dishonesty. Deliver up the family of Rākshasa and clear yourself of dishonesty.

CHAND.—Sir, do not I say that there was *formerly* (but not now) the family of Rākshasa in my house.

CHA'N.—Where is it gone to now?

CHAND.—I don't know.

CHA'N.—(*Smiling*). How possibly can you not know it? O merchant, danger stands (immediately) over your head, while its remedy is far away.* Besides, as Vishnugupta

---

* After this the ed.s read—

CHAND.—(*To himself*).

Overhead is the deep thunder of clouds, the beloved is far away. What is this that has come to pass! On the Himālayas grow the herbs of supernatural efficacy, whereas the serpent is seated on the head.

eradicated Nanda—(*Gesticulating the feeling of modesty*). So, do not even suppose that the minister Rākshasa will extirpate Chandragupta. Just see—

Who can attempt to separate from king Chandragupta the sovereignty, like moonlight from the moon, (now) consolidated and delighting the whole world, which, unsteady as it often was, could not be made firm (even) at the time when Nanda lived, by good ministers such as Vakranāsa and others who were brave and skilled in politics. (22)

Moreover,

Who desires to snatch away &c. (S'lōka 8.)

CHAND.—His bragging has been made consistent with (justified by) the result.

(*A confused noise behind the scenes*).

CHA'N.—S'ārṅgarava, ascertain what noise it is.

PUPIL—As you command. (*Exit and re-enter*). Sir, it is the Jaina mendicant, Jivasiddhi, a traitor to the King, who is by the command of His Majesty Chandragupta being turned out of the city with disgrace.

CHA'N.—I am sorry for you, oh Kshapanaka. Or why, taste (reap) the fruit of being treacherous to the King. O merchant Chandanadāsa, the King thus inflicts a severe punishment upon traitors. Act up, therefore, to the salutary advice of a friend. Surrender the family of Rākshasa and enjoy the manifold royal favours for a long time.

CHAND.—The family of the minister, Rākshasa, is not in my house.

(*Renewed noise behind the curtains*).

CHA'N.—S'ārṅgarava, see what the matter is.

PUPIL—As you command. (*Exit and enter again*). Here is this another felon, the *Kāyastha* S'akatadāsa, being taken away for being impaled.

CHA'N.—Let him suffer the consequences of his own acts. Merchant, this king who is thus merciless in his punishment of traitors will not excuse your concealment of the family of Rākshasa. Save, therefore, your wife and life by delivering up the wife of another.

CHAND.—Sir, why do you seek to intimidate me? I would not have delivered up the family of the minister Râkshasa, even if it were in my house. What then, when it is not in my house?

CHA'N.—Chandanadâsa, is that your resolution?

CHAND.—Yes, that is my firm resolve.

CHA'N.—(*To himself*). Bravo, Chandanadâsa, you ought to be praised.

When the acquisition of money is easy by delivering up what belongs to another, who, but S'ibi, can, in this world, now do such a difficult thing? (23)

(*Aloud*). Chandanadâsa, is this your resolve?

CHAND.—Ay, it is.

CHA'N.—(*Wrathfully*). Oh villain, thou wicked merchant experience then the anger of the King.

CHAND.—I am prepared. Your Honour may do what befits your (high) office.

CHA'N.—S'ârîgarava, say at my bidding to Kâlapâsika and Daṇḍapâsika—Let this rascally merchant be pinioned immediately. Or, wait. Let Vijayapâla, the jail superintendent (or the keeper of the fort) be told to detain him in prison with his wife and sons, after having confiscated all the valuables in his house, till I shall have informed Vṛshala of the matter. Vṛshala himself will pass the sentence of death upon him.

PUPIL—As the Preceptor commands. Merchant, this way.

CHAND.—Here do I follow you, sir. (*To himself*). Fortunately I suffer ruin for the sake of a friend and not for any fault of mine common to man. [*Exit with PUPIL.*

CHA'N.—(*With delight*). I am glad, Râkshasa is now in my hand. For,

Just as this (merchant) sacrifices his life as if it were unwelcome to him when he (Râkshasa) is in calamity, so indeed, will life become a burden (lit. not dear) to him (Râkshasa) when this man is in peril. (24)

(*Noise behind the scenes*).

CHA'N.—S'ârûgarava! S'ârûgaraava!

PUPIL—(*Entering*). Your command, Preceptor?

CHA'N.—What noise is this?

PUPIL—(*Goes out, ascertains the cause and re-enter*). Sir, it is Siddhârthaka running away from the place of execution having carried with him S'akataâsa who was going to be killed.

CHA'N.—(*Aside*). Well done, Siddhârthaka, you have set yourself about your work. (*Aloud*). What, has he gone away by force? (*Angrily*). Child, tell Bhâgurâyana that he should immediately overtake him.

PUPIL—(*Having gone out and re-entering, in alarm*). Alas, sir, what a misfortune! Bhâgurâyana has also run away.

CHÂN.—(*Aside*). Let him go to accomplish his mission. (*Aloud, with feigned anger*). Child, say to Bhadrabhata, Purushadatta, Dingarata, Balagupta, Rajasena, Rohitaksba, and Vijayavarman that I command them to quickly pursue the villain Bhâgurâyana and arrest him.

PUPIL—I will execute your command, sir. (*Exit and re-enter with dejection*). Alas, what a calamity! Oh! the whole machinery is out of gear (*i. e.* the whole arrangement is unhinged or gone out of order). Those persons too, Bhadrabhata and others, were the first to go away this morning.

CHA'N.—(*To himself*). May their way be prosperous in all respects. (*Aloud*). Child, do not be dejected; for,

Those who have already gone, having formulated some scheme in their mind, are, indeed, gone; let those also who still remain, by all means try to go away, just as they like. Let only my intellect, which by itself is more than a hundred armies in the accomplishment of desired objects, and the greatness of whose prowess was seen in (*i. e.* proved by) the destruction of the Nandas, not forsake me. (25)

(*Rising*). Here shall I bring back the wicked Bhâgurâyana and others. (*Fixing his glance on something in the air*).

(*To himself*). Oh Rākshasa, of wicked resolve, where can you go now? Here shall I, ere long,

Capture you by (the force of) my intellect and make you apply yourself to work in the interest of Vṛshala, you who are acting alone at will, whose power to give (munificence) is brilliant (great) and who are laying out deep plots in your overbearing pride, just as one should catch by contrivance and break to labour a wild elephant who wanders all alone in full freedom, whose capacity to shed rut is great and who roams (in the woods) through the exuberant strength of youthful vigour. (26)

[*Exeunt Omnes.*

END OF ACT I.

ACT II.

(*Enter a SNAKE-CATCHER*).

SNAKE-CATCHER—Those who know the application of antidotes, (are conversant with the plans or policy to be followed in the administration of a kingdom), who draw the enchanted circle in the right way, (who prescribe the proper course of conduct for or properly mark out, *i. e.* hold in check, the circle of kings), and who are devoted to the observance of spells, (are versed in preserving state secrets), can deal with (manage) a serpent (a king to be cautiously approached like a serpent). (1)

(*Looking at the sky*). What do you say, sir? Do you ask me who I am? I am a serpent-catcher, Jirṇavisha by name. What say you? That you, too, wish to play with a serpent? Well, what is Your Honour's means of subsistence? What do you say? That you are a servant of the King? Then Your Honour does, indeed, play with a serpent. You want to know how? A snake-catcher who is not well acquainted with charms and medicinal herbs, one who mounts an intoxicated elephant without the knowledge of restraining it, and a servant of the King (an officer of state) invested with authority (and therefore) overbearing (lit. proud of

his success)—these three persons assuredly meet with ruin. Oh, he has vanished from my sight the moment he was seen. (*Again looking at the sky*). What does Your Honour say? You ask me as to what these baskets and boxes contain? They contain, sir, snakes, the means of obtaining my livelihood. What say you? That you wish to see them? Please Your Honour, this is not the proper place to exhibit them. If you have a curiosity, come with me. I will show them to you in this house. What does Your Honour say? That the house belongs to the minister Rākshasa, where people of your sort can have no access? Well then, Your Honour may take your departure. I, however, shall have access here, through the favour of my calling. How now? He too has gone away!

(*To himself, speaking in Sanskrit*).

Oh wonder! Seeing Chandragupta guided by the intellect of Châṇakya I consider the attempt of Rākshasa as futile; considering again (that) Malayaketu (is) aided by the counsel of Rākshasa, I look upon Chandragupta as almost deposed from his Supreme Power. For,

I consider the Royalty of king Maurya as stable, with her form held fast (lit. tied down) by the cord, in the form of the talent of Kauṭilya; but that very Royalty I look upon as being snatched away by Rākshasa with his hands, in the form of plans (*or*, expedients). (2)

So when there is this contest (rivalry) between these two able ministers, eminent for their talents, the sovereign power of the Nanda family is, as it were, in suspense.

The bewildered goddess of wealth is surely much tired by moving backwards and forwards through indecision between these two eminent ministers strongly opposed to each other in this case, like a female-elephant in a large forest between two wild elephants. (3)

I will therefore see minister Rākshasa. (*Turns about and waits*).

(*Then enter RĀKSHASA seated in an anxious mood, followed by a MAN i. e. an ATTENDANT.*)

RA'K.—(*Tearfully*). Alas, Oh, alas !

Now that the large family of the Nandas who, like the Vṛshnis, had vanquished their enemies by the employment of the qualities of prudence and valour, is destroyed by the merciless fate, I, who am watchful night and day, with a mind tossed by intense anxiety, am (as it were) practising painting (using my diplomatic skill) in the same way (as when the Nandas lived but) without a back-ground (a convass or wall to paint upon). (4)

Or rather,

It is not because I have forgotten my loyalty (to my old master), not because my heart is engrossed in the enjoyment of the objects of senses, not because I am afraid of the loss of my life, nor because I am desirous of self-glorification, that I have closely and carefully devoted my attention to politics, but because His Majesty (*i. e.* Nanda) though gone to heaven may be propitiated by the destruction of his enemies. (5)

(*Looking towards the sky, with tears in his eyes*). Oh venerable lotus-throned goddess, you are quite incapable of appreciating merits. For,

Tell me why you, having discarded His Majesty Nanda, though a source of delight have become attached to his enemy, the son of Maurya ? Why, O wanton one, did you not vanish for ever at that very time, like the line of ichor-water disappearing at the death of a scent-elephant ? (6)

Moreover, oh you base-horn one !

Are all sovereigns of illustrious descent on earth dead (lit. burnt up) that you, oh wicked one, should have chosen Maurya, of low extraction, for your lord ? Or rather, (why should I blame you ?) the mind of women, which by nature is as fickle as the edge of a *S'triśa* flower is averse (has no inclination) to the appreciation (discrimination) of the merits of men. (7)

And now, oh ill-bred one, I will, for that reason, defeat you in your object by destroying your very resting-place. (*Thinking*). I for myself did a right thing in keeping my family in the house of my best friend, Chandanadâsa, when I left the town. For, the energetic work of the adherents of

His Majesty residing in the city who are united in interest with us, will not be slackened, at the thought 'Rākshasa is not indifferent in the matter of the attack on the city of Kusumapura.' Śakatadāsa has been kept there with a large treasure in his possession for keeping well-pleased the persons engaged by us to administer poison and to do injury to the body of Chandragupta, and for communicating to us the secret doings of the enemy. And friends like Jivasiddhi and others have been employed to secure information about the enemy every moment, and to break up their confederacy. Why waste more words on this matter?

I shall pierce with the dart of intellect the vital parts of that very person, whom, His Majesty, fond of sons, having brought up, like a cub of a tiger, suddenly perished along with his family, if invisible Fate will not serve (him) as an armour. (8)

(*Then enter the CHAMBERLAIN*).

CHAM.—Old age, having eradicated passion from within me, just as the policy of Chānakya destroyed Nanda, has gradually firmly established the feeling of piety (Dharma) in me like Maurya in the city; and now avarice, having got an opportunity through service (accepted by me), is trying to put it down as it (Dharma) is growing, like Rākshasa who having found an opportunity (for his plans) by (accepting) service, is endeavouring to vanquish Chandragupta who is gaining in strength, but does not succeed. (9)

(*Turning round and walking forth*). This is the dwelling of the minister Rākshasa. I will enter. (*Entering and looking about*). Prosperity to you!

RA'K.—Venerable man, my respects to you. Priyainvadaka, bring a seat.

MAN—Here is a seat. Your Honour may sit down.

CHAM.—(*Sitting down*). Prince Malayaketu requests Your Excellency—My heart is grieved that Your Honour has left off personal decorations for a long time. Although the merits of your master (Nanda) cannot at once be forgotten, yet you will be pleased to honour my request (by accepting the ornaments). (*So saying and showing him the ornaments*).

Your Excellency will please put on these ornaments which have been sent by the Prince after having taken them off from his person.

RA'K.—Worthy Jājali, respectfully say to the Prince in my name—The merits of my lord have already been forgotten by me through my attachment to Your Highness' merits. However—

I will not wear the slightest decoration on these my limbs which are powerless and pitiable by being subjected to disgrace at the hands of the enemy, so long as, oh best of men, this golden throne of Your Highness has not been placed in the Sugānga palace after Your Highness has completely destroyed the circle of the enemies. (10)

CHAM.—While the minister (*i. e.* you) is the leader (*i. e.* is at the head of affairs) it is easy for the Prince to accomplish this. May, therefore, this first request of the Prince be granted.

RA'K.—Worthy sir, you too are one like the Prince, whose words cannot be transgressed. I, therefore, will act up to the command of the Prince.

CHAM.—(*Gesticulates putting on the ornaments*). Prosperity to Your Excellency. I take my departure.

RA'K.—Venerable man, my respects to you.

[*Exit. CHAMBERLAIN.*

RA'K.—Priyamvadaka, ascertain who waits at the door desirous of an audience with (*lit. seeing*) me.

MAN—As Your Honour commands. (*Turning round and observing the SNAKE-CATCHER*). Sir, who are you?

SNAKE-CATCHER.—Sir, I am a snake-catcher, Jirnavisha by name. I wish to give a performance with my snakes before the Minister.

MAN—Wait, till I inform the Minister. (*Going back to RA'KSHABA*). Minister, it is a snake-catcher (*lit. a man who earns his livelihood by snakes*) who wishes to exhibit snakes.

RA'K.—*Gesticulating a twitching of the left eye, to himself*). How, at the very beginning, there is the sight of serpents! (*Aloud*). Priyamvadaka, I have no curiosity to see snakes. Therefore satisfy him and let him go.

PRIY.—As Your Honour orders. (*Approaching*). Sir, the Minister shows you his favour by giving you this reward (lit. that which would have resulted from his having actually seen your exhibition); he has no mind, however, to see the serpents.

SNAKE-CATCHER—Good Sir, say to the Minister, that I am not only a professional snake-charmer, but also a versifier in Prākṛt. If, therefore, the Miaister does not wish to favour me with an audience, request him to read this letter.

PRIY.—(*Taking the letter and approaching RA'KSHASA*). Sir, he requests Your Honour, saying "I am not only a snake-catcher by profession but also a versifier in Prākṛt. If the Minister, therefore, does not grant me the favour of an audience he will at least read this letter."

RA'K.—(*Takes the letter and reads it*). That which the bee gives out after having, by its skill, completely drunk up *Kusumarasa* (honey of flowers; important news from *Kusumapura*) serves the purpose of others. (11)

(*Musing, to himself*). Ah, the verse purports to say that he is my spy and is acquainted with the state of affairs in *Kusumapura*. I forgot it on account of my mind being engrossed in my work, and of the large number of my spies. Now remembrance comes back to me. He is evidently *Virādhagupta*, disguised as a snake-charmer. (*Aloud*). *Priyaṃvadaka*, usher him in; he is a fine poet; I will hear from him good sayings.

PRIY.—As you command. (*Approaching the SNAKE-CATCHER*). Your Honour may come in.

SNAKE-CATCHER—(*Gesticulates that he goes in. Looking about, to himself, adopting Sanskrit*). This is minister *Rākshasa*. He,

Afraid of whose efforts the goddess of wealth, having her creeper-like left arm twined loosely round the neck of *Maurya*, with her face turned away and her right arm constantly falling down on her lap, though perforce placed on the shoulder, does not even now bring her right breast in contact with the bosom of *Maurya*, so as to have its nipple hardpressed in the act of close embrace. (12)

(*Aloud*). Victory to the Minister !

RA'K.—(*Looking at him*). Ah, Virâdha—(*Here he breaks off*). I say, what a beard he has got !

Priyamvadaka, I wish to have some pastime with the serpents. Let the servants, therefore, retire. You too attend to your duty.

PRY.—As you command. [*Exit with ATTENDANTS*].

RA'K.—Friend Virâdhagupta, take this seat.

VIRA'DH.—(*Gesticulates that he sits down*).

RA'K.—(*Closely marking him*). Alas ! that this should be the condition of a servant of His Majesty ! (*Weeps*).

VIR'ADH.—Away with this sorrow, Minister. Ere long Your Honour will restore us to our former position.

RA'K.—Friend, report the state of affairs in Kusumapura.

VIRA'DH.—Minister, the tale of Kusumapura is very long. Where shall I narrate it from ?

RA'K.—Friend, I wish to hear from the beginning the doings of the persons employed by us to give poison, after the formal entry of Chandragupta himself into the city.

VIRA'DH.—Here I begin. The city of Kusumapura was blockaded on all sides by the forces belonging to Chandragupta and Parvatesvara, composed of the S'akas, Yavanas, Kirâtas, Kâambojas, Pârasikas, Bâlhikas and others guided by the directions of Châṇakya, and resembling the oceans with their water in wild commotion (lit. running high) at the time of the world's final destruction.

RA'K.—(*Drawing his sword in great haste*). Ah, who dares blockade Kusumapura while I am living ? Pravîraka ! Pravîraka ! Quickly now—

Let archers move rapidly round the rampart ; let elephants able to break through the lines of the elephants of the enemy stand (be posted) at the gates ; and let those united in mind with me who are ambitious of glory, and who, regardless of (lit. dismissing) the fear of death, are bent upon attacking the weak force of the enemy, march out with me. (13)

VIRA'DH.—Your Honour should spare this agitation. It is the past that is being described by me.

RA'K.—(*Sighing*). Alas, it is a past event! I, however, imagined that it was the same time now. (*Dropping down the sword*). Oh King Nanda, I call to my mind your excessive graciousness towards Rākshasa. For, you at the time of battle seemed to think in your affection (for me) that there were a thousand Rākshasas living in the city when you despatched to me order after order, thus:—Where this line of elephants, dark-blue like (a mass of) clouds, moves, there let Rākshasa go; let this troop of cavalry bounding like heaving waves be warded off by Rākshasa; let Rākshasa destroy the body of infantry; and the like. (14)

What further?

VIRA'DH.—Thereupon, when His Majesty Sarvārthasidhi, seeing Kusumapura besieged on all sides and not bearing to see the great hardships of a siege entailed on the citizens for a long time, came to an underground passage and out of regard for the subjects oven in such a state left the city to retire to a penance-grove; when deprived of their king, your forces, slackened their efforts; when your partisans residing in the city were found out to be so by their daring acts, such as their obstruction to the proclamation of (Chandragupta's) victory; when you, too, escaped by the subterranean passage for the restoration of the sovereignty of the Nandas; and when poor Parvataka was killed by the poison-maid employed by you for the destruction of Chandragupta.—

RA'K.—Friend, see the wonder of it.

The efficacious poison-maid, destined to kill one man, whom I had reserved for the destruction of Chandragupta, came in contact with king Parvataka, and to the great good luck of Vishṅugupta, killed him whose very death was sought by him (*i. e.* Vishṅugupta), just as the powerful missile, the oneman-slayer, which was kept in reserve by Karṇa in order to kill Arjuna, smote, to the great interest of Vishṅu (Kṛshṇa), the son of Hidimbâ, whom he (Kṛshṇa) wished to make its victim. (15)

VIRA'DH.—Minister, it was the wanton pastime of fate. What could be done?

RA'K.—Well, proceed with your story.

VIRA'DH.—Then, after prince Malayaketu, frightened at the murder of his father, had fled, and Vairochaka, the brother of Parvatika, had been taken into confidence, the entry of Chandragupta into the palace of the Nandas was publicly announced, when the cursed Chânakya called together all the carpenters resident in Kusumapura and addressed them thus—“According to the directions of the astrologers the entry of Chandragupta into the abode of the Nandas will take place at midnight. You will, therefore, decorate the royal palace commencing with the (main) eastern entrance.” Then the carpenters said—“Sir, the front gate of the royal palace has already been embellished with special decorations, such as the construction of golden arches, by the carpenter Dâruvarman who had learnt that His Majesty Chandragupta would make his entry into the palace of the Nandas. We shall, therefore, make the decorations in the interior.” Then the fellow Chânakya, hearing that the carpenter Dâruvarman had, without being ordered, decorated the gate of the palace, bestowed, as if pleased a long eulogy on the foresight of Dâruvarman and said—“O Dâruvarman, before long you will receive a fitting reward for this your foresight.”

RA'K.—(*With agitation*). Whence can there be satisfaction in the case of that fellow, Chânakya! I think the labour of Dâruvarman must have been fruitless or even it must have led to an undesirable end; for, by his not waiting till he received the order, be it through foolishness or through the excess of devotion to the King, a strong suspicion must have been aroused in the mind of the devil, Chânakya. What next?

VIRA'DH.—Then that cursed fellow, Chânakya having made the artisans and the citizens understand that the entry of Chandragupta would take place at midnight owing to a favourable juncture of stars, seated Vairochaka, the brother of Parvateshvara, at that very time, on the same throne with Chandragupta and divided between them the sovereignty of the world.

RA'K.—What? Was half the portion of the kingdom that

had already been promised, given away to Vairochaka, brother of Parvateśvara ?

VIRA'DH.—Yes, it was.

RA'K.—(*To himself*). The extremely shrewd (or wily) Chânakya must have assuredly thought of some secret way of doing away with the poor man, and given rise to this report among the public in order to wipe away the ill-repute (scandal) caused by the murder of Parvateśvara. (*Aloud*). And after that ?

VIRA'DH.—Then, the entry of Chandragupta having been already proclaimed as taking place at night, Vairochaka was made to go through the semblance of coronation ceremony ; and when the same Vairochaka, whose body was covered with an armour-like robe formed of variegated texture of bright pearls and gems woven cross-wise, whose head looked all the more graceful on account of the close fitting diadem richly set with jewels, on whose broad bosom glittered garlands of fragrant flowers placed crosswise, and whose form (being thus hid) could not have been recognised even by those who knew him most, had mounted, at the command of the vile Chânakya, the female elephant, Chandralekhâ, whom Chandragupta used to ride, and, followed by the princes, the (habitual) attendants of Chandragupta, was entering the palace of Nanda, the carpenter Dâruvarman, as directed by you, kept his mechanical gateway ready to drop down on him, believing him to be Chandragupta. In the meantime the attendant princes of Chandragupta reined in their steeds and remained outside, when Varvaraka, Chandragupta's driver, also employed by Your Honour, caught hold of a hollow gold stick suspended by a gold chain with his hand with the intention of drawing out the poniard that was concealed in it.

RA'K.—The efforts of both were alike misdirected.

VIRA'DH.—Then the she-elephant anticipating a stroke on the hips took to a different gait with very quick steps. Then the arch which was let fall according to a calculation based on her previous speed, but which fell wide of the mark, smashed poor Varvaraka with the drawn poniard clenched in his hand, ere he reached Vairochaka, whom he had taken

for Chandragupta. Anticipating his own execution on account of his having let fall the arch, Dâruvarman, who had already got upon the top of a lofty archway, drew out the iron bolt (or pivot) by which the machinery could be moved, and killed poor Vairochaka seated as he was on the female elephant.

RA'K.—Alas! Two undesirable things (misfortunes) have happened. Chandragupta is left unharmed, while Vairochaka and Varvaraka are killed by fate! Now, how fared the carpenter Dâruvarman?

VIRA'DH.—He was stoned to death by the footmen themselves who marched before Vairochaka.

RA'K.—(*With tears in his eyes*). Alas, we are bereaved of our affectionate friend Dâruvarman. Now, what has the physician, Abhayadatta, living there, done?

VIRA'DH.—He did every thing.

RA'K.—(*Joyfully*). What? Is the wicked Chandragupta killed?

VIRA'DH.—No, Minister; he was not killed, as fate would have it.

RA'K.—(*In dismay*). How could you say then that he did every thing.

VIRA'DH.—Minister, he had prepared a medicine mixed with powder of magical virtue for Chandragupta; but the villainous Châpakya, happening to examine it, observed a change of colour in a gold plate, and said to Chandragupta—Vîshala, this medicine is poisoned, you should not drink it.

RA'K.—He is a wily fellow indeed. What of the physician?

VIRA'DH.—He was compelled to drink the same medicine and died.

RA'K.—Alas! A great treasure of knowledge is lost! And what became of Praviraka, who had charge of (the King's) bed chamber?

VIRA'DH.—He shared the fate of others.

RA'K.—(*In alarm*). How do you mean?

VIRA'DH.—That fool having obtained the large treasure

given by you began to enjoy pleasures with great extravagance and when questioned as to how he came by so much wealth, he made many contradictory statements, whereupon that rogue Chânakya ordered him to be killed in a fearful (lit. strange) way.

RA'K.—(*Sorrowfully*). How, here too, we have been disappointed by fate! And what news you bring of Bibhatsaka and others who were charged by us to slay Chandragupta when lying down on his bed, and who lay in wait having already occupied a recess in the wall of the royal palace?

VIRA'DH.—Minister, it is a very heart-rending tale.

RA'K.—(*With uneasiness*). How? A very heart-rending tale! I hope that villain Chânakya did not find them out when concealed there.

VIRA'DH.—Minister, he did. That wicked soul, the cursed Chânakya, entered the bed-chamber before Chandragupta's entry, when, the very moment, casting a searching look about, he noticed a line of ants with particles of food in their mouths issuing from some crevice in the wall, whence concluding that there were men (assassins) hidden in the interior of the house, he ordered the bed-chamber to be set on fire. As it was burning, all those, Bibhatsaka and others, with their eyes obstructed by smoke, could not find the outlet through which they had previously arranged to make their exits, and being enveloped in flames perished.

RA'K.—(*Fearfully*). Alas! What a sad end, oh! Friend, behold the tide of the good luck of the wicked Chandragupta, of cursed name. For,

The mail with a poisoned body whom I secretly employed to bring about his death, fortunately for him killed that very Parvataka who was to claim half of his kingdom. Those persons who were employed to use weapons and poisons (against him) were made to suffer death by those very means. Mark, how my schemes yield a rich harvest of blessings to Chandragupta himself. (16)

VIRA'DH.—Minister, still what is undertaken must not be given up. See,

Mean (low-spirited) men set not to work from fear of obstacles: ordinary men begin, but desist, when confronted with difficulties; but men of exalted qualities (best energy) although again and again assailed by difficulties, do not give up what is once undertaken. (17)

Moreover,

Is it because S'esha does not feel the pain caused by the load of the earth on his body that he does not throw it off? Or does not the Sun feel fatigued that he does not sit down motionless? (Not so). But a praiseworthy man is ashamed to lay aside, like a mean-hearted person, what he has once undertaken. To carry their undertakings to their end—this is, indeed, the family-vow of the good. (18)

RA'K.—Friend, you actually see that we are not giving up what we have undertaken. What further?

VIRA'DH.—The cursed Châpakya who thenceforth grew a thousand times more careful about the life of Chandragupta arrested your friends in the city after learning, on enquiry, that such attempts originated from them.

RA'K.—(*With uneasiness*). Oh, tell me who were arrested.

VIRA'DH.—In the first place the Jaina mendicant, Jivasi-ddhi, was banished the city with ignominy.

RA'K.—(*Aside*). So far it is bearable. Loss of place will not pain one who has no earthly connections. (*Aloud*). Friend, on what charge was he expelled?

VIRA'DH.—On the charge that he killed Parvatêśvara with the poison-maid employed by you.

RA'K.—(*To himself*). Cleverly done! O Kautilya, it was a nice stroke of policy on your part!

Removing the ill-repute from yourself, you have cast it upon us, while at the same time the person who would have claimed half the kingdom is done away with. Thus a single seed of your policy (state-craft) bears multifarious fruit. (19)

(*Aloud*). Who else?

VIRA'DH.—Then he ordered S'akatadâsa to be impaled after having it proclaimed throughout the city that Dâruvarman and others were instigated by him to plot against the life of Chandragupta.

RA'K.—(*With tears*). Ah friend S'akatadāsa, such an end was quite undeserved by you; or, you who perished for your master, must not be mourned for. But accursed is the life of me who wish to live even after the race of Nanda is destroyed.

VIRA'DH.—(*But*) Minister, you are working purely in the interest of your master.

RA'K.—Friend,

I, * ungrateful that I am, have not followed His Majesty (*i. e.* have not gone to the other world), having in view this very object (*viz.* the interest of my master) and not through the desire to live (*i. e.* not because I care any thing for life). (20)

Proceed, I am prepared to hear of the misfortunes of other friends also.

VIRA'DH.—On hearing of these occurrences, Chandanadāsa had your family removed.

RA'K.—Friend, he did wrong in thus going against that cruel fellow, Chāṇakya.

VIRA'DH.—But, Minister, it would have been worse to betray a friend.

RA'K.—What followed?

VIRA'DH.—When he did not surrender your wife, although requested to do so, the wretched Chāṇakya flew into rage.

RA'K.—(*In alarm*). Surely he did not order his execution?

VIRA'DH.—No, he sequestered his property, and sent him to prison with his wife and son.

RA'K.—How do you say then with satisfaction that he had the wife of Rākshasa removed? You had rather said that Rākshasa himself, with wife and son, was put into irons.

A SERVANT—(*Entering*). Victory to the Minister! S'akatadāsa is waiting at the door.

RA'K.—Good man, is it true?

* If the reading in the foot-note be adopted the meaning I who am ungrateful do not follow my lord.....putting forth this excuse and not the love of life. *Vir.*—It is not so—

You who are grateful follow not our royal master.....having this very object (the cause of our master) in view &c.

SERVANT—Can I report a falsehood to the Minister?

RA'K.—Friend, Virādhagupta, how is this?

VIRA'DH.—Minister, it may be so. Destiny protects one on whom fortune smiles.

RA'K.—Priyānvadaka, why do you tarry now? Quickly usher him in.

SERVANT—As you order. [*Exit.*

(*Enter S'AKANADA'SA followed by SIDDHA'RTHAKA*).

S'AK.—(*To himself*).

That my heart, having seen the impaling stake firmly planted in the ground, like Maurya firmly established on the earth, as also the garland tied round the head which destroys one's consciousness, like the sovereignty of Maurya which pains (violently shakes) consciousness, and having heard the sounds of the trumpets of execution sounding as terrific and dismal as at the time of the dethronement of the lord, did not break down, was, meseems, because it was hardened by previous strokes. (21)

(*Going near and seeing RA'KĀSHASA; with joy*).

This is minister Rākshasa; he who, with his devotion (to Nanda) unimpaired though Nanda himself has disappeared and bearing up the cause of his master, stands on earth like the highest standard (*i. e.* noblest pattern) of those who are loyal to their masters. (22)

(*Approaching*). Victory to the Minister!

RA'K.—(*Seeing him, rejoicingly*). Friend, S'akatadāsa, it is by good luck that I see you, though fallen into the clutches of Kauṭilya. Do you, therefore, embrace me.

RA'K.—(*After a long embrace*). Take this seat, please.

S'AK.—(*Gesticulates that he sits down*).

RA'K.—Friend, S'akatadāsa—To whom am I beholden for this delight of the heart (*i. e.* this delightful event)?

S'AK.—(*Pointing to SIDDHA'RTHAKA*). This dear friend, Siddhārthaka, put the executioners to flight and bore me hither.

RA'K.—(*Joyfully*). Good friend, Siddhārthaka, what can be an adequate return for this favour? But take these. (*He takes off the ornaments from his body and gives them to SIDDHA'RTHAKA*).

SIDDH.—(*Takes them, and falls at his feet; to himself*). Such, indeed, is the advice of (instructions given me by) my master. I will act accordingly. (*Aloud*). Minister, as I come to this place for the first time, I have no acquaintance here to whom I can entrust this favour of Your Excellency and be free from care (on that score). I should, therefore like to deposit the ornaments after having sealed them with this seal-ring in your treasury. I will take them away when there is an occasion for them.

RA'K.—Friend, what harm is there in that? S'akataḍāsa do so.

S'AK.—As the Minister commands. (*Looking at the seal-ring; aside*). Minister, the ring has your name inscribed upon it.

RA'K.—(*Looking at it, to himself*). To be sure, this was taken from me by my wife, when I left the city, as a souvenir (lit. the means of beguiling the time of separation) How could it then come into his hands? (*Aloud*). Friend, Siddhārthaka, how did you come by this ring?

SIDDH.—There is in Kusumapura a jeweller, Chandanadāsa by name. I found this ring fallen near the door of his house.

RA'K.—That is right.

SIDDH.—Minister, what is right in this?

RA'K.—Friend, that such a thing should be found fallen somewhere in the houses of very rich men.

S'AK.—Friend Siddhārthaka, the ring bears upon it the stamp of the Minister's name. Give it to him. The Minister will reward you with money exceeding its value.

SIDDH.—I esteem it a favour that the Minister accepts the ring. (*He hands over the ring*).

RA'K.—Friend, S'akataḍāsa, you are to use this ring in discharging your office.

S'AK.—As the Minister commands.

SIDDH.—Minister, I have a request to make.

RA'K.—Speak out unreservedly.

SIDDH.—The Minister knows full well, that when any one has given offence to the wretch Chāṇakya, entry into Pātali-putra is prohibited to him. I wish, therefore, to remain in Your Honour's service.

RA'K.—Friend, we are pleased at this. It was our ignorance of your intention that prevented us from making this request to you ourselves. Do so then.

SIDDH.—(*Joyfully*). I feel beholden to Your Honour.

RA'K.—S'akataḍāsa, see that Sildhârthaka takes rest.

S'AK.—As you command. [*Exit with SIDDHARTHAKA.*

RA'K.—Friend Virâdhagupta, go on with the remainder of your tale. Do the subjects of Chandragupta lend a favourable ear to our overtures?

VIRA'DH.—Minister, they do. They are already acting in pursuance of them as certain things are being revealed.

RA'K.—Friend, what are the things that are being revealed there?

VIRA'DH.—This is what has come to light there, Minister, that Chandragupta has got angry with Chânakya ever since Malayaketu's escape. Chânakya, of course, in his extreme arrogance, does not bear this, and pains the heart of Chandragupta with various acts of disobedience. Such is my experience too.

RA'K.—(*Delightfully*). Friend Virâdhagupta, go again to Kusumapura in this very disguise of a snake-charmer. There lives a dear friend of mine, Stanakalaśa by name, disguised as a bard. Tell him in my name that as Chânakya will be committing acts of disobedience he should praise Chandragupta with stanzas calculated to inflame his spirit (*i. e.* excite his jealousy); and that whatever business he will have to transact, he should send me word, under the profoundest secrecy, through Karabhaka.

VIRA'DH.—As the Minister commands. [*Exit.*

SERVANT—(*Entering*). Minister, Sakataḍāsa informs you that these three ornaments of a set are offered for sale, and that you should examine them yourself.

RA'K.—(*Looking at them*). Oh, these are very precious ornaments. Friend, tell S'akataḍāsa in my name that he should satisfy the seller and buy them.

SERVANT—As you command. [*Exit.*

RA'K.—I too will immediately send Karabhaka to Kusumapura. (*Rising*). Would there be a split between Chan-

dragupta and the vile Chânakya? Or why? I consider my desire as already fulfilled. For,

Maurya, ruling over (lit. commanding) all the kings of the earth, has become imperious. Chânakya too is full of self-sufficiency at the thought that Maurya became king through his support. The feeling of satisfaction itself, having thus found an opportunity, will certainly alienate them from their friendship—th· one happy by his acquisition of the kingdom, the other by his having successfully crossed the ocean of his vow. (23) [*Exeunt Omnes.*

END OF ACT II.

ACT III.

(*Enter the CHAMBERLAIN.*)

CHAM.—(*Dejectedly.*)

The operations of perceiving sensuous objects have been impaired (or suspended) with regard even to those very organs of sense, the eye and others, by means of which thou hadst derived thy being (or gained thy object), by having perceived the objects of sense such as form and others; the organs of action which were (formerly) obedient to thee, have perforce given up their energy (active vigour): thus, O Desire, old age has planted its foot on thy very head; in vain dost thou pine now. (1)

(*Turning round and looking into the air.*) . Oh you officials of the Sugânga palace, His Majesty Chandragupta, of blessed name, commands you thus—“I wish to enjoy a sight of Kusumapura, now the more delightful on account of the commencement of the Kaumudi festival. You should therefore decorate, for our reception, the upper terraces of *Sugânga.*” (*Again looking into the air.*) . What do you say? Do you say “Sir, does not His Majesty know that the festival has been forbidden?” Ah, fie upon you, ill-fated beings! Why should you allude to a subject which will bring about your instantaneous death? Quickly now,

Let beautiful (lit. the beauty of) bright *Châmaras* that

rival in splendour the streaming rays of the full moon embrace (hang round) the pillars, fragrant by being fumigated with incense, and having garlands fastened round them; let also a sprinkling with sandal-water mixed with flowers quickly favour (refresh) the earth that has long been as it were drooping under the weight of the lion-embled throne. (2)

What do you say? 'That you are readily obeying the order of the King?' Make haste, friends. His Majesty Chandragupta is at the gates. He,

Who being strong-minded, has resolved to bear up, even in his prime youth, that very yoke of (responsibility of governing) the earth, which, though heavy, was for a long time borne by his sire, like a trained bull (experienced and able), who did not step amiss even on rough paths (trying situations) on account of his firm limbs (trusty assistants); he stumbles on account of his youthfulness (*i. e.* inexperience) but bears it lightly (lit. without feeling pain). (3)

(*Behind the Scenes*).

This way, this way, Your Majesty.

(*Then enter the KING and a FEMALE DOOR-KEEPER*).

KING—(*To himself*). Sovereignty is, indeed, a source of great uneasiness to a king, who is intent on conforming to the duties of sovereigns (conscientiously doing his duty as a sovereign). For,

If a king (the protector of the people) devotes himself to the interests of others he has to neglect his own interest (lit. his application to his interest abandons him); and a king who abandons personal interest is not the lord of the earth in the real sense of the term. If moreover, he values more others' interests than his own, then alas, he is dependent (a servant of others); and when a man is dependent, how can he know (enjoy) the flavour of pleasures? (4)

Besides, the goddess of wealth is difficult to be propitiated even by kings possessed of the characteristic excellences of kings (or by self-controlled kings). For,

She shrinks from one who is austere; abides not with one who is meek from fear of insult; hates a fool, but bears no

love to the most learned either; she feels exceedingly shy of the brave; but scoffs at those who are always timid: the goddess of wealth is very difficult to please like a harlot, who has gained ascendancy (over her lover). (5)

Moreover, it is the advice of my revered preceptor that I should pick a sham quarrel with him and manage matters independently for some time. I accepted it with great difficulty as if it were a sin; or rather, with my mind properly guided by His Honour, I am always independent. For,

In this world a pupil, acting in the right way, experiences no check (from his preceptor); when, however, he strays from the proper path through infatuation, the preceptor becomes a goad to him; hence *good* men who delight in acting according to instruction are ever free from restraint; we for our part are averse to any independence beyond this. (6)

--(*Aloud*). Venerable Vaihinari, lead the way to Sugânga.

CHAMB.—This way, Sire, this way. (*He gesticulates that he walks on*). This is the palace Sugânga. Ascend gently, my lord.

KING—(*Gesticulates ascent, and looks at the quarters*). Oh the extreme loveliness of the directions whose beauty is enhanced by the autumnal season! For,

Gradually shrinking up, having the strips of white clouds for sandbanks, crowded all round with swarms of sweetly gabbling swans, and thick-set at night with asterisms of various forms like so many full-blown lotus flowers, the extensive ten directions flow down from the sky like ten long rivers (flowing in consequence of the rainy season &c.) (7)

Moreover,

Leading back the turbulent waters to their proper basins, making the paddy-stalks bend low being laden with a wealth of grain and depriving the peacocks of their excessive lust as of virulent poison, Autumn seems to have imparted a proper training to the whole world. (8)

Also,

Like a female messenger adept in love-matters, the Autumnal Season, having with great difficulty brought Gaṅgâ

who was so much offended (had become turbid in the rainy season) with her husband for his having (professed love to) many wives, to the proper path as she grew leaner and leaner (shrank within its bed), leads her in a completely pleased (serene) mood to the lord of rivers (the sea). (9)

(*Taking a view of the region around*). Ah, how is it that the Kaumudi festival has not yet been commenced in Kusumapura? Venerable Vaihinari, has not the Kaumudi festival been proclaimed in Kusumapura at our command?

CHAMB.—Ay, my lord.

KING—Why then, have not the citizens obeyed our command?

CHAMB.—(*Stopping his ears*). God forbid, God forbid ! Your Majesty's order has never been disobeyed in the world. How can it be disobeyed by the citizens?

KING—How is it then that the festivities have not been commenced in Kusumapura?

Courtesans accompanied by gay beaux skilled in free and clever talk do not grace the streets with their gaits slow on account of the weight of their plump hips; nor do the leading (or, rich) citizens vying with one another in the display of the wealth of their houses and being free from misgivings partake, along with their consorts, in the desired festivity falling on the full-moon day. (10)

CHAMB.—It is just this—

KING—What is that?

CHAMB.—My lord, this—

KING—Speak clearly.

CHAMB.—The Kaumudi festival has been prohibited.

KING—(*Angrily*). By whom?

CHAMB.—My lord, beyond this I am not able to say.

KING—I hope the venerable Châna ya has not deprived the spectators of an exceedingly lovely sight.

CHAMB.—Sire, who else that loves life can transgress the command of Your Majesty.

KING—S'onottarâ, I wish to sit down.

FEM. DOOR-KEEPER.—Sire, here is the seat of state.

KING—(*Sitting down.*) Venerable Vaihinari, I wish to see the venerable Châṇakya.

CHAMB.—As my lord commands. [*Exit.*

(*Then enter CHA'NAKYA seated in his house in an angry and contemplative mood.*)

CHAN.—How now! Does the wicked Rākshasa keep up rivalry with me?

“As Kauṭilya, on leaving the town after being insulted, like an (injured) snake, destroyed the Nandas and raised Vṛshala, son of Murā (or maurya) to the throne, so shall I wrench the sovereignty from the moon-like Maurya—” Thus resolved he is attempting to surpass the excellence of my own genius. (11)

(*Fixing his glance on vacancy.*) Rākshasa, Rākhasa, desist from this vain pursuit.

It is not Nanda who was conceited and whose affairs of state were managed by bad ministers; it is Chandragupta (with whom you have to deal). Nor are you Châṇakya; enmity to the principal person is the only point of resemblance in your imitation of myself. (12)

(*Musing.*) Or rather, I need not much worry my mind in this matter. For,

That son of Parvataka, as I well know, has been circumvented by my servants who have gained his confidence; my spies, Siddhārthaka and others, are intent on executing the mission entrusted to them. Now by my cunning causing a (sham quarrel) with the moonlike Maurya, I shall, in no time, separate Rākshasa who is plotting against me and who, according to his own idea (estimation) is a master of the art of creating discord, from the enemy. (13)

CHAMB.—(*Entering.*) Hard indeed is service!

In the first place a servant has to be afraid of the king, then of his minister, then of his favourite and also of other voluptuous persons who dwell in his palace having gained his favour. It is but right that the wise regard the service, which degrades a man, of one who from penury plods for bread by his entreating looks and the concealment of his feelings, as a dog's life. (14)

(*He walks and looks forward*). This is the house of the venerable Chânakya ; I will enter. (*He enters and take a survey of the house*). Oh ! the pomp of the minister of a universal sovereign ! This it is—

Here is a piece of stone for breaking cow-dung-cakes ; here is a stack of the holy grass brought by his young disciples ; and the house too, with its dilapidated walls appears to have the skirts of its roof bent down by the holy sticks exposed for drying. (15)

It is but right, therefore, that Chandragupta should be (simply) Vṛshala to him. For,

That persons who (else always) speak the truth indulge in words through helplessness and praise a king for qualities which he does not even possess, till their tongues are wearied—all that, indeed, is the might (result) of Desire. Otherwise to those who are free from Desire, a king is an object of disregard (little importance) like grass. (16)

(*Looking forward, with awe*). Ah, here is his honour Chânakya,

Who occupying the world and bringing about, at one and the same time the rise and fall of the kings, Maurya and Nanda by his splendour surpasses the splendour of the thousand-rayed Sun which causes heat and cold in alternate succession and which does not pervade all space ! (17)

(*Falling on his knees*). Victory to Your Honour !

CHA'N.—Vaihinari, what brings you here ?

CHAMB.—Sir, His Majesty Chandragupta, of blessed name, the couple of whose lotus-like feet is purpled by the rays of the pieces of rubies on the series of the diadems of kings, shaken in the act of their hurried salutation, respectfully bows to your honour and says—“ I wish to see Your Honour without causing any interruption in your (other) duties (i. e. at your leisure). ”

CHA'N.—Vṛshala wants to see me ? Vaihinari, the prohibition of the Kaumudi festival made by me has not reached the ears of Vṛshala, I hope ?

CHAMB.—It has, sir.

CHA'N.—(*Wrathfully*). Ah, who told him that?

CHAMB.—(*In alarm*). Please, Your Honour, His Majesty himself, when he went to the Sugânga palace, saw that the festival was not commenced in the town.

CHA'N.—Ah, I understand it. So you secretly exasperated Vṛshala and provoked his anger. What else?

CHAMB.—(*Shows fear and hangs down his head in silence*).

CHA'N.—Oh the feeling of hatred entertained by the servants of the king towards Châpakya! Where is Vṛshala now?

CHAMB.—(*Showing fear*). Sir, His Majesty who was in the Sugânga palace sent me to Your Honour's feet.

CHA'N.—(*Rising*). Lead the way to Sugânga.

CHAMB.—This way Your Honour. (*BOTH walk on*).

CHAMB.—This is the palace Sugânga. Your Honour may gently ascend.

CHA'N.—(*Ascends and looks forward*). Oh, Vṛshala is seated on the throne. Very good, very good.

The throne wrested from the Nandas, who treated with scorn even Kubera (who were exceedingly wealthy), has been occupied by Vṛshala, the foremost among sovereigns and it has thus been united with a worthy king. These good occurrences (brought about by me) produce supreme satisfaction in me. (18)

(*He approaches VṚSHALA*). Victory to you, Vṛshala.

KING.—(*Rising from his seat*). Venerable sir, Chandragupta bows to you. (*Falls at his feet*).

CHA'N.—(*Taking him by the hand*). Rise child.

May kings coming again and again from the lord of mountains cooled by the showers of spray of the celestial river (Ganges) playing about among its rocks, as well as from the farthest extremity of the shores of the southern ocean brilliant with gems flashing with divers colours, bow to your feet in awe and ever make the interstices of the toes of your feet filled with the rays of their crestjewels. (19)

KING.—All this I find realized through the favour of

Your Honour. Your Honour may sit down. (*Both sit down according to rank*).

CHA'N.—Vṛshala, why did you summon me?

KING.—To bless myself with Your Honour's sight.

CHA'N.—(*With a smile*). No more compliments, please. Kings do not send for their officers without purpose.

KING—Sir, what good has your honour in view in forbidding the Kumudi festival.

CHA'N.—(*With a smile*). You have then summoned me to administer me a reproof.

KING—God forbid, God forbid. No, not at all; only to make a respectful representation.

CHA'N.—If so, then the uncontrolled tastes of those who are to be respectfully treated ought by no means to be checked by a pupil.

KING—It is so; there is no doubt. But Your Honour never does a thing without having some object in view. So there is scope for my question.

CHA'N.—Vṛshala, you have well comprehended the fact that Chānakya never does a thing without some aim.

KING—For this very reason, sir, the desire to know (lit. to hear your motive in prohibiting the festival) makes me speak (*i. e.* put you the question).

CHA'N.—Vṛshala, listen. In connection with this topic writers on politics mention three forms of administration:—(1) That dependent (entirely) on the king, (2) that dependent (entirely) on the minister, (3) and that dependent upon both. Now what have you, who are entirely dependent upon your minister, to do with inquiring into the reasons of a thing? Since I who am the responsible officer will alone act in this matter.

KING—(*Turns away his face in anger*).

(*Behind the scenes—TWO BARDS*).

FIRST BARD—Whitening the sky with its ashen hue (with its ashes—in the case of *देवी नग*) that surpasses the brightness of Kās'a flowers, counteracting the impression of the elephant-hide-like space dark with clouds (of the

elephant-hide dark like a cloud) by means of the streaming rays of the moon, bearing the bright moon-light like a white garland of skulls (bearing the white moon-light-like garland of skulls) and displaying its swans like beauteous smiles (with its smiles like swans) may the Autumnal Season, thus unusually accoutred, like the body of S'iva, remove your trouble! (20)

Moreover,

May the half-closed eyes of Vishnu when about to leave his broad serpent-bed having the group of hoods for its pillow grant you protection for ever!—the eyes which look slantingly on account of their recent opening, which are turned away for an instant from the beaming lustre of the jewel-lamps, which are (yet) tardy in performing their function, in which particles of water have been produced on account of yawning accompanied with the movements of the limbs, and which are reddish at the corners from break of sleep. (21)

SECOND BARD—O you best of kings, eminent universal sovereigns like you, who are made by the Creator the receptacles of supreme valour, who, by their peculiar might, subdue kings having a large force of rut-shedding elephants, and who are distinguished by their sense of self-esteem and pride, do not put up with the infringement of their command for any reason whatsoever, just as the lords of beasts who are created by the Creator as the store-houses of strength, who by their fierce vigour conquer the rut-shedding leaders of elephant-herds, and whose dignity and haughtiness are distinctly manifested, do not brook the breaking of their jaws on any account. (22)

Moreover,

A lord does not become a lord by the wearing of ornaments, &c. He is said to be a lord, like you, whose order is not slighted by others. (23)

CHA'N.—(*To himself*). The first is a blessing describing the beauties (lit qualities) of the autumnal season now set in, in the form of the praise of the supreme deities. What this other is, I do not understand. (*After reflecting*). Ah, I comprehend it now. It is the intrigue of Rākshasa, You

are detected (lit. seen), vile Rákshasa! Be sure, Kautilya is wide awake.

KING—Venerable Vaihinari, let a hundred thousand gold coins be given to these bards.

CHAMB.—As Your Majesty commands. (*He rises and turns round*).

CHA'N.—(*Angrily*). Stop, Vaihinari, don't go. Vṛshala, why this large expenditure for a paltry thing?

KING—(*In a rage*). Kingship is like bondage to me, when my course of action is thus checked in every case by Your Honour; it is not like kingship at all.

CHA'N.—Vṛshala, such evils are but the lot of those kings who do not attend personally to their own duties. If you cannot bear them, apply yourself to your duties.

KING—Just now do I apply myself to my duties.

CHA'N.—It is agreeable to me. I too shall apply myself to my duties.

KING—Well then I want to know in the first place your object in prohibiting the Kaumudī festival.

CHA'N.—Vṛshala, I too wish to hear your reason for the celebration of the Kaumudī festival.

KING—The first and foremost (the most important) is the obedience of my command.

CHA'N.—Vṛshala, disobedience of your command is *my* first purpose in forbidding the Kaumudī festival. For,

That order of yours, which is borne like a garland of unfaded flowers on their heads by hundreds of kings up to the shores of the four oceans, the forests on the coast-lines of which are darkened by the leaves of *tamāla* trees and the waters of which are inwardly agitated by the collections of *timi* fishes quickly moving about, when failing in me alone, tells of your character as a sovereign graced by humility. (24)

And if you wish to hear the second reason, that too, I will tell you.

KING—Do so.

CHA'N.—S'ṇottarā, tell the Kāyastha Achala that I command him to send me the document in connection with

Bhadrabhata and his colleagues [who left us through discontent and went over to Malayaketu].

FEM. DOOR KEEPER—As Your Honour commands. (*Exit and re-enter*). Your Honour, here is the writing.

CHA'N.—(*Taking it*). Vṛshala, listen.

KING—I am all attention.

CHA'N.—reads—“Reverence to the lord. This is a document containing the list of those principal persons, who once shared in the prosperity of (or, rose along with) His Majesty Chandragupta, of blessed memory, who having fled from here have gone over to the ill-fated Malayaketu. They are:—In the first place Bhadrabhata, the principal officer of elephant-warriors, Purushadatta, the commander of cavalry, Dingarāta, the nephew of Chandrabhānu, the Principal porter, Balagupta, a kinsman of His Majesty, Rājasena, who was from his boyhood a personal attendant of His Majesty, Bhāgurāyaṇa, the younger brother of general Simhabala, Lobitāksha, the son of the King of Mālavā, and Vijayavarman, the head of a class of Kshatriyas.”

KING—Now I wish to know the cause of this disaffection of these men.

CHA'N.—Vṛshala, here. Those two, by name Bhadrabhata and Purushadatta, respectively the commanders of the elephant and the horse, were addicted to women, wine and chase, and neglected to look after the elephants and the horses; so they were removed by me from their office and kept on mere subsistence-allowance. They, therefore, went over to the enemy and took service under Malayaketu in their respective capacities. As to Dingarāta and Balagupta, they were affected by extreme greed and thinking the salaries given by you insufficient, went over to Malayaketu, believing that they could get more there. As to Rājasena, your young page, he too having suddenly, through your favour, got considerable fortune, consisting of a large treasure, elephants and horses, went and joined Malayaketu from fear of its being taken back. Now about the other fellow, Bhāgurāyaṇa, the younger brother of general Simhavarman. He had at that time formed friendship with Parvataka, and out of

affection for him frightened Malayaketu in secret by inventing the story that his father was killed by Chānakya and made him leave the town. When afterwards Chandancāsa and others who acted perfidiously towards you, were arrested, he entertained fear on account of his own misdeeds and fled for protection to Malayaketu. He (Malayaketu) too, thinking that he (Bhāgurāyaṇa) had saved his life out of gratitude, conferred upon him his ministership. a rank next to his own (or appointed him his private secretary.) hastily, the two, Lohitāksha and Vijayavarman could not bear, in their great vanity, what you gave to their relatives, and went over to Malayaketu. These are the causes of their disaffection.

KING—If the causes of their discontent were known, why did Your Honour not promptly counteract them?

CHA'N.—Vṛshala, it was not possible to counteract.

KING—Why, owing to want of skill (incompentence) or to some purpose (political object) in view?

CHA'N.—How could there have been want of skill? There was a special purpose in view.

KING—That purpose I want now to hear.

CHA'N.—Hear it and bear it well in mind. With regard to the present matter (I have to observe that) there are two ways of dealing with discontented subjects, *viz.* favour or punishment. In the case of Bhadrabhāṭa and Purushadatta who were dismissed from office, to show favour would have meant re-instating them. And if such people, who are careless in the discharge of duty on account of their addiction to vice, be restored to office, they would lead to destruction the whole body of horse and elephant, the main prop of the realm. How could it have been possible to win over those extremely covetous fellows, Dingarāta and Balagupta who would not be pleased even by the gift of the whole kingdom? In the case of Rājasena and Bhāgurāyaṇa who were afraid of losing their property there was not the least scope for a kind treatment. What kind of favour would have won the affection of Lohitāksha and Vijayavarman who are jealous of their relatives and who are extremely proud? For these considerations I had to abandon the first after-

native. The other alternative too (*viz.* of adopting severe measures) had to be given up. For after our recent acquisition of the realm of the Nandas, had we inflicted severe punishment upon the influential persons who were our adherents we should have been distrusted by the subjects who are yet attached to the family of the Nandas. Having thus received our partisans into his favour, and guided by the counsels of Rākshasa, Malayaketu, son of Parvatata, incensed at his father's murder, is preparing to attack us with a large force of Mlechchhas. The present is thus the time for exertion and not for festivities. Thinking, therefore, that we had rather put the fortress in order than celebrate the festival, I forbade (the latter).

KING—Sir, I have much to ask in this matter.

CHA'N.—Vishala, ask without reserve. I too have much to explain.

KING—Why did you allow Malayaketu, the cause of all this mischief, to escape?

CHA'N.—In case he was not allowed to escape, there were two courses open—to punish him or to give him half the kingdom as promised. To have punished him would have been ourselves giving support to (the supposition) that the murder of Parvatata was an act of ingratitude perpetrated by us. On the other hand, had the promised half of the kingdom been given him, the only result of the assassination of Parvatata would have been the sin of ingratitude. For these reasons I suffered Malayaketu to escape.

KING—This is your explanation in this case. Then again you neglected to take proper steps against Rākshasa who was living here. What has Your Honour to say to this?

CHA'N.—Rākshasa on account of his unswerving devotion to his master and his long stay in one place enjoys the perfect confidence of the subjects who are attached to the Nandas and who know the character of persons; he is endowed with intelligence and valour, is strong in allies and has a large treasure at his command. If, therefore, he had been allowed to remain in the city itself he would, indeed, have caused serious disturbance within. Whereas, if he were suffered to depart

from the city, and then he caused disaffection abroad, it would be possible to manage him with efforts. He was therefore pulled off even as he lived here, like a dart ranking in the heart, and removed to a distance.

KING—Sir, why did you not capture him by force?

CHA'N.—He is Rākshasa, mind you. Had we used violence against him, he would have destroyed many of your soldiers, or, found death himself—an unwelcome result in either case.

If being hard-pressed he were to meet with his end, then, O Vṛshala, you would indeed lose such a great person (of such sterling worth); if on the other hand, he were to destroy the flower of your army, that too would be a serious injury. He must, therefore, be trained (won over) with statagems like an elephant of the forest. (25)

KING—We are unable to surpass Your Honour in arguing. But after all Rākshasa is more praiseworthy.

CHA'N.—(*In anger*). “ Thank you ” I should supply. But it must not be so. O Vṛshala, what has he done?

KING—If you cannot know it yourself, then hear it from me. He, a magnanimous soul,

Dwelt in the city, which had been captured by us, as long as he liked, planting his foot on our neck, (*i. e.* quite in defiance of us) and forcibly offered resistance to the proclamation of victory &c. made by our forces. Thus my mind thrown into great bewilderment by the manifold magnificence of his state-craft has no confidence even in our own trusty adherents. (26)

CHA'N.—(*Laughing*). This it was that was done by Rākshasa ! I, however, thought he had invested Malayaketu with the post of sovereign of sovereigns on earth like you, having uprooted you as (I did) Nandas.

KING—It was another that did this, what has Your Honour to boast of in this?

CHA'N.—O you malicious creature,

By whom else having made a dreadful vow in the presence of the people, difficult (*lit.* long) to be performed on account of the *whole race* of enemies having to be destroyed and in

which the knot of hair was loosened by the tips of fingers forcibly agitated by the flashing of anger that was rising within, were the proud nine Nandas, the well known lords of ninety-nine crores (of gold coins,) killed in succession like so many beasts under the very eyes of Râkshasa. (27)

Moreover,

Behold, these funeral fires which contain in them a large store of marrow dripped down, do not cease to burn yet, making the circle of directions appear as if overcast with clouds, the rays of the sun being obscured by the smoke-like vultures wheeling round in circles in the sky with their outstretched and motionless wings, and entertaining the animals that haunt the cometary with a feast on the Nandas. (28)

KING—All this was brought about by some one else.

CHA'N.—By whom then ?

KING—By fate which bore inveterate hatred to the family of the Nandas.

CHA'N.—The illiterate alone believe in fate.

KING—The literate too are not given to boasting.

CHA'N.—(*In anger*). Vrshala, you wish to lord it over me like a common servant.

My hand again runs to loosen the knot of hair though (wished to be) tied up.

(*Stamping the ground with his foot*).

This foot moves forth to enter upon another pledge. Being doomed by the god of destruction you now inflame the fire of my anger which was extinguished on account of the destruction of the Nandas. (29)

KING—(*In alarm to himself*). How now ? His Honour is really angry, For,

His ruddy eyes though dimmed by being washed by the clear water dropping from the eyelids raised up in anger flashed forth, as it were, fire, in which the knittings of the eyebrows appeared like smoke, and, methinks, the stamping of his foot was borne with difficulty and with a fearful quaking by the Earth, who must have remembered Rudra exhibiting in his frantic dances the sentiment of terror. (30)

CHA'N.—(*Checking his pretended anger*). Vṛshala, enough of bandying words. If you think Rākshasa is superior to me give him this sword. (*He throws down the sword; then rising and fixing his eyes on vacancy; to himself*). Rākshasa, Rākshasa, this is indeed the height of your intellect in your desire to outdo the genius of Kautilya !

The whole plan of dissension which has now been devised by you, thinking that you would very easily conquer Maurya when he has swerved from his devotion to Châṇakya, will end, O cunning one, in your own conviction. (31) [*Exit*

KING—Venerable Vaihinari, let it be proclaimed to the subjects that henceforward Chandragupta himself will rule independently of Châṇakya.

CHAMB.—(*To himself*). Oh, he calls him Châṇakya, without any epithet of respect, and not as revered Châṇakya. Alas ! Authority has been withdrawn from him. But His Majesty is not to blame in this matter. For, it is the fault of the minister himself if the King does wrong (or does not respect the minister). An elephant comes to be censured as a vicious animal through the carelessness of the driver. (32)

KING—Venerable sir, what are you thinking of ?

CHAMB.—Nothing, sire. I am glad Your Majesty has now become a king in reality.

KING—(*Aside*). By our being looked on in this light (i. e. as independent) let His Honour wishing to accomplish his object realize his desire. (*Aloud*). S'ogottarâ, I have got a headache on account of this useless quarrel. Lead the way to the bed-chamber.

FRM. DOOR-KEEPER—Come, my lord, come.

KING—(*To himself*).

My mind has as it were begun to enter the very cavity of the earth though I overstepped the limits of respectfulness by the command of His Honour himself. How, indeed, does not shame rend the hearts of those who really (wantonly) slight their preceptor ? (33) [*Exeunt Omnes.*

END OF ACT III.

ACT IV.

(*Enter a MAN in a traveller's costume*).

MAN—What wonder, oh!

All powerful is the royal command! Who, indeed, would undertake to come and go back, if it were not for the command of the master, inviolable even when one has to go at an unseasonable hour? (1)

This is the house of minister Rākshasa. I will go there. (*Walks on like one tired.*) Holla, is there any door-keeper here? Tell your master, minister Rākshasa that Karabhaka has come from Pātaliputra in great haste.

DOOR-KEEPER—(*Entering*). Good sir, do not speak so loudly. The minister who has been suffering from headache brought on by sleeplessness caused by the cares of state is yet in bed. Wait therefore for about an hour. When I find a suitable opportunity I shall announce your arrival.

MAN—Good sir, do so.

(*Enter RA'KSHASA seated in his bed-chamber, lost in anxious thoughts, S'AKATADA'SA at his side*).

RA'K.—(*To himself*).

While I reflect upon the adverseness (or, uncontrollable nature) of fate at the very outset of my scheme, and seriously take into account the crooked policy of Chāṇakya and further see how all my plans have been completely frustrated, I remain awake thinking “how is this (*i. e.* the object desired) to succeed in the face of all this?” and thus the night even passes away. (2)

Moreover,

First of all to cast the tiny seeds of the enterprise, then to look to their development, and when the seeds have shot up, to unfold the secret deep-hidden fruit; then to lay on the plot more definitely by the force of intellect, and finally to make the various incidents converge to the desired issue—such is the trouble which a writer of plays or a person like me (politician) has to undergo. (3)

Would that the wicked fellow Chāṇakya can—

DOOR-KEEPER—(*Entering*). Be victorious.

RA'K.—Still be duped?—

DOOR-KEEPER—Minister.

RA'K.—(*Indicating that his left eye throbbed; to himself*). The goddess of speech, as manifested in the discourse and coinciding with the throbbing of the left eye, declares that the vile Chānakya will be successful, and I, the minister, shall be duped. Still I must not give up my effort. (*Aloud*). Good man, what do you want to say?

DOOR-KEEPER—Minister, Karabhaka is waiting at the door.

RA'K.—Quickly introduce him.

DOOR-KEEPER—As you order. (*He goes and approaching the MAN*). Good sir, you may see the minister. [*Exit*

KAR.—(*Approaching*). Victory to the Minister.

RA'K.—Sit down, friend.

KAR.—As the Minister commands. (*Sits on the ground*).

RA'K.—(*Aside*). I really do not recollect, on account of the multiplicity of affairs, on what errand he was sent.

[*He reflects.*

(*Then enter ANOTHER MAN with a cane-staff in his hand*).

MAN—Move away, sirs, move away; off, men. Don't you see?

Let alone their close proximity; even a sight of kings, the representatives of blessed races, is, like that of gods, difficult to be obtained by the unlucky. (4)

(*Looking at vacancy*). What do you say, noble sirs? "Why is the passage being cleared?" Sirs, here is prince Malayaketu, coming this very way, to see the minister Rākshasa who has got a headache. I therefore ask you to move aside.

[*Exit MAN.*

(*Enter MALAYAKETU followed by BHA'GURA'YANA and the CHAMBERLAIN*).

MAN—(*With a sigh, to himself*). This is the tenth month since my father's death, and yet through the vain pride of self, I have not offered even one handful of water to his memory. I then solemnly pledged myself to this—

That I should first reduce the wives of my foes to that altered condition which was then brought on of my mothers by

grief, a condition, in which they beat their breasts till their pearl-necklaces were shattered, their upper garments fell off, cries of 'woe' were piteously uttered, and the hair made rough by the particles of dust, and then I should offer the funeral offerings to my sire. (5)

In short,

Bearing up a yoke worthy of a brave man I will either follow the path of my father by dying in battle, or I shall forcibly take away the tears from the eyes of my mothers and transfer them to the wives of my enemies. (6)

(*Aloud*). Venerable Jâjali, going alone I wish to give delight to the minister Râkshasa by my unexpected visit. Say, therefore, in my name to the princes that (from my suit that) they should not trouble themselves by following me further.

CHAMB.—As Your Highness orders. (*Turning round and looking into the air*). Ye kings, the Prince orders you that none of you should follow him. (*Looking off; with joy*). No sooner was the Prince's command proclaimed than the kings have turned back. See my lord.

Some kings have checked (reined in) their coursers whose necks raised up are excessively bent on account of the very harsh bridles being pulled in and who are striking, as it were, with their hoofs against the void in front of them, while others have turned back their stately elephants whose bells are silent on account of their speed being checked—Thus my lord, the kings, like the oceans, do not trespass the boundary assigned to them by your order. (7)

MAL.—Noble Kanchuki, you too retire with your followers. Let Bhâgurâyana alone follow me.

CHAMB.—As Your Highness commands.

[*Exit with his train.*

MAL.—Friend Bhâgurâyana, when Bhadrabhata and others came here, they told me that they sought my desirable service not through the minister Râkshasa, but that, being alienated from Chandragupta who was wholly guided by a vile minister, they approached me through my general Sikharaka, thinking me to be a worthy master on account of my amiable qualities. But I have not been able to grasp

the meaning of their words although I have been long musing on them.

BHA'G.—The meaning of these words is not hard to understand. This is certainly a very proper course of conduct ; since one should resort to a master who is ambitious and endowed with personal qualities through the medium of one who is beloved and friendly.

MAL.—But friend Bhâgurâyana, Rakshasa is certainly our dearest and most well-meaning friend.

BHA'G.—Yes, he is. But the minister Râkshasa bears hatred towards Chânakya and not towards Chandragupta. So if Chandragupta, not brooking the extreme haughtiness of Chânakya, should ever remove him from the post of minister, then on account of his devotion to the family of Nanda, as well as of his yearning for his friends, Râkshasa might form an alliance with Chandragupta, thinking that he is the scion of the family of the Nandas. Chandragupta too would agree to the alliance thinking him to be the hereditary minister of his father. In that case Your Highness would not trust them (Bhadrabhata and others). This is the import of their words.

MAL.—That is right. Now lead the way to the mansion of the minister.

BHA'G.—This way, this way, Your Highness. (BOTH walk forth).

BHA'G.—This is the mansion of the minister. Your Highness may enter.

MAL.—Here I enter.

RA'K.—(*To himself*). Ah, I recollect it. (*Aloud*). Friend, did you see Stanakalas'a in Kusumapura ?

MAN—Minister, I did.

MAL.—(*Listening*). Bhâgurâyana, affairs relating to Kusumapura are being talked over. Let us not go forth at once, but overhear them. For,

Ministers speak in one way in the presence of their master for fear of discouraging (lit. causing his courage to fail him), but in another way in confidential talks where matters are freely and openly stated. (8)

BHA'G.—As the Prince commands.

RA'K.—Friend, did the business succeed ?

MAN—Yes, by your favour.

MAL.—Friend, Bhāgurāyana, what might the business be ?

BHA'G.—Prince, the affairs of the minister are mysterious. So it cannot be definitely known at this stage. Your Highness should hear attentively.

RA'K.—Friend, I wish to hear it in detail.

MAN—Your Honour may listen. I was ordered by Your Excellency saying ' Karabhaka, go you to Kusumapura and in my name, tell the bard Stanakalas'a that he should praise Chandragupta in stanzas that might rouse his anger as Chāṇakya will be committing various acts of disobedience '.

RA'K.—Friend, what next ?

KAR.—Then I went to Pāṭaliputra and communicated Your Honour's message to the minstrel Stanakalas'a. In the meantime the King, desiring to gladden the townsfolk who still lament the destruction of the Nandas, proclaimed the *Kaumudī* festival. That festival, so familiar (with them) returning after a long time, was, like the company of a beloved wife, delightfully welcomed by the citizens.

RA'K.—(*Tearfully*). Alas, Oh, King Nanda !

O moon-like king, what *Kaumudī* (festival) could there be without you, the cause of delight to the whole world, even if there were the moon (Chandragupta) the delight of lotuses (of ordinary men). (9)

KAR.—But the festival, the joy of the eyes of the people, was forbidden by the cursed Chāṇakya in spite of the King. Meanwhile Stanakalaśa sang a series of stanzas that exasperated Chandragupta.

RA'K.—What were the verses ?

MAN—(*Repeats*; " O best of kings, &c.").

RA'K.—(*With joy*). Bravo, Stanakalaśa, bravo !

The seed of discord sown in time assuredly bears the desired fruit. For,

Even an ordinary person will not brook an abrupt interruption in his eagerly desired festive pleasure; much less than a king possessed of lustre transcending that of all men. (10)

MAL.—It is just so.

RA'K.—What next?

KAR.—Then Chandragupta enraged at the infringement of his order praised Your Honour's virtues (naturally) suggested by the occasion and dismissed the vile Châpakya from office.

MAL.—Friend Bhâgurâyaṇa, by this praise of his qualities Chandragupta has shown his leaning through affection towards Râkshasa.

BHA'G.—Not so much by the praise of his qualifications, as by the removal from office of the cursed Châpakya.

RA'K.—Is this prohibition of the *Kaumudî* festival the only cause of Chandragupta's displeasure towards Châpakya or is there any other?

MAL.—Friend, what good does he see from inquiring into other causes of Chandragupta's displeasure?

BHA'G.—Prince, the sagacious Châpakya will not rouse Chandragupta's anger for nothing. Chandragupta too is grateful and will not, for one single reason, transgress (the bounds of) the respect due to him. He then means that if the breach is due to a number of causes then only it will be lasting.

KAR.—Yes, there is another cause of Chandragupta's anger—that he connived at the escape of Malayaketu and of the Minister Râkshasa.

RA'K.—(*Joyfully*). Friend S'akadâsa, Chandragupta will now come into my power. Now Chandanadâsa will be released from prison and you will be united with your wife and sons.

MAL.—Friend, what does he mean by saying "into my power"?

BHA'G.—What else? He does not see any benefit by uprooting Chandragupta when he is estranged from Châpakya.

RA'K.—Friend, deprived of his office, where is the fellow now?

KAR.—He lives in that very Pâṭaliputra.

RA'K.—(*In great uneasiness*). What, he stays there? Did he not go to a penance-forest or enter upon a second vow?

KAR.—Minister, he means to retire to a penance-grove, hear.

RA'K.—S'akataḍāsa, this is not explainable. Just think.

How can that proud fellow, who did not put up with the insult offered to him by His Majesty who was the very Indra on earth, in that he was pulled off from the foremost seat occupied by him, suffer this disgrace at the hands of Maurya, a king of his own creation? (11)

MAL.—Friend, what object of his can be accomplished by Châṇakya's retiring to forest or undertaking a new vow?

BHA'G.—The matter is not very difficult to understand. The more Châṇakya is alienated from Chandragupta, the easier is the accomplishment of his object.

S'AK.—Don't take the matter otherwise; it is capable of being explained. Your Ministership should just consider.

How can Maurya, who has planted his foot on the head of kings with their crests adorned with the lustre of their moon-like crest-jewels, put up with the breach of his command committed by his own people? Kauṭilya too, though wrathful, knowing personally from his incantations (practised for the destruction of his foes) the hardships of a solemn vow and having fulfilled one by good luck, does not make another apprehensive of failure in future. (12)

RA'K.—Friend S'akataḍāsa, go and look to Karabhaka's taking rest.

S'AK.—As the minister commands. [*Exit with KARABHAKA.*

RA'K.—Now I wish to see the Prince.

MAL.—(*stepping forward*). I have myself come to see Your Honour.

RA'K.—(*Looking at him*). O, the prince! (*Rises from his seat*). Here is seat, please sit down, Prince.

MAL.—Here I sit down. Your Honour, too, should do so. (*They sit down according to rank*). Sir, has your headache moderated?

RA'K.—Prince, how can my headache subside, so long as your title of 'Prince' is not supplanted by that of 'Emperor.'

MAL.—This, as it has been undertaken by Your Honour will not be difficult to attain. How long are we to remain

inactive, with our forces thus mustered, in expectation of some weak point of the enemy?

RA'K.—Prince, whence can there be any more time for delay? Start for victory.

MAL.—Sir, have you found out any weak point of the enemy?

RA'K.—Yes.

MAL.—Of what nature is it?

RA'K.—A ministerial one, what else? Chandragupta has fallen off from Châṇakya.

MAL.—Sir, a weak point arising from the (loss of a) minister is no weak point.

RA'K.—A difficulty arising from a minister may be no difficulty in the case of other kings; but with Chandragupta it is so.

MAL.—Sir it is not so. The faults of Châṇakya are the cause of the disaffection of Chandragupta's subjects; since he is removed now, those who were already attached to Chandragupta will manifest a still greater attachment to him.

RA'K.—Not so at all. The subjects are divided into two classes, the adherents of (lit. those who owe their rise to) Chandragupta, and the followers of (lit. those attached to) Nanda. The misdeeds of Châṇakya are the cause of disaffection of the adherents of Chandragupta and not of those attached to the house of Nanda. These (latter) are indeed affected by dislike and resentment, knowing as they do that Chandragupta destroyed the family of Nanda which bore parental affection to them (or relation to him). But not finding an able leader they follow Chandragupta himself. If on the other hand they get a champion like you who is acknowledged to possess the power to root out the enemy, they will quickly leave him and come over to your side. In proof of this statement I cite my own instance.

MAL.—Sir, is Chandragupta's ministerial difficulty the only reason for acting on the offensive, or is there any other?

RA'K.—What have you to do with a number more? This is the principal.

MAL.—How do you call it 'the principal?' Is not Chandragupta now able to resist our attack (or to take counter-

measures against us) by entrusting the affairs of his kingdom to another minister or having taken them up himself ?

RA'K.—Oh, no. For this reason, that it is possible only in the case of those kings the accomplishment of whose object depends upon themselves. The vile Chandragupta, however, is habitually dependent on his minister for success in an undertaking and is, therefore, like a blind man, in conversant with the affairs of the world. How will he be able to resist us by himself ?

The goddess of royalty stands with her legs rigidly placed on the King and on the minister (when) grown too powerful ; being, as a woman, unable to sustain her weight she abandons one of them. (13)

Just as a very young suckling, drawing suck from (its mother's) breast will not be able to live even for a short time if weaned from its mother's breast, so a king, who entrusts everything to his minister, if drawn away from him, will not be able to act (conduct his affairs) even for a moment, his intellect not being unfolded on account of his inexperience of the affairs of the world. (14)

MAL.—(*Aside*). I am glad that I don't depend on a minister for the management of my affairs. (*Aloud*). Although it is so, still when there are many reasons for commencing hostilities, success is certain in the case of one who carefully tries to find out some (particular) misfortune of the enemy and then assails him.

RA'K.—Certain success the Prince should look for (in the present case). For,

When you possessed of an excellent army are the leader, the town is attached to the Nandas, Châpakya is adversely disposed owing to his removal from office, Maurya is but a new king, and I am at your disposal—(*Here he breaks off through modesty*) whose endeavours to suggest the means will be limited to merely the pointing out of the way, our desired objects are now delayed (lit. separated), O Prince, simply by your will (to march out). (15)

MAL.—If Your Honour thinks that this is the fit time for an attack, why should we sit idle ?

Let my lordly elephants, red with red-lead, of towering

height, dripping rut, darkish in colour, sending forth a loud roar, and undermining the banks with their huge tusks, dash in hundreds (or in a hundred ways) the water of the S'ona, with its lofty banks, its dripping waters, dark trees lining its sides, its noisy waves and its banks undermined by the current. (16)

Moreover,

Let the rows of my elephants uttering a deep thunderous roar, and pouring down a rain of spray mixed with the water of their rut besiege the city, as trains of clouds sending forth peals of deep thunder and pouring an abundance of rain surround the Vindhya mauntain. (17) [*Exit MAL. with*

RA'K.—Who waits there ?

BHA'G.]

MAN—(*Entering*). Your command, sir.

RA'K.—Which of astrologers is in attendance at the door ?

MAN—Kshapanaka—

RA'K.—(*Gesticulating that he perceived a bad omen ; to himself*). What Kshapanaka, at the first sight !

MAN—Jivasiddhi.

RA'K.—(*Aloud*). Let him enter in a dress not loathsome (*i. e.* auspicious).

MAN—As your order.

[*Exit*

(*Enter KSHAPANAKA*).

KSHAP.—Accept the words of the worthy (Saints), the physicians that heal the disease of delusion ; they teach what is bitter only for a moment, but is wholesome afterwards (in its effects). (18)

(*Approaching*). May salvation attend the faithful (*i. e.* the worshippers of Buddha or Jaina).

RA'K.—Bhadanta, ascertain an auspicious day for our expedition.

KSHAP.—(*Meditates*). Pupil, I have ascertained that the full-moon-day on which the moon is full is after noon quite auspicious. The constellation also is propitious to you who are to march from the north to the south.

Moreover,

You should go when the sun* has almost set, and the

---

* There is a double *entendre* on these words. सूर the brave, Rákshasa; चन्द्र—Chandragupta firmly established; ऋष—Chāṇakya; मलयकुतु—Malayaketu.

full-orbed Chandra (moon) risen, in conjunction with Budha (the planet mercury) and when Ketu has risen and set (*i. e.* Râhu's head is rising and its tail disappearing). (19)

RA'K.—Bhadanta, the day itself is not propitious.

KSHAP.—Pupil,

The virtue of the day is one, of the constellation fourfold and of the conjunction sixty-fourfold ; such is the conclusion of the science of astrology. (20)

For,

Thus the conjunction is favourable ; quickly give up this cruel thought (of delaying) ; going by the power of Chandra (the moon, Chandragupta) secure everlasting benefit. (21)

RA'K.—Bhadanta, compare your decision (see that it agrees) with that of other astrologers.

KSHAP.—Compare it yourself. I go.

RA'K.—I hope you are not angry !

KSHAP.—Bhadanta is not angry with you.

RA'K.—Who then ?

KSHAP.—The worshipful god that reigns over the destinies of creatures. For you have left your own side (despised me) and gone over to that of others (*i. e.* appeal to other persons).

[*Exit* KSHAPANAKA.

RA'K.—Priyamvadaka, see what time it is.

PRI.—His reverence the sun is about to set.

RA'K.—(*Rising and looking*). Indeed, the divine sun is going to set. For now,

These garden trees, having manifested their affection in the form of red tinge and quickly gone in front of the sun as he rose from the Orient Mountain, by means of the shadows of their leaves, have now turned back, when his disc is pending on the brim of the Western mountain : generally servants who wait upon their masters leave him when he declines in prosperity. (22)

[*Exeunt Omnes.*

END OF ACT IV.

ACT V.

(*Enter* SIDDHA'RTHAKA with a letter and sealed box containing ornaments).

SID.—Wonderful, wonderful !

Sprinkled with streams of the water of intellect from the

jar of proper place and season, the creeper of Chânakya's policy is about to bear the rich fruit of success. (1)

I have, therefore, taken with me this letter stamped with the seal of the minister Râkshasa which was first caused to be written by His Honour Chânakya, and this box of ornaments also marked with Râkshasa's seal. Now I am ostensibly going to Pâtaliputra. Let me then set out. (*He moves forth and sees KSHAPANAKA*). Holla, here comes Kshapanaka. His sight, though an ill-omen, is favourable to me. I will not, therefore, avoid him.

(*Enter KSHAPANAKA*).

KSHAP.—I bow to the followers of Arhat who by their profound intellect, accomplish their objects in this world by uncommon paths. (2)

SID.—Bhadanta, I salute you.

KSHAP.—S'râvaka, salvation to you. (*Eyeing him*). S'râvaka, I find that you are busy in preparing for a journey.

SID.—How do you know it, Bhadanta ?

KSHAP.—What is to be known in that ? This good omen capable of directing your way properly, and the letter you hold in your hand, tell me that.

SID.—You have rightly guessed. I am going on a journey. Please therefore, tell me what sort of day I have.

KSHAP.—(*With a laugh*). You inquire after the constellations after getting yourself shaved !

SID.—What harm is there even now ? Tell me. If the constellations be favourable to my departure I will go ; else I will return.

KSHAP.—There will be nothing favourable (*i. e.* nothing favourable will be of any help to one) at present in Malaya-*ketu's* camp.

SID.—Pray, tell me, whence is this ?

KSHAP.—Listen. Formerly people had free ingress and egress in this army. But now that Kusumapura is near, nobody is allowed to go out or to come in without a passport, (*lit.* a seal-impression). If you have a pass from Bhâgurâyana, go in good cheer. Otherwise stay, lest you might be taken to the King's tent by the officers at the out-post, with your hands and feet in irons.

SID.—Do you not know that I am a personal attendant of the minister, Rākshasa? Who will, therefore, have the power to stop me even though I leave without a pass?

KSHAP.—(*With anguish*). You may be a friend of Rākshasa or of the devil; but there is no way for you to get out unless you have a pass.

SID.—Bhadanta, be not angry that I may succeed in the accomplishment of my object.

KSHAP.—S'rāvaka, go; may success attend you! I too go to ask for a pass of Bhagurāyaṇa.

END OF THE PRAVEŚAKA.

(*Enter BHA'GURA'YANA followed by a MAN*).

BHA'G.—(*To himself*). Oh the manifold nature of the policy of worthy Châṇakya!

Sometimes its manifestation can be clearly discerned, sometimes it is deep, not being comprehended, now full in all its parts and now very subtle, in accordance with the object to be gained; to-day its seed appears to be destroyed, tomorrow laden with an abundance of fruit—Oh, how varied in character, like Destiny, is the strategy of the politician Châṇakya. (3)

(*Aloud*). Friend Bhâsuraka, the Prince does not wish that I should be far off from him. Place my seat, therefore, in this very council-pavilion.

MAN.—Here is the seat; Your Honour may sit down.

BHA'G.—(*Sits down*). Whoever may wish to see me for a pass, bring him to me.

MAN.—As Your Honour commands. [*Exit*

BHA'G.—(*To himself*). Alas! It is hard to have to deceive this prince, Malayaketu, who is kind to me to such an extent. Or rather,

Why should a man in a dependent position, having first turned his back on his pedigree, on the sense of shame, on personal reputation and self-esteem, and sold himself (lit. his body) through the lust of momentary wealth to a rich man, still consider when executing his command, whether a thing is good or bad when he has passed the stage of reflection? (4)
(*Enter MALAYAKETU, followed by a FEMALE DOOR-KEEPER*)

MAL.—(*To himself*). Oh, my mind being perplexed by doubts about Rākshasa does not come to a decision. For,

Will he, through his devotion strengthened by his affection for the house of the Nandas, made an alliance with Maurya who is connected with the Nanda family, and who is now happy by his removal of Châṇakya? Or will he, counting foremost the firmness of the virtue of fidelity, remain true to his promise?—Thus does my mind whirl about continually as if mounted on a potter's wheel. (5)

(*Aloud*). Vijayâ, where is Bhâgurâyana?

FE. D. K.—Here he is, engaged in the work of issuing passes to those who desire to leave the camp.

MAL.—Vijayâ, remain motionless for a moment, so that I may approach him from behind and cover his eyes with my hands.

FE. D. K.—As the Prince commands.

MAN.—(*Entering, to BHA'GURA'YANA*). Sir, here is Kshapanaka wishing to see you for a pass.

BHA'G.—Let him come in.

MAN—As your order.

KSHAP.—(*Entering*). Salvation to the faithful!

BHA'G.—(*Seeing him, to himself*). Oh! this is Jivasiddhi, Rākshasa's friend. (*Aloud*). I believe you are going on some business to be done for Rākshasa?

KSHAP.—(*Stopping his ears*). God forbid!! I will go to a place where I may not hear the name of either Rākshasa or of the devil.

BHA'G.—Great is your love-quarrel with your friend. What wrong has Rākshasa done to you?

KSHAP.—Sir, he has done me no wrong. But an unfortunate wretch that I am, I am wronging myself.

BHA'G.—Bhadanta, you rouse my curiosity. I wish to hear what you mean.

MAL.—(*To himself*). I too wish to hear it.

KSHAP.—S'rāvaka, why hear a matter which is not worthy of your ear?

BHA'G.—If it is a secret, let it go.

KSHAP.—It is not a secret, but something extremely cruel.

BHA'G.—If it be no secret, then tell it.

KSHAP.—Sir, it is no secret; yet I won't tell it.

BHA'G.—Then I won't give you a pass.

KSHAP.—(*To himself*). It is right that I should tell it as he is much pressing me for it. (*Aloud*). What help is there for me? Listen, I, an unlucky creature, first formed friendship with Râkshasa while residing in Pâtaliputra. At that time Râkshasa killed Parvates'vara by the mysterious means of a poison-maid.

MAL.—(*Shedding tears, to himself*). What? Râkshasa killed my father, and not Chânakya!

BHA'G.—What next?

KSHAP.—Then Chânakya thinking me to be a friend of Râkshasa had me disgracefully expelled from the city. And even now, Râkshasa, who is skilled in doing many bad things, has planned something similar to it by which I shall be turned out of this world of living creatures.

BHA'G.—Sir, we had heard that the cursed Chânakya, not intending to give the promised half of the kingdom, committed this foul deed.

KSHAP.—(*Stopping his ears*). Heaven forbid! Chânakya did not even know the name of the poison-maid.

BHA'G.—Bhadanta, here I give you the pass. Come, tell this to the Prince.

MAL.—(*Approaching*).

I have heard, friend, the words rending the ear with regard to the enemy from the mouth of his friend, by which my grief for my father's murder as if increases twofold even to-day though a long time has elapsed. (6)

KSHAP.—(*Aside*). Ah, the wretch Malayaketu has heard it. Hey-day! I have gained my object. [*Exit*

MAL.—(*Looking into space as if he saw RA'KSHASA visibly before him*). Râkshasa, Râkshasa, very proper indeed, this!

O Râkshasa, since you caused my father to fall (killed him) along with the tears of his relations, when he, with his mind perfectly at ease at the thought that you were his friend, had trustingly entrusted all his affairs to you, you are indeed, a Râkshasa in the full sense of the word. (7)

BHA'G.—(*Aside*). It is the order of my master that

Râkshasa's life should be saved. Well then, it must be so. (*Aloud*). Prince do not be excited. Pray sit down. I have to say something to Your Highness.

MAL.—(*Sits down*). What do you want to say, friend ?

BHA'G.—Prince, in this world, in the case of politicians the consideration of friend, or foe, or neutral, is dependent on interest, and not on personal inclination as with ordinary men. As at that time Râkshasa wished Sarvârthasiddhi to be King, His Highness Parvates'vara, of blessed name, on account of his being more powerful than even Châṭakya, stood as an obstacle in the way of his project, and was consequently his great foe. So Râkshasa acted against him. I therefore, see that there was nothing much wrong in this. The Prince should just consider.—

Turning from considerations of interest friends into foes and foes into friends, policy leads a man, while still living, into another kind of existence in which past conduct (relation) is all forgotten. (8)

Râkshasa, therefore, should not be blamed in this matter, but should be retained in service till you gain the kingdom of Nanda. Afterwards you are free to retain him or to dismiss him from service.

MAL.—Quite so. Your view is right. For if the minister be killed the subjects will be irritated (or will rise into revolt), and thus victory will be rendered dubious.

MAN—(*Entering*). Victory to the Prince! (*To BHA'G.*). Sir, Dîrgharaksha, the superintendent at the out-post, begs to inform you—Here is a person with a letter arrest-d by us as he was going out of the camp without a pass. Your Honour should be pleased to inspect him personally.

BHA'G.—Good man, introduce him.

MAN—As you command.

[*Exit*

(*Enter SIDDHA'RTHAKA bound hand and foot, followed by the MAN*).

SID.—(*To himself*). I bow to Loyalty, the mother of people of my sort, that turns (all that is commanded) into virtue and makes us blind to faults. (9)

MAN—Here is the man, Your Honour.

BHA'G.—(*Looking at him*). Is he a stranger or an attendant of some one here?

SID.—Sir, I am attendant of the minister Râkshasa.

BHA'G.—Friend, why do you then leave the camp without

SID.—Sir, I was obliged to act with despatch owing to the importance of the business.

BHA'G.—What is the important business that makes you transgress the royal order?

MAL.—Friend Bhâgurâyaṇa, take the letter from him.

BHA'G.—(*Taking it from SID.'s hand and seeing the seal*). Prince, here is the letter. The seal bears Râkshasa's name.

MAL.—Open the letter preserving the seal, and show it to me.

BHA'G.—(*Does accordingly and shows him the letter*).

MAL.—(*Reads*). After compliments some body from some place informs some important personage in the proper place. The veracious one has shown an indescribable truthfulness in dismissing our adversary. Now, the truthful one will be pleased to secure the pleasure of these our friends with whom an alliance has already been proposed by encouragement, by giving them the already stipulated exchange for the alliance. These on their part, when thus favoured, will come over to their benefactor after destroying their present master. We remind the truthful one of this, though it has not been forgotten. Of these some desire the treasure and elephants of the enemy, and others his territory. I received the three ornaments sent by the truthful one. I have also sent something as an accompaniment to the letter which should be accepted. The verbal message should be heard from this most trusty person.

MAL.—What sort of letter is this?

BHA'G.—Friend, Siddhârthaka, whose is the letter?

SID.—Sir, I don't know.

BHA'G.—You rogue, you carry the letter and don't know whose it is. Never mind other things. By whom is to be heard your oral message?

SID.—(*Showing fear*). By you.—

BHA'G.—What? By us?

SID.—Arrested by you, I don't know what I should say.

BHA'G.—(*Angrily*). You shall soon know it. Bhâsuraka, take him out and beat him till he confesses.

MAN.—As the minister commands. (*Going out with him and re-entering*). Sir, this sealed box dropped from his armpit, as he was being beaten.

BHA'G.—(*Looking at it*). This too is sealed with Râkshasa's

MAL.—Friend, this must be the present accompanying the letter. Open it also and show it, but preserve the seal.

BHA'G.—(*Does accordingly and show it*).

MAL.—(*Looking at it*). Ah, these are the ornaments which I took from my person and sent to Râkshasa. Clearly the letter is meant for Chandragupta.

BHA'G.—Prince, we shall just have the doubt cleared up. Friend, beat him again.

MAN.—As you order. (*Going out and re-entering with SID.*). The fellow, being punished, says that he will confess the matter to the Prince alone.

MAL.—Let him do so.

SID.—(*Falls at his feet*). Your Highness will favour me by granting me amnesty.

MAL.—A dependent person is always exempt from punishment. Tell everything as it happened.

SID.—Please Your Highness, the Minister Râkshasa gave me this letter and sent me to Chandragupta.

MAL.—I wish to hear the verbal message now.

SID.—The Minister ordered me to say—“Here are my dear friends, five princes, who feel affection for you. They are—Chitravarman, the chief of the Kulûta country, Simhanâda, lord of the city of Malaya, Pushkarâksha, king of Kâshmirâ, Sindhusena, sovereign of Sindh, and Meghanâda, of Persia. Out of these, the first mentioned three kings desire the dominion of Malayaketu, and the last two his elephants and treasury. Just as, therefore, the magnanimous one delighted me by dismissing Chânakya, so he should please

them by granting them the aforesaid things." This much is the oral message.

MAL.—(*To himself*). Strange that Chitravarman and the others also conspire against me! Or why? This accounts for their unbounded love for Rākshasa. (*Aloud*). Vijayā, I want to see Rākshasa.

FR. D.-K.—As the Prince commands.

[*Exit*

(*Enter RA'KSHASA seated in his mansion with a FOLLOWER, full of anxious thoughts*).

RA'K.—(*To himself*). My mind is not really at ease since our army is filled to some extent with Chandragupta's men. For,

That *Sādhana* (army--middle term) alone leads to *Siddhi* (victory--a conclusion) which has the *Sādhyā* (a particular aim--major term) established, which has *Anvaya* (union,—capability of being joined in an affirmative proposition), which has *Sapaksha* (is faithful to its side—a corroborative instance on the same side), and is turned away from *Vipaksha* (enemy's side *i. e.* has no hostile element in it—negative instance); but where the *Sādhana* is identical with *Sādhyā* (an army seeks its own interest—the middle term is itself the major term) or is equal to both sides (is indifferent to the result—can be joined in an affirmative proposition with both *Sapaksha* and *Vipaksha*), or is adverse to the *Paksha* (faithless through treachery—it cannot be joined with the minor term), reliance upon it is fatal to the King as it is to the disputant. (10)

Or rather, I ought not to have any misgivings, since our army is nearly full of persons the causes of whose disaffection were fully ascertained, and who had already accepted our overtures. (*Aloud*). Friend, Priyamvadaka, tell in my name the kings, the allies of the Prince, that as every day's march brings us in closer and closer proximity to Kusumapura, they should proceed on their march after forming detachments in the following manner.—

Let the troops consisting of the Khasas and the Magadhas follow me in the van, drawn up in battle-array. Let the Gāndhāras, along with the Yavana chieftains take care about the march of the central division. After them should march

the valiant S'aka kings with the Chinese and the Hûtas; while the other kings, Kaulûta and others, should guard the person of the Prince in every part of the way. (11)

PRIN.—As you command. [*Exit*

FE. D. K.—(*Entering*). Victory to the Minister. Minister—the Prince wishes to see you.

RA'K.—Good woman, wait a little while. Holla, who is here ?

MAN—(*Entering*). Your order, Minister ?

RA'K.—Say to S'akatadâsa—The Prince has given me ornaments; it is not, therefore, becoming in me to see him without decoration. Send me, therefore, one of the three ornaments that have been purchased.

MAN—As you command. (*Exit and re-enter*). Minister, here is one of the ornaments.

RA'K.—(*Putting on the decoration and rising*). Good woman, show the way leading to the King.

FE. D. K.—Come, Minister.

RA'K.—(*To himself*). A post of authority is, indeed, a source of great apprehension (or misgivings) even to an innocent man. For,

In the first place the fear of the master takes entire possession (of the mind) of the servant, and then fear of those about him occupies his heart. Then the position of those who have risen very high provokes the jealousy of the wicked. (Hence) the condition of those occupying a high rank considers a fall to be close at hand. (12)

(*They walk forth*).

FE. D. K.—Minister, here is the Prince. You may approach him.

RA'K.—Here is the Prince, who

With his motionless eyes fixed on the tip of his feet and not perceiving their particular objects through their vacant staring, is supporting by his hand his moon-like face, bent down, as it were, under the weight of his arduous undertaking.

(*Approaching*). Victory to the Prince !

MAL.—Minister, I bow to you. Please take this seat.

RA'K.—(*Does so*).

MAH.—Minister, we felt uneasy since we did not see you so long (*to-day*).

RA'K.—Prince, I had to arrange the march, so I came to have this taunt from you.

MAL.—Minister, I want to know what arrangements you have made with regard to the march.

RA'K.—Prince, the allied kings who have to follow you, have been thus ordered :—(*He Repeats "Let the troops" &c.*)

MAL.—(*Aside*). What! The very kings surround me who are endeavouring to please Chandragupta by ruining me! (*Aloud*). Minister, is there any one who goes to or comes from Kusumapura?

RA'K.—The purpose of going there and coming back is at an end. We ourselves shall go there in a few days.

MAL.—(*Aside*). I understand it. (*Aloud*). If so, why did you send this man with a letter?

RA'K.—(*Looking at him*). Ah! Siddhârthaka! Friend, what is this?

SID.—(*With tears, and gesticulating shame*). Excuse, Minister. Being beaten I could not keep the secret.

RA'K.—Friend, I don't understand what secret you mean.

SID.—Do not I say that being beaten I—(*He breaks off in fear and casts down his head*).

MAL.—Bhâgurâyana, he will not tell it before his master, either through fear or shame. You yourself tell it to the Minister.

BHA'G.—As the Prince commands. Minister, he says that you sent him to Chandragupta with a letter and an oral message.

RA'K.—Friend, Siddhârthaka, is this true?

SID.—(*Gesticulating shame*). When soundly beaten, I said so.

RA'K.—It is untrue. What will not man say when beaten?

MAL.—Friend Bhâgurâyana, show him the letter. The verbal message the servant will tell.

BHA'G.—Minister, here is the letter.

RA'K.—(*Having read it*). Prince, this is the work of the enemy.

MAL.—You also sent this ornament as a present accompanying the letter. How can it then be the work of the enemy?

RA'K.—(*Closely looking at the ornament*). This was sent to me by you. I too made a present of it to Siddhârthaka on some occasion of joy.

BHA'G.—Is such a costly ornament, especially one sent as a favour by the Prince from his bodily attire, to be given away to such a person?

MAL.—You also write that Siddhârthaka will communicate the verbal message.

RA'K.—What message can there be, and to whom? The letter itself is not mine (from me).

MAL.—Then whose seal is this?

RA'K.—Rogues can manufacture a counterfeit seal.

BHA'G.—Prince, the Minister speaks truly. Friend Siddhârthaka, who wrote this letter?

SID.—(*Looks at RA'K. and keeps silent with his face hung down*).

BHA'G.—Friend, do not provoke a second beating. Tell it

SID.—By S'akatadâsa, sir.

RAK.—If S'akatadâsa wrote it, then it is as good as written by me.

MAL.—Vijayâ, I want to see S'akatadâsa.

BHA'G.—(*Aside*). The emissaries of His Honour Châṇakya will not say anything that has not been well ascertained. But S'akatadâsa, if he comes here, may recognize the document as the same that he was made to write once and may disclose all that passed between him and Siddhârthaka. In that case Malayaketu will be distrustful and the plan will fail. (*Aloud*). Prince, perhaps S'akatadâsa will not admit in the presence of his master that he wrote the letter. Let us therefore get another writing of his. The similarity of letters will at once decide the matter.

MAL.—Vijayâ, do so.

BHA'G.—Prince, let her get the seal-ring also.

MAL.—Get both.

FE. D.-K.—As the Prince commands. (*Exit and re-enter*). Here is a letter written by S'akatadâsa, and the ring.

MAL.—(*Looks at both*). Minister, do the characters agree?

RA'K.—(*Aside*). The letters agree; but S'akatadâsa is my friend; so they cannot agree. May it be that S'akatadâsa—
Forgetting his loyalty, and coveting transitory wealth and not imperishable fame, should have thought only of his wife and children? (14)

But what doubt is there?

The ring is ever on his finger and Siddhârthaka is his friend; the letter, the basis of the plot, is proved to be his, by the other writing; evidently S'akata wishing to save his life has turned his back on loyalty and stooped to this mean act, having entered into an alliance with the foes who are skilled in causing dissension. (15)

MAL.—(*Looking at RA'K*). Minister, you say in your letter that you duly received the three ornaments sent by His Majesty. Is this (one that you wear) one of them? (*Looking at it more carefully, to himself*). This is the very ornament that my father wore. (*Aloud*). Minister, where did you get these ornaments from?

RA'K.—From merchants, by purchase.

MAL.—Vijayâ, do you recognize this decoration?

VJJA.—(*Marking closely, with tears*). Prince, how can I not recognize it? It was worn by Parvateśvara, of blessed name.

MAL.—(*Tearfully*). Alas! Father!

The ornament of the race! These are the ornaments, worthy of your person who loved ornaments, by which you, with your moon-like face shining, were graced like an autumnal evening with the moon and the stars. (16)

RA'K.—(*To himself*). What? These were worn by Parvateśvara, he says. Evidently they must be his, sold to us by some merchants set on by Chânakya.

MAL.—Minister, how can it be possible that these ornaments which were worn by my father, and especially, which were in the possession of Chandragupta, could be got by purchase. Or, this is quite possible. For,

You, a cruel man, have fixed us as the price to be paid for these to Chandragupta who sells them in the hope of making a more valuable acquisition (in return). (17)

RA'K.—(*To himself*). Oh, the snares were skilfully laid by the foe (lit. the enemy's plan turns out to be cleverly arranged). For,

To say that the document is not mine is not a proper reply, since it bears my seal. And how can it be believed that S'akatādāsa broke the ties of friendship? Again who will possibly expect King Maurya to sell the ornaments? A fair admission, therefore, is better in this case than a churlish reply. (18)

MA'L.—I ask Your Honour this—

RA'K.—(*With tears*). Prince, ask him who is a man of honour. I am no longer a man of honour.

MAL.—That Maurya is the son of your master (one to be served), while I am the son of our friend, intent upon serving you. He, well served (lit. obeyed), is the giver of wealth to you according to his pleasure, while you, whom I obey, give it to me, according to your pleasure. There you have, indeed, the post of a minister which is but honourable servitude, while here you are the master. What greater interest could there be, the desire for which makes you act in a dishonourable way? (19)

RA'K.—Prince, in uttering these unworthy things, you have yourself given the decisive answer. Well, it is not your fault. (*He repeats the verse "That Maurya" &c. substituting the second personal pronoun for the first, and vice versa*).

MAL.—(*Pointing to the letter and the box containing the ornaments*). And what is this here ?

RA'K.—(*Tearfully*). The wanton play of my fate. For, It is the grand work of that Fate, the frustrator of men's exertions, which, the accursed one, destroyed those kings who were the proper judges of (the characters of) men, and who, masters as they were, being grateful and of refined intellect, did not, out of affection, regard me as different from a son although there was the relation of servitude, which is subject to humiliation. (20)

MAL.—(*Angrily*). You still deny it, calling it the sport

of Fate and not of your greed! You, unworthy of the name of Ārya,

Having employed the maid, dangerous by the use of virulent poison absorbed by her, you, O ungrateful one, formerly consigned my father, trustingly following you, to the domain of history. And now coveting (lit. attaching a high value to) the post of (the enemy's) minister, you have commenced, in order to work my destruction, to sell me off to the enemy like meat. (21)

RA'K.—(*Aside*). This is a pimple on a boil. (*Stopping his ears*). (*Aloud*). God forbid, God forbid! I never set the poison-maid against Parvates'vara.

MAL.—Who then killed my father?

RA'K.—Ask Destiny.

MAL.—(*Angrily*). I should ask Destiny, and not Kshapanaka Jīvasiddhi?

RA'K.—(*Aside*). What? Jīvasiddhi too a spy of Chāṇakya! Alas! The enemies have captured my very heart.

MAL.—(*In a rage*). Bhāsuraka, give my order to S'ekhara-sena thus :—The five princes, Chitravarman of Kulūta, Simhanāda, King of Malaya, Pushkarāksha, the Kāshmira King, Sushena, King of Sindhu, and Meghanāda of Persia, having formed a close friendship with Rākshasa wish to gain Chandragupta's favour by designing against our person. Of these the first three covet my territory; they should be taken to a deep pit and buried with earth; the other two who wish to have elephants should be killed by means of an elephant.

MAN.—As Your Highness commands. [*Exit*

MAL.—(*In anger*). Rākshasa, Rākshasa, I am not Rākshasa, a treacherous murderer. I am, indeed, Malayaketu. Go, therefore, and serve Chandragupta with all your heart. See, I am able to uproot Vishnugupta and Maurya though advancing in combination with you, as improper conduct does the three objects of life. (22)

BHA'G.—Prince, we must no longer delay. Let our forces be now ordered to lay siege to Kusumapura.

Let the columns of dust risen from the tread of the hoofs

of horses in the army, and having their roots severed by the rut-water of the elephants, fall on the heads of the enemies, imparting a smoky hue to the cheeks of the Gaudî women richly perfumed with the pollen of *Lodhra* flowers, and obscuring the black colour of their curly hair resembling a swarm of black bees. (23) [*Exit MALAYAKETU and suite*

RA'K.—(*With anguish*). Oh, fie! What a misfortune! Poor Chitravarman and the others too are slain! How is it that Râkshasa is working for the destruction of his friends and not of his enemies? What can I do now, an unlucky man!

Shall I go to a penance-grove? There my revengeful mind will feel no relief. Shall I follow my master (in death)? That is a course fit for women, so long as my foe is alive. Or shall I, having the sword for my companion, fall on the forces of the enemy? No. This step too is not proper. My heart which is anxious to bring about the release of Chandanadâsa would not allow me to do that; else it would be ungrateful. (24) [*Exeunt Omnes*

END OF ACT V.

ACT VI.

(*Enter SIDDHA'RTHAKA decorated and in high spirits*).

SID.—Glory to the cloud-coloured Kes'ava, the slayer of Kes'in! Glory to Chandragupta, the Moon to the eyes of the people and glory to the Diplomacy of the venerable Châpakya which has destroyed the party of the enemy, having accomplished all that may be gained by means of an army (lit. the instrument of victory)! (1)

I will now see my dear friend Samiddhârthaka after a long time. (*Walks round and looks forward*). Here comes my dear friend, Samiddhârthaka. I will in the meanwhile approach him.

(*Enter SAMIDDHA'RTHAKA*).

SAMI.—Riches give pain when there is separation from

friends, who are like the moon in times of affliction, who give delight on occasions of household festivals, and who are (ever) present in the heart. (2)

I hear that my dear friend Siddhârthaka has arrived from Malayaketu's camp. I will then find him out. (*He walks forth and looks forward*). Oh, here is Siddhârthaka.

SID.—(*Approaching*). Holla, Siddhârthaka, how do you do, dear friend? (*They embrace each other*).

SAMID.—Friend how can I be happy, when you did not come to my house to-day, though you have returned from your long journey?

SID.—Excuse me, friend. The moment the venerable Châṇakya saw me, he ordered me to communicate the happy tidings to His Majesty the moon-like Chandragupta. Then having communicated the news to him and received this royal favour, I am just on my way to your house to see you, my dear friend.

SAMID.—Friend, if I may hear it, then tell me what the agreeable news is, that you communicated to the worthy Chandragupta of lovely appearance.

SID.—Friend is there anything that I should withhold from you? Listen then. First the cursed Malayaketu, whose mind's eye was bedimmed by the policy of Châṇakya, discarded Rākshasa, and killed five of the principal kings, Chitravarman and others. Then thinking that he was rash and wicked, the allied kings left the camp of Malayaketu for safety and set out in fear for their respective dominions followed by their remaining soldiers and attendants trembling with fear, while all his vassals became sick at heart. Whereupon Bhadrabhata Purushadatta, Dingarâta, Balagupta, Râjasena, Bhâgurâyana, Rohitāksha, Vijayavarman and others seized Malayaketu and made him captive.

SAMID.—Friend, it was talked of among the people, that Bhadrabhata and others, being discontented with king Chandragupta, had joined the side of Malayaketu. Why is there then one thing in the laying out, and another in the consummation of the plot, as in the play of a bad poet?

SID.—Bow to the state-craft of the venerable Châṇakya, the course of which is inscrutable like that of Destiny.

SAMID.—What next?

SID.—Thereupon the revered Châṇakya marched out from here with a large picked force and encountered the entire army of the Mlechchhas deserted by the chieftains.

SAMID.—Friend, where did he attack them?

SID.—There,

Where the elephants, resembling (imitating) the action of clouds charged with water, are roaring in their excessive pride of rut, and where the horses, bouncing about with a start (resembling waves) from fear of the stroke of the whip and catching the sounds of victory rush forth together. (3)

SAMID.—Friend, let all this aside. How did the venerable Châṇakya having in that manner resigned his post of authority in the presence of all men, accept again the very post of minister?

SID.—You appear to be extremely simple-minded since you wish to fathom the deeds of His Honour Châṇakya, not fathomed before even by the minister Râkshasa.

SAMID.—Friend, where is the minister, Râkshasa now?

SID.—It has been reported to His Honour Châṇakya that as the frightful tumult (of war) thickened, he issued from the camp of Malayaketu and came here to Pâṭaliputra, his steps being dogged by a spy named Udumbara.

SAMID.—Friend, has the minister Râkshasa after all come back to this Pâṭaliputra, with his object unaccomplished, having left it in that manner, resolved to restore the sovereignty of Nanda?

SID.—He came here, I think, out of his affection for Chandanadâsa.

SAMID.—I fancy Chandanadâsa will be set free.

SID.—Whence can the unfortunate man obtain his release? By the order of His Honour Châṇakya we two have ourselves to take him just now to the place of execution and to kill him.

SAMID.—(*Angrily*). Does His Honour Châṇakya find no other hangmen that he appoints us to such exceedingly cruel tasks?

SID.—Who, in this world of mortals, that desires to live, can oppose the order of His Honour Châṇakya? Come, let

us dress ourselves as Chāṇḍālas and take Chandanandāsa to the place of execution.

[*Exeunt BOTH*

END OF THE PRAVES'AKA.

(*Enter a MAN, rope in hand*).

MAN—

Glory to the rope of Chāṇakya's policy, which is strong by the combination of six *guṇas* (strings-expedients), the noose of which is formed with (of) a series of efforts (political tactics or stratagems) and which is ready to capture the enemy ! (4)

(*He walks forth and looks about*). This is the region mentioned to His Honour Chāṇakya by Udumbara, where I have to see Rākshasa by the order of His Honour Chāṇakya. (*Looking about*). Ah, the minister Rākshasa is coming in this very direction, with his head veiled. Hidden by the trees of the old garden I will just see where he takes his seat. (*He walks forth and waits*).

(*Enter RA'KSHASA, armed with a sword, as already described*).

RA'K.—(*Shedding tears*). Alas ! alas !

Like a harlot, Royalty has gone to another house being alarmed as it were at the loss of her support; the subjects forsaking their love (loyalty) have gone just after her, being blind followers; even our trusty friends, not having obtained the reward for their manly efforts, have given up the arduous task (they had undertaken); but what could they do? They have to live like bodies without heads. (5)

Moreover,

The goddess of Sovereignty having abandoned the King, her husband, the lord of the world and of illustrious descent, has, by taking advantage of a weak point, gone to Vṛshala like an immodest wench, and has settled firmly with him. What can we do in the matter since fate, like an enemy, thwarts our efforts, howsoever persistent? (6)

For I,

When His Majesty had gone to heaven, not at all deserving the kind of fate he met with, made a vigorous effort, having placed Parvatesvara at the head of affairs and after he was

killed, his son, but attained no success. Fate, therefore, is the enemy of the house of Nanda, and not that Brâhmana. (7)

Oh the want of judgment betrayed by the Mlechchha !

How can that Râkshasa who still serves his masters even when they are destroyed to the very seed, enter, as long as he is sound in body, into an alliance with the foes? Of this much even, the Mlechchha, his mind being devoid of discrimination, did not think. Or why, the reason of those doomed by destiny, becomes entirely vitiated. (8)

Even now Râkshasa will rather die, falling into the hands of the enemy, than treat with Chandragupta; or I would prefer the disgrace of being false to my word to that of being duped by adversary. (*Looking about, with tears*). These are the border grounds of Kusumapura the surface of which is rendered holy by the frequent treadings of the feet of His Majesty. For, in this place,

His Majesty loosening his grasp of the bridle cast down in drawing his bow, discharged in a wonderful way his arrows at moving marks while his horse galloped at full speed. In this grove of trees the King sat; here he talked with his feudatories; the sight of these grounds of Kusumapura, now bereaved of them, causes very great pain. (9)

Whither can I go then, an ill-starred man? (*Looking about*). Ah, here is the old garden. I will enter it and obtain some tidings about Chandanadâsa from some one. Oh, the favourable and unfavourable turns of life fall to the lot of men without their being foreseen! For,

I, who formerly walked forth with gentle steps from the town like a king surrounded by thousands of feudatory princes, the citizens pointing at me with their fingers as at the new moon, I, the very same person, am now entering with hasty steps the old garden of the very town, in fear, like a thief, all my efforts having become fruitless. (10)

But why, *they* themselves are no more, to whose favour all this was due. (*Entering and looking about*). Oh the sad appearance of the old garden! For here,

The mansion, a grand work of masonry, is in ruins (dilapidated) like a family that once performed mighty deeds; the

lake is dried up like the heart of a good man by the destruction of his friends; the trees bear no fruits like political schemes formed under adverse destiny; and the ground is covered with grass like the mind of a foolish man with bad counsels. (11)

Moreover,

The serpents hissing (heaving sighs) are through pity excited by the sufferings of their acquaintances, bandaging, as it were, with the pieces of their sloughs, the wounds of the branches of the trees which are uttering cries of pain in the form of the cooings of the pigeons, being hewn with huge and sharp-edged axes. (12)

Again, these unfortunate

Trees, clearly disclosing the drying up within (their trunks), bearing the holes bored in them by worms like very heavy (corroding) grief, gloomy-looking from want of shade and plunged into misery, are, as it were, proceeding to the cemetery. (13)

In the meanwhile I will sit on this broken stone-slab, easy to be obtained in the adverse condition of life. (*He sits down and hears*). Ah, whence is this sudden sound of rejoicing mixed with the sound of drums and conches ?

This tumult of rejoicing blended with the sound of deep-sounding drums and conches, which on account of its heavy swell overpowers (stuns) the narrow cavity of the ear of the hearers, and which on account of its magnitude is drunk in and then vomited forth as it were by the mansions, spreads as if curious to measure the expanse of the quarters. (14)

(*Musing*). Ah, I have it. This sound arising from the capture of Malayaketu indicates the increased joy in the royal place—(*Breaking off through jealousy*) in the palace of Maurya. (*Weeping*). Alas! alas!

I have been made the hearer of the prosperity of my foe; I have been made to see it after being brought here; and I think the effort of Fate is now to make me feel it! (15)

MAN—He has sat down. I shall now execute the command of His Honour Chanakya. (*He throws the noose of the rope round his neck in front of RA'K. feigning not to have noticed him*).

RA'K.—(*Looking at him*). Oh, the man is hanging himself up. The poor fellow must be as miserable as myself! Well, I will ask him. (*Approaching him*). Good man, what are you doing?

MAN—(*Weeping*). Sir, the same that an unlucky man like myself does, when grieved at the loss of his dear friend.

RA'K.—(*To himself*). I already knew that the fellow was miserable like myself. (*Aloud*). O my companion in misery, if it is not a secret, nor very painful, I wish to hear your account.

MAN—Sir, it is neither secret nor very painful; but with my heart afflicted with the loss of a dear friend, I cannot afford to brook even so much delay in death.

RA'K.—(*Breathing a sigh to himself*). Woe to me! Here I am put to shame by this man since I am apathetic like a stranger in the calamity of my friend (*Aloud*). Friend, if it is neither secret nor painful then I wish to hear it.

MAN—Oh, Your Honour is very pressing. What help! I will tell it. There is in this town a jewel-merehant named Vishṇudāsa.

RA'K.—(*To himself*). There is, Vishṇudāsa a great friend of Chandanadāsa. (*Aloud*). What of him?

MAN—That dear friend of mine—

RA'K.—(*With joy, to himself*). Ah, his dear friend, he says That is a very close connection. I am glad he may be knowing Chandanadāsa's account.

MAN—Having given away the ornaments and all other property to poor men, has now gone out of the city with the desire of throwing himself into the fire. I too came to this old garden in order to hang myself up before I should hear of his sad end.

RA'K.—Friend, what is the cause of your friend's entering fire?

Is he attacked by serious diseases that baffle the power of medicine?

MAN—No, no.

RA'K.—Is he smitten with royal displeasure little short (in its dire effects) of fire or poison?

MAN—God forbid, sir, God forbid. No acts of cruelty are committed in the kingdom of Chandragupta.

RA'K.—Did he love some woman that was out of his reach?

MAN—(*Stopping his ears*). Heaven forbid! He is not the man to commit such an act of immodesty.

RA'K.—Did he suffer, like you, from the inevitable loss of a friend? (16)

MAN—So, it is, sir.

RA'K.—(*With anguish, to himself*). On hearing that he is the friend of Chandanadâsa, and that the ruin of a beloved friend is the cause of his entering fire, my heart does but rightly tremble within me through the just feeling of affection. (*Aloud*). I long to hear in detail the account of his friend's destruction and also the noble life of one who is prepared to die out of his affection for his friend.

MAN—Unlucky that I am, I can cause no further delay to my death.

RA'K.—Friend, tell me a tale that is so worth hearing.

MAN—What course? What can I do? I will tell you; listen.

RA'K.—Friend, I am all attention.

MAN—There is a jewel-merchant in this town, by name Chandanadâsa.

RA'K.—(*In alaram, to himself*). Here Fate has opened the door for initiating me into the study of grief. Be firm, my heart, thou hast to hear something very painful. (*Aloud*). Yes, friend, he is known to be a good man and a loving friend. What of him?

MAN—He is the beloved friend of that Vishṇudâsa.

RA'K.—(*Aside*). Now the thunderbolt of grief is about to fall on my heart.

MAN—Then, Vishṇudâsa to-day made a request to Chandragupta, in a manner befitting his affection for his friend.

RA'K.—What request, pray?

MAN—This. He said—"My lord, there is in my house wealth sufficient for the maintenance of a family. Your Majesty should take that in exchange and set my friend, Chandanadâsa, at liberty."

RA'K.—(*To himself*). Bravo, Vishṇudâsa, bravo! You have proved your love for a friend. For,

You are at once resolved to cast off as an evil, in spite of your being a merchant, that wealth for which sons try to kill their parents and parents their sons as if they were enemies, and for which friends relinquish their affection for friends. That wealth, therefore, of you, a merchant, has accomplished its end. (17)

(*Aloud*). Friend, what did Maurya say in reply when thus addressed ?

MAN—Sir, thus addressed, Chandragupta replied to the merchant Vishṇudâsa—"I have imprisoned Chandanandâsa not for the sake of money; but because he had concealed the wife of minister Râkshasa, and he did not deliver her up although repeatedly asked to do so. If, therefore, he would deliver her, he might obtain his release; otherwise he would be capitally punished." Having said so, he ordered Chandanandâsa to be taken to the place of execution. Thereupon the merchant Vishṇudâsa left the town intending to enter fire before he heard of the sad end of his friend, Chandanadâsa. I too, came to this old garden in order to hang myself up to death before the melancholy news about Vishṇudâsa reaches my ears.

RA'K.—Friend, I hope Chandanadâsa is not yet put to death.

MAN—He will be executed to-day. He is now repeatedly requested to give up minister Râkshasa's family; he does not deliver it out of his affection for his friend. For this reason I would no longer delay my death.

RA'K.—(*Joyfully, to himself*). Bravo, Chandanadâsa, bravo !

Noble man, you are acquiring a fame like that of S'ibi arising from the protection of those who came to you for protection even in the absence of your friend. (18)

(*Aloud*). Friend, go, go quickly to Vishṇudâsa and prevent him for entering the fire. I, on my part, will rescue Chandanadâsa from death.

MAN—By what means will Your Honour release Chandanadâsa from death ?

RA'K.—(*Drawing his sword*). By means of this sword, my companion in any undertaking. Lo,

This my sword, which, dark-blue in appearance like a water-charged-cloud and the sky, appears to be thrilling with eagerness for fight, being grasped in the hand, and the strength of which, in consequence of its high temper has been seen by my enemies tested on the touch-stone of battle, now prompts me, who am overpowered by (have lost control over myself on account of) my affection for my friend, to some act of daring. (19)

MAN—Sir, when you thus betray yourself by offering your life for the merchant Chandanadâsa, but are fallen into an adverse condition of life, I am not able to know you definitely and to recognize in you Minister Râkshasa of blessed name, whose feet I have thus the good luck to see to-day. (*He falls at his feet*). Do you favour me then by clearing my doubt.

RA'K.—I am that man who witnessed the destruction of the race of his masters, who is the cause of his friends' misery, a villain, of accursed name, and a Râkshasa in the real sense of the term.

MAN—(*Again joyfully falls at his feet*). Oh wonder! I am glad I have seen you.

RA'K.—Arise, arise good friend; no further delay now. Tell Vishnudâsa that Râkshasa is just going to deliver Chandanadâsa from death. (*He repeats 'This my sword,' &c. and walks about with the drawn sword in his hand*).

MAN—(*Falling at his feet*). Excuse me, revered Minister. As you know, S'akaṭadâsa was first ordered by the cursed Chandragupta to be taken to the place of execution. From that place he was borne away by some one and taken to some other country. Then the cursed Chandragupta, angry that such a piece of carelessness should have been committed, quenched the blazing fire of his anger against His Honour S'akaṭadâsa with the blood of the executioners. Since that time, whenever the executioners see a stranger armed with a weapon either behind them or in the front, they are on their guard, and wishing to save their own lives, kill the victim on the spot of execution. If Your Honour, therefore, goes there thus armed, the death of Chandanadâsa will only be expedited. [*Exit*

RA'K.—Oh, how inscrutable is the course of the cursed Chânakya's policy! For,

If S'akataâsa was brought to me with the consent of the enemy then why were the executioners (lit. persons appointed to kill criminals) put to death by him in anger? If he was not, then how could he even think of such a sinful fabrication? Thus my mind being mounted on conjectures arrives at no definite conclusion. (20)

(*Reflecting*).

This is not the time for the sword, since the hangmen would put (my friend) to death before (I could rescue) him. Policy bears fruit after an interval of time; what is the use of it in this case? Indifference is not proper, when my dear friend has met with an extremely dreadful calamity on my account. I know now how to act—I will offer this my body as a ransom for him. (21) [*Exeunt Omnes.*

END OF ACT VI.

ACT VII.

(*Enter a CHANDA'LA*)

CHANDA'.—Move away, respectable sirs, move away; be off, ye men, be off.

If you wish to save your life, property, family and wife, then keep very far off from treason to the King which is so dreadful. (1)

Moreover,

If a man has recourse to something unwholesome, he alone is affected by a disease or dies; whereas if he takes to felony against a king, the whole family perishes. (2).

If you don't believe me then see here the merchant Chandanadâsa who is being led to the place of execution with wife and son for acting treacherously towards the King. (*Looking towards the sky*). What do you say, ye respectable citizens? Do you ask me whether there is any means of setting him at liberty or not? There is, sirs, if he delivers up the family of the minister Râkshasa.

(*Again looking into the sky*). What do you say? That he, who is kind to those who seek his protection, will never do a wicked deed like this merely for the sake of his life. Then wish him, ye respectable men, a blissful passage; but no more think of a means of rescue in this case.

(*Then enter CHANDANADA'SA in a criminal's dress, followed by a second CHA'NDA'LA, with a pale on his shoulder and accompanied by his WIFE and SON*).

CHAND.—(*Weeping*). Alas! alas! Bow to the god of Death, that people like us who are afraid of deviation from the path of duty should die the death of a bandit! Or why? Cruel men make no distinction between those who are indifferent or wise. For,

What obstinate desire it is of hunters to kill an innocent deer that leaves flesh and lives on grass through the fear of death? (3)

(*Looking about*). Oh dear friend Vishṇudâsa, how is it that you do not even give me any response. Or rather, rare indeed are those men who will even (care to) stand within the range of sight at such an hour. (*Tearfully*). Those dear friends who are returning with their bodies with great difficulty, having resorted to shedding tears only as the means of averting (my misfortune), are with their faces sad with grief, following me with eyes heavy through rising grief.

CHANDA'.—Revered Chandanadâsa, you have arrived at the place of execution. Dismiss, therefore, your people.

CHAND.—Dear wife, return now with your son. It is not proper to follow me further.

WIFE—(*Weeping*). You leave, my dear, for the next world, not for a distant country.

CHAND.—Dear wife, I die for a friend's sake, and not for a personal crime. Grieve not, therefore.

WIFE—My dear, if that be the case then it is not proper for persons of a respectable family to return.

CHAND.—What has my lady now resolved to do?

WIFE—To bless myself by following my lord's feet (in death).

CHAND.—That is an ill-conceived idea, dear. You should take care of this our son who is young and who has got no experience of wordly affairs.

WIFE—May the deities, taking pity, bless him. Child, my boy, fall at the feet of your father which you see for the last time.

SON—(*Falling at his father's feet*). Papa, what shall I do, bereaved of you?

CHAND.—Child, live in a country where Chânakya will not be found.

CHANDA'.—Revered Chandanadâsa, the pale has been implanted; be you, therefore, ready.

WIFE—Help, Oh, sirs, help.

CHAND.—Wife, why do you cry now. The gods take compassion on the afflicted families of those who go to heaven. (Besides I suffer death for a friend and not for doing anything wrong. Why do you weep then when you ought to rejoice)?

FIRST CHANDA'.—O Bilavpatra, seize Chandanadâsa; his family then will go of itself.

SEC. CHANDA'.—O Vajraloman, here I seize him.

CHAND.—Friend, wait for a while, so that I will embrace my son. (*Having embraced and smelt his SON on the head*) Child, when death is sure to befall a man, die in doing a service to a friend.

BOY—Need this be said, father? This is our family-rule. (*Falls at his feet*).

CHANDA'.—O, seize him. (The CHANDALAS seize CHANDANADA'SA).

WIFE—(*Beating her breast*). Save him, O sirs, save him. Enter RA'KSHASA with a hurried toss of the curtain).

RA'K.—Fear not, lady, fear not. Ye hangmen, kill not Chandanadâsa,

Let this execution-garland, the road leading to the world of death, be hung upon me, who formerly witnessed the family of my master suffering destruction before me (*i. e.* in my very presence) as if it were an enemy's family, who remained at ease when my friends were smitten with calamity as if it

was an occasion of great festivity, and who loves his soul, though made the object of ignominy, for the destruction of people like you (as on a former occasion). (4)

CHAND.—(*Looking at him with tearful eyes*). Minister, what is this ?

RA'K.—Merely an imitation of a portion of your noble conduct.

CHAND.—Minster, what is this that you have done by rendering vain all this my effort ?

RA'K.—Friend, I have only attended to my own interest. Do not blame me. (*To one of the CHA'NDA'LAS*). Friend, tell the wicked Châpakya—

VAJRA.—What is it ?

RA'K.—Here am I, the man for whose sake this person, though worthy of veneration, has incurred the penalty of death at your hands, he who, the glorious one, saving another at the cost of his own life in these evil times of the Kali Age in which tastes of the people are wicked, has rendered insignificant even the glory of S'ibi, and who being pure in soul, has by his virtuous conduct eclipsed the course of conduct of the Buddhistic saints. (5)

FIB. CHANDA'.—O Bilvapatra, you take Chandanadâsa in your charge and wait for a while in the shade of this cemetery-tree, while I report to Châpakya that Ministr Râkshasa is caught.

SEC. CHANDA'.—O Vajraloman, let it be so. [*Exit F. C. with CHANDANADA'SA followed by his WIFE and SON*].

FIB. CHANDA'.—Come Minister. (*They walk on*). Holla, is there any one here ? Inform the noble Châpakya, the thunderbolt to the mountain of the race of Nanda and the founder of the house of Maurya—

RA'K.—(*To himself*). Oh pity ! Even this I must hear !

CHANDA'.—That Minister Râkshasa whose intellect and prowess have been thwarted by His Honour's state-craft is in our hands.

(*Enter CHA'NAKYA, his face only visible, the rest of his body covered with a veil*).

CHA'N.—Say, friend say,

Who bound with the skirt of his garment the fire red with the mass of its mighty flames? Who reduced the ever-moving (wind) to a state of stillness with his snares? Who crossed by means of his arms the dreadful ocean, abounding in crocodiles and alligators? (6)

CHANDA'.—Surely by Your Honour whose intellect is adept in state-craft.

CHA'N.—No, no, say not so. Say—by Fate, the inveterate foe of the house of Nanda.

RA'K.—(*Aside*). This is the mean-minded—or rather noble-minded—Kauṭilya.

The mine of all *S'āstras*, as the ocean is of jewels, with whose merits we are not sufficiently pleased, although jealous. (7)

CHA'N.—(*Looking at RA'K., joyfully to himself*). Ah, here is the minister Rākshasa, by whom, the great-minded one, the army of Vṛshala and my own intelligence were seriously taxed for a long time with the heavy troubles of preparations, and of the devising of plans, which were the cause of protracted wakefulness. (8)

(*Removing the veil and approaching*).

Oh minister Rākshasa, I, Viṣṇugupta, salute you.

RA'K.—(*Aside*). 'Minister' is a humiliating epithet now. (*Aloud*). Viṣṇugupta, please do not touch me, polluted by the touch of a Chāṇḍāla.

CHA'N.—O minister Rākshasa, these are not Chāṇḍālas. This one is a royal official named Siddhārthaka whom you have already seen. This other here too is a servant of the King, Samiddhārthaka by name. Poor S'akaṭadāsa, also, was made to write that forged letter by me, he knowing nothing (about its nature).

RA'K.—(*Aside*). I am glad my suspicion about S'akaṭadāsa is removed.

CHA'N.—Why waste more words? I tell you briefly—

Those (your) servants, Bhadrabhaṭa and others, the letter written in that way, that Siddhārthaka, those three sets of decoration, that your friend Bhadanta, the man under affliction you saw in the old garden, and the trouble of the merchant, all these—(*Breaking off through modesty*).—Oh

valiant one, were devices of mine through my desire for Vṛshala's union with you. (9)

Here is Vṛshala, therefore, wishing to see you. Please see him.

RA'K.—(*Aside*). What help? I will see him.

(*Enter the KING followed by his SUITE according to rank*).

KING.—(*Aside*). I am indeed ashamed that His Honour has conquered, without a fight, the invincible army of the enemy. For,

My arrows have perpetually to observe the vow of lying down in their own quiver, with their heads hung down, as if through grief for their condition and put to shame (as it were) by their not being used although furnished with sharp-edged points. (10)

Or rather,

One in whose interest, as in mine, his preceptors are wide-awake and attend to all the affairs of his kingdom, though he himself be sleeping, is able even with his bow unstrung, to vanquish, on earth, whatever is desired to be conquered. (11)

(*Approaching* CHA'NAKYA). Venerable sir, Chandragupta bows to you.

CHA'N.—Vṛshala, all your desire have been accomplished. Here we have the minister Râkshasa. Salute, therefore, His Honour, your prime-minister.

RA'K.—(*Aside*). He has established the relationship.

KING.—(*Approaching* RA'KSHASA). Sir, Chandragupta bows to you.

RA'K.—(*Looking at him, to himself*). Ah, Chandragupta! He—

Who when yet a boy gave distinct promise of his future exaltation, and who has gradually obtained sovereignty like an elephant obtaining mastery over a herd of elephants. (12)

(*Aloud*). Victory to you, King.

KING—Sir,

Just think—What have I not conquered in the world, when His Honour and Your Honour are, as *gurus*, wide-awake in the proper use of the six expedients? (13)

RA'K.—(*Aside*). Ah, the disciple of Kauṭilya refers to me as a servant! Or rather, this is, indeed, but the humility of

Chandragupta, and it is only jealousy that makes me think otherwise. All things considered, it is but proper that Chânakya has become victorious. For,

A minister, dull-minded though he be, is sure to rise to an exalted position when he has to serve a proper person (*i. e.* King) who is ambitious, whereas a minister though of unerring policy, falls in the manner of a tree on the bank of a river, when he has to deal with an unworthy master. (14)

CHA'N.—Minister Râkshasa, do you wish that Chandanadâsa should live?

RA'K.—Vishnugupta, what doubt can there be (about it)?

CHA'N.—Minister Râkshasa, I have some doubt because you are favouring Chandragupta without accepting the sword (the badge of ministerial office). If then you really wish to save Chandanadâsa's life, accept this weapon.

RA'K.—No, Vishnugupta; not so. I am unworthy to receive the weapon, especially when it was wielded by you.

CHA'N.—Minister Râkshasa, how can it be that I am fit to wield it and you are not. Just see—

Those horses which being continually bridled and saddled have become emaciated, and also look at the elephants which have their spines swollen on account of being kept in continual readiness, and which have been deprived of the pleasures of bathing, feeding, sporting, drinking and sleeping at will. (And all this) O talented one, is owing to the greatness of your prowess which subdues the pride of conceited foes. (15)

Or, to be brief, Chandanadâsa cannot live unless you accept the weapon.

RA'K.—(*Aside*).

The qualities of the kindness of the Nandas touch my heart, yet I am now a servant of their foes. Those trees which being watered by me had attained growth are cut off. So I must wield this weapon for saving the life of my friend. The courses of events do not submit (or, make me submit, नयन्ति) to fate even after a long time. (16)

(*Aloud*). Vishnugupta, I bow to the affection for a friend which makes one undertake anything whatsoever. There is no alternative. I am willing.

CHA'N.—(*Joyfully giving him the sword*). Vṛshala, Vṛshala you are now favoured by the minister Rākshasa. I congratulate you on your good fortune.

KING—It is Your Honour's favour that Chandragupta is thus enjoying.

(*Enter a MAN*).

MAN—Victory to Your Honour. Here Malayaketu has been placed at the door, with his hands and feet chained, by Bhadrabhata, Bhāgurāyaṇa and others. The future depends upon Your Honour's pleasure.

CHA'N.—Friend, communicate your message to Minister Rākshasa. He knows (what orders to pass) now.

RA'K.—(*Aside*). How no, having made me a slave Kauṭilya now makes me give the order! What help? (*Aloud*). King Chandragupta, you know that I was living with (*i. e.* in dependence upon) Malayaketu for some time. Let therefore his life spared.

KING—(*Looks at CHA'NAKYA'S face*).

CHA'N.—King, the first request of Minister Rākshasa must be granted. (*To the MAN*). Tell Bhadrabhata and the others, in my name, that King Chandragupta, at the request of Minister Rākshasa, grants Malayaketu his paternal kingdom. They should, therefore, accompany him and come back after he is established on his throne.

MAN—As Your Honour commands. (*Going*).

CHA'N.—Stay, friend, stay. I have something more to say. Tell Vijayapāla, the Superintendent of the fort, that Chandragupta, highly pleased at the reconciliation of Rākshasa, orders that the merchant Chandanadāsa should be appointed to the post of the principal merchant in all cities of the world; and further, that all except the war horses and elephants should be set free. Or rather, with minister Rākshasa as the adviser (of the King) where is the need for horses and elephants even! So now,

Unloose every tie except that of (riding) horses and elephants; having fulfilled my solemn declaration, I will (now) tie up my hair only. (17)

MAN —As Your Honour commands.

[*Exit*

CHA'N.—O King Chandragupta, O Minister Rākshasa, tell me what further favour I may confer upon you.

KING—Is there anything dearer than this ?

Rākshasa is won over ; I have been placed on the throne, and all the Nandas are annihilated ; what thing, more to be coveted than this, remains to be accomplished ? (18)

RA'K.—Still let there be this word of Bharata—

May King Chandragupta with his prosperous connections and servants long protect the earth—he who is a kingly manifestation of that self-existent God, to whose tusk, when He had assumed the form of the Boar fitted to grant protection, the earth, of yore, clung, amidst universal destruction, and on whose arms she now leans, being frightened by the Mlechchhas. (19)

[*Exeunt Omnes*

END OF ACT VII.

END OF THE DRAMA MUDRA'RA'KHASA COMPOSED

BY VIS'AKHADATTA.

NOTES.

P. 7. **सुव्वाराक्षसम्**—सुव्वया जितः राक्षसः सुव्वाराक्षसः स एव अमेधोपचारात् (by transference of an epithet) तदाक्यं नाटकम् here neither छ (ईय) nor षण् can be affixed; nor can we explain the comp. as a Bah. comp. (सुव्वया जितो राक्षसः यस्मिन्); for in that case we shall have to take recourse to *Lakshana*, as it is not राक्षस that the work contains but an account of the way in which Rākshasa was won over to his side by Chāṇakya; see Bhattoji on शारीरक भाष्यं, Kau. on Pāṇ. IV. 3. 87.

धन्या—Pārvatī, who had believed herself to be the most fortunate lady having obtained a place in half the part of S'iva's body, now finds that there is another actually worshipped by her husband being allowed a seat on his head, and, therefore, calls her 'blessed'. The question may also imply taunt as suggested in the com. **शशिकला**—S'iva pretends to misunderstand the point of Pārvatī's question, and answers 'It is S'as'ikalā' (also situated on his head). Pārvatī in her simplicity of mind asks किं नु &c. The equivoques and puns are fully explained in the com. **नाम**—in the second line of the stanza does not mean 'a proper name', but a term that signifies a particular thing (अभिधेयवाचकशब्द). **कस्य हेतोः**—by Pān. II. 3. 26. षष्ठी हेतुप्रयोगे and सर्वनामस्तृतीया च (II. 3. 27)—when a pronoun and the word हेतु are both used and 'cause or reason' is to be expressed, the Gen. or the Instr. may be used; केन हेतुना कस्य हेतोर्वा वससि । नारीं पृच्छामि—त्वा is understood in the first case, प्रश्न in the other. **विजया**--one of the two female friends of Pārvatī. In the Pārvatīpariṇaya Nāṭaka (cf. also Kum. VIII. 49) she and जया are represented as P.'s attendant companions in her father's house before marriage.

शब्द—Does not mean 'fraud' but 'equivocation, skill in *Vakrokti*', being an abstract noun from शठ which has the same meaning as in शठनायक.

The fig. in the stanza according to the Com. is *Vakrokti* (equivocque), which consists in giving quite a different sense to the words of another by means of a pun or an affected change of tone. See K. P. IX. 1 (78). As pointed out by the Com., the equivocations of the stanza are intended to indicate the crooked policy which underlies the plot of the play. Gaṅgā is the sovereignty of Chandragupta, Pārvatī of Nanda. *Indu* suggests Chandragupta.

P. 8. आविर्भवन्ती—Which would else have manifested itself. Present for immediate future; see com. रक्षतः—avoiding. स्वैरपातैः— if allowed to fall at *i. e.* heedlessly, at random; see com.; had he treaded at will the earth would have sunk down. We may, however, take स्वैरपातैः with रक्षतः स्वैर meaning ‘gentle or slow’, as better corresponding to the constructions in the 2nd and 3rd lines. मन्दः स्वच्छन्द्योः स्वैरः Amara. लक्ष्य—लक्ष्यत इति an object. त्रिपुर—त्रयाणां धातूनां पुराणि तानि. यदा श्यवयं पुरं त्रिपुरं (and not त्रयाणां पुराणां समाहारः as some explain it; for that will give त्रिपुरी) तद्विजयतीति. The reference is to the three cities of gold, silver and iron built in the sky, air and on earth by Maya, the architect of the demerms which were destroyed by S’iva at the request of the gods. त्रिपुर also came to signify the demon who ruled over these three cities. दुःस्वप्नञ्च—दुःस्वेन कृतं नृतं a Madh. comp. नृत is defined as ‘नृतं ताललयाभयं’ *i. e.* a dance which consists of the mere movements of the body without gesticulation and which is regulated by the marking of the musical intervals or stops. The dance here alluded to is the Tāndava dance of which S’iva is represented to be very fond.

This stanza, too, has a bearing on the plot of the play. It foreshadows the difficulties to be experienced by Chānakya on account of his desire to spare the life and secure the services of Rākshasa, though able to kill him and Malayaketu; see com. There is in the first three lines the fig. *Atis’ayokti* or exaggeration, and *Parikara* or the fig. of the significant epithet in the fourth line.

P. 13. नान्दी—The benedictory stanzas, so called because the deities are supposed to be delighted by it. (नन्दन्ति देवता अत्र). Jagad-dhara derives the word as आशीर्योगादिना नन्दयतीति नन्दः । पञ्चाक्ष् । नन्द एव नान्दः । प्रज्ञादित्वाद्गन् । and by adding ङीप् (ङ्) नान्दी. For the origin cf. नन्दी वृषं कोपि महेश्वरस्य रङ्गवमादौ किल खे जगाम । तद्रङ्गमुदिय वृतां ह्य पूजां नान्दीति तां नाञ्जविदो वदन्ति ॥ The Nāndī is of four kinds:—नमस्कृति-मार्गलिकी आशीः पञ्चाक्षरी तथा । नान्दी चतुर्धा निर्दिष्टा नाटकादिषु धमिता ॥ The नान्दी here consists of 8 *padas* if *pada* be understood to mean ‘a quarter of a stanza’ and is of the पञ्चाक्षरी type, since the plot is slightly hinted in it; see com. and Rāghavabhāṭṭa on Nāndī in S’āk.

नान्द्यन्ते सूत्रधारः—At the close of the Nāndī, the Sūtradhāra. This seems somewhat puzzling. What is the predicate to be supplied? If we supply पठति then two questions would naturally present themselves—who repeats the Nāndī? and when does the Sūtradhāra enter? The only possible answer to these is that the Sūtradhāra

enters the stage and himself recites the *Nāndī*. But as the *Nāndī* contains a blessing or a salutation to some deity it is auspicious and as such must form the first words according to the general usage of Sanskrit writers. Cf. Jagaddhara on *Māl. Mād.* नाचन्ते सूत्रधारस्यैव श्रुतत्वेनेयमपि तेनैव पठनीया । प्रथमं सूत्रधारः प्रविशतीतिनोक्तम् । मङ्गलार्थं देवतानामस्कारादेरेव विधानात् । Cf. in this respect Pāṇini who begins his work with इतिरादिच्, (though it should have properly been आदिण्यसि: like the following Sūtra अदेकमुजः), by putting in इति first, as it is indicative of prosperity. Comp. also the words of Patañjali quoted by our Com. on p. 177. Hence it is that the stage direction प्रविश्य सूत्रधारः never introduces a Sanskrit play, but is usually written after the *Nāndī* as नाचन्ते सूत्रधारः. For other particulars, see our note on these words at S'āk. p. 4 or Vik. p. 5. Bharata's rules also provide that the *Sūtradhāra* may retire after having repeated the *Nāndī* and then another actor possessing qualities answering to those of the *Sūtradhāra* and called 'Sthāpaka' should enter and commence the play. But the best writers do not seem to have taken advantage of this option.

सूत्रधारः—The manager or chief actor. It is probable, the exhibitions of puppets and paper figures preceded the drama and that *Sūtradhāra* meant originally the holder of threads or strings by which he moved the figures as he spoke. When the drama was developed *Sūtradhāra* came to mean the thread of connection running through and holding together the various incidents &c. to be represented in a piece. See com.

सामन्त—सम्यगन्तः समन्तः adjoining region, frontier; तत्र भवः a frontier king paying tribute to an emperor (see Malli. on Rag. IX. 15); hence a tributary prince in general. For वटेवर and other names, see introduction. कृति—like क्रिया (Vik. I. 2) is used for a literary action or composition. यस्तस्य—to tell the truth, forsooth, indeed. This comp. *indec.* is of constant occurrence. Cf. यस्तस्य कल्पितमिष मे हृदयं Ven. Act. I, Mṛch. IV. Kād. p. 181. प्रयुञ्जानः—the present participle is used intransitively to show a हेतु or cause = यतोहं प्रयुञ्जे.

बालिञ्ज—बलिशस्य बलस्येषवनस्यायं मूर्खत्वादपुण्यत्वात् । Bhaṅgi Dikshita on Amara. कृषि—act of ploughing, cultivation; here used in its *Lākṣhanika* or secondary sense of 'seeds sown.' स्तम्बकरिता—the capacity to produce sheaves; fr. स्तम्ब (a stalk or a sheaf of corn) + कृ + इ (ङ) which is added to कृ, by Pāṇ. III. 2. 24 and the Vārt.

on it (see com.), to **क्षन्ध** and **सकृत्** in the sense of 'corn' and 'a calf' respectively; (**क्षन्धकारः सकृत्कारः** otherwise).

दृष्टिणीमाह्वय—In some editions these words are omitted which is better for brevity. The cons. or meaning of the sentence does not suffer thereby as the *Sûtradhâra* further on says **कुटुम्बिनी तावदाह्वय**.

सङ्कीर्तं—गीतं वाद्यं नर्तनं च त्रयं सङ्कीर्तमभ्युपेतम् ।

गृहाः—*Mas.* and pl. (when it means the house with its environments). The word is by no means of rare occurrence; cf. **तत्रागारं धनपतिगृहाद्भद्रतरेणास्मदीय** Meg., II. 15 **ममापि सत्वरमियुयन्ते गृहाः** S'âk. VI. p. 171.

P. 15. **हुहुत्तं**—Is a sort of sound resembling हुं which accompanies every effort in such mechanical works as that spoken of here.

कुटुम्बिनी—कुटुम्बमस्यास्तातीति कुटुम्बिनी तस्य मार्या.

गुणवति &c.—An instance of **भारती वृत्ति** a style of composition which is characterised by simple compounds and words of easy import. The *adjectives* qualify both **मार्या** (which follows from the context) and **नीतिविद्या** (the science of policy personified—whose help is invoked as being indispensably necessary for success in the object sought to be accomplished in the piece). The six *gunas* in the case of **नीति** are (1) **सन्धिः** (forming an alliance), (2) **विग्रहः** (war), (3) **यानम्** an expedition or marching against, (4) **आसनं** (waiting for a suitable opportunity to attack or to improve one's weakened resources, (5) **द्वैधं** (duplicity), and (6) **आश्रयः** (applying to a powerful king for help &c.). **उपाय**—(1) expedients, to be used in household management; (2) the four *upâyas* are **भेदो दण्डः क्षाम दानम्** । *Amara*. **स्थिति**—(1) a householder's position, (2) stability of a kingdom. **त्रिवर्ग** in the case of *Nîti* means—the three states of loss, stability and increase (of the collection of the eight things *viz.*—**कृषिर्वणिक्पयो वृषः सेतुः कुञ्जरक्षन्** । **खन्याकरषलाडानं शून्यायां च निवेशनम्** ॥). **कार्य**—(1) household duties; (2) political ends. **मङ्गलवचनं, ऽन्वार्थे**—cf. the *Subhâshita* **कार्येषु मन्त्री वचनेषु दासी भोज्येषु माता शयनेषु रम्भा । चर्मानुकूला क्षमया चरित्रि मार्या च वाङ्गुण्यवतीह कुर्वता ॥** The Com points out also an implied reference to Autumn described in the third act and explains the equivoques in support of his statement. See com. He thus shows the stanza to be an instance of what is technically called '*Trigata*' a minor *anga* of *A'mukha* or *Prelude*.

स्थितिहेतोः—The variant **स्थितीहेतो** is Voc. sing. and means 'You who are the cause of the well regulated domestic life.'

कार्याचार्ये--कार्यादाये v. l. is better for the Sâtra, calls his wife not for some but a special business now as is apparent from his words गृहिणीमाहूय पृच्छामि. Although he had started with the intention of calling her for singing, he had given it up now after seeing the preparations at his house and is anxious to know their reason now. It also explains why he calls her (व्रत) quickly.

P. 16. ब्राह्मणानाञ्जपनिमन्त्रणेन—Feeding the Brâhmanas is a part of the *Puras'charana* enjoyed at an eclipse. See Dharmasindhu p. 27, also Yâj. Smṛti I. 217, 218 (अमावास्याष्टकाष्टिः... । ...ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः । &c.). Although a *S'râddha* is usually prohibited at night it is specially enjoined at the time of an eclipse and so may be performed at night on the occasion of a lunar eclipse. It may be confined to the presentation of uncooked food, sweetmeat &c. Mr. Dhruva quotes the following from V. P. राहोश्च दर्शने दत्तं ब्राह्मणाञ्ज-
ताकम् । गुणवत्सर्वकामीयं पितृणामुपतिष्ठति ॥ अतिथिः—अताति गच्छति न तिष्ठति इति; fr. अत् + इथि; or न विद्यते द्वितीया तिथिर्यस्य Cf. Manu एक रात्रं तु निवस-
न्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः । अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥

चतुषष्टयज्ञे—According to Garga there are 24 *Ângas* and 10 *Upângas* of the mixed science of astrology and astronomy all of which are here spoken of without distinction as *Ângas*. 64 seems to be a favourite number with the ancient writers. Thus the scenic Art (*Nâtyas'âstra*) is divided into 64 *Ângas*. There are also 64 *Kalas*.

क्रूरग्रहः &c.—The *double entendres* on this stanza are well explained in the com. **ग्रहः**—determined purpose, firm resolve. **केतुः** (1) for Râhu, to suit the double meaning; (2) it stands for Malayeketu by a sort of convention often resorted to by poets. as मामा does for सत्यमामा राम for परशुराम &c. In separating the words स केतुः we have followed the Com. and translated accordingly. But it is better to read the two words as one सकेतुः **क्रूरग्रहः** (1) the cruel planet, in combination with the Ketu; (2) Râkshasa &c. as in the foot-note. We need not then take केतु in the sense of Râhu. Similarly चन्द्र stands for चन्द्रगुप्त as भीम does for भीमसेन. The Com. reads चन्द्रमसंपूर्णं (which is also the reading of the majority of Mss.) and separates the words in the second case as चन्द्रम् असंपूर्णं. But this goes against Chânakya's statement further on—ह्युक्ता भीर्ये लक्ष्मीः...स्त्रियपदा, (See sl. 13) and the words of the spy. सम्पूर्णमण्डलेपि चन्द्रे in sl. 19, which require the reading adopted in the text, viz. चन्द्रं सम्पूर्णं. Again, a man of Chânakya's stamp and high mettle would not himself speak of the Maṇḍala being असंपूर्णं. This is also the reading of S. D. which quotes this

sl. see further on, notes on p. 19. *Mandala* in this case comprehends the seven constituent parts of a kingdom, as given by Kāmandaka in his *Nītisāra*, viz स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृन् । परस्परोपकारिदं सप्ताङ्गं राष्ट्रमुच्यते ॥ IV. I. Cf. also Amara—स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च । सप्ताङ्गानि प्रकृतयः । When all the seven members of a kingdom work in perfect harmony it is called सम्पूर्णमण्डल. As for *Mandala* and the comparison to the moon, comp. also K. n. VIII. 3. Chān.'s fears, however, were roused because Chandragupta's royalty had not taken a firm root yet. Cf. अशिराशिष्ठितराज्यः राज्ञुः प्रकृतिष्वरूढमूलत्वात् । नवसंरोहणशिथिलस्तररिच द्यकरः समुद्धर्षम् ॥ Māl. I. 8.

P. 17. चन्द्रमभि०—Some Mss. omit these words but they are necessary for the following speech of the Nāṭi to be intelligible. Some read चन्द्रगुप्त but this is wrong, as the full name will leave no scope for the Nāṭi's question. In his first impulse of anger Chāṅakya catches up the word चन्द्र from the Sūtradhāra's speech and so repeats it.

बुधयोगः—बुध (1) the planet Mercury; (2) the wise Chāṅakya. योगः—(1) conjunction; (2) connection with; policy, strategy. In *Bālabhārata* the planet Mercury is similarly spoken of as preventing a lunar eclipse. Cf. तन्नन्दनस्तस्मिन्पुनानुरूपो रूपोस्ति चित्रपतया बुधाख्यः यद्योगमाजं न विभुसदोपि विभुं हृदयुमविरोधबोध ॥ Bāl. Bhār. I. 8. (D.). The Com. quotes Br. Garga S. in support of this view. The five *Grahas* meant are—The Sun, the Moon, Mercury (बुध) Jupiter (गुरु) and Venus (शुक्र). Varāhamihira, in his Br. Saṁ., rejects this theory saying:—पञ्चग्रहसंयोगात्त किल ग्रहणस्य समयो भवति । (तैलं च जलेष्टम्या) विविचिन्यमिदं विपश्चिद्भिः ॥ V. 17.

रहसि &c.—Is a continuation of the Sūt.'s speech and completes the *Āryā* हू &c. The fig. is *S'lesha*.

धरणीगोचरो भूत्वा—Being a denizen of this world—for whom the task would be impossible. Or this may be equivalent to वरप्यामात्मानं दर्शयित्वा showing himself on the earth.

अभियुक्तः—Devoted to; hence attentive; mark this sense here and the various other senses in which the root अभियुच् is used in this work; cf. p. 14. I. 2, p. 18. I. 5, p. 28. I. 8, p. 26. I. 8. p. 87. I. 19 &c.

चन्द्रगुप्तं—Chāṅakya fancying that he was not properly understood utters the full name of Chandragupta.

P. 18. कौटिल्यः &c.—As to कौटिल्यः कुटिलमतिः see *infra* p. 99. प्रहर्षं—प्रगताः समा विचारो यस्मिन्कर्मणि; Com. on Amara. It is more pro-

bably derived fr. सह to bear or endure, ह being changed to घ. भुक्तेः—usually means भुक्तिवाक्यात् but here—भुक्त्वा. सनात्रः—स is substituted for समान by a rule obtained by detaching the syll. समानस्य from the Sûtra समानस्य ऊदसि &c. Pân VI. 3. 84. द्विषदभियोगः—cf. pp. 111, 112.

P. 19. The mode in which the principal character is introduced here is technically called *Udghâtyaka*. It consists in giving to the words of one quite a different sense and thus introducing a character on the stage. Cf. Sâh. Dar. 289, where the stanza कुरुहृह &c. is quoted as an instance of this mode. प्रस्तावना—see com. p. 14.

भुक्तां शिखां &c—Chânakya had vowed that he would not tie up his hair until he had completed the task of effecting the total destruction of the Nanda dynasty. That task was not complete as long as Chandragupta's rule was not thoroughly established. Chânakya, therefore, ties up his hair at the end of the play. The student will remember the similar loosening and tying up of Draupadi's braid in the Venisambhâra.

परिभ्रूय—'Having defeated,' has here the force of an *adv.*, 'in spite of, with force'. For the implications of the various expressions, see com. Cha'n. will further have an occasion to repeat this sl.; see p. 42.

P. 20. कालभ्रूजगी—Which is well known for the spirit of Vengeance. नील—indicates that the fire is yet smouldering and may burst into a flame again at any time. धूमलता—धूमो लता इव. अद्यापि—though I have fulfilled my vow. Cf. कौरव्यवंशदावेष्टिष्क एष शलाभायते । मुक्तवेर्णी स्पृशन्नेन कृष्णा धूमशिखानिव ॥ Ven. I. 19. sl. cited in Al. K. as an instance of *Mâlârûpaka*.

काननधूमकेतु—Occurs in Uttar. and Chandakaus'ika. शालभ—शल-मस्यायं. उभतां—the Imper. indicates the certainty of the destruction. Cf. अविदित्वात्मनः शक्तिं परस्य च समुत्सुकः । गच्छन्नमिमुले बह्वी नारां याति पतङ्गवत् ॥ Also Bhar. Vai. S'at. sl. 21.

उपाध्यायः—उपेत्याधीयतेऽस्मात् । a pupil is to so address his Guru. Cf. आर्येति नाग्रणं ब्रूयान्महाराजेति पार्थिवम् । उपाध्यायेति चाचार्यम् B. Nât. उपवेद्-मिच्छामि—implies censure cast on the pupil for not having prepared a seat. कार्यभियोगः—indicates the casting of the *Bija*; see com. व्याकुलयति—and hence I did not notice the seat; see com. दूःशीक-ता—roughness of conduct, petulance.

P. 21. परिपजन—an offer (in consideration of service done). सर्वलोकप्रकाशं—सर्वेषां लोकानां प्रकाशो यथा स्यात्तथा । cf. तीर्त्वां जवेनेव नितान्त-
दुस्तरं नदीं प्रतिज्ञामिव तां गरीयसीम् । Sis. XIV. 74. निस्तीर्णोऽप्रतिज्ञाजलनि-
धिगहनः । Ven V. 37 न (अ) समर्थः v. l.—Mr. Telang finds fault
with this reading and with reason, for its cuts off the sentence यस्य
मम from its correlative. कुतः—from what cause. If you ask how,
here is the reason.

इयामीकृत्य &c.—Notice the vigorous style of and bold metaphors
in this s'loka. अरियुवतिदिशां—it is generally a *dik* that is personi-
fied as a lady, the moon being regarded as her face. Cf. Vik. III. 6;
दिग्बधूषणं पुन्दरसेन्या Vik. ch. XI. 26. But here the order is reversed.
The wives of the enemies are compared to quarters and their faces
are represented as moons. सन्धान्त &c.—shows that Chânakya was
not a reckless murderer of men, but duly respected the rights of the
citizens. The fig.s are *Rûpaka* (समस्तवस्तु and परंपरित) and *Upamâ*
(ज्वलन इव) which, however, detracts from the force of the *Rûpaka*.
रिपुवने without ज्वलन इव would have been better.

P. 22. अधासन—अग्ने स्थितमासनं । the syntactical construction of
these two s'lokas, though somewhat irregular, is not very difficult to
understand. अवकूटं &c.—see Intro.

बुधलापेक्षया—Out of regard for, because I take interest in the
well-being of Vṛshala. शस्त्र—the sword, the symbol of ministerial
office. The chief minister of those days, it seems bad, in addition
to his other duties, to act as commander of the forces in times of war
Thus we find both Râkshasa and Chânakya as principal in com-
mand of the troops of Malayaketu (see p. 133) and of Chandragu-
pta (p. 148) respectively.

शस्याः—रोगाः V. l. The former better expresses the idea of the
insult rankling in Châp.'s mind and also better agrees with समुत्त्वात्.
The reading रगाः is evidently a corruption of रोगाः द्वयोः स्तारं &c.—
The fig. is a fusion of *Upamâ* and यथासक्यं. Cf. शत्रु मित्रं विपत्तिं च जय
रक्षय मक्षय ।

P. 23. तद्भियोग—अभियोगं zealous or devoted work for the
Nandas. If अभि० be taken to mean 'an attack,' then तद् must refer
to Vṛshala. सकयोवस्थापयितुं—it is possible to manage him; lit. to
place in a favourable or subservient position. बुद्धि—belief, intention.
or object in view. तपस्वी—poor, helpless; it is generally used as a
term of pity; but always in a good sense, while वराक is used in a
good or bad sense. It never means miserable or wretched as some

dictionaries give it. See our note on तपस्विनी S'āk. p. 99. विपुल—
वि + पुल great, fr. पुह to be great.

आकाशे उदयं &c.—This is what is technically called आकाशनाथितं. This must, however, be distinguished from the stage direction आकाशे for which, see Act. II. p. 48. In the case of the former the character addressed is absent and beyond hearing but mentally pictured as standing before the addresser's eyes; while in the latter case the person spoken to is within hearing and although not present on the stage is supposed to give replies (uttered by the speaker himself with a clever ventriloquism). This is done to make up for the deficiency of actors. अमात्य—अमा सह वसतीति; fr. अमा+त्य by Vârt. on Pân. IV. 2. 104. श्रोत्रिय—a Brâhmana well versed in the Vedas. छन्दोधीत इति श्रोत्रियः; irregularly derived by Pân. V. 2. 84. Cf. जम्भना, ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्जिज्ज्यते । विद्यया याति विप्रत्वं भिमिः श्रोत्रिय उच्यते ॥

अर्थतः—तद् shows हेतु; for the sake of. **अनु**—is a कर्मप्रवचनार्थ (prep. which can be used by itself in government with a noun or pronoun in the Acc.) in the sense of direction towards (लक्षण) or statement of a particular relation or state (इत्यंभूताख्यान). See Sid. Kau. on लक्षणेत्यंभूताख्यानभागवीप्पासु प्रतिपर्यनवः । Pân. I. 4. 90. भर्तुर्ये &c.—cf. एते सस्युरथाः परार्थघटकाः &c. Bhar. Nît. S'at. 74. and भृत्या अपि ते एव ये संपतेर्विपतौ सविशेषं सेवन्ते &c. Kâd. p. 470.

कथमसौ &c.—Explains the यत्न.

P. 24. अप्राज्ञेन च &c.—Cf. किं भक्तेनासमर्थेन किं शक्तेनापकारिणा । भक्तं शक्तं च मां विद्धि नावज्ञातुं त्वमर्हसि ॥ Pt. I. 136 ते भृत्याः &c.—Mark the derivation:—भृत्याः fr. भृ to support, are those who deserve to be maintained (from their intrinsic merit); hence excellent, true, servants. कलत्र is derived fr. कद् (ल्) to eat or to protect (कद्दयन्ते) who must be fed or protected under any circumstances. In interpreting the last two lines we have followed the Commentator and translated accordingly. But that lowers the dignity of women. In this sl. three kinds of servants are mentioned; the first two forming one class (to be awarded) the last a different type of servants. The last two lines should therefore be construed as येषां गुणाः भर्तार्य समुदिताः ते इतरे भृत्याः सम्पन्नु आपन्नु च कलत्रमिव those other servants &c. stick to their lord like a wife, in prosperity as well as in adversity, for such a high ideal of wife, cf. यस्मिन्कृत्यं समावेश्य निर्विद्याङ्गेन चेतसा । आस्यते सेवकः स स्यात्कलत्रमिव चापरम ॥ Pt. I. 85.

नक्षत्रान्—A comp. द्रुष्टुषाः see Malli. on नास्तितोष्ण Rag. IV. 8. तद्गृहणं प्रति यत्नः—Chānakya had a double object to accomplish—to secure the whole kingdom of the Nandas for Chandragupta and to win over Rākshasa to his side. For this purpose he formed the following plan. He procured the death of Parvates'vara, but could not have killed Malayaketu also without risking his popularity. He, therefore, secretly frightened Malayaketu by the suggestion that the murder of his father proceeded from him; but at the same time he spread a report that Rākshasa had killed Parvates'vara. He strengthened the report by suffering Malayaketu quietly to escape from the camp of Chandragupta. He knew that Malayaketu would join Rākshasa and thus place himself in an adverse position to him and that then it would be easy to get rid of him. The rumour circulated was intended to be afterwards the means of destroying the alliance between Malayaketu and Rākshasa and thus to throw each of them into a desperate condition. See the Com.'s remarks. **विषकन्या**—a beautiful maid with a body gradually poisoned to such a degree that intercourse with her would prove to be instantaneously fatal. This artifice of employing the poisoned maid to get an adversary quietly out of the way seems to have been sometimes resorted to in ancient times, as writers on medicine make a reference to it. Mr. Dhruva quotes from S'us'rūta—विषकन्योपयोगाद्वा क्षणाज्ज-
द्वादसुत्रः । तस्माद्द्वैधेन सततं विषाद्रथो नराधिपः । Kalpasthāna I. 5. and from Vāgbhatta—आजन्मविषसंयोगात्कन्या विषमयी कृता । स्पर्शोच्छ्वासदिभिर्हृष्टि-
तस्यास्वेतत्परीक्षणम् । तन्मस्तकस्य संस्पर्शांश्लायते प्रुष्पपञ्चमी । शप्यायां प्रत्कुपैवले
युकाभिः ज्ञानवारिणा । जन्मुमिर्गियते ज्ञात्वा तामेवं दूरतस्त्यजेत् ॥

उत्तिष्ठमानः—उदोऽनुर्ध्वं कर्मणि Pān. I. 8. 24. The root स्था preceded by उद् is Atm. when it does not mean 'getting up,' *i. e.* is used in a figurative sense such as (striving for, aspiring to &c.). Cf. Kir. XI. 13, S'is. II. 101. XIV. 17. Bhatti. VIII. 13. **निग्रहीतुं**—to hold in check, to subdue, to secure. **निग्रहान्**—goes with प्रमाद्यम्. **अन्तरङ्गापरक**—a conjunctive Dvandva.

P. 25. **सञ्चार**—'Modes of proceeding or dealing' as Mr. Telang takes it. Or modes of moving in. बहुविध &c.—or आचार &c obtaining in various countries **व्यसृज्य**—external form or appearance, disguise; cf. अमात्यव्यसृजना राजा दृष्यास्ते यत्रुसंक्रिताः । S'is. II. 56. तपस्वीव्यसृजनेतः Hit. **निपुणं**—may beter be taken as an adv. **प्रचारगतं**—actual doings, movements. **तत्तत्कारणं**—See com. and Act. III. p. 89. **उत्पाथ**—shows that the causes were not real but feigned ones. **कृतकृत्यतां**—made to promote our interest or to subserve our object *viz.* to effect

a split in the enemy's camp and to alienate Mal. from Rākshasa; see com. also. Mr. Dhruva takes कृत्यता in the sense of 'Malcontents' (who were made to desert our ranks and to join the enemy under the feigned character of malcontents) and quotes Somadevasūri—स्वामिदोषस्वदोषान्यामुपहतइत्यः क्रूरलुब्धमीतावमानिताः कृत्याः । In this case cf. K. n. XII. 22. (कृत्यपक्षोपसंग्रहः) The reading कृतककृत्यता also seems to be probable. It makes a positive step in Chanakya's plan &c. circumvent Rākshasa. It means 'They have been advised to show themselves) as outwardly disconted and therefore hostile. On p. 175 Chān. refers to मद्रमट and others as विरक्त; this shows that there was कृतककृत्यता. The reading तत्रकृत्यतामा० made to execute business of various sorts' is simpler. सहोत्थायिनः—adherents; lit. raising against the Nandas along with. Cf. सहाय्यायी further on. तीक्ष्णरस—poison. Kings were required to be protected also from persons employed by their enemies to administer poison to them secretly; see K. n. VI. 9. On रस meaning poison cf. D. K. VIII. राजाग्निरसप्रणिययः &c.; अवमकेन्द्रप्रयुक्तास्तीक्ष्णरसदायः idem further on.

औशनसी—Composed by U'sanas or S'ukrāchārya, son of Bhṛgu and preceptor of the *Asuras*. दण्डनीति—दण्डो नीयते बोध्यते अनया दण्डं नयतीति वा; science of government or politics. क्षपणक—a Jaina mendicant. किङ्क—an external mark; cf. यतिपाथिवलिङ्गधारिणी Rag. VIII. 16. वर्णालिङ्गी Kir. I. 1, Here Chān. pursues the policy of *Dvaidhībhāva*.

P. 26. प्रधानप्रकृति—The chief of, or the central figure in—the Prakṛtis; the King.—Mr. Telang reads प्रधानप्रकृतिषु अस्माद्. But evidently it is not a good reading. In the first place Chanakya would not call himself प्रधान; secondly our reading agrees well with the context further on. See p. 111, cf. प्रधानप्रकृति in प्र०कोपः in Māl. Mād. X. p. 217. where it may be taken to mean 'King.' तन्त्र—administration, governing. Cf. लोकतन्त्राधिकारः, and प्रजाः स्वा इव तन्त्रयित्वा S'āk. V. 5. उदास्ते—remains indifferent or apathetic; takes no interest in state matters or politics. अभियोग—close application or devotion to; see p. 17.

Sl. 16. Fig.—a mixture of अप्रस्तुतप्रसंसा and दुष्ययोगित्तं.

यमपट—A roll of cloth (cf. प्रसार्य p. 31) containing a series of pictures illustrative of the exploits of Yama or connected with his court. The Instr. is उपलक्षणायां. The exhibition of Yamapata was one of the sources of making money; see Harshacharita p. 170 where a Yamapatika, exhibiting the scenes in Yamapurī painted on a piece of cloth is described (परलोकन्यतिकरं कथयन्तं यमपटिकं ददर्श ।).

Sl.s. 17. 18. विषम—Fearful, unrelenting. The two Sl.s. have a hidden meaning (वस्तुवचन). The first warns the people to pay their homage, and to be loyal to Chânakya; lest it would be a dangerous game to offend him (by professing loyalty to the Nanda family). The second means that the followers of Chânakya alone will be safe. The fig. in sl. 17 is *Kâvyalinga* in the 1st half and *Vyâghâta* in the 2nd.

P. 27. सुगृहीतनामन्—सुखाय शुभाय वा युज्यते नाम अस्य; lit. one whose name it is auspicious to invoke or utter. It is an epithet to be used when speaking about persons entitled to respect or veneration; see Das' R. II. 68. धर्मजाता—धर्मेण जातो ज्ञाता one who is in a similar relation to that of a brother, as by learning under the same *Guru* or by professing the same religious creed &c. चोरयितुं—to steal away, hence here, to assume it on one's part, or to deny. This passage (from चरः—इं हो ब्रह्मण.....to चाणक्य—चन्द्रगुप्तादपरकान्पुरुषाञ्जामि &c.) is quoted in the Das. R. p.p. 85-6 with different readings as an instance of *Nâlikâ*, a subdivision of *Vîthi* which is defined as सोपहासा निगूढार्थो नालिकैव प्रहेलिका ।

कस्त चन्दो &c.—The spy insinuates that he knows the people who are dis-attached to Chandragupta and that Chân. would want to know them. The pupil had not the good sense to perceive this hidden meaning and calls the spy 'a fool.'

P. 28. कमलानां &c.—कमल is a lotus blooming at sunrise; cf. कुमुदायेवशाङ्क सविता बोधयति पद्मजान्येव । S'âk. V. 28. उपश्लिप्त—thrown out, hinted, insinuated. प्रकृति—subjects.

P. 29. सुषलमद्वरकाः—Notice the Acc.; in such cases अनु should be taken separately and treated as a कर्मप्रवचनीय. See *supra*, note on अनु p. 23. and A. G. § 94.

विरागः—Discontent, disaffection. अस्ति—*indec.* used as an introductory particle. ' अस्ति सत्त्वे ' Amara.

नामधेयतः—*Cf.* मातरं नामतः पृच्छेयं S'âk. p. 199. चाणक्यः सहर्षे—see the reason of this explained in the com.

P. 30. कायस्थ—A man of a mixed class (proceeding from a *Kshatriya* father and a *S'udra* woman). *Cf.* Yâj. I. 336. M'ch. IX. The *Kayasthas*, who formed the writer-caste, seem to have been much looked down upon in old days. "The name *Sâkatadâsa* is to be noted. It seems to belong to Eastern India where the *Kâyasthas* are still a large and an important class of the population, and *Dâs* is still a prevailing surname"—Telang,

मात्रा—Lit. measure, hence consideration, significance. प्राकृतमधि
रिपुं—*cf.* अरुपीयसोऽप्यरेरुषिर्महानर्थाय रोगवत् । Malli. on S'is. II 10.

श्रेष्ठी—श्रेष्ठं वनादिकमस्यस्य । चन्द्रनदास—may be a Bengalee or a Guja-
rāthi name, but more probably the former here.

P. 31. अङ्गुलीप्रणयी—For a similar, though not identical use
cf. कृतोक्षस्यप्रणयी तथा करः । Kum. V. 11. विस्तरतः—mark the difference
between विस्तर a detailed account and विस्तार expanse. विस्तार is derived
from स्तृ with affix घञ् (अ) by प्रथने वावशब्दे Pān. III. 3. 33 (प्रथने किं
वृणविस्तारः अशब्दे किं ग्रन्थविस्तरः); विस्तर is derived with अप् (अ) by
कदोरप् Pān. III. 3. 57 (roots ending in क् and उ take अ); *cf.* विस्तारो
विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः । Amara; while there is a third word
derived from the same root with वि, *viz.* विष्टर in the sense of, 'a seat
Pān. VIII. 3. 98.

अस्ति—An Avy. Comp.; you know, as you remember; see *supra*
p. 29. अपवरक—an air-hole, a widow; fr. अपवृ + अक, also अपवारक.
देशीयः—the affixes देश्य, देशीय and कल्प are added in the sense of
'bordering on, little less than'; पञ्चवर्षसमीपे वर्तमानः. देशीय originally
derived from देश (पञ्चवर्षाणि देशस्तत्र भवः); *cf.* अष्टादशवर्षदेशीया कन्या
Kād. p. 212.

P. 32. दापित—Cau. used in the primitive sense (दत्त). पुरुषाङ्गुलि
&c.—This gives the reason why the ring slipped down so easily.
देहली—देहं गोमयाद्युपलेपं लातीति । निभृता—breathless, motionless; *cf.*
निष्कम्पवृक्षं निभृतद्विरेकं; Kum. III. 42. Mr. Apte takes निभृत in the sense
of modest humble, (Dic.); *cf.* in this respect अनिभृतकरेषु प्रियेषु । II. 7.
सुदाया आगमः—here begins the प्रतिमुखसन्धि. See com. The acquisition
of the ring is the incident which gives rise to the Bindu. (see Intro-
duction). For the passage cited in the com. see D. R. pp. 13, 14.

P. 33. जयशब्दः—The announcement of victory, *scil.* that in जेडु
&c. coming immediately after जेतव्यः. Such an accidental utterance
is supposed to indicate future success or otherwise and forms
a common device in Sanskr̥t dramas. It is technically called गण्ड
and is classed as a subvariety of *Patākāsthāna*. It is defined as—
गण्डः प्रस्तुतसन्धौ मित्रार्थं सहसोदितम् । *i. e.* an unexpected utterance of
words having a distinct bearing, but so put together as to be
syntactically connected with the matter hand. Das'. Rūp. III.
18. *cf.* किमस्या न प्रेयो यदि पुनरसम्भो न विद्मः । दौ०— देव उपस्थितः । Uttar.
I. &c.; also अञ्ज गद्दीवो । &c. p. 37 *infra*.*

* Wilson Remarks—

The Greek plays are full of similar instances, and they are
sufficiently abundant in every other department of classical liter-

पारलौकिकं—परलोकाय दितं; परलोक + इक Lit. what is beneficial to one, *i. e.* secures a good position for one, in the next world; hence, the religious rites to be performed on one's demise. **ब्राह्मणानां**—The Prākṛta Gen. for the Dative. Parvates'vara being a Mlechchha the question arises—how Chandragupta could perform his obsequies. The probable answer is that these foreigners on coming to India tried to mix with the people by adopting not only their dress and manners but even their religious ceremonies.

P. 84. **अस्मद्ब्रुवनात्**—Is an expression of frequent occurrence. It means—in my name, at my command or direction.

उत्तरो लेखार्थः—अर्थ subject matter. The latter part refers to the ornaments which the three brothers are directed to receive from Chandragupta and to bring them to him (Chânakya). See the letter at p. 122, *infra*.

कौतुहलः—King of the Kulûta country. Kulûta is the name of a district (the modern Kulu, according to Mr. A. Borooah) lying to the south-east of Kâs'mira and to the north-east of the Jâlandar Doab on the right bank of the S'atadru (Sutlej). It appears to have been a flourishing kingdom in the 6th and the 7th centuries as it is mentioned by Bâna, Varâhamihâra and also by the Chinese pilgrim Hiouen Tsang (apparently as lying on the way from Jâlandar to Mathurâ and Thanés'var (Telang's Intro. p. 32).

मलयनरपतिः—King of Malaya, the southern portion of the Ghauts running from the south of Mysore and forming the eastern boundary of Travancore. See, however, *N. B.* below. **काश्मीर**—This province

ature. Cicero cites various curious examples in his book "De Divinatione." That related of Lucius Paulus is very analogous to the instance in the text. "Lucius Paulus the consul had been appointed to conduct the war against Perseus. On returning to his house in the evening he found his little daughter Tertia full of grief, and on asking her what was the matter, replied 'Persa (a puppy so named) is no more.' Taking her up in his arms, and kissing her, the consul exclaimed. "I accept the omen,' and the event corresponded with the expression." The effect of the omen seems also with the Hindus, as well as the Greeks and Romans, to have depended in a great measure upon a person's applying it, and signifying [his acceptance of it .... *Oionon dekesthai*, *Omen arripere*, and *Sabdum Grîhitum*, are terms of similar import in three languages.;

is still known by the same name. **सिंधवः**—King of Sindhu, the country around the Indus.

P. 85. **पारसीकाधिराजः**—King of the Pârasikas. These are supposed to be the ancient Persians, or inhabitants of that part of Persia which borders on the Indu-Afgan frontier,

दृष्टवृत्तगणकः—The ancient Persians were known for their cavalry ; cf. Rag. IV. 62. It should be observed that with the exception of Malaya, all these names refer to the Northern and North-western part of India.

N. B.—Although it is not clear from the play that all the kings were Mlechchhas, as they are spoken of as only **म्लेच्छराजलोकस्य मयात्म-
वान्तमाः** yet it is probable that they were so and belonged all to Northern India. Cf. therefore, Mr. Dhruva's note—On its (Malaya-
keta's kingdom) eastern border should be placed the kingdom of Malayades's. Its site is roughly indicated by modern Malebhoom (Malayabhumi.) It lay probably between the Rapti and the Gandaki in Nepâl.

ध्रुवम्—Indelibly ; not to be effaced. **चित्रगुप्तः**—One of Yama's servants, who registers men's virtues and vices. See Muir's Sans. Texts Vol. V. p. 302. One of the duties attaching to Chitragu-
pta's office is to inform Yama as soon as a person's period of life expires. **प्रमार्ष्टुं**—Chân. is so sure of the success of his plan that he asks Chi. to take off the names of these kings from his register as he would send them in time to the abode of Yama. Mr. Telang compares Milton's phrase—blotted out from the book of life. See his notes.

अथवा न लिखामि—Chân., on a second thought, changed his mind and did not write the names of the princes he wished to destroy in the letter, for the obvious reason that S'akata. would not have copied it but given warning to Râkshasa. It was, however, of prime importance to him to have the letter copied just by S'akata., who enjoyed Râk.'s confidence and who became (as Chân. with unmis-
takable foresight expected him to be) his secretary afterwards. The success of Chânakya's plan depended on that. The defect in the letter was made up by the oral message.

पूर्वं—We should have adopted the reading **सर्वम्**. By saying **उत्तरोयं लेखाम्यः** Chân. does not state what it is ; and then he wishes to keep the first part also vague, by saying **अथवा** &c. ; and we see

from the letter (see pp. 124-5) that it was not the first part only that was vague but the whole writing. So the reading सर्व is better.

वाक्यनाम—The name of the addressee. **उपतिष्ठस्व**—इष्या with उप is *Ātm.* in the senses of 'उपादेवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यं VArt. on Pân. I. 3. 25; here it means—संगतिकरण अनुवाच्य—अनुवाच् to read silently or to oneself as distinguished from 'to read aloud' *i. e.* in the hearing of others.

* P. 36. **आप्त**—Very friendly, trustworthy. *Cf.* Rag. V. 89, परेषु The enemies; see p. 120. **प्रयोजनं**—see p. 119. *et seq.*

कर्णे एव—The further part of the communication was more important and therefore Chânakya, to secure great secrecy whispers it into his ear. The poet also wants to keep up the interest of his audience in the subsequent development of the plot.

यदार्य आज्ञापयति—We should expect the stage direction इति निष्क्रान्तः after this but that would not serve the poet's purpose. He wanted him there to say **आर्यगृह्णी**: (see next page) which forms the पताकार-स्थानं. So he represents Chân. as hastily calling out to his pupil without handing over the writing to him.

कालपा०—कालपासः प्रहरणमस्य । Pân. IV. 4. 57; similarly दण्डपाशो प्रहरणमस्य (दण्डपाशिक usually) the अ् not taking Vृद्धि by the exemption given by the maxim संज्ञापूर्वको विधिरन्त्यः । Two police officers executing commands. Or कालपाशिक may mean (कालस्य इवः पासः यस्य) the officer who gave the command and दण्ड० the officer who executed it. All Mss. (even the one followed by Wilson—see H. T. Vol. II. p. 167.) give these as two different names. Mr. Dhruva, however, reads काल० दण्डपाशिकः treating the first as the name of the executing officer on the analogy of दुर्गपाल विजयपालः further on (see p. 44) and this seems to be a better view. **निकारः**—disgrace, ignominy; *cf.* Kir. I. 43.

P. 37. **अपि नाम**—indicates a wish and introduces a question with respect to that wish being realised It may also mean here 'Is it likely that?' **अजग गृहीदो**—Sid., who was waiting for the letter Chân. had to give him. finds him absorbed in thought and thus exclaims to call his attention to him. Of course the words prove suspicions to Chânakya. This is another instance of a *Patākāsthana*; see *supra.* note on जयशब्दः p. 33.

P. 38. **आजक्यहतकः**—हतक is a depreciatory term mostly used at the end of compounds and means 'cursed, miserable, vile &c.

See रामहतक Uttar. I. Sometimes it precedes the word with which it is used; इतविधिः; इतकहिमाद्युः Vid.

P. 39. संभावितं—Is here equivalent to संभावना, honour, respect or civility. The other reading is simpler. उपक्षिप्तं &c—Chân. sees a sly hint in Châṅakya's word अस्मद्विधेः—that he was honoured in that way by Râkshasa. किमपि the loss of the ring leads Chand. to suppose that Châṅ. might have known about Râk.'s wife and son being in his house.

संव्यवहार—Honest, fair transactions. Châṅakya perhaps pays here a compliment to the merchant. The pl. shows that Chand.'s business was not confined to jewelry only. वृद्धिलाभ—the earning of interest &c., emoluments. वणिज्जा—वणिजः कर्म (मावो वा); fr. वणिज् + य by the rule 'दूतवणिज्या च (Bha. Dik. and Kas'); but the Sid. Kau. remarks वणिज्यमिति काशिका । माधवस्तु वणिज्याशब्दः स्वभावात् छीलिङ्गः । माव एव चायं न तु कर्मणीत्याह । माध्ये तु दूतवणिज्यामिति नास्त्येव । More correctly, therefore, explain वणिजि साधुः. यत् being affixed by Pân. IV. 4. 38. The form वणिज्या is incorrect unless we read वणिज्या लामाः in which case it will be an *adj.* derived from वणिज्या.

स्मरयन्ति—स्मृ Can. to cause to remember with regret or longing for the past. (स्मृ व्याख्याने । व्याख्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणं । Sid. Kau.). Cf. S'is. VI. 56. स्मरयन्ति will simply mean 'to put in mind of, to cause to remember' which does not seem to be intended here.

शान्तं पश्यं—An expression constantly occurring in plays and expressing one's disapproval of or abhorrence at blasphemous or malevolent words, or indicating a wish that some evil should be averted. पूर्णिमा—पूर्ण चन्द्रस्य पूर्ण तेन निर्दिता. (aff. इम). प्रतिप्रियं—प्रतिकृतं प्रियं, प्रतिप्रीणातीति वा. See Rag. V. 56.

P. 40. किं किञ्चिद् &c—Chandanadâsa thought that Châṅ. wanted a money payment from him. बन्दस्यैवार्थं रुचेः—Brâhmânic and Bud-dhistic accounts tally in depicting Nanda as very avaricious. The Nandas were said to possess the fabulous amount of 99 crores of gold coins. On the cupidity of the Nandas. Mr. Telang refers to Max Muller's History of A. S. Literature pp. 289-296, and adds 'cupidity seems to be attributed to the Mauryas also.'

अपरिक्षेपाः—Lit. non-punishment or not torturing (people like you). The adoption of stringent measures or परिक्षेपा is a kind of दण्ड or punishment; cf. बन्धोर्ग्रहणं चैव परिक्षेपस्तथैव च । इति दण्डविधानश्लोकोपि विधिः स्पृतः ॥ K. n. XVII. 9. Châṅ. means to suggest that Chandra-

gupta would be happy not to have recourse to harsh measures against his subjects (such as imprisonment, torturing them &c.).

राजा विरुद्धः—Is ungrammatical; it should be राज्ञः or राजनि वि०, unless it means 'opposed by the king.' Or read राज्ञो.

स्वगृहे &c.—The reading स्वगृहमिनीय is rejected as it goes against the context. For in the next speech Chân. accuses Chand. not of taking the wife and son of Râk. to his house but of giving asylum to them when left there by Râk. himself, which appears to have been the case even from the words of Râk. on p. 52.

P. 41. **वाक्यद्वयं**—Dishonesty (contradiction) in words and not in reality. Chandanadâsa lays stress on Chân.'s अज्ञापि and wishes to convey to him the idea that he denied the presence of Râk.'s family in his house at the time he was speaking but does not wish to hide the fact that it was with him before that time. But he admits that he might be charged with seeming dishonesty in words only in as much as he did not state that in plain terms before. **चन्द्रगुप्ते राजनि**—Notice the Loc.; or it may be Loc. Abs.; 'in the reign of Chandragupta.'

(ज्ञायते) नाम—may be here संभाव्ये (in the sense of possibility) or कृत्वाया (you are foolish enough to deny knowledge &c.). **शिरसि भयं** &c.—He means—dangers easily befall man; but it is very difficult to remedy them. One, therefore, must not tempt them.

उपरि घनं &c.—In the case of men who are away from home, it is a hard calamity to have the rains set in before they return home. For the idea cf. Meg. I. 3 and Rag. XIII. 28. **घणाघन V. l.** means a cloud ready to burst. **वर्षुकाब्धो घणाघनः** । Amara. **हिमवति** &c.—The mountain Himâlaya is famous for herbs of great potency and virtue. Cf. Kum. I. 10. This stanza (with a variety of readings) is quoted anonymously in the Sar. Kan. as an instance of उत्तरवकनिर्देशन.

We have removed this sl. from the text as it is not in accord with the merchant's demeanour in this case. He had come from home prepared to meet with any fate and to make any sacrifice in the cause of his friend. To attribute fear to him goes against the self-possession and firmness of purpose which he displays throughout this scene. Wilson, too, does not seem to have had the sl. in the Mss. consulted by him; cf. his trans.—'Beware, The hooded snake hangs over you, and far Your hope of safety lies. As Vishnugupta Will Nanda &c.'

P. 42. **सुसचिदे**—Chân. means—Râk. cannot be expected to do, single handed, what he failed to do when assisted by his brother

ministers, and those too, able statesmen. चन्द्रादिव—The comparison to the moon suggests that S'ri must be regarded now as inseparably united to Chandragupta.

आस्वादित &c.—इच्छति must be taken in this case, in the sense of the poten. (इच्छेत् in the sense of impossibility of अनवकृति)—who will wish to attempt the impossible task &c. संबादिर्त्तं one of the Mss. consulted by Mr. Dhruva, reads विसंबदिस्सदि (will be proved false) in which case फल would refer to the result of the battle contemplated by Rākshasa. कलकलः—उत्सारणा V. 7.—driving away of the people by the policemen. But this will leave less room for Chāṇ's next speech than the word कलकल does. अहह—is used here खेदे.

P. 43. सुलभेष्व०—संवेदन in the sense of समर्पण is unusual; निवेदन is the word used in that sense; cf. Rag. XIV. 70. शिविना—As to S'ibi, see notes on VI. 18.

P. 44. दुर्गपालः—The keeper of the fort or superintendent of the prison. Some read च after विज०, making दुर्ग० a proper name. But the sing. रक्ष farther on shows that one person is meant. See p. 176 also. उत्सार—valuables, property. पुरुषदोष—Faults common to humanity.

P. 45. साधु—(I. 7.) may also go with कृतः &c.; you have made an excellent beginning. Chāṇ. says this स्वगतं. The shrewd politician does not want his pupil even to know what his plans are. संभावय—catch or overtake. Mark this sense of the root. Cf. अपि नाम जीवन्तीमेनां समावयेयं Mâl. Mād. V. तन्त्र—Arrangement. शिवाः पन्थानः सन्तु—I wish them godspeed.

P. 46. प्रभार्य हृदये—Cf. S'âk. किमपि हृदये कृत्वा Act. I. कामं प्रकाम०—One of these is superfluous both being synonymous. (See Amara. II. 9. 57) कामं, however, may be taken to mean, ' If they desire although they do not ' (अकामानुमतौ कामं Amar. III. 4. 13.) or the reading सकामोद्यमाः should be preferred ' whose effort (to go) is successful. ' बुद्धिस्तु मा गान्मम—Chānakya speaks like one quite conscious of the success his plot is to attain. He knows how excellently it was begun.

एकचर—(1) moving about (i. e. acting) alone, away from the relatives and friends of Nanda ; (2) straying from the herd. Cf. Kir. XIII. 3. उत्सेकिञ्—from उत्सिच् to overflow or to spout up ; excessive. विगाहमान—(2) forming schemes ; (2) roaming about. As this is a trans. verb. the object नय in the first case and वन in the

second must be supplied; *cf.* in the first case विषयोपि विगाहते नयः । Kir. II. 3 मद्बलेन विगाहमानं । *V. l.* meaning 'affected with the pride of valour or strength' will be better from a grammatical point of view, though less forcible. प्रगुणीकरोमि— 1) force you to yield or to be inclined to, prepare you for ; (2) break in for use. The comparison with the elephant implies power but without a proportionate degree of mental vigour or acuteness of intellect. The fig. is repeated at p. 98.

ACT II.

P. 48. With this Act begins the *Garbhasandhi* (see com.) which is a combination of प्राप्त्याशा (a certain hope about the attainment of the final object) and पताका or an episodical dramatical incident. For further particulars see com p. 11. For the passage अमृताहरणं &c. quoted in the com. see D. R. p. 19.

Having depicted in the 1st Act the character of Chāṇakya as a sound politician, seeing beforehand with the clear foresight of a statesman the doings and policies of his adversary and promptly taking measures to counteract them with perfect confidence in his own powers and diplomatic skill, the poet proceeds to give in this Act that of his political rival, Rākshasa. He is described as a man unsuccessful in all his undertakings, as one wanting in that keen political insight which enables a statesman to see through incidents the machinations of his enemies that lie behind them. He is thus the reverse prototype of Chāṇakya.

आहितुष्टिकः—A juggler, a serpent-charmer ; अहितुष्टेन दीव्यतीति; fr. तुष्ट+इक (ठक्), Pān. IV. 4. 2. Also अहितुष्टिक, Vṛddhi being optional; see note on दण्डपाशिक p. 36. तुष्ट being the principal part of a serpent's body which attracts attention is used here for the body by लक्षणा. आहितुष्टिकः in our present text is a mere misprint.

सम्पन्न—There is a श्लेष or pun upon the several words of this sl. ; the double meanings are explained in the com. सम्पन्नयुक्ति—(1). The proper selection and application of drugs that serve as antidotes ; (2) the judicious management of state affairs, administration of one's own state (and not of foreign matters). मण्डल—in the case of the snake means the enchanted circle which a serpent-charmer draws round a snake to keep it within its limits. In the case of the king

this may mean the circle of the consistuent parts of a kingdom, as the Com. takes it, or the band of the frontier friendly, hostile and neutral kings. For various kinds of *Maṇḍalas* see K. n. VIII. **मन्त्र**—(1) charms and (2) state secrets. **सर्पणराहिणे**—may be translated by **सर्पनराधिपात्र** serve kings and serpents. **उपचरन्ति**—(1) prescribe remedies, (2) deal with, serve.

आकाशे—This is what is technically called **आकाशमाषितं**. For its definition see com., where the quotation is from D. R. p. 51. It is a speech addressed to some one not present on the stage but supposed to be behind the curtains and within earshot. See *supra*. note on **प्रत्यक्षवादाकरो**. In reply to his question the actor pretends to hear something said by the person or persons addressed and repeats it for the audience by asking the question 'what do you say &c.'

शेरुत्येवाषोहिना—He means—To serve a king is playing as dangerous a game as playing with serpents. **अहि**—is a word of Vedic origin and originally meant the malignant influence personified as a demon (also called *Vritra*) that kept confined the celestial cows (the waters) which Indra liberated by killing the demon. Then it came to signify the malignant snake.

P. 49. **मत्तमर्तगजारोही**—*v. l.*—**मत्त** is emphatic. A rider who is foolish enough to ride a mad elephant. The reading adopted in the text is better as it keeps up symmetry. **जितकाशी**—**जित** is used in the sense of the abstract noun **जय** (भावे कः) तेन कायते **उद्धतो मवतीत्यर्थः** । lit. appearing or behaving like a conqueror, assuming the airs of a conqueror; hence haughty, overbearing. Here the juggler evidently refers to *Chânakya* as likely to be ruined on account of his haughtiness. This he does to show to the audience that he is a partisan of *Rākshasa*. **पुनराकाशे**—The juggler meets with two men, the one a royal servant, the other an ordinary passer by. This second man is brought in, in order to introduce the juggler to the minister's house. **समुद्रक**—**समुद्रच्छति** that which rises well (assumes a beautiful form): **समुद्रमन्त्र (अ) + कच् स्वार्थे**

संस्कृतमाश्रित्य—As *Virādhagnpta* is not speaking in his assumed character he uses the language proper for him; as for the change of language, see D. R. II. 66. **मतिपरिगृहीत**—aided, entirely guided by the counsels of.

P. 50. **धीरुज्जु**—The metaphor is repeated in VI. 4. **उपाव**—see I. 5, the fig. is *Rūpaka*.

संज्ञयिता—संज्ञयमापन्ना; p. s. of intran. roots are used actively. Cf. संज्ञय कर्णादिषु तिष्ठते यः Kir. III. 14. Or we may add इत् (च्) in the sense of तदस्य संज्ञातं by Pân. V. 2. 36. as the तारकादि is an व्याकृतिगण.

वद्या—A female elephant, a female (here). गतागतैः—The goddess of wealth is supposed to move to one side or to the other as the one or the other of the ministers proves to be superior for the moment, and hence she gets wearied by these movements. Cf. Rag. VII. 93.

स्वभवनगताः—Sitting in the interior of his house.

P. 51. वृष्णिनां—the Yādavas, so named after Vṛshṇi, an ancestor of Kṛṣṇa. When Kṛṣṇa, his earthly mission over returned to heaven, the Yādavas perished by intestine divisions and quarrels among themselves, only a few surviving. See M. Bh. XVI. शान्त—used in the sense of the causal; see com. चित्रकर्म—(1) painting; (2) divers efforts. भित्ति—The back-ground. Divested of the fig. it means support. Rākshasa means that since the Nandas are dead, all his activity is without the main thing which should support it. Fig., a fusion of *Upamā* and *Atishayokti*.

अथवा &c.—Herein he justifies his activity by saying that though he could not carry out his main object *viz.* the reinstatement of the Nandas, yet he would be doing them a service by being active in that way.

व्यासङ्गद—Set on the desire for *i. e.* intensely fond of. शात्रव-राजुषे शात्रवः by adding अण् (अ) स्वार्थे which is affixed to the words of the प्रज्ञादि group. See Pân. V. 4. 38.

गन्धगजा—A superior species of elephants so called from the strong smell they give out. The possession of such an elephant is supposed to ensure victory to a king गन्धप्रधानो गजः *Madhya. comp.; cf. यस्य गन्धं समानाय न तिष्ठति प्रतिद्वीपाः ॥ स वै गन्धगजो नाम नृपतेर्विजयावहः ॥* The comparison of Nanda to a Gandhagaja is intended to show Nanda's superior excellence as compared to Chaudragupta's inferiority of birth. क्षपला—Unsteadiness is usually ascribed to Lakshmi Cf. Rag. VI. 41.

कुलहीन—Because he was a वृषल (a man of mixed caste being the son of a Kshatriya by a S'udra wife).

P. 52. पुरन्धी—A woman having her sons and husband living; here used for a woman in general. The fig. in the last line is *Arthātarnyāsa*.

अकामा—Defeated in your wish to live with a low-born husband.
अनुदासीनः—उदासीन *V. l.* means—thinking that Rāk. is indifferent to *i. e.* does not take interest in, the cause. उपजाप—*fr.* उपज् to whisper; secret communication *Cf.* this with the kindred but slightly different sense it has at p. 70. This is in accordance with the dicta of politics. *Cf.* Kāmandaka on the work to be done through the agency of the spies:—रागापरागौ जानीयात्प्रकृतीनां च भर्तुरि ॥ कृत्यपक्षस्य चोपायं कुर्यादनभिलक्षितः । रिपोः शत्रुपरिच्छेदः सुहृद्द्रव्युविमेदनम् (which corresponds to तत्संहतिमेदन of the text) ॥ दुर्गकोषबलज्ञानं कृत्यपक्षोपसंग्रहः ॥ K. n. XII. 8, 9, 22. सुहृदो जीवसिद्धिप्रभृतयः—This was the fatal mistake committed by Rākshāsa. He had not the sagacity to look men through, but rashly admitted even strangers to his intimacy. पोत—*fr.* पू to purify, *Cf.* the kindred Latin words *putus, pullus*.

कञ्चुकी—The Kanch. is described as—अन्तःपुरचरो राज्ञा इदो विप्रो गुणान्वितः । सर्वकार्यार्थकुरालः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥ तदुक्तं मादगुप्ताचार्यैः—ये नित्यं सत्त्वसम्पन्नाः कामदोषविवर्जिताः । ज्ञानविज्ञानकुरालाः कञ्चुकीपास्तु ते स्मृताः ॥ See also p. 78. प्रतिष्ठा—being firmly established, *cf. supra* p. 23; and *Rag.* VIII. 10. प्रसङ्ग—*V. l.* for क्रमेण would mean ‘by rigorous or repressive measures,’ in Chāṇakya’s case. But Chāṇ. appears to have been anxious to win the affection of the citizens gradually and by gentle means. अनु—See p. 29. कञ्चान्तरः—*Cf. infra.* sl. 22. अन्तरान्वेषी भवामि S’āk. VII. p. 193. च—but (पश्चान्तरे) A. G. § 272. बिस्मयं—an instance of *Pass. inf.*

P. 54 पक्षपात—A strong liking, affection; *cf.* भवन्ति भव्येषु हि पक्षपाताः । *Kir.* III. 12, and अद्देवः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया *Uttar.* V. 17 and *Supra* p. 20. It, however, often means partiality as in *Māl.* p. 22. &c.

सुगाङ्गः—Name of the palace of the Nandas at Pāṭaliputra, so called probably because it commanded a good view of the Ganges. सिंहासनमिदम्—of course Rāk. is speaking as if the throne of Malayaketu is before his eyes. *Simhāsana* does not mean here a throne of gold as it usually does (*Cf.* सिंहासनं तु तद् दैमं *Anura*) but simply an excellent *i. e.* costly throne.

प्रतिमान्यताम्—*i. e.* honour it by accepting the ornaments. कुमार इव &c.—The Canch. not only by his age but by the place he held in the palace and his scholarship and other good qualities was always entitled to respect.

P. 55. सर्वदर्शन—The sight of such cruel animals as snakes &c. is held to be inauspicious. *Cf.* *Mṛch.* IX. 12. दर्शनकार्यं—What

would have accrued from his having seen the show *viz.* some present, remuneration. **प्राकृतकवि**—may mean ‘a poet composing songs in the Prākṛta languages, or a petty poet.’

इति गार्थाः—The hidden meaning is suggested by **कुसुमरस** which means the talk of the people (रस from रस् which also means to sound) and **भ्रमर** also meaning a spy. (fr. ब्रम् to wander). **अज्ञानार्थ**—may also stand for **अज्ञाना** (as suggested by Mr. Dhruva) and mean ‘those who are in need of such information.’

P. 57. **विराज**—Rākshasa unmindfully half utters the name of Virādhagupta, but suddenness checking himself tries to give the term a different meaning (of fantastic dress or appearance) by adding **प्रकृतमद्युः**. See com. This he does to conceal from his servants the real character and name of the snake-charmer. **भुजङ्गैरिदानीं** &c.—This is contrary to the purpose for which the apparent juggler was called in. Rākshasa does not purposely allude to his *Subhāshitas* lest the servants might desire to wait there; at least he could not have unceremoniously asked them to withdraw and thus deprived them of the pleasure of listening to the songs. The sight of serpents was not such an unusual thing.

स्वं निधीर्ग &c.—This is the usual form used when a servant is to be asked to withdraw. Cf. S’āk. p. 51 &c.

P. 58. **आदितः**—Virād. understands this to mean—from the beginning of the whole affair *i. e.* the attack on Kus. by the enemy.

याकयवन &c.—The S’akas appear to be a tribe inhabiting central India, who came in the first century preceding the Christian era and settled on the North-western frontier of India between the Indus and the sea—the Sacæ of the classical writers and generally identified with the Scythians. The Marāthi word **राक** is derived from this name. The Yavanas referred to here were probably the frontier tribes, inhabitants of Afghanistan and the neighbouring districts. They could not have been Greeks as Prof. Wilson supposes. *Kira’tas*—a savage tribe which, according to Mr. A. Borooh, inhabited the hilly tracts just below the Himalayas, near Kumson and Nepal. The Kambojas were a people that inhabited the Hindukush mountain which separates the Giljit valley from Balkh and probably extended upto little Thibet and Ladak. Their country was famous for handsome horses and shawls, and abounded in walnut trees. See Bag. IV. 69 and our note thereon. The Pāras’tkas were doubtless

the people that inhabited Persia and the adjoining regions. Their country was also famous for the best breed of horses. See Rag. IV. 60, where the horses are mentioned as coming from the Vanâyu country. Bâlhika is the name of the tribes that inhabited the Punjab. Their country is the modern Bactria or Balkh. In the Mah. Bhâr. they are said to have inhabited the country watered by the Indus and the five rivers of the Punjab outside 'holy India'. Their country was noted for its breed of horses and asafoetida.

क्षिप्रं—One क्षिप्रं is redundant. To avoid tautology take the other क्षिप्रं as modifying the परिक्रमणक्रिया or omit the first. **प्रहर्षमनसः**—हृ with प्र is generally construed with the Loc.; cf. न प्रहर्षमनागसि S'âk. I. 11; ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोपि प्रभुः प्रहर्षु &c. Rag. II. 62; also II. 54. &c. **ज्ञातं**—Believed, thought.

P. 59. **वैशस**—Hardships, troubles; fr. शस् with वि to kill &c. **अन्तर्नगरवासियु**—These were the adherents of the Nandas.

कर्णेनेव &c.—Karna obtained from Indra, who was pleased at his having given him his divine armour and ear rings, the *S'akti* here mentioned, which was destined to kill *one* warrior, whoever he may be. See Mah. Bhâr. Droṇap. Ads. 179-180. **विष्णोः**—i. e. of Kṛṣṇa and Châṇ. **आत्यन्तिक**—अतिक्रान्तोऽन्तमत्यन्तः तत्र भवः (ठक्)—**श्रेयसे**—because the *S'akti* and the maid not only did not kill the *protegees* of Kṛṣṇa and Châṇakya but killed the very persons whom they wished to get rid of. **हैहिम्नेय**—is Ghatotkacha, the son of Bhîma by Hidimbâ (the daughter of the demon Hidimba). The possession of the *S'akti* by Karna was a source of great anxiety to Kṛṣṇa who did not allow his *protegee* Arjuna to fight with Karna until the dangerous missile had passed out of the latter's hands. SI. quoted in Al. Kau. as an instance of समस्तवस्तुविषया सावयवा उपमा.

P. 60. **प्रकाशित**—Publicly announced. **सांवत्सरिक**—संवत्सरं वेत्तीति aff. (ठक्), an astrologer.

परितुष्टेनेव—Omit इव. For Châṇakya was too shrewd to show that his satisfaction was feigned or was not real. Again the presence of इव would leave no room for Râk.'s remark कुतश्चाणक्यवरोः परितोषः । **चाणक्यबटु**—बटु at the end of a comp. is used as a depreciatory term. **विकल्प**—optionality of thought, hence suspicion.

P. 61. **राज्यार्धविभागः**—अर्धंश्चासौ विभागश्च अर्धं, राज्यस्य अर्धं. **उपांशु**—in secret. In many cases an *adv.* stands as the first member of a Karm. comp. उपांशुत्ता अंशवो यस्मात्, that from which the rays

have departed; hence, hidden, secret. This speech shows that Rākshasa was ignorant of the rumour circulated by Châṅakya whom he believed to be the author of Parvates'vara's murder. उपचिता—see com. In translating, the reading उपचिता has been followed.

किल—is used here अलीके 'only a semblance of coronation; or वार्ताया 'as was reported'. चित्रपट—not a variegated cloth, but a texture formed of pearls and diamonds woven together. वैकश्य—wearing in the manner of the sacred thread; see com. चन्द्रगुप्तोपवासा—the riding she-elephant of Chandragupta. प्रविशति वैरोचके &c.—Notice the vigilance and shrewdness of Châṅakya apparent from this arrangement. यन्त्रतोरण—a gateway that moved by some mechanical contrivance.

P. 62. कनकदण्डिका—A hollow gold stick or rod that served as a sheath and hung from his belt. असिपुत्रिका—असेः पुत्रिका इव; पुत्रिका is here treated as a diminutive.

प्रवटलक्ष्य—In which the mark was missed, wide of the mark. यन्त्रघट्टनबीज—the means (a bolt or axle) by which the machine was moved. लोहवार्ता—see com.; 'करणे हन्ः' Pân. III. 4. 31. The Namul of हन् is used with a noun signifying the instrument of the action and compounded with it as its first member, provided some form of the root हन् is used as the principal predicate.

वत्सलं—वत्से अमिलापोऽस्यास्तीति; from वत्स + ल (a possessive affix added to वत्स and अंस in the sense of 'affection' and 'strength' respectively, by Pân. V. 2. 98).

P. 63. योगचूर्ण—A powder having the specific virtue (of causing a man's death). औषध—ओषधिरिदम् fr. ओषधि + अण् which is added in any other sense than *jāti* or species (Pân. V. 4. 37). 'According to the Buddhistic accounts Chandragupta was fed on poison and thus made proof against it by Châṅakya. See Max Muller's Ancient Sanskrit Literature pp. 294-95.' Telang. कनकभाजनै वर्णान्तरं &c.—Cf. लोहानां (सुवर्णादीनां) च मणीनां च मलपङ्क्तोपदिग्धता । प्रमावने-ह्यगुस्ता वर्णस्पर्शवधस्ता ॥ औषधानि च सर्वाणि पानं पानीयमेव च । तत्कल्पकैः समास्वाद्य प्राप्नीयाद्भोजनानि च ॥ K. n. VII. 24. 27.

वाक्यभेदान्—Divergent accounts, contradictory statements. विशिष्ट-सूत्र—means death in an unusual way, e. g.—by being tied to the foot of an elephant or being hurled down from a precipice, or cut peace-meal, by such and various other tortures; and occurs in Dk. Ull. I. (चित्रवधवार्ताप्रेषणेन); also चित्रमेने हनिष्यसि Ull. 2; cf. also Mal. Mād p. 168. लवणो लवण एनां निकृत्य &c.

कथमत्रापि दैवोपहता वयम्—Rāk. attributes the failure of his plans to Fate, but it was due to Chānakya's foresight and to the folly or want of judgment of his own accomplices.

P. 64. निपुणमवलोकयता &c.—*cf.* कारयेन्मवनरोधनमादौ &c. K. n. VII. 37. विहित—made *i. e.* fixed upon. Another reading is अविहित spoken to *i. e.* agreed upon. The reading अपिहित or पिहित means 'closed up.' मन्त्रीतयः—my schemes or plots, devices of policy. Sl. quoted in Al. Kau. as an instance of *Vishama*.

प्रारब्धते &c.—This stanza is quoted in the com. on the D. R. (p. 44.) as from Bhar. with the reading in the fourth line—जनास्व. भिवोद्वहति—a reading which is more appropriate, if so at all, in the Mud. It is probable, therefore, thinks Mr. Telang, that the author of the *Das'arūpakāvaloka*, quoting from memory, quoted the text of his copy of the Mud., wrongly attributing it to Bhar.'s S'at. The following stanza too occurs in some Mss. of Bhar.'s S'atakas. The probable explanation of such occurrences is to be sought in what may be called the *Subhāshita* theory—that the stanzas already existed as *Subhāshitas* and were borrowed by the authors of both the works as suited their purpose. The reading स्वमिवो &c., however, is not appropriate to the context, which requires the stanza to be a general statement. With our reading only Virādhagupta's introductory speech and the following words of Rāk. सखे प्रारब्धमपरित्याज्यं &c. are intelligible. *Cf.* Kathās. XVIII. 188.

P. 65. कृपणवत्—Like a mean-hearted person, a coward (who has no sense of personal honour); opp. to साहय. *Cf.* कार्पण्य III. 16; कृपणं V. 15. निर्व्युद्ध—*p. p.* noun, same as निर्वाह V. 1. carrying to their completion or end. गोत्रव्रत—*cf.* कुलधर्म p. 167. Sl. quoted in the Al. Kau. as an instance of *Mātārūpaka*.

Wilson remarks on the above two Sl.s.—It may be doubted if perseverance is any where recommended in a more manly and spirited tone.

एतदीदृशं—Such attempts, *viz.* to poison Chandragupta &c. निष्परिग्रह—one without earthly belongings or ties.

परिहत &c.—This A'ryā is variously read as स्वस्मिन्, 'परि०-त्रय० omitting च; ननं परि &c.; परिहतमयसः स्वयिं &c. But in all these cases the metre is violated. Mr. Telang who reads स्वस्मिन्परिहत० remarks—It is possible that the stanza was intended to be of the *Aryāgiti* sort;... but this stanza differs from that in having 20 instead of 19 *mātrās*

in the 2nd line while the 3rd and 4th are here as in an ordinary A'ryā...But see Māgha IV. 48.

अर्धराज्य—is generally considered to be a grammatical anomaly; it should be राज्यार्धः, as it was exactly half of the revenue of the kingdom and not of the land. The comp. is correct if exactly half of the land be meant. Sl. quoted in Al. Kau. as an instance of the fig. *Vishama*.

P. 66. **अयुकरूपः**—Exceedingly undeserved or unworthy. The aff. रूप is added in the sense of प्रशंसा which here lies in the excess of युक्तता, by प्रशंसायां रूपप्' Pān. V. 5. 66. युकरूपो न भवतीति अयुकरूपः । Cf. S'āk. युक्तरूपमिदं तव p. 14. युक्तरूपं सन्देष्टव्यं p. 110.

कृतत्रैः—Although he had a laudable object in view, Rāk., overpowered by emotion calls himself ungrateful in as much as he did not immediately follow his master in death. If the additional reading given in the foot-note be original, आलम्ब्य in the first sl. will have to be translated by 'taking my stand upon, putting forth this' as an excuse, (and not जिजीविषा) and Rāk. taken to mean—I am really ungrateful and wish to live but under the pretext of doing a service to my master, &c. This would necessitate the following speech of Virādhagupta who could not be expected to allow this unmerited self-censure on the part of his master. In some Mss. we have स्वार्थमवलम्ब्य जि०, if then अर्थे be taken in apposition with जिजीविषा the meaning will be 'I am not following my master on account of this very thing viz. the desire to live long.' This reading, followed by Virādhagupta's अमात्य नैतदेवं &c. will also do very well.

ननु वक्तव्यं &c.—Rākshasa knew quite well what the result of Chandanadāsa's imprisonment would be. He felt that his future was bound up with the lot of his friend.

P. 67, **भयं**—Fortunate, not condemned by fate, destined to live; cf. अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितम् Pt. I. 20. **भवितव्यता**—The state of what is destined to happen, personified into Destiny. Cf. Kir. XI. 47, Māl. Mād. I. 23.

प्रतिष्ठितपदं—(1) firmly planted, fixed; (2) established on the throne. **चेतनाप्रमथिनी**—(1) destroying consciousness; (2) violently irritating the mind. **सुहार्वा**—a strange comp. This must be taken as an object to हृद्वा. The reading मूर्ध्नावबध्य स्रजम् appears better as it well harmonises with हृद्वा and सुत्वा; but then अबबध्य does not apply to लक्ष्मी. The reading of the German Ed. तद्वक्ष्यमिव चेतसः प्रमथिनीमूर्ध्वाद्य बध्यस्रजम् । would solve all difficulties as it has a verb to correspond to हृद्वा &c.

which can also be taken with लक्ष्मी. As to the लज् cf. वष्यलज् VII. 4; Mrch. X. 21. and p. 478, where Chârudatta wears a similar garland. रौद्रविषमान्—रौद्र refers to the feeling of terror roused; विषम harsh or fearful to the ear. आघात०—आघातार्थं तू०; trumpets sounded at the time of his execution. Mr. Telang takes आघा० in the sense of 'musical instruments to be beaten like a drum &c.' प्रथमाभिघात—previous strokes of misfortune. S'akatadâsa means that he could bear the sight of the pale, listen to the dismal music &c. simply because his heart had grown callous by previous calamities Fig. *Upamâ*.

मन्ये—यत्तद् *v. l.*; see com. With the reading मन्ये there is no difficulty of construction. But with the reading यत्तद् we have an clumsy construction; for we must construe यत्प्रथमामि० तन्मद्वियं मनः &c.; and even if यत्तद् be taken in the sense of 'since' the construction becomes equally awkward.

अक्षीणभक्तिः &c.—Here the poet gives his own estimate of Râkshasa's character. स्वाम्यर्थं ब्रह्मदन्—Upholding the cause of his master.

०गोचरगत—Fallen into his clutches, gone into his power. Mark the meaning of गो in such instances where it means an इन्द्रिय though it generally refers to the eye.

P. 68. किं—काममपर्याप्तं *v. l.* I admit that this is inadequate to the favour done by you—is also a good reading.

सखे विराषगुप्त—Transported with joy Râk. forgets the precaution he had taken to keep off his spy's name from his servants and addresses him here by his name. Châñ. could not have been guilty of such a blunder. इदं—*scil.* his gift of the ornaments. अस्य प्रियस्य—this favour, this agreeable service rendered by you, *viz.* the rescue of S'akatadâsa. अयं—*scil.* that he should receive the ornaments, keep them with Râkshasa, &c.; see com.

P. 69. ब्राह्मण्या—His wife. उत्कण्ठाविनोदार्थं—to drive away her longing, as a means of alleviating the pain of separation. This appears to be a common thing with ladies; cf. the similar use of the ring in the S'âk.

गेह— is derived by Bhânuji Dikshita as गेने गणेशेन ईद्वते काम्यते, गो गणेशो गन्धर्वो वा ईहा ईप्सिता यस्मिन् वा. But these explanations seem far-fetched. गेह is probably the Prâkrta form of गृह afterwards re-sanskritised. अमात्य अत्र किं युज्यते—Siddhârthaka of course intends by this question to elicit, if he can, some further information about Râkshasa's family and friends. He is, however, disappointed in this.

सहीयतामेवा—Chânakya had the ring restored to Râkshasa, it seems, for the following reasons. First, that Siddhârthaka, by promptly delivering the ring, would make a favourable impression upon Râkshasa, as a man that could intend no evil, and thereby secure his confidence the more easily. Secondly, it would be impossible for Râkshasa to allege against the letter being imputed to him that the ring was no longer in his possession and had probably fallen into the hands of his enemy. Thirdly Malayaketu would not believe any statement of Râkshasa to the contrary when he saw the ring actually in his possession.

P. 70. **स्वाधिकार**—What this अधिकार was, is not clearly stated. It appears, however, that S'akatadâsa had the management of Râkshasa's private affairs. See p. 71. ll. 15, 16 and cf. p. 139. *infra*.

पाटलिपुत्र—The capital of Magadha (or South Behar) situated near the confluence of the Ganges and the S'ona. It was also called Kusumapura (Palibothra, referred to in the classical accounts of India). It is said to have been destroyed by a river inundation about the middle of the 8th century A. D. The legend accounting for the origin of the name given in the Kathâs. is briefly this—Putraka, an exiled king, secretly married Pâtali, the princess of A'karshikâ, and to avoid the dreadful consequences of her father's anger, fled with her to the banks of the Ganges. At the request of his wife he founded there, by his magical power, a city which was called Pataliputra:—अथ गङ्गातटनिकटे गङ्गामवतीर्य स प्रियां श्रान्ताम् । पात्र (a magical utensil in his possession) प्रभावजातेऽहारेनन्दयामास ॥ आलोकित-प्रभावः पाटल्या सोधितश्च ततः । यष्ट्या (a stick with magical virtue) लिखेत् तत्र स नगरं चतुरङ्गबलयुक्तम् । तदिदं दिव्यं भायारचितं संपौरमत एव । नाम्ना पाटलिपुत्रं क्षेत्रं लक्ष्मासरस्वत्योः । See Kathâs. I. 3.

अतुनयः—Request. **विश्रामय**—make arrangements about his taking rest; see that he is refreshed being well lodged and fed.

उपजाप—Overtures. secret negotiations; instigation to rebellion; cf. उपजापः कृतस्तेन S'is. II. 99; उपजापसहान् विलङ्घयन् &c. Kir. II. 47; also XVI. 42. तेषु तेषु च कृत्येषु प्रासन्परोपजापाः । D. K.

ययाप्रकाशं—They are emboldened to act according to our secret instructions as things are disclosing themselves. This is explained in the context.

P. 71. **जितकाशितया**—See p. 49. *supra*. **उपचिनोति**—Adds to his vexation, constantly pains his mind. Cf. the use of the word at p. 61. (उपचिता). **उपश्लोकयितव्यः**—उपश्लोक्य a Denom. meaning to

praise in stanzas or songs. **हस्तेन-हस्त** simply means here 'instrumentality or means of communication and so stands for **मुखेन**.

अलङ्कारसंयोगाः—Ornaments forming a set, articles of decoration to be worn on the person together (संयुज्य धार्यन्ते इति).

P. 72. **तेजसि**—*i. e.* क्षात्रतेजसि वर्तते reigns in full majesty, hence is arrogant. **स्मयः**—pride, self-sufficiently. *Cf.* तस्मै स्वयावेशविर्गिताय Rag. V. 19; प्रभवः स्मयद्विषिताः Bhar. Vai. 2. **कुतकृत्वता &c.**—Because they are no longer in need of each other's help. **लघ्वान्तरा**—For the meaning of अन्तर see II. 9. **भेत्स्यति** will make them break away from each other. The Fig. is *Anumāna*. Here end the *Patikā* and the *Garbhasandhi*.

ACT III.

P. 73. The Third Act embodies the *Avamarshasandhi*. See **कञ्चुकी-सनिवेदम्**—Kāñchukin (so called from his long thin robe) is a respectable attendant of the harem. He is generally represented as an old man, a Brāhmana, endowed with many good qualities, such as truthfulness &c. The Sanskrit plays represent him as always full of despondency, In fact the Kāñchukin's character is surrounded by a dignity and air which make the impression about the effects of old age he makes on the minds of the audience more vivid and telling.

करण—An instrument of knowledge; an organ of perception. **आत्मलाभ**—its own being, birth, *cf.* Kād. II. sl. 3. or the gaining of one's object. **स्वार्थ**—their proper object. **अङ्ग**—is used here in the sense of 'an organ of action (कर्मेन्द्रिय). **बुधा ताम्बसि**—Because the powers of action and perception being enfeebled by age, your cravings cannot be satisfied; they will only cause pain. Fig. *Kāvyaśiṅga*.

कौमुदीमहोत्सव—This, as generally understood, falls on the full-moon day of *A'svina*. Jagadhara, commenting on the word at Mūl. Mād. Act VII. p. 141, however, says—**कौमुद्याग्निनेर्णिमावत् यद्वा कार्तिकायां चन्द्रमण्डलपूजा कौमुदीव्रतम्**। It is this latter festival, *viz.* that on the full-moon day of *Kārtika* that seems to be meant here as is clear from the 21st sloka which makes a reference to Vishnu's awakening from his long sleep of four months which takes place on the 11th

day of Kârtika. कौमुद also is the name of the month of Kârtika. कौमुदः स्यात्कार्तिकके ।

P. 74. भूमयः—Floors. देवोपहत—doomed by fate, ill-fated. कथोपोद्घात—mentioning or alluding to a topic or subject.

पिनद्ध—The अ of अपि is optionally dropped. सिंहाकुासन—the throne of Chandragupta, distinguished by a lion's picture. संजातमूर्छा—The earth is supposed to be languishing under the load of the throne. Fig.—*Samâsokti* and *Utprekshâ*.

सुविश्रब्ध—Well-confident, showing no nervous tottering, firm; (2) trusty. अङ्गैः—(1) limbs; (2) the members of the political body. पथिषु—(1) paths; (2) political situations. धुर्य—धुरं वहतीति (accustomed to bear the yoke); opposed to दम्य (दमनाहं: to be trained to bear the-yoke). The comparison is common enough; cf. Rag. V. 66 &c. The bull was considered a noble animal in ancient times, and the word वृषभ expressed 'excellence' when at the end of a compound, like सिंह, शार्दूल &c. Mark the antithesis between गुरु and नववयस, धुर्य and दम्य and अचलता and स्वलति. दुःख—may be a noun.

P. 75. रहयति—जडयति *v. l.* seems to be a better reading. In this case the second line becomes a different alternative. परवान्—Because he is not at liberty to attend to personal comforts, since he must devote his attention first to the interests of others. आत्मवत्—self-restrained: Cf. आत्मवत्तया *v. l.* Rag. VIII. 10: commenting on which Malli. says—निर्विकारमनस्कतयेत्यर्थः । उदयादिष्वविकृतिर्मनसः सत्त्वमुच्यते । आत्मवान्सत्त्ववानुक्तः । इत्युत्पलमालायाम् । or आत्मवत् may mean आत्मसम्पन्न endowed with आत्मसम्पत् or the characteristic qualities of a king. These Kâmandaka describes as—वाग्मी प्रगल्भः स्मृतिमानुदग्रो बलवान्वशी । नेता दण्डस्य निपुणः कृतशिल्पः सुविग्रहः ॥ पराम्भियोगप्रसहो दृष्टसर्वप्रतिक्रियः । परच्छिन्ना-नुपेक्षी च सन्विग्रहहतत्ववित् ॥ गृहमन्त्रप्रचारश्च देशकालविभागावित् । आदाता सम्यग्रथानां विनियोक्ता च पात्रवित् ॥ क्रोधलोभमयद्रोहस्तम्भचापलवर्जितः । परोपतापपैशुन्यमात्स्यै-र्ष्यामृतातिगः । वृद्धोपदेशसम्पन्नः शक्तो मधुरदर्शनः । गुणानुरागी स्मितवागात्मसंपत्त्वकर्तिता । Nit. IV. 15-19. सन्निवृत्ते—स्था with सम्, अव, प्र and sometimes वि is *Âtm.* (Pân. I. 3. 3²). एकान्तभीरु—exceedingly timid, or always timid, as Mr. Telang takes it. लब्धप्रसरा—(1) who has got a considerable scope for occupation; (2) who has got considerable ascendancy. Cf. Malli. on S'is. IH. 35. वैशवनिता—वेशे वैश्याजनसमाश्रये वर्तमाना वनिता or वेशेन (by hire, D. R. p. 90) लभ्या वनिता.

कृतक—Artificial; hence pretended or sham. कालान्तरं—not a Nityasamâsa but a Gen. Tat.

P. 76. संस्क्रियमाणमलयः—*cf.* for a similar thought चंद्रापीडस्तामिरमलाभिरुपदेशवाग्भिः प्रक्षालित इवोन्मीलित इव निर्मृष्ट इवामिषिक्त इवामिलित इवालंकृत इव पवित्रीकृत इवोद्भासित इव प्रतिहृदयः &c. Kād.

परतरमतः &c.—Independence beyond this *i. e.* independence guided by विनय as mentioned in the third line. The commentator's explanation does not seem to be accurate. By making the observation अथवा &c. which is explained in the present stanza, Chandragupta is trying to satisfy his mind as to the *Pa'taka* he thought he was guilty of, by supposing that he is always independent in a way and that his present conduct is in conformity with that स्वतंत्र्य.

श्यानीभूताः—The epithets refer to both दिशः and सरितः. सितजलधर—सितजलधरच्छेदा एव पुलिनानि यासां; पक्षे ०च्छेदा इव पुलिनानि यासां. सारसकुलैः—Swans are described as returning in Autumn from the Mānasa lake, moving gaily through the atmosphere and uttering sweet notes. सरित इव—like *i. e.* as well as; (as the speaker here describes both, the rivers and the directions).

P. 77. विकच०—०नक्षत्राणीव कुमुदानि नक्षत्राणि कुमुदानि च । पक्षे नक्षत्राण्येव कुमुदानि तैः । The double meanings are explained in the com. नभस्तः—(1) From the sky; (2) From the time of the rainy season नमसु; *cf.* Latin *mebula*. The description of Autumn here is very beautiful and can compare well with similar descriptions by Kālidāsa and other great poets. As to the commentator's remark अनेन शरद्रुणकथनेन ' &c. *cf.* Rag. IV. 24.

उद्भ्रूतानां—The epithets are used in a literal and a figurative sense; (1) overflowing their boundaries; in flood; (2) going astray. *Cf.* उद्भ्रूतः क इव घुखावहः परेषाम् । S'is. VII. 18 Rs. III. 3. स्थितिपद—(1) the proper bed for their flow; (2) the right path of conduct. अवनति—(1) bending posture; (2) humility. उदारे—&c. (1) a rich crop; (2) abundance of wealth. *Cf.* भवन्ति नम्रास्तरवः &c. S'āk. V. 12. मयूराणां &c. *Cf.* मयूरमद्मुषि शरत्समथारम्भे Har. शरदि हंसखाः परधीकृतस्वरमयूरमयूरमणीयताम् । S'is. VI. 44; also 45. पश्यन्ति नोन्नतमुखा गगनं मयूराः । Rs. III. 12; also 13. विनय—training, regulation; for it teaches propriety of conduct to those who go astray, modesty to the rich and humility to the arrogant. *Cf.* Rag. II. 8; and *infra* III. 25. The fig.s in the sl. are *S'lesha*, *Upamā* and *Utprekshā*.

कलुषितां—(1) rendered turbid during the rains; (2) offended, jealous. *Cf.* Rag. V. 64 (where some take कलुषा in this sense. बहुबलम्—The sea is often poetically spoken of as the husband of rivers: *cf.* Rag. IV. 45. XIII. 9. तन्भवन्तीं—*Cf.* Rag. IV. 24.

सर्वात्मना—doing her best; goes with नयति; or it may better be taken with प्रसन्ना completely pleased. गङ्गा—Here Gaṅgā is represented as a *Khaṇḍita Nāyikā*. See D. R. II. 25. प्रसन्ना—Waters resume their lucidity in the winter. Cf. Rag. IV. 21; XIII. 46. This simple idea is clothed here in rich poetic imagery. As remarked by the Com. the बीजावमर्श is visible in these three ślokas.

P. 78. गृहीत—Obeyed, acted on. स्वलिप्यति—will be disobeyed. Cf. Lat. *Seculus, eris*.

धूर्त—Gay, licentious people; beaux. It generally means gamblers, gamesters &c.; a deceitful lover &c., see. D. R. p. 92. com. प्रपुञ्जन—For the idea comp. यत् यत्र नितम्बयोगुरुतया मन्दं विलासादिव S'āk. II. 2. मुक्तशङ्काः—Because of the permission granted by the king. This may be taken with देशनार्यः also. अभिलषितं—The festival seems to have been time-honoured and held in great esteem by the citizens. See p. 105. पार्वण—falling on the Parvaṇ or full-moon-day (of Kārtika as remarked by the Com.). See note on कौमुदीमहोत्सव p. 73. Cf. the description of the spring festival at Rat. I. 11. 12.

P. 79. अनुविद्धा—Mixed with, full of. Cf. S'āk. I. 18 and com. thereon. दुरात्मा—perverse-minded, of wicked resolve. कृतागाः—here means 'one against whom an offence was committed,' injured or insulted (कृतमागो यस्य).

P. 80. मौयेन्दोः—Mark the propriety of हनु in connection with श्री. दुर्व्यसन—persistence in an evil pursuit.

उत्सिक्कः—Vain, conceited; from उत्सिच् to spout out; hence to be swelled or puffed up with pride; cf. S'āk. IV. 17; Rag. IV. 70; स्तुयमानो नोत्सिच्यन्ते Kād. p. 470. कुसञ्चिव—Cf. दीर्घन्त्यानुपतिर्भिनश्यति Bhart. Nīt. 42; and the Subh. दुर्मन्त्री राज्यनाशाय. मददुकृतेः—Better read मददुकृते or ०कृती (Loc. sing.). प्रधानवैरं—प्रधानस्य वैरं enmity to the principal person (the king). See sl. 11. किल—Assuredly, verily.

प्रविष्टान्तरैः—Who have entered into the heart i. e. dived into the secrets of the enemy. स्वमतेन The Com. reads मेदकुसलोस्त्वेषः let him be, according to his own estimation, a master of &c. प्रतीपं—The commentator takes this in the sense of (1) 'acting adversely towards us;' and (2) 'I shall so alienate him as to act adversely towards our enemy (Malayaketu). The second sense is

not justified by the context; for Rākshasa does not leave Malayaketu or act adversely towards him; it is Malaya. who casts away Rākshasa. The first sense is not also good. So it seems better to take प्रतीप to mean 'on the contrary, contrary to his expectation (i. e. instead of his separating me from Chandragupta, I shall separate him from Malayaketu). प्रतीप fr. प्रती + अप्; प्रतिगता आपो अत्र, the अ of अप् being changed to इ and अ (अच्) added.

P. 81. विटाः—Voluptuous companions, whose duty it is to please by flattery. अपरूपन—see com.; it rather means 'concealment of one's real feelings and thoughts,' lest the declaration of truth might give offence; hence flattery. Cf. ये च विद्यमानोपि स्वात्मानि अस्थावीनसकलेन्द्रियवृत्तयः पश्यन्तोप्यन्था इव शृण्वन्तोपि बधिरा इव वाग्मिनोपि मूका इव स्वाभिचितादर्शे प्रतिबिम्बवद्वर्तन्ते Kād. p. 471; Bhar. Vai. S'at. 6; Nit. S'at. 31.

कृतधियः—Those of refined or cultivated intellect (शिक्षितबुद्धयः Malli. on S'is II. 79). It may also mean those who have fixed notions about a subject. श्ववृत्तिः—(1) शुन इव वृत्तिः (or शुनः वृत्तिरिव;) (2) शुनः वृत्तिः । a canine mode of living; cf. सेवा श्ववृत्तिराकृपाता तस्मात्तां परिवर्जयेत् Manu. IV. 6. राजाधिराज०—अधिको राजा अधिराजः ।

विभूति—Grandeur, pomp. The sentence is of course ironical as remarked by Mr. Telang. गोमय—means here dry cow-dung cakes or balls. Chānakya, therefore, was an Agnihotrin. स्तूप—a heap; from स्तृप् 10 cl. to raise. 'This is the word used for the Buddhist 'Tope', but is not confined to that sense.'—Telang. पटल—roof. This stanza clearly shows how simple was the private life of Chānakya and greatly redeems his character as an ambitious statesman. See Introduction, Fig. Svabhāvokti.

P. 82 वृषलः—The reading वृषलोच does not so forcibly express the contrast intended. It is also difficult to explain it grammatically. For by the rule 'वदः वृषि क्यप् च' Pān. III. 1. 106. क्यप् or यत् (य) may be added to the root वद; so ब्रह्मोच्चं or ब्रह्मवचं 'recital of Veda.' वृषलोच (according to Bhaṭṭoji who would have the aff. भावे) means वृषलशब्दस्य वदनं the act of uttering the word वृषल, and then by affixing अच् including the word in the अशं आदि group, we get वृषलशब्दस्य वदनमस्यास्तीति वृषलोचः; cf. सत्यवचः Bhaṭṭi. V. 60. But then it must go with चाणक्यः and not चन्द्रगुप्तः. And even if we add the aff. कर्मणि (as some grammarians would have it—See Kau. on the above Sūtra) the same difficulty confronts us. This, therefore, is a grammatical anomaly. अस्व—For the Gen. Mr. Telang compares वीरो न यस्य भगवान्भुगुणन्दनोपि Uttar. V. 34.

अभूते—not really existing, imaginary. भूत means what exists, what is really present ; cf. भूतार्थ S'ák. p. 6; and भूतार्थव्याहृति Rag. X. 83. **प्रवाचः कार्ष्ण्यात्**—may also mean on account of the absence of plain speaking (प्रकृष्टा वाक् तस्याः), since they cannot speak out plainly. **वितथ**—विगतं तथा सत्यं तस्मात् । **निरीहाणां**—cf. वृणमिव लघुलक्ष्मीनिव तान्संरुणद्धि । Bhar. Nît. 17 ; and the Subhâshita निस्पृहस्य वृणं जगत् ।

परिभूय—Mark the meaning of this:—having overpowered *i. e.* pervaded or filled up; stands in contrast with असर्वगामि.—**पर्याय**—in succession or turns. **असर्वगामि**—Because sunlight is not all reaching; *e. g.* it does not dispel गुहागतं तमः &c. ; again it covers only half the globe at a time; but the influence of Châṇakya was universally felt. **अतिशाययति**—Here the Caus. aff. (णिच्) is added स्वार्थे. To take it in the sense of the Cau. as धाम्ना अतिशाययति makes his lustre (might) surpass that of the sun, (see com.) is to make the cons. clumsy. Notice the व्यतिरेकाल. in this which consists in representing the *upameya* as superior to the *upamâna* in some particular respect. There is also the fig. *Yathâsâṅkhyâ*.

P. 88. **प्रणति०**—Mr. Telang has adopted the reading—प्रणतस-संप्रम०, though he pronounces in favour of the reading adopted by us. In that case प्रणत must be taken as a separate *adj.* qualifying ममिपालस or as equivalent to प्रणमन. **अन्तरा**—Secretly. **प्रद्वेषपक्षपातः**—feeling of hatred ; (lit.) a strong (leaning towards,) liking for hatred.

P. 84. **राजराज**—is Kubera. For the enormous riches of the Nandas see *infra.* sl. 23. Mr. Telang suggests that राजराज may also mean 'principal kings under the Nandas ; who did not care for (despised) the principal kings under them'. Cf in this respect उपजापसहान् विलङ्घयन् स विधाता नृपतीन् मदोद्धतः । सहते न जनोप्ययः क्रिया किमु लोकाधिकधाम राजकम् ॥ Kir. II. 47. The reading in the foot-note (राजवृत्तैः), however, is preferable, as राजराजैः conveys no censure to the Nandas but वृत्तैः does. **परां**—we should have noticed the reading त्रयः which is also good. **गुणाः**—excellences; good results. मम should be construed with प्रीति. **Fig.**—a mixture of समुच्चय and परिक्ल.

मणिरुचः—The southern ocean is known for its pearls ; see Rag. IV. 50 ; cf. however Bilhana, रत्नोत्करमाहिषु यद्गटेषु तद्गुट्टन्मौक्तिसुकुम्भया । Vikramâ. I. 108. आगत्यागत्य coming every day. The repetition shows नित्यत्व.

न निष्प्रयोजनं &c.—The student will see here the first glimpse of the sham quarrel between Châṇ. and the king.

P. 85. **विज्ञापयितुं**—To make a respectful representation. Mark the contrast between **विज्ञापय्** and **आज्ञापय्**. Both mean to represent, to inform &c.; but the first carries with it the additional sense of respect or humility, the second that of authority or command, and hence these are used with respect to inferior and superior persons when making a representation. See our note on **आज्ञापय्** Vik. p. 30.

विज्ञापनीयानां—The pl. shows the respect due to the preceptor.

स्वैरुचयः—Independent tendencies or tastes. **गृहीतवान्**—*cf. supra* p. 37.

शुश्रूषा &c.—Notice the respectful tone of Chandra, in his earlier speeches. His unwillingness to disrespect his *Guru* (even at his suggestion) is distinctly seen in this. Chânakya, however, assumes an apparant tone of arrogance which fills his pupil with disgust and gradually rouses his anger and finally leads to the intended rupture between the two.

अर्थशास्त्र—अयंते गम्यते इत्यर्थः (fr. ऋ + ष by Uñâdi. II. 3.) भूम्यादिस्तस्य शास्त्रं means here the science of polity, politicst It also means the science of practical life and is often contrasted with **धर्मशास्त्र**. **सिद्धि**—lit. the accomplishment of object; hence, the execution of state business, administration. ‘The distinction is,’ remarks Mr. Telang, “in essence the same as that between a despotic monarch, a constitutional monarch, and a monarch who regins but does not govern.” **वत्सर्पामः**—The reading **वेत्स्यामः** would perhaps have better suited the context, but it is grammatically wrong; it should be **वेदिष्यामः** since the *Anit* **विद्** obtainable in the 4th and 7th conjugations does not mean ‘to know.’

वैतालिकौ—विचित्रेन तालेन चरति इति वैतालिकः one who sings in different *tâlas*. A kind of poetical warder or bard whose duty it was to announce fixed periods of time, to awaken kings from their sleep &c. The bards are generally introduced in pairs in Sanskr̥t plays. The bards herein mentioned do not seem to have been in the king’s employ as they are asked to be remunerated further on.

P. 86. **काशपुष्प**—The *Kâs’a* flower is represented by Sanskr̥t poets as one of the types of whiteness. *Cf.* **काशनीकारामृत्यां** D. K.; also **Rt. III. 1, 2, Rag. IV. 17. अभिभवता**—*i. e.* which resembles it. **भस्मना**—It is difficult to see what this means in the case of **शरत्** Mr. Telang understands by it the white clouds of Autumn and compares **Rt. III. 4. ऐभी कृतिः**—(1) seems to refer to the impression of the

elephant-hide-like space (the clear dark-blue Autumnal sky); (2) S'iva is represented as wearing the skin of Gajāsura (the Elephant demon) killed by him. **क्लिभती**—oppressing ; hence ' overpowering or counteracting the impression of ' as Mr. Telang takes it. **कापार्दी**—*Cf.* Kum. V. 78. Vai. S'at. 29. **इति**—Thus, in this way. Mr. Telang remarks—" According to usual course with such stanzas the double meanings in the previous lines should be expressed as they are in the third line. But, as above stated, the construction of those previous lines does not apparently suit this, though the commentator's explanation is based on that view." **हास्यशी**—(1) *cf.* Rt. III. 2. Rag. IV. 19.

In this sl. Autumn is described as having attained the high attributes of S'iva's body and is therefore able to grant protection. But since in the next Vishnu is praised, here too, prominence should have been given to पेशितनु and the line should have read हरतु शरदिष क्लेशमेशीतनुर्वः ।

जिह्वा—Squint, half-closed ; it may also mean dull or slow. ' जिह्वस्तु कुटिले मन्दे,' Haima Kośa. **रत्न**—The jewels may probably be those in the hoods of S'esha ; *cf.* नत्फणामण्डलोदधिर्मणिषोतितविग्रहम् । Rag. X. 17. **नागाङ्गु**—*v. l.* नागचिह्नं in the form of. **आकेकरा**—' आकेकरलक्षणं शु द्रव्यविलासे—दृष्टिराकेकरा किंचित्कुटापाङ्गे प्रसारिता । मीलितार्धपट्टालोके ताराव्यावर्त-नोत्तरा ॥ ' Malli. on Kir. VIII. 53. This stanza is quoted in the Sar. K. with the remark अत्र दृष्टेः प्रत्यग्भोन्मेषजिह्वतादिभिः प्रबोधो नाद्यापि निष्पद्यते इति प्रतीयते । The poet, it will be seen, praises S'iva in the first stanza and Vishnu in the second, Fig. *Savabhāvokti*.

P. 87. **सख**—Mental calibre, that peculiar energy of the mind which never allows it to flag, sweeping all obstacles before it, and leads to the completion what is undertaken. **कस्यापि हेतोः**—For some special reason ; Com. The suggested sense given by the Com. may be intended. This may better be taken with **आज्ञामङ्ग**. Kings should never allow their order to be disobeyed under any circumstances. **ईद्रामङ्ग**—*Cf.* I. 8. **मानावलेप**—may also mean pride of one's dignity. Mr. Telang remarks ' it is difficult to distinguish between मान and अवलेप, if we take the comp., with the Commentator, as a दृढ. Perhaps it might be allowable to take it thus—whose pride about the respect due to them is well-known.' But we humbly differ from such a high authority. मान and अवलेप are generally used synonymously no doubt. But here they are used in different senses. मान is derived from मन् to think and *has to do with the mind*. It means high opinion about one's-self, self-respect. *Cf.* मानचित्तसमुन्नतिः Amara. अवलेप

is derived from स्त्रिय with अन्व—अवलिप्यते अनेन (करने पञ्) and properly means a paint or a coating. It thus refers *more to the outward bearing or external features* than to the mind; it means a behaviour of pride or spirit of resentment. Here the two words mean self-respect and pride or spirit of resentment, and must be supposed to be used in a good sense. It may be necessary for kings to resent an insult for having their commands universally obeyed. **आज्ञावज्र** &c.—For आज्ञावज्रो नरेन्द्राणामराजो वज्र उच्यते । **सर्वभूमिः**—सर्वभूमेः ईश्वरः, सर्व भूमौ विदितो वा । Pân. V. 1. 42. 48.

उपभोगेन—उपचार *v. l.* external appendages; this fits in better with मूषणादि. We have, however, preferred उपभोगेन to उपचारेण as it is likely to touch the heart more effectively than the latter. **अपरिभृताङ्गः**—*Cf.* Bhar. राज्यं किमाज्ञाफलं; Nit. Misc. 2. The student will at once see the hard Stanakalasa's, Râkshasa's agent, speaking through these verses and trying to set the king against his minister.

विशिष्ट—Specific, specially worshipped. **अयोत्सर्ग**—expenditure of money. **दोषाः**—evils, misfortunes. **अनभियुक्त**—not applying themselves to work.

अभियुज्यस्व—युज् generally preceded by a *prep.* beginning or ending with a vowel is Atm. except when it does not refer to sacrificial utensils. प्रोषाम्या युजरेयज्ञपात्रेषु । Pân. I. 3. 64. **स्वराक्षतोपसर्गादिति वक्तव्यं** Vârt.

P. 88. **आज्ञाव्याघातः**—The repetition of the same term in different senses lends a peculiar force to the speeches.

तमाळइयाम—*Cf.* तमाळालीवनराजिनीला Rag. XIII. 15. **तिमि**—A fabulous fish of monstrous size, said to be a hundred *yojanas* in length; अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम सतयोजनमायतः । **मालेव** &c.—Which is respectfully obeyed. *Cf.* गुणानुरागेन शिरोमिरुद्धते नराधिपैर्मह्यमिवास्य शासनम् । Kir. I. 21. तपोति शेषामिव मर्दुराज्ञा &c. Kum. III. 22. **उच्यते**—The Com. needlessly and without propriety takes this in the sense of the future. Mr. Telang remarks—If the command was at that time already accepted by all kings, a breach of it by Chânakya would then properly be spoken of as it is here. Fig. *Vyâghâta* (according to Al. Kau.).

P. 89. **प्रमाणलेखपत्र**—A document showing the number; or a document to serve as evidence or proof. **कुमारसेवक**—may mean a servant of the king from his (or the king's) boyhood. **एते वयं** &c.—see foot note. Almost all *Mss.* conclude the document with these words.

But they are quite out of place here as their insertion will make the document an important state paper and it could not have been brought so openly by Vaihinari. Again Chāṅakya would not allow a sentence to be added in the document which would make the real object of the desertion, which he was taking care to keep concealed known. Some editions make the king read the better (आत्मगतम्); see readings. In this case the words एते वयं &c. would show to the king that they were really serving him and would leave no room to the king to ask the question एतेषामपरागद्हेतून् &c. in the next speech.

कीमयोः—Three of the four principal vices mentioned by Manu and alluded to by Kāli. in Rag. IX. 7. **स्वजीवनमात्रेण** &c.—Not to give them due allowance for their maintenance would have been impolitic. K. n. V. 65.

P. 90. **इत्युत्पान्**—Having fabricated or got up the story. **दायादः**—lit. those who take a share of the paternal estate, those entitled to inherit; hence relatives (quarrelling with one another for inheritance).

अनुग्रहः—Reward, showing favour. **निग्रहः**—punishment. **राज्यस्य मूलं**—The basis, the main prop of the kingdom. Cf. गजेषु नीलाग्रसमप्रमेषु राज्यं निबद्धं पृथिवीपतीनाम् । K. n. XV. 10.; also XIX. 62.

P. 91. **पूर्वः पक्षः**—The first alternative. **उत्तरोपि खलु** &c.—“The answer to the second alternative seems to be that the adherents and friends of the Nandas would become disaffected, and would have no confidence of fair treatment by Chandragupta, if Chandragupta's own adherents and friends were punished as suggested, and thus the gradual subsidence of old memories and quieting of the kingdom would be delayed.” Telang. **प्रवणः**—favourably inclined or disposed towards, ready to act on. **व्यायामः**—Action, active operations.

द्वयी गतिः—A two-fold course; द्वावयवौ यस्याः द्वयी or द्वितयी.

स्वहस्तः—One's helping hand; hence a confirmation or corroboration of. Or स्वहस्त may mean one's own handwriting serving as evidence, hence unmistakable or incontrovertible proof.

P. 92. **एकत्र**—i. e. in one place with the subjects of Nanda. **पुरुषकारः**—पुरुषस्य कारः कर्म manliness, courage. **सहायोः**—rich in friends. Cf. सहायसाध्याः प्रदिशन्ति संपदः; Kir. XIV. 44. Here Rākshasa is represented as talented and resourceful—as possessed of the three powers necessary for an ambitious conqueror. Thus his सहायसं० and the possession of कोषं constitute his प्रमुशक्ति, while his political talent (प्रज्ञा) and पुरुषकार indicate his मन्त्रशक्ति and उत्साहशक्ति; cf. स प्रमावः

मतापन्न यतेजः कोषदण्डजम् । Amara, and K. n. मन्त्रस्य शक्तिं मुनयोपचारं सुको-
षदण्डो प्रमुशक्तिमाहुः । उत्साहराकिं बलवद्विचेष्टां विराक्तियुक्तो मवतीह जेता ॥ XV. 32.
अन्तःकोप—internal disturbance or disaffection. For अन्तःकोप and
बाह्यकोप see K. n. XV. 19–21. For the disastrous consequences of
Antaskopa, cf. अणुरप्युपहृति विग्रहः प्रमुमन्तःप्रकृतिप्रकोपजः । Kir. II. 51.

राक्षसः खलु असौ—He is Rākshasa, mind you. Cf. Marāthi राक्षस तो.

अभियुक्तः—Forcibly assailed, hard-pressed. (वियुक्तः) असि—stands
for स्याः or मविष्यसि. अथ—is पक्षान्तरे. वनगज इव—For the propriety of
the simile cf. I. 26. *supra*. प्रज्ञस्यतर—Mark how the king chooses
his words; he does not say वाग्मितर or मतिमत्तरः. वनगज इव &c.—Here
Chân. speaks seriously; cf. *supra*. I. 26. उपायैर्विनियः—The re-
medies used are those of (1) जपेक्षा or conniving at Rākshasa's
actions; (2) भेद or alienating Rāk. from Malaya through the
instrumentality of Siddhārthaka, Bhâg. and others; (3) दण्ड or
punishment inflicted on his adherents, (4) माया or the fuss about
the sentence passed on Chandanadâsa and (5) साम and दान.

P. 93. कृत्वा पदं नो गले—is idiomatic for 'quite in defiance of
us.' अस्मद्गुणानां—goes with जयघोषः. स्वनीतिविभवैः—विभव implies
richness; his various prolific political schemes. मतयः—The plural
used probably for the metre. स्वेषु वर्गेषु—explains why Chânakya
may also be distrusted.

आरूढ—Rising within, or rather thrilling through the whole body.
अघाकुली—This comp. is generally analysed as अग्र चासौ अकुली च (see
Malli. on Kir. XVII. 38.) समानाधिकरणसमासः । In विशेषण पूर्वपदकर्म०
such as नीलोत्पल, उत्पल and नीलत्व are indential; but in this case अग्र
and अकुली are not indential. But they may be so regarded by
Lakshana through their relation as अवयव and अवयवी. See Râghava-
bhâṭṭa's remarks on अग्रहस्त, S'âk. p. 92. and Vâmana quoted by him
there; also our note *ad. loc.* षोडशो—The Com. takes this to refer
to the length of time taken to destroy the enemy. It rather refers,
as Mr. Telang observes, to length of space, the figure in the mind of
the poet being probably the same as at p. 21, where the प्रतिज्ञा is
compared to a river, and the length of water to be crossed is great
owing to the number of enemies sworn to be destroyed.

P. 94. नवनवतिशतः—The Nandas were the reputed lords of
ninety-nine crores of gold coins, cf. एहि राज्ञः सखे नन्दाभ्याभित्तं गुरुदक्षिणां ।
गच्छामो नान्यतोऽभ्याभिरियन्त्वाचनमाप्यते । नवाधिकाया नवतेः कोटीनामधिपो हि सः ॥
Kathâs. Lambak. I. Tar. IV. 24, 95. But the reading in the
text makes them lords of 99 hundreds of crores of gold coins. So

the original reading may have been, as conjectured by Mr. Dhruva, नव नवनवतिद्रव्यकोटीश्वराः । पर्यायभूताः—standing in a successive line. पश्यतो राजसस्य—When contempt or disregard is to be shown the Genitive Absolute is used; cf. Pân. II. 3. 38 quoted in the commentary.

गुप्तैः, धूमैः—The Com. explains this as a व्यस्तरूपक being equivalent to गुप्तधूमैः । नन्दैः—of course means the Nandas and their men that fell with them. पितृवन—The residence of the dead, a cemetery, also called पितृसच; Kum. V. 77. ऽनिकयान्प्राणिनः—cf. Mâl. Mâd. V. 11-18. एते—Chân. is speaking as if he and Chand. saw the whole scene visibly before them though past.

देव &c.—cf. देवेन देयमिति काण्डिका वदति ।

शितावां मोक्तुं—This was Chân.'s habit. बद्धामपि—must be taken to mean 'almost tied (बद्धप्राया)'. Or Chân. appears to forget in the fury of anger (of course pretended) that the knot had been already untied.

P. 95. आरोहं—To exercise power on, to get ascendancy over, (hence to treat with contempt or to take to task, as the Com. takes it). परीतः—Lit. surrounded by; hence overpowered, doomed by.

क्षाम—Properly, wasted, grown lean or emaciated (p. p. of क्षे); here it means grown turbid (enfeebled, so far as its function of seeing is concerned). रुद्रस्य—Verbs meaning to remember have their object in the Gen. case; अभीगर्धदयेरा कर्मणि (वञ्चि) Pân. II. 3. 52. रौद्रं रसं—the sentiment of fury of which S'iva is the presiding deity. स्याद्भ्रुवो रुद्रदैवतः Bharata. ताण्डव—तण्डुना प्रोक्तं । 'तेन प्रोक्तं' (Pân. IV. 3. 101.) इत्यण । the violent or frantic dance of S'iva. उद्यप्रकम्पं—The reading उद्यप्रकम्पं is rejected because उद्य (उद्गतमग्रस्य) would mean (trembling upwards) while here the trembling was caused all round cf. I. 2.

वतरोत्तर—Bandyng or exchanging words, verbal altercation. शब्द—see p. 22.

P. 96. दूषण—Disgrace, conviction. This expectation of Chânakya is realized. See. pp. 134-136. The sham quarrel which was so deliberately planned and successfully effected had the following effect. It served to throw Râkshasa off his guard by turning his attention to a wrong quarter by making him over-confident of the favourable issue of open warfare and by closing his eyes to the activity of Chânakya's emissaries. Moreover, it led Malayaketu to believe that the deserters from Chandragupta, Bhâgurâyana, and others came over to him through real discontent. It corroborated

the insinuations of the forged letter and of Bhâgurâyana, that Râkshasa aimed at being the minister of Chandragupta. Lastly it helped to produce in Malaya the fatal belief that the affairs of Chandragupta were really in a state of disorder and that that was the favourable time for striking the blow.

उपपद्—An epithet or title of respect. हस्त—expresses pity.

असत् कुरुते—असत् 'wrong, an injury' may be taken separately; but the com. is better. व्याक—a wicked elephant; व्यालो दुष्टगजे सर्पे इति हेमः । Cf. Malli. on Kir. XVII. 25.

एवं गृह्यमाणेषु—Understood to be such; looked on in this light. This sense of ग्रह is common enough; cf. एवं जनो गृह्णाति M&L. I. परमार्थेन न गृह्यतां वचः S'âk. II. 25; मयापि पृथिव्यदुष्टिना तथैव गृहीतं Ibid. VI. p. 160.

P. 97. बुद्धिः प्रवेदुं &c.—Chandragupta means that his intelligence is just on the point of leaving him, so much overpowered by shame he is; he is quite beside himself with shame. अतिपातयन्ति—अतिपातय् seems to be used here synonymously with लङ्. Cf. अतिपातितकालसाधनाः Kir. II. 42. The sloka clearly shows that Chandragupta duly appreciated the services of Chânakya and had proper respect for his *Guru*. Contrast this trait of his character with the fickleness of mind of Malayaketu and the readiness with which he insults Râkshasa, his real well-wisher and a man of tested loyalty. (Act V. pp. 134-136).

ACT IV.

अध्वग—अध्वानं गच्छति a wayfarer, a traveller. ही हीमाणहे—expresses wonder; this occurs in Mṛch. pp. 15, 460 &c. It is made up of ही and माणहे (which stands for मानुषा Voc. pl.).

महीयान्—All-powerful. Cal. Ed.s read योजनसतं समधिकं &c. अस्थानगमनं—seems to mean—great (powerful) enough to force one to go to a place not fit to go to. It may also mean ' important because one has to visit places not easily approachable in order to gather information.'

दौवारिक... द्वारे नियुक्तः । ' तत्र नियुक्तः ' । Pân. IV. 4. 69. इति ठक् (एक) । ' द्वारादीनां च ' VII. 3. 4. इति श्री आगमः । मा उच्यैः—सन्तैः *v. l.* is not appropriate.

P. 98. **मद्रुख**—Good sir. Generally used in addressing a stranger. Cf. S'āk. p. 197.

अविधेयता—Unmanageableness, uncontrollable nature. Fate was stubbornly adverse to him and would not crown his efforts with success. **अपि च**—and to add to that. **विहते** *v. l.*—foiled, frustrated (*अस्माभिः कृते तत्कृत्यानामुपग्रहे विहते*). **निकामं**—exceedingly, entirely. **अनिशं**—*i. e.* night is as it were no night to me.

कार्योपक्षेपं &c.—For the Sanskrit definitions of the various dramatic terms occurring herein, see p. 11. **कार्यं**—The business or chief object. **उपक्षेपः**—(1) one of the twelve subsidiary parts of *Mukha* (*बीज्यास उपक्षेपः* ; D. R.); (2) setting on foot, commencing. **बीजः**—(1) the germ or the so-called *seed* of the plot of the story; (2) the primary incidents of an undertaking or political measure. **आदौ**—*scil.* in what is called *मुखसन्धि* (that in which the seed sprouts up connected with the various *Rasas* and attended with *आरम्भ*). **विस्तारं**—*i. e.* the *गर्भसन्धि* (wherein the seed that has already struck root has only slightly developed, being aided by the means to the end). **गर्भितानां**—*i. e.* when the seeds are in what is called *गर्भसन्धि* (in which the seed or the first cause of the fruit attains a further development and is accompanied by obstructions and search after the end which on the whole help the *denouement* of the plot). **बुद्धिः**—dramatic genius; (2) political insight, forethought. **विमर्शः**—The *Sandhi* of that name (generally called *अवमर्श* wherein the seed attains a more luxuriant growth that in the *garbha* being accompanied by *niyatūpti* of the end, but whose final result is yet postponed by fresh impediments such as a curse, and the like). (2) deliberation as to the chances of success or otherwise. **संहरन्**—*i. e.* in the *निवेहनसन्धि* (wherein the final catastrophe is reached, the various incidents, howsoever scattered, converging to one point *i. e.* the end). There is *शेषालङ्कार* in the first three lines.

कर्ता वा &c.—The poet's task is as arduous as that of a minister. For a similar fig. comp. S'is. XI. 6. (where a poet and a king who is a practical administrator are likened); Bhar. Nit. S'at. Misc. sl. 16, and Vai. S'at. 51 where a poet and a *mantrin*, and a man and an actor are compared.

P. 99. **तदपि नाम** &c.—The whole sentence is *बहुरतिसन्धातुं यक्यः स्यात्*. The interruption gives another version to it which is explained in Rākshasa's next speech. Rāk. of course takes this as an ill omen. See p. 33. *supra* and notes.

वागीश्वरी—Such accidental words are supposed to proceed from some superhuman agency and are considered as divine. Their import was corroborated by the coincident twitching of the left eye. A throbbing sensation in the left part of the body of men is supposed to indicate some future evil. **प्रस्ताव**—The Com. needlessly takes this in the sense of संवाद ‘agreement with’ (which is however arbitrary). It is better to take the Inst. करणे. Divine speech expressed or rather established her meaning by means of &c.

P. 100. **अजा**—Mr. Telang reads ‘आज्जो’ but it is out of place. **कल्याण**—meaning ‘gold’ is rather unusual, though the Kos’as give the sense; ‘कल्याणे हेमि मङ्गले’। Cal. Ed.s read कल्याणकुल-वर्ण (गृहाणा) the abodes of what is auspicious.

पुरुषाभिमान—May mean pride characteristic of man, or pride about one’s prowess पौरुष).

भूरेणु०—भुवः रेणुमिः रुक्मा अलका यस्मिन् । **मातृजन**—the mothers; पितृपत्न्यः सर्वा मातरः). **निवापाञ्जलिः**—निवापाय अञ्जलिः a comp. सुप्युपा. न्युप्यते निवपन-मिति वा निवापः । करणे मावे वा घञ् । An offering offered to a deceased person after the *Sapindākarana*. The mention of the *Nivāpa* shows that Malaya. was not a Yavana.

P. 101. **उद्यच्छता**—Bearing up; यम् with उद् is Atm. when the object is not a literary work ; as **मारमुद्गते**, and it should be so here. But as the fruit of the action goes to his father (*viz.* his satisfaction) the poet uses the Par. ; see also com. **धुर्**—the yoke of; hence doing the onerous duty of a hero. **अकापुरुष**—not a timid or mean-hearted person; *i. e.* a high-souled or brave man. The whole means—Bearing the brunt of battle and doing deeds of great valour. **गन्तव्यमा०**—As Parvate. had not fallen on the battle-field but met with his death in his bed chamber while clasping the Poison-maid, this simply means—By dying in the battle I should follow my father to the next world.

प्रतिनिवृत्ताः—Turned back *i. e.* desisted from proceeding further. **सोस्तेषु**—raised high up. उपलक्षणे तु०. Cf. पयोधरोत्सेधविद्यार्णिसंहतिः । Kum. V. 8. **खमिष खण्डयन्तः**—“alluding apparently to the manner in which the horse raises his foot very high in moving when his speed is suddenly checked.”—Telang. **मर्यादां**—Cf. वेलां समुद्रा इव न व्यतीयुः । Rag. XIV. 2. **अलक्षय इव**—The comparison to the sea indicates the vastness of the troops,

P. 102. **भद्रभटप्रभृतिभिः**—These were the men who came over to Malaya. apparently through discontent, but who were really Chānak-

ya's emissaries. See VII. 9. परिगृहीता—*cf.* चापक्यमति परिगृहीत, राक्षस० p. 49. चन्द्रगुप्ताद्—अपरङ् is used with the Abl; *cf.* 'नयही-नादपरज्यते जनः Kir. II. 49. आभिरामिक—अभिराम एवाभिरामिकः। स्वार्थे ठक् (इक) .

आत्मगुण०—' Possessed of qualities, tastes, feelings &c. as one's self. ' So Mr. Telang. It seems rather to mean endowed with the quali- ties of the soul (आत्मनो गुणाः); *cf.* अत्रभवति सर्वैवात्मसंपदमिजनात्मभृत्यप्यनैव कथ्यते । D. K. II. ननु—certainly.

किंतु—Mark how skilfully Bhâg. insinuates as Châṅakya's agent, that Râk.'s devotion to Malaya. is not real and that he (Râk.) may enter into an alliance with Chandragupta towards whom he is not actuated by any feeling of animosity. सुहृज्जन—*i. e.* Râkshasa's friends in the city. पितृ०—पर्यायेणागतः पर्यायागतः । पितृभ्यः पर्यायागतः पितृ० । युज्यते—shows that Bhâg.'s words have produced their effect on Malayaketu. The ground is thus prepared for the future structure of Bhâgurâyana's policy of *Bheda*.

P. 103. सत्वमङ्ग—may mean मनोमङ्ग (giving offence), सत्व being used by *Lakshana* for the seat of *Satva*, as the Com. takes it. Or it may better be taken with राज्ञाम्. Ministers give a false report to their masters that they may not lose their courage, अन्यथा, अभ्यथा—Mark the use of these two words—in one way, in another. स्वैरालापेषु—may also be taken as स्वैः स्वजनैः सह आला०.

गहनः &c.—Not easily to be penetrated or comprehended. Bhâg. is here trying to thicken the suspicion about Râk.'s sincerity which has already gained possession of Malaya's mind. परिच्छिद्—To cut all round; hence to grasp fully and accurately. The root constantly occurs in this sense; *cf.* Rag. VI. 77, Mâl. Mâd. I. 33, 34, &c.

P. 104. जनितपरिचयः—जनितः (कालेन) परिचयः यस्य । मानिता—hailed with respect.

कौमुदी &c.—There is a pun on the words कौमुदी, कुमुदानन्द, and चन्द्र. कौमुदी—(1) The festival; (2) moonlight. कुमुदानन्द—the gladdener of a section of people, by *Lakshana*; or कुस्तिता मुद् येषां तेषामानन्दः gratifier of people delighting in bad things *i. e.* Châṅakya and people of his type; (2) gladdener of nightlotuses. चन्द्र—(1) Chanbragupta; (2) the moon. The contrast between कुमुदानन्द and जगदानन्द, चन्द्र and नृपचन्द्र is also intended to be significant. The one Chandra delights a *few* people: the other was the gratifier of *all*. Fig.—see com.; there are also *Kavyalînga* and *S'lesha*.

परिपाटी—A series or succession. This is said simply to please Râk. as the bard had repeated two slokas only.

सद्यः—समाने अहनि *indec.*; momentary. सद्यःकीडा may also be taken as one word; 'immediate sport.' *cf.* सहते न जनोप्यचःकिडा किमु लोकाधिकवाम राजकम् । Kir. II. 47.

P. 105. कलुषित—Properly means—made turbid or foul, and as anger has a perceptible effect on the mind and also the body of a person, it means angry; *cf.* III. 9. *supra*, also विमलं कलुषीमवन्न चेतः Kir. XIII. 6; anger is considered a *mala* which sullies the mind. न तथा—See Bhâg.'s meaning explained in the com. कृतवेदी—grateful; see KIII. 82. आस्थन्तिक—lasting; see II. 14. हस्ततलगतः—Because no longer aided by the wise counsels of Chânakya.

P. 106. चाणक्यात् &c.—Mark how Bhâg. gives a different version of Râk.'s plain words. He invidiously suggests that Râkhasa's object must be to become minister in Chânkya's place. See com. साक्षेर्न—Because Châñ.'s conduct seemed to throw a doubt over the reality of the quarrel.

देवस्य—देवकृता (offence) given by the king. स्वाघा०—स्वस्य अग्रासनापयनात् । स्वयं कृत०—Read स्वयंकृत &c. मनस्वी—a proud man (मानी).

अमलम्यथा &c.—S'akata. means that Râk. should not have unnecessary misgivings but may well believe the news.

P. 107. इन्दु—Moon-like gems (by *Lakshand*; इन्दवः तत्सदृशा मणयः). कौषणः—कुप्यति तच्छीलः; from कुप् + युच् (अन) added शीलार्थे. 'कुषम-ज्जायेम्यन्न' Pân. III. 2. 151. अन is added to the roots कुच् and मण्च् and their synonyms in this sense; कौषण, मण्चन, मूषण, &c. अभिचरण—employment of spells and incantations and the performance of such rites as the S'yenesti, with a view to obtain one's object. (दृष्ट्यायु-पुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन्नपि Yâj. I. 295); but generally for malevolent purposes such as the destruction of one's enemies &c.; *cf.* वमार रम्योपि वपुः स मीषर्ण गतः किर्या मन्त्र इवामिचारिकीम् । Kir. III. 56. अभिचारक्रियाकूरे-कप्रकृतयः Kâd. p. 177. Such acts are considered *upapâtakas*, as animals like a hawk (*cf.* इयेनेनाभिचरन्त्यजेत) have to be killed and sacrificed. Chânakya, it is said, performed such destructive rites and encompassed the death of his enemies, the Nandas. Kâmandaka refers to this at the beginning of his Nîtisa'ra when paying his tribute of respect to Chânakya—यस्यमिचारवज्रेण &c. I. 4. See *supra*. p. 12. com. ज्ञातदुस्त्वः—For it is not an easy task to perform the Abhichârakriyas as they entail unusual trouble on, and cause a great deal of worry to, the performer. So it is not often that one can do these things. देवात्—S'akata. suggests that in fulfilling his first vow Châñ. was indebted more to his good luck than to his diplomacy.

This he does evidently to please Rākshasa. आशयति—उत्तरः काल आशयति : Amara ; but it generally means ' a favourable future ; ' cf. रह्यत्यापद्युपेतमायति : Kir. II. 14. केशनखलामायतिमङ्गः । Kād. p. 26. अनायतिक्षमं (वचः) । Pt. III. 109. ग्लानि—failure ; discomfiture in the future ; if this means ' failure of energy ' then आशयति will mean simply future time.

विशामय—See p. 70 *supra*. अतिरस्कृत—not screened or thrown into shade, *i. e.* supplanted. उरीकृतमेतदा—*cf.* नैतत्संस्थास्यते कार्यं दक्षे-जीरीकृतं त्वया । Bhatti. VIII. 11. संभृत—collected, or fully equipped ; hence ready for action. इरीक्षमाणैः—uselessly or idly waiting for. This is not the same as अपेक्षमाण.

P. 108. सचिवव्यसनं &c.—*Cf.* स्वशक्त्युपचये केचित्परस्य व्यसने परे । यान-माहुस्तदासीनं त्वामुत्थापयति द्वयम् ॥ Ś'is. II. 57 ; and Manu—तदा यायाद्विगृहीत व्यसने चोत्थिते रिपोः । See sl. 15. further on. व्यसन is derived as यस्माद्धि व्यस्यति श्रेयस्तस्माद्दृषसनमुच्यते । K. n. XIII. 19. सचिवोत्थितं व्यसनं सचिव-व्यसनम्—Mad. comp. A weak point arising from want of an able minister to guide the state affairs. चन्द्रगुप्तप्रकृतीनां—Malaya. *cf.* course is covertly referring to Rākshasa, his mind^s being previously poisoned by Bhāgurāyana.

पितृभूतं—' Bearing to him the relation of his paternal family.' Telang. It seems, however, undoubtedly better to take it in connection with the subjects. The अपराग and अमर्षं referred to are explicable only if we suppose the Nandas to have taken fatherly care of their subjects. For, what could the subjects have cared for the Nandas, had they been oppressive, even though they bore paternal relation to Chandragupta ? With our meaning the comp., too, becomes appropriate ; पिता इव भूतं (comp. सुप्तुपा) ; *cf.* प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणार्द्रणादपि । स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ Rag. I. 24. विप्रकृताः—Lit driven from their nature ; hence affected or troubled by. Hence also harassed or tormented, as in Kum. II. 1. स्वाभयं—सु + आभय. संभाव्यं—whose power may be believed as equal to. *Cf.* संभावनीयानुभावाऽस्याकृतिः । Ś'āk. VII. p. 206 ; संभाव्यपराक्रमं Kir. XIII. 1. निदर्शन—An instance (which proves what is stated previously) ; *cf.* Rag. VIII. 45.

P. 109. प्रतिविधानं—To resist (our attack). The reading ' स्वायत्त-सिद्धिभूमयायत्त &c. has been adopted in preference to स्वायत्तसिद्धिषु (मूमि०) as it is in better keeping with Mal.'s previous speech. तद्—*i. e.* स्वयं प्रतिविधानं. सचिवायत्तसिद्धौ स्थिता—see p. 85 *supra*. Rāk. is speaking here as Chandragupta's antagonist, but he was inwardly conscious of Chandragupta's great worth and the promise of future greatness he gave early in life. *Cf.* VII. 12.

अस्त्युच्छिन्ने—Occupying a very elevated place, grown almost as powerful as the king. The figure is taken from the games of dancers and tumblers as remarked by the Com. Lakshmi, unable to keep long in a state of equilibrium which is necessarily unstable, makes her choice soon and clings to one of them. **असहा भरस्य**—सहते इति सहा, सह + अच् + आ. भरस्य—कृद्योगे कर्मणि षष्ठी । कर्तृकर्मणोः कृति Pân. II. 3, 65. A. G. § 109. Cf. संप्राप्ते वपुषि सहत्वमातपस्य । Kir. VII. 7. इति-चूमिरसहा विरहस्य । S'is. X. 81. एकं ममिपतिः करोति सपिबं राज्ये प्रमाणं यदा &c. Pt. I. 263. Hit. II. 126. Divested of the fig. the meaning is that the joint administration of a state—by the king and his minister—will not continue long, it will either take the autocratic or the ministerial form of government, one of the two losing his unrestrained power.

Sl. 13. &c. Cf. स्वायत्तसिद्धे राज्ञो हि प्रज्ञोपकरणं मता । सधिवायत्तसिद्धेस्तु तत्प-
ज्ञेवार्थसाधनम् । त एव चेन्निस्त्वाहाः श्रियै दत्तो जलाञ्जलिः ॥ Kâthasar. Tar.
XV. 58. **तद्वर्षणः**—Who makes over or entrusts his affairs to his
minister. **स्तनंश्चयी**—स्तनं चयतीति । नासिकास्तनयोष्माधेतोः Pân. III. 2. 29.
Also स्तनंश्चयी. The nasal comes in by Pân. VI. 3. 67. See our note
on परंतप Bhatti. I. 1. **उत्सहते**—has the energy to. **वर्तितुं**—इत् to act,
to perform his royal duties. Cf. यः कुर्यात्सधिवायत्तां श्रियं तद्वचसने सति ।
सोश्चवज्जगतीपाळः सीदेत्संचारकैर्षिना ॥ Hit. II. 128.

P. 110. **अभियुञ्जानस्य**—Applying himself to (taking advantage
of). **एकाग्रितकी**—एकान्ताय हिता प्रभवति वा ; lit, leading to one end ; hence
certain.

चलिता—चलिताधिकारः च (not अतएव) विमुखः (not favourably in-
clined) च. **मौर्ये नवे राजनि**—Cf. Mâl. I. 8. quoted before (see p. 5.
notes). **योग**—means; see com. नः—Râk. identifies Malaya's. interest
with his own. In this sl Râk. sums up the circumstances
favourable for an immediate march. In the first place his own
party is strong enough to act on the offensive; secondly, the
prime minister and the subjects of the enemy are disattached to him ;
thirdly Maurya is inexperienced and fourthly Malaya. has everything
favourable to himself. Cf. मित्रामात्यसुहृद्दुर्गा यदा स्युर्हृदमलयः । शत्रूणां विपरी-
ताश्च कर्तव्यो विग्रहस्तदा ॥ Hit. III. 65; also K. n. X. 27.

उपुञ्जाः &c.—The figures in this stanza are *Upamâ*, *S'lesha* and
Anuprâsa. There are two sets of adjectives indicating the common
qualities on which the comparison is grounded, one set applying to the
river S'ona, the other to Malaya's elephants. **सुखराः**—निर्दिष्टं सुखस्य ।
सुखशब्दो लक्षणायान् वचनपरः । र shows possession and is affixed to words

like ख, मुख &c. Pân. V. 2. 107. **खाल**—*p. p.* used abstractively. **क्षीण**—A river rising in Gōṇḍavana and joining the Ganges; *cf.* Rag. VI. 36. **अपास्यन्तु**—*i. e.* on their way to Pātāliputra, the elephants will enjoy a bath tossing the current in all directions. *Of.* Rag. IV. 45. It appears from Kshapanaka's speech at p. 112, that Malayaketu's army had to pass from north to south crossing on its way the river S'ona. Pātāliputra, therefore, appears to have been situated to the south of the S'ona.

विन्ध्यं &c.—The Vindhya being the central chain is naturally the resting place of the clouds in their passage from the south and is often referred to by poets; *cf.* तस्यापत्नमग्निं जलानि जिष्णोर्विन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः । Rag. XIV. 8. R̥t. II. 27. **इव मेघमाका**—the comparison suggests the huge size of the elephants. Clouds and elephants are often compared; *cf.* M̥rch. V. 21; Meg. I. 2.

P. 111. **सावत्सरिक**—संवत्सरं वेत्ति; *fr.* संवत्सर + ठक्; an astrologer. **कथं क्षपणका**—The sight of a Kshapanaka (a Buddhist or Jaina mendicant) is considered ominous. *Cf.* p. 115. The mention of Kshap. causes uneasiness to Rāk., but the subsequent mention of the name Jiva., which sounds auspicious, quiets his fears and he asks his servant to send him in; see *com.*

अभीभत्स—भीमत्स disgusting, revolting to view. The appearance of *Kshapanakas* and other Buddhist mendicants is generally represented as loathsome. *Cf.* प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व य एष गलन्मलपङ्कपिच्छिलभीमत्सदुःप्रेक्ष्यदेहच्छविः उद्भुञ्जितचिकुरः शुक्लवसनवेषदुर्दर्शनः शिखिशिखलपङ्कपिच्छिकाहस्त इत एवामिवर्तते । Prabodhachandrodaya.

अर्हत्—A Buddha of the highest rank; also the supreme divinity of the Jains; सर्वज्ञो जितरागादिदोषलोक्यपूजितः । यथास्थितार्थवादी च देवोर्हत्परमेश्वरः ॥ This as well as the words अर्हत्तः प्रणमामि &c. (V. 2.) show that Kshap. was more probably a Jaina ascetic. The first words of the specific prayer formula of the Jains are नम आर्हतानां नमः सिद्धानां नम आचार्याणां &c. See Monier Williams' Buddhism, p. 586.

प्रतिपद्यच्चं—Accept, *i. e.* act according to it. This Gāthā has also a side meaning. अर्हत् refers to Chāṇakya. Those who will obey the commands of the worthy Chāṇakya, although at times characterised by severity, will profit in the end.

वर्षसिद्धिः—Success in their religious practices; salvation or Nirvāna. *Cf.* Siddhi. V. 2. **आवकाणां**—Śrāvaka—lit. a devout or reverent listener; a believer in Buddhism or Jainism; a Buddhist votary in general; used as a formal title of address even with refer-

ence to persons of different faiths. For a similar blessing *cf.* आर्वाः कुरुत धर्मसेचयं Mṛch. p. 811.

अदन्त—A recluse ; (अदन्तः प्रव्रजितः Sid. Kau. on. Uṇādi III. 180). Used as a title of respect in addressing a Buddhist or Jaina mendicant. *Cf.* Mar. मगत.

P. 112. निवृत्त०—आमध्या०—from mid-day *i. e.* noon onward. निवृत्त०—in which blessing of all kinds may be secured (निवृत्तानि सर्वाणि कल्याणानि यस्या). पौर्णमासी—पूर्णे मासो अस्या ; बह्व्रीहो कृते स्वर्धे अण् । दक्षिण—southerly (and so favourable). Kshapanaka advises Rāk. to start the very day in the evening ; see com. The full-moon-day is one of the days called *Purnā viz.* 5th, 10th and 15th, which are regarded as auspicious in the bright half of a month. *Cf.* नन्दा च मद्रा च जया च रिक्ता पूर्णति तिष्योऽशुममप्यशस्ताः । Muh. Chin. I. 4. It will be more auspicious towards the evening, just as the sun would be setting and the moon rising. For the lunar mansion पूर्वाफाल्गुनी presiding over the 15th Muhūrta is one of the seven *nakshatras* beginning with *Maghā* and assigned to the south. And this will be favourable to those going towards the south. *cf.* एवं दक्षिणस्या मचादिसप्तमैः (यात्रा प्रशस्तमा) ; com. on Muh. Chin. XI. 33. The Com. reads निवृत्त० *i. e.* निवृत्त० and explains आम०...तिथिः as ' the day ' is not auspicious at all till noon. He also takes अदक्षिण to mean ' not favourable. ' For his view see com. But this does not seem to be intended. Jiva. apparently gives a decisive answer considering the question from all points of view. He knows that an undecisive answer would not satisfy Rākshasa. गिबुत्तसप्तमकलणा (करणा) सोहणा तिही *v. l.* means—The day is auspicious after the *Karāna i. e.* मद्रा which is unpropitious. See. com.

अस्ताभिद्युत्से—The circumstances mentioned herein make the evening a very desirable time for the march. The sun, being a *Krāra* graha, is required to be set, while the rising moon would exert a favourable influence (what is generally known as चन्द्रबल) according to the maxim ' चन्द्रो लक्षगुणाधिकः '. बुधस्य लग्ने—*Lagna* means the contact of a zodiacal sign and the horizon. Now it was the month of Mārgashīrsha when Rāk. asked the question. And in this month the sun is in the zodiacal sign *Dhanus* (*Sagitarius*). This is the *Lagna* at sunrise. This gives *Mithuna* (*Gemini*) as the *Lagna* at the time of sunset. And as Budha is the presiding planet of *Mithuna*, it is called Budha's *Lagna*. The moon too would be in *Mithuna* at that time and is then westerly. So that to those journ-

eying southwards it will be on the right-hand side; and such a moon is favourable. उदितास्त०—Ketu is another malignant planet; and this too will set at the time of marching after having risen.*

Such is the apparent meaning of this passage. It has also a hidden meaning. Jiva. means—When you go to Pātāliputra good fortune will smile upon you fully (निर्वृत्त०) as Chandra *i. e.* Chandragupta has his rule firmly established (संपू०). But as you will march towards the south, the quarter of Yama, with Malayaketu and his army, the *Kshatriyas*, Bhadrabhaṭṭa and others, will not be favourable to you (अदक्षिणे) and destruction will await you. Again, oh brave Rākshasa (सुरे) you will be near gaining the high post of chief minister (अत्यादिपुदे—अर्धामिमुखे) as you will come in contact with the wise Chānakya (बुधस्य लभ्रे). And the sovereignty of Chandragupta will be complete after Malayaketu is captured and his army overthrown. See com. where this is fully explained.

P. 118. न शुभयति—is not propitious or unobjectionable. Rāk. means—How can we go when the *day itself* is not favourable? The full-moon day is one of the days on which a journey is forbidden. Cf. न षष्ठी न च द्वादशी नाष्टमी नो सिताखा तिथिः पूर्णिमामा न रिक्ता । Muh. Chin. XI. 9. प्रत्येकं तिथिफलायाह वसिष्ठः—× × × विनाशदायपूर्णिमा यशःक्षयं करोत्यम । Com. on the above.

एकगुणा &c.—Kshap. asserts that the evil influence exerted by the day is more than counteracted by the good influence of the constellation and the zodiacal conjunction.

उग्रम्. Jiva. gently blames Rāk. for his indecision. He says—“Do not express unnecessary doubts. The *Lagna* is good; only avoid the planets Sun and Ketu &c.” The hidden meaning is—The meeting (of Chānakya with you) will be blissful; give up the cruel thought of avenging the destruction of the Nandas. You will obtain lasting happiness by going in the company of Bhadrabhaṭṭa and others, the trusted men of Chandragupta, See com. For the meaning of the other reading see. com. p. 112.

संवायतां—Let a consultation be made with; *i. e.* see that your decision agrees with that of other astrologers. कृतान्तः—(1) the god of death; (2) the decision or the conclusion *i. e.* the science of astrology. The double meaning is well explained in the com.

* For the information contained in the notes on this, I am indebted to Mr. Dhruva who has discussed the whole question ably and learnedly.

P. 114. **पर्णच्छादयेः**—A Tat. ending in छाया is *ner.* when the sense to be expressed is thickness of shade. **आशु**—Because in the morning the shadows are the longest; thereafter they go on shortening. During the fore part of the day the shadows keep to the west in which direction also the sun is going. They are therefore compared to devoted servants who go before their masters. In the latter part of the day the shadows recede and gradually lengthen out in the eastern *i. e.* the opposite direction. Hence they are compared with servants who leave their masters in the decline of their fortune. **प्रायः &c.**—*cf.* **सर्हः प्रायो भजति विकृतिं भिद्यमाने प्रतापे । Mv. II. 4.**

ACT V.

P. 115. Herewith begins, according to the Com., the *Nirvanasandhi*, which takes up the last three Acts. It has fourteen *Angas*; see com. **ततः प्रविशति &c.**—Siddhārthaka, as the reader will perceive, now starts on his mission in accordance with his master's instructions.—**ततः प्रत्यासन्नेषु &c.** (see p. 36.)

बुद्धिजल &c.—Mr. Telang remarks—"The figure in this stanza is criticised by Professor Wilson as not "natural to the style of the compositions of the period to which the drama belongs." But नीतिपादप and its flowers are spoken of in Kālidāsa (*Mālvikāgnimitra* p. 20) and in Bhavabhūti (*Vīra-Charita* p. 93), and the further elaboration of the figure here is scarcely open to the criticism bestowed upon it." *Cf.* also *Māl. IV. 1.* where 'Love' is compared to a tree.

देशकालः—A politician must make a proper choice of the time and place for carrying out his plans; *cf.* **परार्थं देशकालञ्चो देशे काले च साधयेत् । स्वार्थं च स्वार्थकुरालः कुरालेनानुकारिणा ॥ K. n. V. 30.**

आर्यचाणक्येन &c.—See pp. 36, 68. **क्रिड**—is used here in the sense of 'a feigned action,' see com.; he did not really want to go to Pātaliputra. **यावत्स्य &c.**—Because Siddh. wished that he should not succeed in going out of the camp, but that he should fall into the hands of Malayaketu's men and thus open the door to his future scheme. **ता जाव से आदिचर्दसणेण &c. v. l.**—Here Siddh. must be supposed to refer to the object of his journey which he apprehends might be frustrated by the Kshapanaka's sight. But since he does not avoid the latter's sight this does not seem to be the original reading.

P. 116. **अलहन्तारणं** (**अहंतः** or **अहंद्गः**) Buddhist or Jaina saints: lit. the followers of **अहंत**. The Gen. for the Dat. or Acc. In **Prākṛt** there is no Dative, and therefore when the idea of the Dative is to be expressed the Gen. is used for it. **गम्भीर**—profound, acute enough to fathom the truth. **लोकोत्तर**—uncommon, not followed by the common run of men. **लोकेश्यः** लक्षणया लोकप्रतिपन्नमार्गेश्य उत्तराः । **मार्गैः**—This may refer to the eightfold path leading to the cessation of suffering first pointed out by Gantama to his five old disciples, *viz.* (1) Right Belief, (2) Right Aspiration ; (3) Right Speech ; (4) Right Conduct, (5) Right means of livelihood, (6) Right Exertion ; (7) Right Mindfulness and (8) Right Meditation (*Mahavagga* I. 6). “ A more perfect system of self-culture ” remarks Mr. R. C. Dutt, “ was never proclaimed by philosopher or saint.” Or **मार्ग** may signify ‘ the fourfold roads to saintship.’ These are the four means,—the will, the exertion, the preparation and the investigation by which **Iddhi** is acquired. **सिद्धि**—called by the Buddhists **Iddhi**—salvation or a state of perfection. In later Buddhism **Iddhi** means supernatural powers. For other particulars, see Dutt’s *Civilisation in Ancient India*, ch. XIII. The Com. remarks that according to the A’rhatas or Jainas salvation consists in the constant upward tendency of the human soul, resembling the rising of a gourd when immersed in water.

सद्यहहन्—Carrying out or preparing for (a rather peculiar use). Cal. Eds. read **समुद्रसन्तलणकिद्** (**समुद्रसन्तरणकृत**) which means ‘ bent or intent on some arduous task.’

मुण्डित—You are locking the stable-door when the steed has been already stolen. Certain days of the month (*tithis*) and constellations (*nakshatras*) are regarded as unpropitious for shaving. Hence the appropriateness of the remark. **Kshap.** means that he is too late in consulting the constellations as he has already set out on his journey.

P. 117. **अनिवारितः**—Uncontrolled, free. **निर्गम**—read **प्रवेशो आस्ताम्**. The sing. stands for the dual by the maxim **प्राकृते लिङ्गवचनम-तन्म** । **अमुद्राकाञ्चितः**—without having a pass (lit. a seal-impression). It is not easy to see whether a paper bearing an impressien of the ring was given or the impression was made on the outer coat. The use of the word **काञ्चित** shows, however, that the latter is more likely. **मा प्रवेक्ष्यसे**—notice the use of **मा** with the indicative. It is not unusual to find this particle used for the sake of force with other tenses and moods than the Imperative, or the Aorist; *cf.* **मा कस्यापि तपस्विनः हस्ते पतिष्यति** S’āk. Act II. **मा कश्चिन्ममाप्यनर्थो भवेत्** Pt. V. **मा नाम**

देव्याः कादंबरी एव किमप्यनिष्टमुत्पन्नं भवेत् Kād. p. 441. वेदानीमेवा परहस्तगता मविष्यति Māl. Mād. Act VII.

गुल्मा—The officers of or in charge of the *Gulmas*. *Gulma* means a small company or band of soldiers posted at different stations (called *chaukis* in Marā.) round the camp of an army for keeping guard or giving the signal of danger &c. See Manus. VII. 190, K. n. XV. 6. गुल्मः...सैन्यरक्षणे इति विश्वः । गुल्म also means a subdivision of Akshohini (see Amara II. 8. 81); but that is not meant here.

साविहित—अहं is to be supplied from the context. **सावेगम्**—with agitation, excitedly. We have inserted this from the com.; the Com.'s explanation seems to be quite inappropriate as Kshap. and Siddh. though both emissaries of Chāṅakya appear from the context to be ignorant of each other's real character. **विशाचस्य वा**—Kshapanaka wants to show by this that he is somehow dissatisfied with Rākshasa but Siddh. fails to notice this. **मा कुप्य** &c.—Siddh. fears lest the mendicant's anger might thwart his wishes.

P. 118. **प्रवेशकः**—See com. प्रवेशक or 'the Introducer' is an interlude acted by inferior characters and is meant to acquaint the audience with what has occurred in the interval of the Acts and what is going on to happen thereafter. Like **विष्कम्भक** it serves as a connecting link between two Acts, with this difference that it can never occur at the beginning of the first Act. The प्रवे० here shows that Siddh., according Chāṅakya's instructions tries to leave the camp of Malayaketu, that Malayaketu and his army are near the city and that Kshapanaku also wishes to leave the camp. This information is necessary to the audience to understand the subsequent events represented in the Act. **वैचित्र्य**—manifold character. **सुदुः** &c.—In this sl. the policy of Chāṅakya is compared to the course of Fate. The commentator identifies policy with the plot of a drama basing the identification on the use of the terms लक्ष्य, बीज &c. which are common to dramaturgy also. See com. for explanation. **उद्ग्रेह**—its shooting up i. e. its workings. **अविगमा**—मायेन गहनाः. अविगम comprehension. **कार्यवशातः**—as the purpose to be accomplished at a particular time requires it to be.

चित्राकारा नियतिरिव—Cf. इतिविधिलसितानां ही विचित्रो विपाकः । S'is. XI. 64.

आस्थान—आतिष्ठत्यस्मिन् । अधिकरणे इयुद् (अन); मण्डप a pavilion or tent for holding a council meeting &c. **एवमपि**—v. e. goes with जेहवान ; although kind to me to such an extent Bhāg. feels remorse

for his treacherous conduct; but he has sworn fidelity to his master, and the thought soon dispels his uneasiness.

P. 119. **विदुषः**—Mark the force of this word. He consciously does not take notice of the things. **क्षणिक०**—क्षणिकमपि V. l. here अपि is without any force. **अन०**—indicates ‘want of proper consideration.’ Bhâg. means—when a man has rashly sold his independence for pelf which is but momentary, he has passed the stage of reflection, and is thenceforth bound to carry out his master’s bidding. The time for consideration was before he entered service.

कुर्वाणः—Habitually carrying out or executing. The affix आन here shows habit; see Pân. III. 2. 129; H. Sans. Gr. § 671. **विस्तृ-
शक्ति**—stands for विस्तृत् or-त्.

चाणक्यनिराकृतेन—निराकृतः चाणक्यः येन ! The परनिपात of निराकृत must be explained by classing it under the आहिताग्नि group; e. g. **अप्याहितः** or **आहिताग्निः** । Cf. **ररीरक्षः** प्रथमान्नयो यथा । Kum. V. 80. **कुतिना**—not for his having discarded Chânakya but for having obtained the *râjya*. **स्थैर्यं भक्ति**—for not only Malayaketu, but even his father, Parvataka was deeply attached to Râkshasa. **अधिगणयन्**—counting foremost, setting a high value on or reckoning highly. Cf. **तां भक्तिमेवा-
गणयत्युरस्तात्** । Rag. V. 20.

विजये सुहृत् &c.—Shows the childishness of Malaya. and the hold Bhâg. had on his guileless mind. See com.

P. 120. **अये राक्षसस्य**—From this it appears that Bhâg. did not know that Kshapanaka was one of Chânakya’s spies and a co-conspirator with him. Chânakya, in order to secure greater secrecy, seems to have taken the precaution to keep his emissaries (with a few exceptions) ignorant of one another’s mission or individuality. Such is also the injunction of the science of politics; cf. **एते ज्ञेयास्तु सञ्चाराः सर्वे नान्योन्यवेदिनः** । K. n. XII. 34. **न खलु**—has the force of ‘you are going &c. are you not? Or, I believe you are going &c.’

राक्षसस्य पिशाचस्य—Mark how Kshap. uses the same expression again, to show to Bhâgurâyana that he is not on good terms with Râkshasa now. When questioned as to the wrong done to him by Râkshasa he gives an evasive answer thereby adding to the curiosity of Bhâgurâyana. **प्रणयकोप**—प्रणयेन प्रणयकृतो वा कोपः is anger which does not terminate in destroying friendship, but is evanescent and indicative of real affection.

किमपराहं भदन्त—अपराह् generally governs the Loc. and sometimes the Gen., as here. Cf. किंपुनरद्वारावलेपेन भवतीनामपराहं Vik. p. 10. and our note thereon.

दुताहः—V. l., lit. one who is defeated in his object (generally a wicked one); hence one whose life has been miserable or accursed. It is generally used as a term of abuse. **आत्मनः—**कर्मसु—v. l. will not do as it will be an admission of his own bad deeds by the speaker himself which the context does not justify.

अश्रोतव्यं—Something which is either so hard or so disastrous that the hearing of it will cause disgust or pain, and which therefore must not be heard; hence sometimes, a calamity. Cf. p. 147.

P. 121. **अर्थिने—**To one who solicits it. Kshapanaka means that Bhāgurāyana will implicitly believe what he so earnestly wishes to hear, and is likely to turn it to the sort of use desired by him. See com. मलय-कथं &c.—Mark the ingenuity of the poet in making Malaya overhear the conversation between Bhāg. and Kshapanaka. It helps considerably to poison Malayaketu's mind against Rākshasa.

निष्कासिष्ये—Pass. Fut.; Kshap. means that Rāk., situated as he is, is not likely to succeed in his treacherous object and that his own ruin might be involved in the doom that would befall his master.

अकार्यं—अ has the sense of अप्राप्तस्य; कुस्तिं कार्यम् । चाणक्येन विश-कम्बायाः &c.—This is at least a falsehood if not a deliberate lie. See p. 24 *supra*.

P. 122. **सुहृत्—**Mr. Telang understands by this, the friend of the रिपु, and we have followed him in translating the passage. The Com. takes it with reference to Kshap. and we think his way is preferable. Since Malaya now calls Rākshasa a *Ripu* it is but natural that he should call Kshapanaka from whom he obtains the information, a friend. Mark how rash and hasty in his judgment Malayaketu is. In an instant he calls the Kshap. a friend and Rākshasa an enemy (and in the next stanza, a true Rākshasa or demon).

दुतायोस्मि—Because his object, which is to communicate this account to Malaya, was fulfilled beyond his expectation.

मित्रं &c.—From this it appears that Parvates'vara was a friend of Rāk., before he was won over to his side by Chānakya with the promise of the gift of half of Nanda's kingdom.

सहबन्धुः—*Sahokti*; cf. पपात दूमी सह वैलिकागुमिः । Rag. III. 61. The figure consists in coupling two facts so as to strike poetically; e. g. अया संभ्रयते तलं विटपिनां आनीब पाथैः सह । **अन्वर्थः**—अनुगतोः Prep. Tat.; cf. तथैव सोभूद्वचयो राजा प्रकृतिरजनात् । Rag. IV. 12.

भवतु—Mr. Telang quotes Rāghavabhatta भवतु इति निषेधे । अस्तु भवतु पर्यत इति निषेधे इत्युक्तेः । (see his com. at Ś'āk. p. 129.) and says it ' indicates something about to be done ; contray to that to which things were tending before.'

Bhāg. being a faithful spy of Chānakya, sees the necessity for appeasing the anger of Malayaketu, lest Rākshasa's life might be endangered and shapes his following speech accordingly.

अर्थज्ञात्—Lit those who act according to the laws of political science, politicians. **अर्थवज्ञात्**—अर्थ the object or political end to be gained.

P. 123. **व्यवस्थाः**—Lit. setting down or looking on as, consideration. **लौकिक**—लौके विदितः प्रसिद्धः हितो वा (aff. ठ्), people acting in private life. **अर्थपरिपन्थी**—अर्थस्य परिपन्थी, परि दोषाख्यायानं पन्थयितुं to spread or circulate शीलं यस्य । परिपन्थिन् lit. means who points out faults or speaks against and thus prevents another from gaining his object. Hence, coming in the way of; an obstacle. Some derive it as पन्थानं पन्थवष्टमतीति. In either way it is irregularly derived (निपातनात्). According to Pān. the form is admissible only in the Vedas. But it is sometimes used in *laukika* Sanskrit also. Cf. नामविष्यमहं तत्र यदि तत्परिपन्थिनी । Māl. Mād. IX. 52. तौ अस्य परिपन्थिनौ । Bg. III. 34. **नातिदोषमिदं**—Bhāg. does not wish to free Rāk. entirely from the guilt of having murdered Parvatika but would rather have Malaya's suspicion about Rāk.'s fidelity grow stronger.

विज्ञावि &c.—This sl. gives expression to a great political truth. **अस्तुतः**—A politician led by his interest has to act in a hostile manner towards a friend or *vice versa*, totally ignoring all previous relations; he, in fact, passes from one kind of political existence to another. See K. n. VIII. 73.

उपग्राह्य—Should be retained in service.

एवं सखे &c.—This brings out the levity of Malayaketu's mind. With little consideration he believed in the words of Kshapanaka and alienated his heart from Rākshasa his true friend and well-wisher. With as little consideration he now accepts, as proper, the defence of his father's murder made by Bhāgurāyana.

दीपेषु—*i. e.* in one's behaviour or actions. **प्रथमामः** &c.—shows that that was the age when loyalty to one's master was valued above every other virtue.

P. 124. **परिग्रहः**—A servant. Bhâg. it seems, knew Siddhârthaka and the errand on which he was sent (see his speech at p. 182.) but purposely feigns ignorance here.

स्वस्ति—Invariably marks the beginning of letters in Sanskr̥t. **यथास्थानं**—Here the names of the place, the writer of the letter and the addressee and the friends are not purposely written, for had they been written S'akatadâsa would not have written the letter. The letter is so worded that by कौपि Malayaketu should understand Râkshasa and by कमपि पुरु० Chandragupta, while in प्रति पक्ष he should find a reference to Chânakya. **अवगमयति**—informs, writes to say. This was the letter which Chânakya got written by S'akatadâsa through Sarvârthasiddhi. **कार्षि**—indescribable, very great. **उप-न्यस्त**—proposed. **परिपणव**—price for.

सत्यसन्धः—Refers to Chandragupta and is calculated to excite Malayaketu's jealousy.

P. 125. **स्वाभय**—*i. e.* Malayaketu. **उपकारिणं**—*i. e.* Chandragupta. **सत्यव्रतः**—Gen. sing. The letter is couched in terms complimentary to Chandragupta, and is intended to show Râkshasa's high regard for him. **कोचदण्डाभ्याम्**—अर्थिन् is used with the Instr.; को वधेन ममार्षी स्यात् । Mah. Bhâr. तुषैरर्थिनः Dk. **अज्ञन्यार्थ**—as an accompaniment; lit. that it should not be unaccompanied by the customary present. **वाचिक**—सन्दिहोर्धोनया वाच्यते सा वागेव वाचिकम् । स्वार्थे (ठक्). इक्. 'वाचो व्याहृतायाया' Pân. V. 4. 35. It means 'an oral message or communication.' Important secrets were transmitted orally.

कीदृशः—&c.—What is the bearing of this letter *i. e.* who may be the writer and who may be the addressee ? धूर्तं—धूर्त् to kill; धूर्त्यते स्म or धूर्तमस्यास्ततीति ।

युष्माभिः—Siddh. wanted to say युष्मामिर्द्वितो न जानामि &c. But as he pronounced the words very slowly like one frightened, Bhâg. fancies this to be a reply to his query. Finding that Bhâg. was angry at this, Siddh. changes this for a more pleasing epithet and says मित्रैः &c. **मित्रैः**—मित्र is a term of honour generally used as an affix. पुत्र्ये मित्रपदं निर्यं बहुवचनान्तम् । 'मरीचमित्रैर्दक्षेण' इति विष्णुपुराणात् । Jagad. on Mâl. Mâd. एव जानासि—*i. e.* we shall compel you to know it. Bhâg. means that he will receive a sound drubbing and so will have to confess.

P. 126. चन्द्रगुप्तस्य—*i. e.* addressed to Chandragupta. कुमारस्य—
Gen. for the Dat. परवान्—dependent; lit. one having a master.

मलयजगराधिपः—Malaya is properly the name of a mountain.
जगर therefore means the capital of the territory around the mountain.
The Cal. reading 'मलयजनपदाधिपति,' therefore, seems preferable.

P. 127. मामभिबुध्यन्ति—Mr. Telang reads मद्यं &c. But then
the construction becomes wrong grammatically. The rule is कुबहुहो-
रपकुष्टयोः कर्म ।

पूर्वमस्मृत् &c.—From this it appears that certain facts were
revealing themselves, calculated to create a suspicion, howsoever
vague, even in the mind of the guileless Rākshasa, about the real
motives of the deserters from Chandragupta's camp, though he soon
tries to rid his mind of it. परिशुद्धि—Lit. a state of clearness (free-
dom from misgivings); hence 'ease.'

साध्ये &c.—साध्य and the like words herein mentioned are technical
terms of *Nyāya* or logic. As these are explained in the elementary
treatises on Indian Logic which can be easily referred to, we
do not discuss them fully here, but merely indicate their meaning.
साध्य is the predicate of a logical proposition corresponding to the
major term in the Western Logic; *e. g.* fieriness in the usual
syllogism—The mountain is fiery, because it has smoke on it; and
all that smokes is fiery. (पर्वतो वह्निमान् भूमवत्वात् । यो यो भूमवान् स स वह्नि-
मान् । यथा महानसम् । तथा चायं *i. e.* अयं पर्वतः भूमवान् । तस्मात्ता-वह्निमान् ।) .

अन्वय—Also called अन्वयन्यासि is the assertion of the invariable
concomitance of the हेतु (the middle term) and the साध्य (हेतुसाध्ययो-
व्याप्तिः), as in the above instance—wherever there is smoke there is
fire. सपक्ष—A corroborative instance on the same side (निश्चितसाध्यवान्
सपक्षः), as a सहानस or kitchen where the *Sādhyā* (fieriness) is defi-
nitely known to be present. विपक्ष—an instance on the opposite side
(*i. e.* contrary) which is characterised by the definite absence of the
Sādhyā (निश्चितसाध्याभाववान्); *e. g.* a tank (wherein fire cannot exist)
साधन—generally called हेतु (sometimes लिङ्ग)—the instrument of
proof—is the middle term, as smokiness (the mountain has smoke)
in the above instance. Thus these two lines give the conditions
which a good हेतु must satisfy that it should lead to a legitimate con-
clusion; *viz.* that (1) it (as धूम here) should be known to be
present on the *Sādhyā* here used for पक्ष or the mountain) definitely
(this includes the tests of अबाधितविषयत्व and असम्प्रतिपक्षत्व); (2) it

should have *अन्वयव्याप्ति* with the *साध्य*; (3) it should be present on *सपक्ष* (*सपक्षवृत्तित्वं*); and lastly it should never be found with *विपक्ष* *विपक्षाद्वयावृत्तत्वम्*. *सिद्धि*—Arriving at the legitimate conclusion or *anumiti*.

यत्साधनं स्वयमेव साध्यं—Where the middle term is itself the major term (see com.) *i. e.* where, in the language of Western Logic the major premiss is an identical proposition. *तुल्यबुद्धयोः* (*i. e.* *सपक्ष-विपक्षयोः*) as *द्रव्य* in the case of *पर्वतो धूमवान् द्रव्यत्वात्*, which is one of the five *हेत्वाभास* (and which includes the two fallacies of European Logic, *viz.* *Illicit process of the major* and the *undistributed middle*). *विरुद्ध*—(the fallacy of contradiction) is that which proves the absence of the *Sādhyā*.

In the case of *स्वामिन्* or king, *साध्य* means the object aimed at, victory. *निश्चित*—assuredly known to gain victory, of proved valour. *अन्वय*—allies, forces of friends. *स्थिति*—attachment to, firmly sticking to the same side. *विपक्ष*—the enemy's side. The Com. shows that Chandragupta has all these on his side. *यत् साधनं स्वयमेव साध्यं* may mean (1) which is identical with the ultimate object *i. e.* which is rebellions and desires to secure the power for itself; or (2) whose efficiency is yet to be proved. *उभयोस्तुल्यं*—*i. e.* indifferent. *विरुद्ध*—opposed, not true to the cause of its master but ready to side with the enemy. For other particulars see com. and translation.

P. 128. *परिगृहीतं*—Accepted, received with favour. *आपूर्णं*—almost or nearly full of. *परिकल्पित*—properly distributed or arranged; cf. *परिकल्पितसामिन्त्रिया* Rag. IV. 6, also XI. 28. Further on we have *कल्प्य* in the sense of ' to offer ' ; see p. 153. sl. 21. *प्रयागे*—At the time of every march or when marching.

पुरस्तात्—In the van. *खस*—The Khas'as appear to be identical with the tribes still dwelling in the Khasias and Garo Hills in the north-eastern parts of Bengal. *मगध*—The country of the Magadhas, the modern Behar. It was also called *कीकट*. " If our text on this point is correct, and all our MSS. read the name as Magadha, the reference is probably to the discontented inhabitants of Magadha, who still followed Rākshasa, repudiating all connection with Chandragupta as a usurper. I own, however, that I have a suspicion, though it is nothing more, that *मगध* is not the correct reading, but that it should be *मगर*. If our identification of the Khas'as is right, this rectification is strongly suggested by the fact that the Magara tribe inhabits the Himālaya in tracts near Kumaon in the neigh-

bourhood of the Khas'as. According to Mr. Carleylle, the Goorkhas of Nepál originally belonged to the twin tribes, Magaras and Khas'as. It must be admitted, however, that the emendation here is a mere suggestion, which cannot be accepted at present in the face of the evidence of our MSS. of the Mudrârâkshasa." Telang's Introduction. गान्धारैः—The people who had settled in the province to the west of the Indus about the modern Peshâwar, and Kandhar. प्रयत्नः—an exertion i. e. care should be taken about the march of the central division. Cf. महात् हि यत्नस्तव देवदारी । Rag. II. 56. प्रतिपानमाधीयतां यत्नः । S'âk. p. 5.

चीनजैः—“ The Chfnas are the next people who claim attention. Mr. A. Barooah identifies the Chfnas mentioned in the Mahâbhârata with the Chinese. The Chfnas of our text are probably not to be distinguished from the Chfnas mentioned in the great epic. But Professor Max Müller doubts whether in the Mahâbhârata the name Chfnas really does stand for the Chinese. However, whether they are to be identified with the Chinese or not, they would seem to belong to somewhere about the north-eastern quarter of India, whether on this side of the Himâlaya mountain or the further side. The Hfnas come next, and these are probably to be identified with the White Huns, whose inroads into India are said to have occurred in the fifth and sixth centuries A. D. ” Telang's Introduction.

P. 129. अधिकारपदं नाम &c.—Here Râk. has a vague presentiment of what is coming. Cf. राज्यं हि नाम &c. p. 75. *supra*.

अयं तावत् &c.—For similar ideas, comp. III. 14. अभिनिविशते—Forcibly enters, firmly takes possession of विश् with अभि and नि is Atm. ततोऽध्याकृतार्ना—Cf. अत्याकृतिर्मवति महतामप्यपग्रंरनिष्ठा । See S'âk. IV. Various Readings p. 8; comp. also,

‘ They that stand high have many blasts to shake them ;
And if they fall, they dash themselves to pieces.’

Shakespeare, King Richard III. Act. I. Sc. 3.

अङ्गुलं—Used in its literal sense-near the bank, near at hand.

निष्कलाङ्गी—Going with हसं is rather peculiar. The reading निष्कलाङ्गी may have same sense. Perhaps the poet wrote निष्कलाङ्गः. शब्द—Cf. गमनमस्तु शून्या इतिः &c. Mâl. Mâd. I. 20. The figures in the sl. are *Utprekshâ* and *Svabhâvokti*.

P. 130. **प्रतिविधानं**—Simply means here 'arrangement, disposition of.'

साध्यमानेन मया &c.—Siddhârthaka's conduct in this Act is characterised by the grossest villany. He has the boldness to tell to his late master's face such abominable lies.

P. 131. **आयत्तव्य**—The Gen. with कथं is noticeable. **अवृत्त**—*Cf.* Lat. *ratus* settled, ratified, *irritus*. **ईदृशस्य &c.**—Bhâg. is simply adding fuel to the fire. **ऽभूयि**—proper place *i. e.* a fit person or worthy recipient.

P. 132. **अलं ताडयितुं**—The use of the *inf.* with अलं is ungrammatical. It should be ताडयित्वा. It is, however, met with now and then. *Cf.* अलं प्रकृतिसुकुमारमात्मानं खेदयितुम् Ven. Act II.; again ऽप्रौणायने अलमत्यर्थमात्मानं शोकानले प्रक्षेपुम् *Ibid.* Act III.

न सङ्गु &c.—This shows that Bhâg. knew that Siddh. was one of Chânakya's spies. **आगच्छ &c.**—These words are omitted by Mr. Telang. We have inserted these as the context requires them. The words of the Com. also show that he too must have felt the necessity of supplying some such words for a clear understanding of the passage.

प्रतिपत्स्यते—*Cf.* संप्रतिपत्ति sl. 18. *infra*; admission, acknowledgement. **अभ्यालि**—प्रतिलिखित *v. l.* does not seem to be the original reading. In the first place the shrewd Bhâg. cannot be excepted to send for a copy of the letter as that would have created a suspicion in S'akata-dâsa's mind and led him to suspect some mischief. Secondly, the word अपर occurring in the next sl. shows that it was not a प्रतिलि० that was sent for. **विभावयिष्यति**—विभावय् to cause a thing to be seen; hence to make clear, to prove. *Cf.* विभावितैकदेशेन &c. Vik. IV. 17.

P. 133. **सकटादासस्तु**—The meaning may simply be—When I compare the two handwritings the characters seem to agree; but when I call to my mind the fact that S'akata. is my friend, I must say that they do not agree. The Com.'s view, however, seems to suit the context better. In this case translate—If so, the words S'akata. and friend do not agree.

पुत्रदारस्य—प्रथम दारात् पुत्रदारं Sama. Dvan. **चलेष्वर्थेषु**—The Loc. is वैषयिक 'सप्तम्यधिकरणे च' Pân. II. 8. 36. औपसेधिको वैषयिकोभिन्यापकक्षेत्र्याचारविधा । कटे आस्ते, स्थाव्यां पचति, मोक्षे इच्छास्ति । Sid. Kau. **अनप्रायिषु**—not perishing, everlasting. *Cf.* प्रसादाभिमुखे तरिमन्त्रीरासीदनपायिनी । Rag. XVII. 46.

कराकुलिप्रणविनी—*Cf.* p. 81. *supra.* प्रवीणाभव—Which is the basis of the enemy's scheme. सक्कट—Stands for S'akatādāsa used in contempt. कृपर्ण—*Cf.* कृपणवत् II. 18.

भूषणवह्वल—Notice the comp. which should rather be बहुमभूषणः. The poet has, it seems, placed बहुमः latter following the analogy of प्रिय which may optionally take परनिपात by the rule वा प्रियस्य; प्रियगुणः or गुणप्रियः. शुक्लचन्द्र—मुखचन्द्रेण कृतोऽप्रभासो यस्य । The ornaments are compared to the stars, Parvateshvara's face to the moon and Par. himself to the autumnal evening.

P. 134. चाणक्यप्र०—Some read before this—(प्रकाशम्) पताम्पापि; but this is unnecessary after Rāk.'s reply 'वणिम्यः क्रयादपिगतः' on p. 133. सुचिह्न—Well arranged, well planned; *cf.* सुचिह्नगुणतया and माहत्या अपि श्रेष्ठदर्शनात्सुचिह्नयेत्त Māl. Mād. pp. 35, 36. च आर्यः &c.—Rāk. means that in consequence of the accusation brought against him, he no longer deserved to be addressed as Ārya. As to the qualities of an Ārya *Cf.* कुल शीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृतकृता । अश्रोत्र इति शेषेतत्तानार्यान्संप्रचक्षते ॥ K. n. XVII. 48.

न उत्तरं—Not a fit or reasonable reply. ग्रान्य—ग्रामे मधे churlish, hence not weighty or reasonable; *cf.* the similar admission of guilt by Chārudatta, Mṛch. p. 417.

मौखौसौ &c.—Mark the contrast suggested by the sets of assertions. Malaya. means—there your relation is that of a servant to his master, here the reverse of that &c.

निर्णयो दसः—*Viz.* that implied in त्वामनार्यं करोति.

उच्यतेन पठति—By repeating the sl. in the manner stated and making the lines questions of appeal, Rākshasa means to suggest that there was no earthly reason for him to act in a treacherous and dishonourable way, as ungenerously supposed by Malayaketu.

P. 135 परिभाषधामनि—The place of humiliation or insult. See III. 14. By परी मुञ्चोऽज्ञाने Pān. III. 8. 55, we have both परिमाव and परिमव in the sense of 'contempt,' though the latter is more generally used. *Cf.* के वा न स्युः परिमवपदं निष्कलाम्भयत्नाः । कृतधियां—of fixed opinions, as contrasted with Malayaketu of wavering mind.

प्रयोग—Use. विषम—*Lit.* what is unevenly or not well placed; hence what is surrounded by fear; *cf.* Bhatti. VI. 8. and Bhag. II. 2. where विषमे is rendered as समये स्थाने in the Bhāshya of S'ānkara-chāya. Also काल्पाविशेषदुःखम्यतिकरविषमे यौवने विप्रयोगः Bhar. Nīt. 38. Here it means dangerous to life, fatal. विश्वभयवजः—विभ्रमेण

प्रवणः, well inclined towards, ready to act up to the advice of, through confidence. *Cf.* तपसा तत्प्रवणीकृतो हः Kum. IV. 42. आहितं—should be properly compounded with मन्त्राधिकारे; but it is a comp. सापेक्षत्वेपि गमकत्वात् (on account of the connection being indicated). प्रलय—utter destruction. This is the greatest height of villainy and ingratitude. Mr. Dhruva compares Bhaṭṭi. XVI. 132. मासविक्रयिणः कर्म व्याघस्यापि विगर्हितम् ।

गण्डस्योपरि &c.—This is adding misery to misfortune. *Cf.* ततो गण्डस्योपरि पिटकः संवृत्तः । S'āk. p. 44. and Shakespeare 'When sorrows come, they come not single spies, but in battalions'. Hamlet Act IV. Sc. 5. Also 'One woe doth tread upon another's heel, so fast they follow.' *Ibid.* Act IV. Sc. 7.

P. 136. अञ्च—A spacious ditch or pit. अभिनीय—अभिनी generally means to gesticulate or act, but here it is used in its literal sense. *Cf.* गृहजनं स्वगृहमभिनीय । &c. p. 40. Here Malaya. is guilty of an error of policy, *viz.* दण्डपाण्ड्य; he was also guilty of वाक्यपाण्ड्य. It is such errors which lead a man to ruin *cf.* शियोक्षा मृगया पानं वाक्यपाण्ड्यं च पञ्चमं । महश्च दण्डपाण्ड्यं...। अष्टौ पूर्वनिमित्तानि नरस्य विनशिष्यतः Mah. Bhâr. Udyog.; K. n. XIII. 61.

सर्वात्मना—Wholly and unreservedly.

त्रिवर्गं—The collection of three. *viz.* धर्म, अर्थ and काम. दुर्नयः—bad conduct, unjust. See the Com.'s remark.

गौडीनां—Gauda or Pundra, the ancient name of Northern Bengal. लोमप्रक्षाली—The dust of the *lodhra* flowers was applied by ladies to their cheeks to give them a lustrous appearance. परिमल—paint. बभूव—increased in size, by being covered or plastered with. क्लिप्तः—lit. teasing or troubling, hence diminishing or tempering the deep darkness of. *Cf.* क्लिप्ती कृत्तमैमी III. 20, where the meaning is slightly different. आत्मलाभ—*cf.* III. 1. Kir. III. 32, XVII. 29. &c. उक्तमाङ्ग—The head. Rag. VII. 51. Kum. VII. 41. गजमदं—The idea is common enough; *cf.* Rag. VIII. 43. This shows that there were many rut-shedding elephants in Malayaketu's army.

करवाणि—What should I do? (implying a little helplessness on the part of the speaker). This use of the Imperative should be noted. *Cf.* Uttar. किं स वत्सः करोतु ।

P. 137. स्वैरे—Because the feeling of animosity must needs lead to प्रवृत्ति and not to निश्चिन्ता. नैतच्च &c. Construe—पतदनयुक्तं भवेत् । यतः कृतमं नचेत् मम चन्दनं चेतः स्फ्यात् ; but this will not be a proper course

for me to follow. For, my heart, if it be not ungrateful (which it is not), would prevent me, &c. Or कृतघ्नं न चेत् may be taken separately—न चेत् if it did not कृतघ्नं मयेत्. The reading नैतन्न for नैतन्न makes no sense for in that case the construction will be कृतघ्नं चन्दनं मम चेतः न इन्द्र्यात् चेत् पतन्नयुक्तं न मयेत्; but then if the चेतः is कृतघ्नं it would not be चन्दनं रमसं. Râkshasa means that gratitude for the splendid service rendered by Chandanadâsa will not allow him to do any thing that will jeopardise his life. For रमस in the sense of a strong or ardent desire cf. Kir. V. 1. रमसया नु दिगन्तदिदृक्षया; also Rag. IX. 61.

ACT VI:

जयति &c.—Glory to (my veneration to—impliedly. जयतिराभ्येन नमस्कृतिराक्षिप्यते). जलदनीलः केशवः—For the reverse comparison, cf. Mr̄ch. V. 3, where the मेष is described as केशवगान्ध्याम. जयनकार्यं—What can be accomplished by means of the instruments of victory (such as an army, fighting &c.); see com. यावद्—यावत्तावच्च साकल्ये । Amara. The Cal. Ed.s read—जयति जयणसज्जं जा अकाञ्चणं सेणं (जयति जयनसज्जं या अकृत्वा च सैन्यं). But this reading is not satisfactory, as it is not supported by the context; cf. pp. 140, 168. Sl. 15. Here Siddhârthaka really means to pay his tribute of respect to and express his admiration of his master Chânakya, who by his sound statesmanship and wise statecraft accomplished his object without causing much bloodshed and with the least possible trouble to the citizens.

P. 138. तारेषानां—*i. e.* who gladden by dispelling anxiety. सुखायमानां—who take pleasure in. But here सुखाय seems to be used transitively—who contribute to happiness or pleasure. हृदयं—*i. e.* who are bosom friends. The stanza shows that Samid. too was in prosperous circumstances.

P. 139. एदस्स निवेश—The Gen. for the Sanskr̄t Dat. विषो-दन्त—gladsome news (मियभासी उदन्तश्च).

असमीक्ष्यकारी—असमीक्ष्य कर्तुं शीलमस्य acting rashly. कुशलताये for safety. कुशलताया *v. l.*—here the Instr. may be हेतौ; in order to ensure their safety. भयविलोलशेषं—It is difficult to see the propriety of शेष here unless विलोल be taken to mean 'who fled in terror.' Possibly the author wrote अशेष. पार्थिव—means here independent kings in alliance with Malaya; सामन्त his feudatories. देवस्स चन्दउत्तस्स—

The Gen. is irregular. अपरक is construed with the Abl. or Loc.; and it must be so translated into Sanskrit. It may, however, be explained by the general rule शेषे षष्ठी. **इत्थं, निर्वहण**—We have already explained these terms. It is necessary for every good play that there should be perfect harmony between the opening *Sandhi* and the concluding one. Otherwise the play is defective. Here the poet suggests that this play at least is faultless in this respect.

P. 140. **सर्वथा &c.**—Siddh. means—We can only watch the courses events take, not seek to fathom Chânakya's policy; so mysterious are its workings. Cf. Bhâg.'s speech at p. 118. *supra*.

अशुत—Not properly studied *i. e.* comprehended or understood. **सारसाधन**—The flower of the army, chosen troops. &c.—**प्रतिपक्ष**—approched from the opposite side, hence attacked. **अतिशय &c.**—This supposes that the fight was still going on. **जलदलीला**—नीला उद्गमन्तः *v. l.*, उद्गमन्तः moving about. The variant, नीलामुद्गमन्तः is rather mysterious. In this case इत्थं must be supposed to be understood. **जात**—जातकम्पा अत एवोत्तरङ्गाः (looking like heaving waves). **जयन**—abstract noun (जयः).

P. 141. **अतिशुभः &c.**—Very green; cf. 'How green are you and fresh in this old world.' King John. **अवगाहित**—Lit. entered into, fathomed; hence fully comprehended or grasped. **विलोल**—विलोल is used here as a noun; tumult, agitation. **अनुसन्धीयमानः**—his course being tracked or closely followed. **चरेण**—*i. e.* a spy in Chânakya's service. **नाम**—प्रकाशये.

P. 142. **जीवितुकामः**—The nasal of the *inf.* is dropped before काम and मनस्. **तदेहि &c.**—Siddh.'s principle is आज्ञा गुरुणा षड्विचरणीया Rag. XIV. 46.

जडुज &c.—Here by a very happily chosen metaphor, the man compares the policy of Chânakya to a net which so completely entangled Râk. in its meshes. **गुण**—(1) a string; (2) for the six *gunas* see p. 15 and notes. **उपाय**—(1) efforts; (2) means here stratagems or schemes; it does not seem to be used in its technical sense of साम्, दान &c. Cf. II. 2. where Chânakya's intellect is compared to a rope. **कडुमा** (कडुका) will mean 'able to catch &c.'

P. 143. **आश्रयकारा**—Lakshmi is often described as entertaining such a fear; cf. III. 5; for आश्रय see p. 52. **कुलटा**—Mark the *Sandhi* (कुल + अटा). It is a word of the शकम्पादि group wherein there is पररूपसन्धि. Cf. पतिव्रता चैकपती द्वितीये कुलटा स्यात् । Devi Bhâg. IX. 85. **गताहुनतिकाः**—गतमनु गतियेषां blind followers, thoughtlessly

doing what others do. **कुर्वन्तु**—see our note on **करवाणि** p. 186. **उत्तमाङ्ग**—the best limb, *i. e.* the head, being the seat of intelligence; hence the principal person (the person for whom to work).

पतिं स्वपत्न्या &c.—Comp. II. 6. 7. **उच्चैः**—is here treated as an *adj.* and so used as the first member of a Bah. comp. **छिद्र**—a loop-hole, a weak point. The Com. explains it by **कपटेन** but that is not a good rendering. Lakshmi is spoken of as **रत्नचला**; *cf.* ' भियमवेक्ष्य स रत्नचला &c.' Rag. IX. 15. **स्थिरमपि**—This is more fully explained in the following sloka.

अतद्विषयं—The Com.'s reading (**अतद्विषयमृत्युयोगे**) is better and should have been adopted in the text. **दौडेश्वर**—*i. e.* Parvateshvara. **अधिकृत्य**—lit. having placed him in the front, accepted him as a leader.

विवेकशून्यता—This complaint of Râk. is just. It is quite borne out by Malaya's unjust dismissal of Râkshasa without even hearing him, and his precipitate order to execute the five princes. See Introduction.

बीजनाशं—This reading, though it gives a good sense, is grammatically inaccurate. We should, therefore, have preferred **जीवनाशं**—a *namul*, (which is used when the same root is used after it. See Pân. III. 4. 43. 46.). For, the present form is not defensible by **उपमाने कर्मणि च** (Pân. III. 4. 45); चात्कर्तरि Sid. Kau. ; as the intended sense is not **बीजं ह्य नष्टात्** but **बीजं यावन्नष्टात्**. It cannot therefore, be regarded as a *namul* (as the Com. thinks). It may at best be taken as Acc. (**भावकर्मत्**) governed by **नष्टात्**; or as **बीजस्य नाशो यस्मिन्कर्मणितद्यथा तथा**, which case we have recourse to a Vyadhikarṇa Bahuvrīhi.

द्वेनोपहतस्य &c.—*cf.* **विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः** ; Bhar. Nft. 10. **सर्वा विपर्यस्यति**—is perverted wholesale. The root **विपर्यस्** though transitive is used here intransitively ; *cf.* **विपर्यस्तं सौवं**—further on. Comp. the Latin *adage*—*Quem deus vult perdere prius dementate*. The reading **सर्वं विपर्यस्यति** presents no difficulty.

P. 144. **अरातिहस्तगतः**—Supply **चेत्** ; if he falls into the hands of **अथवा**—is used **पक्षान्तरे** ; *cf.* Rag. I. 4. **कामं**—has its proper sense here, *viz.* that of **अकामानुमतिः** or adopting a course of action against one's will ; **अकामानुमतौ कामं** Amara. **असत्यसन्धः &c.**—He means to say that if he is forced to do the worst, he may enter into an alliance with Chandragupta independently of Chānakya. See com.

एतास्ताः—This shows that R&k. loved his masters with almost filial piety.

शाङ्गं—शुक्रस्य विकारः; a horny bow. चित्रं and प्रज्वितवृत्तं are adverbs. चित्रं—see com.; it may better be taken with बाणमोक्ष. चलेषु—Skill in shooting down moving game was considered a mark of high attainment in ancient archery. Cf. उत्कर्षः स च घृष्टिना यदिभवः सिद्धयन्ति लक्ष्ये चले । S'âk. II. 5. and our note thereon Rag. IX. 49. भूयसा—greatly. दुःखयन्ति—See com. ; a Denom. from दुःखवत्, the *matub* aff. being dropped.

कुतश्चित्—From some one. दशापरिणतवः—turns or conditions of life.

नवेन्मुखत्—The new moon was looked at, in ancient days, as it is now, with great curiosity by the people. Cf. नेत्रैः पपुस्तुसिमनाबमुग्रजि-
नेवोदयं नापमिवौषधीनाम् । Rag. II. 73. निदरंयामास विशेषदृश्यमिन्धु नवो-
त्थानमिवेन्धुमत्यै । *Ibid.* VI. 31.

P. 145. विपर्यस्तं—Dilapidated; the literal sense is also prominent. लौघ—घृषा लेपो अस्यास्तीति *m. n.* महारम्भ—as applied to कुल means 'great act or deeds. रचना—(1) structure ; (2) doing. शुष्क—parched up. Cf. its opp. आर्द्र which is frequently used in connection with हृदय. Mr. Telang compares Wordsworth's—'the hearts are dry as summer dust' कुनीतैः—*p. p.* participles are often used abstractively; cf. कलमन्यभृतास्तु माषितं (माषणं) कलमंसिधु मदालसं गतं &c. Rag. VII. 59.

उद्ग्रह—Lit. whose raised point can be well seen ; hence prominent, large &c. कूजन्तीनां &c.—Cf. ज्यासुरोदेवनदत्पतङ्गः कुञ्जवती तीरतर्हिनादौ । Bhatti. II. 4. The reading of the Com. is उद्ग्रहमभृता which if adopted, must be taken as an epithet of शाखानां. The reading शताङ्गानां is rejected because as qualifying क्षितिरहा it will mean 'the branches of which were cut off' which is absurd. उपरुदित—The plaintive cries. उप has no force; it is used for the sake of metre.

तपस्विनाः—Poor, in a pitiable condition. See p. 59. उद्ग्रहयन्तः—An unusual word; Denom. fr. उद्ग्रह; उद्ग्रहीकरोति उद्ग्रहयति shows in a prominent way. छायावियोग—see the cause of this explained in the com. The trees were left uncared for and were in a decaying condition. They are, therefore, represented as mourning for the loss of the Nandas. परिशेष in the case of mourners means—the parching up of the body owing to grief. छाया means 'bright or lustrous complexion.' The fig. is *Utprekshâ*.

विषयं—The Com.'s way of taking the comp. does not seem to be good; rather dissolve उपरिणामे सुलभं तस्मिन्. सुलभं may better (see

trans.) be taken to mean—fit for, suited to; see S'ák. IV. 5. (चरणो-पमोगमुलमः) and Râghavbhaṭṭa on it. नान्दी—नन्दस्यस्यामिति a festive occasion, rejoicing. पटु—well sounding.

P. 146. **श्रुतिपथ**—The tympanum of the ear. **असारं**—weak, not strong (enough to bear the strain) अत एव प्रपटुव. **गुहता**—intensity. **बहुत्व**—magnitude. दिशा ब्रह्म—cf. Kâd. p. 47. where the fig. is applied to the big branches of the *S'almali* tree.

सास्यं—Mark the sense of अस्य. He does not like to call मौर्यं a king yet. 'गुणेषु दोषाविष्करणमस्या' Sid. Kau. **पिशुनयति**—This is often used in the sense of सृचयति; cf. पिशुनयति एषस्ते शीकरङ्गिन्नेभिः S'ák. Act VII. कष्टं कष्टं &c.—Here the poet very skilfully makes the sounds of rejoicing at the royal palace in the distance fall on the ears of Râk. just at the time when he was touched by the melancholy scene presented by the ruined mansion and the neglected garden around it. The impression of loneliness and forlornness made on the mind of Râkshasa is thus deepened and he now feels his position more miserable and critical than ever.

अभिनीय—is once more used in its literal sense. **अनुभावयितुं**—To make one feel it.

व्यसनसब्रह्मचारिन्—व्यसनमेव समानं ब्रह्म चरतीति । समान is changed to स by ' चरणे ब्रह्मचारिणी ' Pân. VI. 3. 16. ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमपि उपचाराद्ब्रह्म । तन्नरितुं शीलमस्येति ब्रह्मचारी । Lit. a fellow-student in the school of misfortune; hence a fellow sufferer, one in the same miserable condition as another Cf. दुःखसब्रह्मचारिणी तालिका क गता Kâd. p. 279. **भारिक**—मारो विद्यते अस्य hanging over as a load; hence causing pain, or ' very great or weighty ' as the Com. takes it.

P. 147. **परब्रुवासीना**—Exceedingly indifferent or apathetic. Mark the effect of the man's words on Râkshasa's mind. Châṅakya's hand is clearly visible in all this. The puppets move as he pulls the strings **प्रत्यादिम्**—To order back as worthless, to throw into the back ground, to eclipse; see com. **निर्वन्ध**—urgent request; importunity; cf. निर्वन्धपृष्टः स जगद् सर्वं । Rag. XIV. 32. **हन्त**—is used here हर्षे. **विभव**—property, one's belongings; see p. 153.

ब्रुव्य—This ब्रुवन् is a common device in Sanskr̥t plays. See Rat. Act. III. **व्यापादयितुं**—For a similar idea comp. D. K. p. 9.

औषधं—Baffling or defying the power of medicine: cf. वैद्ययत्नपरिमा-विनं गद् । Rag. XIX. 53.

P. 148. **अग्निं**—Anger is often compared to fire. **कल्पया**—A little less than, almost equal to. ईषदसमाप्ती कल्पदेश्यदेशीयरः । Pân. V. 3. 67.

नरपतेः कुषा. *i. e.* नरपतिना कुषेन । चान्द्रात् पार्ष्ण &c.—Mark how the man seeks to make a good impression about Chandragupta's rule on the mind of Rākshasa. प्रतिपत्तिः—(actions, deeds). चन्द्रगुप्तस्य &c.—may have a double meaning (1) चन्द्रगुप्तस्य...प्रतिपत्तिः न वृथासा Chandragupta's behaviour towards his country (the people) is not cruel ; (2) People's actions are not cruel in Chand.'s kingdom. नारीजनं—अनुरक्त sometimes governs the Acc.; *cf.* वृषलमनुरक्ता प्रकृतयः । *supra.* अवज्ञः—lit. beyond man's control *i. e.* power to prevent ; to which there is no help.

•जेदपक्षपात—*cf.* चाणकस्योपरि प्रवेशपक्षपातः p. 83 *supra.* मर्तव्य—*Pot. p.* here used as a noun (मरण); *cf.* अभ्योतव्यं न शुणोमि. वत्सक—' वत्स-साम्यां कामवले ' Pân. V. 2. 98. The *matub*, aff. ल is added to वत्स and अंस in the sense of ' affectionate towards ' and ' strong ' respectively.

P. 149. द्वािकदीक्षां—दीक्षा properly means 'the initiatory ceremony at a sacrifice'; hence here 'introduction to.' The word is used metaphorically in several senses; *cf.* आपन्नामयसन्नेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः । S'âk. II. 16. विवाहदीक्षा &c. The fig. here is somewhat analogous to that contained in व्यसननक्षत्रारिः. कष्टतर—*is* equivalent to अतीव कष्टं, no comparison being meant. तर is added merely in the sense of excess.

अभ्यर्ण—Near. अर्धेः सन्निविभ्यः । अमेधाविभ्ये । Pân. VII. 2. 24. 25. इ is not added to the *p. p.* participle in the case of अर्ध after the prepositions सम्, नि, वि and अमि when the sense is nearness or proximity ; सम्पर्ण, अभ्यर्ण &c. अर्थवत्ता—*V. l.* possession of wealth, property. The *matub* sense is not prominent here. It is equivalent to अर्थः । Comp. घातुमत्ता Kum. I. 4. See, however, Mallinâtha's remarks there. विनिमय—properly exchange (From मे A.; *cf.* Rag. I. 26.) hence here, a ransom.

परवत्—फेरेण दुष्यं like an enemy. अभिर्हिसन्ति—अभि adds no force ; it is used *metri causa*. तद्यो—should be properly तं यो. The reason of this violation of gender is given in the com. The reading in the foot-note is better (व्यसननि वयस्ये makes better sense). सति वणिक्स्वेषि—For merchants naturally love money more than others.

प्रतिपन्नं—' Replied.' Mr. Telang. प्रतिपद् properly means to do or say something in response to another ; hence here, it rather means अङ्गीकृतं ' what did he agree or undertake to do ? प्राणहर इण्डः—capital punishment.

P. 150. आजविदो—Mr. Dhruva translates this by आज्ञातः which is certainly better. स गृहजनं वाच्यते—गौणे कर्मणि बुद्धादेः प्रघाने नीहकृष्वहा । ...लादयो मताः । Sid. Kan. *cf.* यापित Rag. XI. I.

शिबेरिव—शिबिरेव would be a better reading as far as symmetry is concerned. **शिबि**—name of a king renowned for his generosity, On one occasion Indra and Agni came to him in order to try him, assuming the forms of a hawk and a dove in hot pursuit, when he rescued the supposed dove from the clutches of the hawk by offering an equal quantity of his own flesh weighed in a balance. See Mah. Bhâr. Van. P. Ad. 197. See p. 158. sl. 5. *infra*. “S’ibi’s is a common story among Buddhists; see *inter alia* Cunningham’s Geography p. 82. Fa. Hian, pp. 29, 206, Burgess and Bhagavânâlâ’s Cave Inscriptions of Western India, p. 87.” **सुहृदा विनापि**—see the force of this explained in the com.

P. 151. **निर्विषाः**—निर्गतः (exceeding) विरतोलुलिम्यः । सजल०—Cal. Ed.s read विगत० resembling the sky free from clouds. The Com. takes सजल separately; सजलः full of water, sharp-edged and bright. चाराजल, चाराम्मः &c. are very common expressions; cf. ‘निवृत्तचाराजल-विन्दुदन्तुरेण कृपाणेन’ K&d. p. 12. चाराम्मसः फेनमिव व्यनक्ति । Vik. I. 1. It is, however, better to take सजल with जलद् to which a bright sword bears resemblance. The meaning of bright is expressed by the comparison. Mr. Dhruva takes करेण in the second line to mean ‘a ray’ ०अद्वा—means here an ardent desire (आदर); cf. अद्वा विधास्यति सचेतसोत्र । Vik. I. 13. अद्वादे च काङ्क्षायात् । इति मेदिनी । Here it is used nearly in the sense of hope (in the hope of being engaged in battle). Mr. Telang quotes—कलयसि कलद्वाद्वा किं विशूल from Bâna’s Chandakaushika, and अपि नाम मवदुपाभ्याययजमानस्थ निरुत्ता हरचापारोपणअद्वा from Prasanna Râghava. **सस्वोत्कर्ष**—Its great virtue. The root-sense of सस्व is prominent here. It means that quality which enables a thing to keep up its *existence* and does not allow it to give way. **विवक्त**—no longer my own master, but entirely in the power of मित्रमेव.

पिशुनितं—See note on पिशुनयति p. 146. **प्रतिपशुं**—to recognise, to know definitely. Cf. मेदप्रतिपत्ति Bhar. Vai. S’at. 85. **अमास्यपादाः**—This is a respectful mode of speaking. Cf. आचार्यपादाः, तातपादाः, गुरुपादाः &c. **सस्वोत्कर्ष** &c.—We have adopted the order of this and the next two speeches from the Cal Ed.s as that seems to be quite natural.

दुर्गहीन०—Said in reply to the man’s सुप्रहीतनामधेयाः । **वधार्थो राजसः**—cf. last line of V. 7. **ही हीमाजहे**—see p. 115. *supra*.

P. 152. **चन्द्रगुप्तहस्तकेन**—This he says to show that he is a partisan of the Nandas, and thereby to lull all suspicion of being Chânkya’s emissary, if any such could have been caused by his previous praise of Chandragupta’s rule. **घातकजन०**—It does not clearly appear

from the play whether the hangmen were really put to death by Chānakya's order. Chān. is not likely to do such a thing. Very probably this a lie and an invention of the spy. Rāk., however, does not seem to be inclined to disbelieve him. See sl. 21. जीवितं परि-
रक्षन्तः—Wishing to save their own lives; for the purpose of saving
their own lives (lest they should themselves have to share the fate of
S'akatadāsa's hangmen). The pre. par. term. has the sense of the
object for which an action is done; लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । Pān. III. 2. 126.
हेतुः फलं कारणं च । Sid. Kau. स्वरायितः—expedited, accelerated, cf.
p. 124 where it means 'made to make haste.'

ज्ञानोः—i. e. of Chānakya. मतेन—This he guesses from S'akata-
dāsa's supposed treachery and Siddhārthaka's share in the plot as
revealed in the fifth Act. वधाधिकृतः जनः—persons in charge of the
execution of criminals; hangmen, executioners. कोषावेशात्—Rāk.
thinks the आवेश to be quite unaccountable in that case. अथ न &c.—
The line as it stands is somewhat obscure. The Com. takes अथ पक्षा-
न्तरे and कृतक to qualify तदानयन which follows from the context. Mr.
Telang calls this explanation a little forced and takes न with अथ
meaning 'But if not—that is to say if he was not brought to me
with the assent of the enemy.' He then takes तादृक् कष्टं कृतकम् in the
sense of 'a sinful fabrication' In either explanation we have to take
कृतक as a noun (which it is not) and understand it in an obscure
(अप्रसिद्ध) sense. The Cal. reading—अथ स कृतके तादृक्लेखं &c. presents no
difficulty of meaning. But it is not supported by the context. For
Rāk. believed the letter referred to as genuine and not a forged one.
On the whole the Com.'s interpretation is the only way out of the
difficulty.

तर्कारूढा—Mounted on the wheel of thought, embarking on guesses.
निश्चयं—निर्णयम्.

P. 153. प्रथमं—On the former occasion. घातकानां—The Gen. must
be taken कर्तरि; see com.; since hangmen put a person to death before
the rescuer rescues the victim. The Com. arrives at the same sense
in a round about way. कालान्तरेण—after an interval of time—while
Chandanadāsa's critical condition needed immediate consideration.
व्यापत्ति—calamity, ruin. Cf. Mṛch. VI. 1. (where the Com. renders
व्यापत्ति by विशिष्टापत्ति). व्यापत्तिः सबलितान्तरेषु नियता सिद्धिमवेद्धा न वा । Pt. I.
807. It may also mean danger to life; cf. Meg. अव्यापन्नः कुशलमबले
पृच्छति त्वां विपुक्तः. ज्ञातं—I have it, I know how to act. निष्कय—pur-
chase value, ransom; cf. Rag. XV. 55. II. 55.

ACT VII.

P. 153. **इच्छत**—The Imper. is meaningless; so read **इच्छथ**.
विषम—Dreadful or fatal in its consequences. See p. 135.

P. 154. **राजापथ्य**—Lit. what is not wholesome or beneficial to a king; hence felony or treason; *cf.* pp. 42. 43. *supra*. *Cf.* the similar scene in Mṛch. Act. X. where Chârudatta is similarly led to the stake.

वक्ष्यवैश—Such as wearing red garments, red garlands, red marks on the body &c.; *cf.* सर्वगात्रेषु विन्यस्तै रक्तचन्दनहस्तकैः । पिष्टूर्णावकीर्णञ्च पुरुषाहं परशुः ॥ रक्तं तदेव वरवक्त्रमियं च माला । &c. Mṛch, X. 5. 44; also 3; शूलं स्कन्धेनादाय—The condemned criminal, it seems, was made to carry the stake on which he was to be impaled. *Cf.* अस्तेन विप्रत्करत्वीरमाला स्कन्धेन शूलं हृदयेन शोकम् । Mṛch. X. 21. **कुटुंबिनी**—The wife.

P. 155. **चन्द्र०**—In some Ed.s this speech is put in the mouth of Chandanadâsa's wife, which is decidedly better. For a resolute man like Chandanadâsa cannot be expected to utter such a speech of helplessness. **चारित्र्यधङ्ग०**—चारित्र्यं good character, a right course of conduct. चारित्र्यमेव चारित्र्यं, स्वार्थे अण् । The word is of no rare occurrence; *cf.* अमृतं नामिघास्यामि चारित्र्यप्रशकारणं । Mṛch. III. 27; also 26; I. 43. Rag. XV. 73. किं चार चारित्र्यविलासशून्याः &c. Vik. I. 25. **उदासीन**—*i. e.* those who never meddle with their affairs. **कृतान्तः**—कृतमन्तयतीति.

भुक्त्वा आमिषाणि—*i. e.* for fear of offending the hunters who eat meat. **निर्बन्ध**—an obstinate course of conduct. The meaning is that wicked people make no scruple to oppress the innocent; *cf.* व्योमेकान्तविहारिणोपि विहगाः &c. Pt. II. 23. **दुर्लभास्ते** &c.—*cf.* मित्रं न कश्चिद्विषमस्थितस्य । Mṛch. X. 16.

सबाष्पं-एतेऽस्माकं &c.—This speech is properly assigned to Chandanadâsa. **कृतनिवापसलिला**—*v. l.* will not do. For निवापस० is water offered after death, which implies certain death, while the uppermost thought in every one's mind then must have been that Chand. should escape the intended doom and not meet with it. **परिजन**—*v. l.* those that surrounded him (his wife and son). **परलोक**—see com.

P. 156. **व्यवसित**—Determined or resolved upon. **आत्मानुग्रह**—personal benefit. **संव्यवहार**—honest transactions, fair dealings; *cf.* IV. 14.

प्रसन्ना देवताः—*Cf.* Chandanadâsa's speech further on. **पश्चिमो**—पश्चिमो to be seen for the last time **अपश्चिमस्य** or **योः**—*v. l.* अपश्चिम as a Bah. (नास्ति पश्चिमो यस्मात्) has the same sense as पश्चिम. *Cf.*—अयमत्र ते जन्मन्यपश्चिमः...मकरन्दबाहुपरिष्वङ्गः Mâl. Mâd. IX; see Apte's Dic.

चाणक्यवि०—For Chânakya might recklessly do any thing, fears the merchant, ignorant of his real character.

P. 157. **दुर्घस्थाने &c.**—For the sentiment comp. I. 48. **अवश्यं अद्वितय्ये विनाशे &c.**—*cf.* घनानि जीवितं चैव परार्थे प्राज्ञ उच्छजेत् । सन्निमित्ते वर त्यागो विनाशे नियते सति ॥ Hit. I. 44. **सञ्जुह्वमानः**—taking upon yourself or carrying out courageously (सम्). **कुलधर्मः &c**—This shows that the noble father had a nobler son. **पटाक्षेपेण**—With a sudden toss of the curtain. This stage direction is used when a character enters the stage hurriedly and without previous intimation. **शलायतनाः**—The executioners; see com.

P. 158. **परिभवक्षेत्रीकृतः**—Made the object of ignominy or contempt. *Cf.* for a similar use न हि अल्पीयसा शोककारणेन क्षेत्रीक्रियन्ते एवविधा मृत्युः । Kâd. p. 217. **वः**—*s. of* people of your profession; see com. This is the greatest degradation. **मृत्युलोकपदवी**—for, the fastening of the garland prepares the way to the realm of Death.

अमात्य सर्वमपि &c.—A parallel of this will be found in the story of the two Syracusan youths, Damon and Pythias. **स्वार्थे एव**—care-worn and utterly thwarted in his object by the diplomacy of Chânakya, Râk. felt life to be quite a burden. Chandanadâsa's death would have been the crowning piece of misfortune. So putting an end to his existence was to his gain as giving him relief.

असज्जनरुचौ—असत्यो जनरुचयो यस्मिन् । in which the tastes of the people are quite depraved Mr. Telang takes this differently—' which does not satisfy good persons. The Kali age is not an age with which good people can be satisfied.' **औशीनरीय**—उशीनरस्यापत्यं पुमान् औशीनरः तस्येद्म् of the son of Uśinara *i. e.* S'ibi. S'ibi, son of Uśinara, king of Kâś'f, is mentioned as the author of the first Rk' of Rg. X. 12. 179. See Sâyanâchârya's Introduction to the Rk. **बुद्धानामपि &c.**—Mark this praise of the Buddhist saints. It is due to their life of self—denial and practice of kindness towards all living creatures. See Com.'s remark. This shows that the Buddhists were yet held in high esteem even by the followers of Brâhmanism and bears testimony to the antiquity of the play. For a similar thought comp. वन्द्या त्वमेव जगतः सुवृणीयसि क्षिप्रं विधेर्विलसितरतिनो-

विसर्जः ॥ Māl. Mād. X. 21. See also S'is. XI. 58. क्लृप्तं—We have already twice met with this root in this sense. See pp. 86. 186.

P. 159. बुद्धिपुरुषः—परिसरः—*श. 1.* (used in its literal sense of extent) is a bad word; it should be प्रसरः.

उत्सुकविक्षा—Refers to a fire furiously breaking up. सदागतेरगतिता &c.—For the fig. *cf.* स्वविरं केन देवो मातरिश्वा बद्धपूर्वः । D. K. p. 100. अनेकप—(द्विप) used for poetic beauty. नैक नक—Two instances where न is not changed to अ or अन्; *cf.* नशयानेन *supra.* अर्णवः—अर्णसि अत्र सन्ति, irregular. Mark the *anuprāsa* in the sloka. Chānakya herein gives expression to the high estimation in which he held Rākshasa's ability.

नन्दकुक्कविद्वेषिणा &c.—Chānakya was no believer in the power of fate. See the contrary stated at p. 94. He says this here merely to please and, magnify the greatness of Rākshasa and thereby to make a favourable impression about him on the minds of his servants.

P. 160. आकरा &c.—Himself trained in the same school of politicians, it is no wonder that Rāk. should not find fault with the foul means used by Chānakya to accomplish his end, but on the contrary should express his admiration for him. मत्सरिणः &c.—The prejudices against Chānakya being deep rooted in the heart of Rāk, he is not expected to manifest the ecstatic joy at the sight of Chāp. which the latter does at the sight of his political adversary.

कल्पना—(1) devising remedies, forming plans; (2) arrangement. Sec. sl. 15. *infra.*

अमात्य इति उजाकरं &c.—Rāk. says this for two reasons. Firstly he was no longer an *amātya*; secondly, he could not do justice to that title as all the plans devised by him had met with ill success. कपटलेखम्—Mr. Telang who reads तादृशं लेखमजानत्रेव कपटलेखं मया thinks this may be a *namulanta*. But then the *namul* is without propriety. The first 'लेखं' therefore has been dropped (as in the Cal. Ed.s).

आर्तपुरुषः—This explains, better than स चापि पु०, the feigned character of the man and Chān.'s hand in it. इत्यर्षोके &c.—This modesty does great credit to Chānakya. वीर—Chān. here pays a compliment to Rākshasa. नया—devices of policy.

P. 161. लजित इव &c.—Chandragupta is somewhat ashamed to find that he had no opportunity given him to display his valour or to know how far he could rely on his own strength.

फलयोग &c.—Construe—फलेन शब्देन योगमवाप्यापि अनियोगेन उपयोगमात्रात् विलक्षतां गतानां लज्जितानामत एवाचोमुखानां सायकानां स्वयुधैव निजतूणीशयनमेव व्रतं तत्र प्रतिष्ठा भवति । The reading व्रतं प्रतुष्ट्यै is abandoned as it implies some dissatisfaction on the part of Chandragupta. **फलयोग &c.**—The double meanings are explained in the com. **फल**—(1) the fruit; (2) the sharp point. **विपक्षतां v. l.**—**विपक्ष**—(1) the party of the enemy; (2) birds' feathers. Feathers were attached to the hinder parts of arrows in order to regulate their motion Cf. Rag. II. 81; Vikra. X. 8. **अधोमुख**—Their points are called their मुख. **प्रतिष्ठा**—fixed or permanent position. Cf. for a similar idea. Kir. XVII. 47.

अथवा—The next moment Chandra. drives away the feeling of uneasiness and shows that he is pleased at his Guru's achievement.

विगुणीकृत—See com. **सम्प्र**—administration of kingdom (राज्यं राज्ञः कर्म); cf. Rag. XIV. 85. **जागरूकः**—जागरणशीलः; जाग्रृ + कृक showing habit, जाग्रूकः Pān. III. 3. 165.

आसिन्—Mark the sense of this word here which means 'a desire'; cf. जगच्छरण्यस्य निराशिषः (निरमिलाषस्य Malli.) सतः किमेमिराशोपहृतात्मवृत्तिभिः । Kum. V. 76. **चाणक्यः राजानं &c.**—see ft. note. This speech is quite out of place here and is, therefore, dropped. **संभावित**—He gave promise of his future exaltation. **क्रमेण &c.**—Cf. l. 1. II. 9, *supra*.

P. 162. **चाणुक्य**—चण्डगुणा एव चाणुक्यं, स्वार्थे व्यञ्ज (य). S'is. II. 93. **आर्ये**—The first refers to Chāṇ., the second to Rākshasa. It is but proper that Chandra., knowing the desire of Chāṇakya, should pay such a compliment to Rākshasa.

भृत्यभावेन—As a servant or dependent. For, by his foregoing speech, Chandragupta showed that he accepted him as his minister (honourable servitude as Malaya. had put it). **कौटिल्यसिष्य**—This is very significant. At first Rāk. thinks that Chandra., as a pupil of Kaut., calls him आर्य merely as a political device having some secret object in view. But suddenly he remembers what implicit confidence Chandra. had in his premier that he might have sincerely accepted him as his premier readily acceding to the will of his preceptor and says अथवा &c. **स्थाने**—may be a *prep.* or a noun in the Loc.

द्रव्य—The fit or proper person. **जिगीषु**—lit. one desirous of conquering; hence one stirred by ambition, aspiring. **नेतुः**—the minister at the head of the management of affairs. See Kir. VI. 42. **प्रतिष्ठा**—

The word has already occurred twice, II. 5, 9. For the idea *cf.* क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति । Rag. III. 29. पात्रविशेष्यस्तं गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधानुः । MAL. I. 6. 'क्रिया हि ब्रह्मं विनयति नाब्रह्म्यम्' इति कौटिल्यः । Also Hit., 43. प्रस्ता० शुद्धनयः—Scheming rightly, unerring in his policy. कुलजकुल०—*i. e.* the king by his impolitic meddlings un- does what his minister does, like a stream undermining the tree on its bank (which strengthens it).

अगृहीतशस्त्रेण—Without accepting the minister's sword (post). Chāṇ. means to say—we have called you अग्रतय and you have merely acquiesced in it. But that is not ratified by my actually delivering over the ministerial sword to you and your accepting it.

गृह्यताम्—Taking the sword was virtually and formally accepting the ministerial office.

P. 163. अशून्या०—अशून्यानि not non-existent. *i. e.* विद्यमानानि भासनानि येषु. ज्ञाना०—०शयने शयनविषये स्वेच्छासुखैः । माहात्म्य—greatness.

परिकल्पना—Being equipped for battle. व्यतिकर—contact. Here it nearly means ' by reason of. ' This word has a variety of meanings according to the context. प्रोच्छून—much swollen, *p. p.* participle of श्वि with प्र and ज्.

बेहगुणाः—Many kind acts or excellences of—गुण many mean here, excellence or effect. भृत्योस्मि—For Rāk. sees no other way out of the difficulty. व्यापारणीयं—I have to wield, I am forced to accept.

कार्याणां गतयः—See com.; *cf.* नमस्तत्कर्मण्यो विधिरपि न योग्यः प्रभवति । Bhar. Nīt. 99.; and Shakespere 'Time's glory is to calm contending kings, and turn the giddy round of fortune's wheel'. This may also be taken as—कार्याणां गतयः चिरादपि नरं विधेः आशाकरत्वं नयन्ति—The curses events take force a man even after a long time (howsoever he may resist them) to yield to fate.

P. 164. आर्यः प्रमाणम्—*i. e.* it rests with your honour to decide what is to be done with him. जानीते—knows what order to pass ; *i. e.* he is the responsible minister now.

मलयकेतौ—in dependence on. For the Loc. Mr. Telang compares Manus. II. 67.

प्रतिष्ठित—Established on the throne. The restoration of the kingdom to Malaya. shows that Chāṇ. wished to represent Chandragupta as a Dharmavijaya king. *cf.* Rag. IV. 43. इस्स्यत्वं—war-elephants and war-horses (necessary for the protection of the kingdom). सर्वमोक्षः—To order a general release on an exceptional occasion of joy, such as

the birth of an heir to the throne, royal inauguration &c., seems to have been a very ancient custom which is still observed in the courts of Indian princes. See Rag. III. 20. **नेतरि**—see sl. 14. *supra*.

P. 165 **राक्षसेन** &c.—It is but meet that Chandragupta should thus express his gratitude to Châṇakya. **मन्दाधो** &c.—is specially meant to please Châṇakya. The sl. is omitted in the Cal. Ed.s and perhaps with better taste. The reference to the annihilation of the Nandas in the very hearing of Râk., to conciliate whom is the chief object of the drama, is, as remarked by Mr. Dhruva, highly impolitic and unbecoming.

भरतवाक्य—The concluding stanza or stanzas so called in honour of Bharata, the father of Indian drama, (or being enjoined by him) and containing the expression of a wish for general prosperity &c. on the part of the actors.

आत्मयोनि—here Vishṇu; see Rag. X. 20. **सतुमास्थितस्य**—*cf.* स्व-पमास्थाय Kum. V. 84. **यस्य प्राक्** &c.—*cf.* Taittiriya A'raṇ. उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना । According to the Taitt. Brâhmana it was Prajâpati, afterwards known as Brahmâ, who raised the earth out of the boundless waters. According to the Harivams'a, the Earth, not being able to bear the weight of the mountains upon it, sank into the unfathomable deep from which it was raised by Vishṇu assuming the form of a Boar. **मूत्वा यज्ञवराहौसौ द्वागधः प्राविशद् गुरुः । अग्निः संच्छादितामूर्ध्वी स तामार्च्छन् प्रजापतिः । रसातलतले मग्नो रसातलतले गतः । प्रमूर्लोकहितार्थंय दंष्ट्राग्नेणोज्जहार च ॥ राजमूर्तिः**—The king is supposed to be an incarnation of Vishṇu. The king meant here is of course Chandragupta. **स्लेच्छैः**—Although apparently putting the verse into the mouth of Râkshasa the poet really refers to the early invasions of India by the white Huns in which they were worsted. **चन्द्रगुप्तः**—Some read अवन्तिवर्मा assigning the verse to Chandra. and Râk.; and the poet, no doubt, covertly refers to this king, his patron. In this case we must suppose Chandra. and Râk. to repeat the verse in their characters as actors. See remarks in the Introduction. For the fig. based on the identification of Vishṇu with the king, see commentary.

APPENDIX.

—:—

I. THE METRES OCCURRING IN THE PLAY.

THEIR DEFINITIONS AND SCHEMES.

A short syllable is marked as ∪, and a long one as —. The following letters are symbols representing different triads (गणसु) of light and heavy syllables:—

य ∪—; र—∪; त—∪; म—∪∪; ज∪—∪; स∪∪—; ष—∪—; न
 ∪∪∪ ग represents a heavy syllable and ल a light one.

The following couplet will help the student in remembering the long and short syllables forming each Gana—आदिमध्यावसानेषु सरता याति लाघवम् । मजसा गौरवं याति मनी तु गुरुलाघवम् ॥

अनुष्टुप्—This is defined as—पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरुषु च पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥ In an *Anushtubh* the fifth syll. ought to be short and the sixth long in all quarters. The seventh should be short in the second and fourth quarters only. Other syllables are governed by no rule.

I. 3, 16, 23, 24; II. 20, 22; III. 28, 82; IV. 8, 9, 10; V. 14, 17, 22; VI. 15, 18; VII. 7, 8, 12, 13, 17, 18.

इन्द्रवज्रा—स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । Sch. of G. त त ज ग ग. V. 8.

उपजाति—अनन्तरोदीरितलक्ष्ममाजी पादौ यदीयातुपजातयस्ताः ॥ A mixture of इन्द्र० and उपेन्द्र० forms उपजाति.

II. 2; IV. 13.

वंशस्थ or **वंशस्थविल**—जतो तु वंशस्थमुदीरितं जरो । Sch. of G. ज त ज र. *Vams'astha* is a metre with twelve syllables for a foot. Take off the last syll. and what remains is *Upendravajrà*.

IV. 14.

रुचिरा—जमौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्धैः Sch. of G. ज म स ज, ग. (4. 9).

II. 3, V. 6.

प्रहर्षिणी—भ्यासाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम् । Sch. म न ज र ग (3. 10).

I. 7; III. 12; V. 13.

वसन्ततिलका—उका वसन्ततिलका तमजा जगौ गः । Sch. त, म, ज, ज, ग, ग

I. 8, 10, 26; II. 6, 8, 17; III. 9, 17, 18, 31, 33; IV. 6, 11, 17;
V. 7., 16; VI. 7, 13; VII. 14.

मालिनी—ननमयययुतेयं मालिनी मोगिलोकैः । Sch. न, न, म, य, म्. (8. 7).
III. 15, 25; VI. 1, 3.

पृथ्वी—जसौ जसयला वसुप्रहयतिभ पृथ्वी गुरुः ।

Sch. ज, स, ज, स, य, ल, ग. (8. 9).

VI. 16.

हरिणी—नसमरसला गः षड्वेदैर्द्वैर्हरिणी मता । Sch. न, स, म, र, स, ल, ग.
(6. 4. 7).

III. 6; IV. 2, VI. 20.

शिवरिणी—रसै रद्वैषिञ्जा यमनसमला गः शिवरिणी ।

Sch. य, म, न, स, म, ल, ग. (6. 11).

I. 13; II. 7, 10; III. 3, 4, 7, 8, 11, 16, 29; V. 3, 4, 12; VI. 6,
11, 12, 14, 17.

मन्दाक्रान्ता—मन्दाक्रान्ता जलधिषड्वैम्भी नतौ तादुरु चेत् । Sch. म, म, न, त,
स, ग, ग. (4. 6. 7).

VI. 19.

शार्दूलविक्रीडित—सूर्याश्वेयंदि मः सजा सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् ।

Sch. म, स, ज, स, त, त, ग. (12. 7).

I. 12, 14, 15, 22, 25; II. 4, 5, 9, 12, 13, 15, 16, 18, 21, 23.
III. 1, 2, 5, 13, 14, 26; IV. 5, 15; V. 5, 10, 15, 18, 20, 21, 24;
VI. 5, 8, 10; VII. 4, 5, 6, 9, 15, 16.

सुवदना—ज्ञया सप्ताश्वषडभिर्मरमनययुता म्लौ गः सुवदना ।

Sch. of G. म, र, म, न, य, म, ल, ग (7. 7. 6).

IV. 16.

स्रग्धरा—प्रभेर्यानां ऋयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् ।

Sch. म, र, म, न, य, य. (7. 7. 7).

I. 1, 2, 11, 20; II. 14; III. 10, 19, 20, 21, 22, 24, 27, 28, 30;
IV. 3, 7, 12, 22; V. 11, 19, 23; VI. 9, 21; VII. 19.

वैतालीय—षड्विषमेष्टी समे कलास्ताभ समे स्युर्निरन्तराः । न समात्र पराभिता कला
वैतालीयेन्ते रली गुरुः ॥ The first and third quarters contain six *vāitrās*
(syllabic instants) and the second and fourth eight each, followed
by a *रण* and short and a long syllable. See also Apte's Dictionary.

VII. 10, 11.

औषच्छन्दसिक—The same as *Vaitāliya* with a long syll. added as
the end of each quarter.

आर्या—This belongs to the class of metres regulated by the number of *mātrās* or syllabic instants.

यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥

The first and third quarters contain 12 *mātrās* or syllabic instants, the second 18 and the fourth 15.

I. 5, 6, 9, 17, 18, 19, 21; II. 11, 19; IV. 1, 18, 19, 21; V. 1; VI. 4; VII. 1, 2, 3.

गीति—आर्याप्रथमार्धसमं यस्याः परार्धमीरिता गीतिः । That is Gīti whose third and fourth quarters are like the first and second quarters of an *āryā* i. e. whose first and third quarters contain 12 *mātrās* and second and fourth 18 *mātrās* each.

II. 1; IV. 4 (Udgīti), V. 9; VI. 2 (irregular).

Doubtful Metres. IV. 20, V. 2.

II.

THE MORE IMPORTANT RHETORICAL FIGURES MENTIONED IN THE COMMENTARY OR NOTES.

अतिशयोक्ति—Or Hyperbole is of four kinds, of which one of frequent occurrence is—प्रस्तुतस्ययद्व्यत्वं—सातिशयोक्तिर्विशेषा; i. e. when the thing in hand is described as of a different kind (superior in excellence or beauty) that is *Atis'ayokti*.

अर्थान्तरव्यास—Or Corroboration; सामान्यं वा विशेषो वा तद्व्येन समर्प्यते । यत्र सोर्धान्तरव्यासो साधन्येणेतरेण वा ॥ Where general proposition is adduced to support a particular instance, or a particular instance to support a general proposition either under a resemblance or a contrast, that is *Arthāntarangaśa*.

उत्प्रेक्षा—Or Poetical Probability; संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ॥ प्रकृतमात्मनः सम करोति समग्रुपमानम् । Apprehending the object under consideration as looking identical with something to which it is compared, is what is termed *Utprekshā*. It is of two kinds (1) expressed or (2) understood. The expressed is one wherein such words ध्रुवं, मन्ये &c. are used; It is again of three kinds, हेतुत्प्रेक्षा फलोत्प्रेक्षा and वस्तुत्प्रेक्षा or स्वरूपोत्प्रेक्षा.

उपमा—Or Comparison—साधन्यमुपमा भेदे, पूर्णा लुप्ता च साध्रिमा । श्रौत्याधी च भवेद्वाक्ये समासि तद्विभे तया ॥ The (striking) possession of a common property when there is difference is *Upamā*.

कान्यलिङ्ग—Or the Poetical Reason; कान्यलिङ्ग हेतोर्वाक्यपदार्थता । *Kāvya-linga* is the statement of a reason in the form of (1) a sentence, or (2) of a word or (3) words. Or to make the definition simpler वाक्यपदार्थयोः हेतुता—that is कान्य० wherein either a sentence or a word (or words) is intended to give a reason for the statement made in the whole sentence. The हेतु according to some must be अर्थ or implied.

परिकर—विशेषणैर्यत्साकूतैः परिकरस्तु सः । साकूतैः सामिप्रायैः । उक्तिरर्थादि-शेषस्य । That is *Parikara* where there is description (of course of the subject) with attributes which are significant *i. e.* have an implied meaning (व्यंग्य). Here विशेषण and विशेष्य are dependent on each other. In *Kāvya-linga* कार्यकारणभाव is necessary; so here is no व्यंग्य. But परिकर contains a व्यंग्य which produces the charm. According to Jagannātha the use of even one significant adjective is sufficient for *Parikara*.

सुदा—See Com. I. 6.

रूपक—Or Metaphor—तद्रूपकममेदो य उपमानोपमेययोः । The identity of उपमान and the उपमेय is *Rūpaka*. When two things known to be different from each other, still to show their great resemblance, are identified together, the fig. is *Rūpaka*. Hence it is plain that in a *Rūpaka* the उपमेय and the उपमान (the प्रकृत and the अप्रकृत) must be mentioned in words.

वक्रोक्ति—See com. I. 1. and notes.

व्यतिरेक—A figure of speech which consists in representing the *Upameya* as superior to the *Upamāna* in some particular respects; उपमानाच्चद्वयस्य व्यतिरेकः स एव सः । K. P. X.

श्लेष—Or Pun. *double entendre*, the susceptibility of a word or words to yield two or more meanings.

समासोक्ति—परोक्तिर्मेदकैः क्लिष्टैः समासोक्तिः । The description of another thing by paronomastic (क्लिष्टैः having many senses) adjectives (मेदकैः) is *Samāsokti*.

स्वभावोक्ति—Or description according to Nature (also called *Jāti* by some).—स्वभावोक्तिस्तु शिन्मादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् । *Svabhāvokti* is the description of the particular action or appearance, colour or posture (रूपवर्णनः संस्थानं च) of an object such as a child and the like. Of course the action &c. must be striking, such as is perceived by the poet alone.

III.
BOMBAY UNIVERSITY EXAMINATION
QUESTIONS.

1871. B. A.

1 (a) Give and criticise the character of Rāk., supporting your remarks with quotations, or at least references to passages from the drama. (b) What defects or excellences, if any, do you see in the character of Malayaketu? 2. Distinguish the fiction from the reality of the Mud., giving shortly your authorities or reasons. 3. Translate closely but idiomatically into English:—(a) IV. 22. (b) मरुत्या..... विगणयन् &c. V. 5. (c) मयं तावत्..... अतोष्यारुहानां V. 12. (d) उच्छिन्नाभय... गोत्रान्तरं... नागैश्चिरं स्थीयते VI. 5. (e) पतिं त्यक्त्वा..... प्रयातुं नो येषां VI. 6. 4. What figure of speech is involved in *pāda* 4 of (a)? Who were the Nandas? Derive the sense of गोत्र in (d). A Ms. reads प्रयत्नं for प्रयातुं in (e); which reading is preferable and more likely to be the correct one and why? What is the exact force of तावत् in l. 1 of (e)?

1877 Sec. B. A.

1. Translate:—(a) I. 8. अघैः सार्धं..... कविकाशामैरशूण्यासनात्..... VI. 15. 2. Translate the following passages and name and explain the *alankāras* in them. I. 16; (b) II. 1. (c) प्रत्यग्नोमेष... प्रमाणा... निद्राच्छेदा... राकेकरा वः । p. 36. केनानेक..... पञ्जरे p. 159. 3. (A) Do you suspect any mislection in the following? If you do, state why, suggesting the proper reading. If the sense is clear as the passages stand, give it. (a) कृतककलहं कृत्वा स्वतन्त्रेण त्वंवा कंचित्कालं..... मित्यार्योपदेश... अथवा... सदैव स्वतन्त्रा वयम् । कुतः । (b) स्तुवन्त्यभ्रान्तास्याः..... कार्पण्यादतिवित्थवाचोपि कृतिनः । (c) आसैरप्य..... त्तमांगरहितैर्नागैश्चिरं स्थीयते । p. 143. (d) श्रावितोस्मि..... मां विन्न ॥ p. 146. (B) Of the two readings in the following which is correct or better and why?—(a) किमप्यन्... गुप्तस्थोद्धरणेती कार्यमवश्यमवगच्छति—द्वरणात्र किंचित्कार्यमवश्यं पश्यति । p. 106. (b) भीम... चनेकनक्रमकरो... णवः । p. 159. 4. (A). IV. 3. Name the several stages in the development of the plot of a play mentioned by writers on Dramaturgy and indicated in this sloka. Analyse the plot of the Mud., and point out these stages in it. Translate the sloka. (B) What are the logical fallacies alluded to in the following, and why?—p. 127. sl. 10.

1882. Sec. B. A. Vol.

1. Translate:—(a) राजा—राज्यं हि नाम &c. .. । यतः—परार्थानुष्ठाने जडयति (v. l. रहयति)... परित्यक्तस्वार्थो (v. l. त्यक्तान्यार्थो)... पुरुषः ॥ p. 75.

Discuss the various readings. (b) फलयोगमवाप्य...मनियोगेन विलक्षता... स्वशुचेव...व्रतप्रतिष्ठा ॥ p. 161. (2) Explain the following giving the context and translating into Sanskr̥t the Prākṛta passages:*—(a) जाणन्ति तन्तुवृत्तिं.....उवचरन्ति । (b) अत्याहिमुहे.....अ कडुम्भि ॥ (c) विजिगीषुरात्मगुणसंपन्नं.....न्याप्य एवायमर्थः । (d) तथा नामामात्यराक्षसः..... कुमुदपुरमागतः । (e) स्मृतं स्यात्पुत्रदाराणां विस्मृताः स्वामिमक्तयः । चलेष्वर्थेषु..... स्वनपायिषु ॥ (3) कार्योपक्षेपमादौ &c.....मस्मद्विचो वा. IV. sl. 3. Explain all the terms in this verse which relate to Dramaurgy, and state the portions of the plot which those terms refer to. (4) Annotate on and derive:—स्तम्भकरिता, उपजाप, यमपट, दक्षिणद्वारिकं नक्षत्रं, जीवनाशं नष्टाः, अपध्यकारिन्. (5) What is the date of Chandragupta and how is it determined? Justify the remark that the date of Chandragupta is an important link in the determination of Indian Chronology, and mention the places and persons of Chandragupta's time alluded to in the Mudrārākshasa.

1888. SEC. B. A. VOL.

(1). Contrast the style and sentiment displayed in the writings of S'udraka and Vis'ākhadatta and state what you know of the lives of each of those poets. (2) Describe and compare the civil policy of Chāṇakya and Rākshasa. What natural advantage had the former on his side? (3) State what you know of the History of Chandragupta from Greek, Roman, Buddhist or other sources, and give a comparison of the historical account of that king with that given in the Mudrārākshasa. (4) Translate adding a few explanatory notes where necessary. (a) I. 2; (b) II. 6. (c) अस्ति तावत्.....कुमुदपुरम् p. 58. (d) ततः समन्तात्...तपस्विनि पर्वतेश्वरे—p. 59. (5) Explain the following translating* the Prākṛta into Sanskr̥t. (a) सासनमलिहं.....धम्मलाहो होतु—p. 111. (b) एसो कडु...वस्थिदो p. 66. मयवे.....प्यमाणीकरेसि; p. 113. To what religious sect does Jīvasiddhi belong? Is the author right in calling him as Kshapanaka? If not, give reasons.

1184 SEC. B. A. VOL.

1. Who is the author of the Mudrārākshasa and what materials are there to determine his date? Examine the play as a dramatic work and point out its defects and excellences. 2. Translate:—(a) मर्दंस्तथा कुलवित्...III. 9. (b) बुष्कालेपि...VII. 5. (c) सिबेरिव...VI. 11. Explain fully the allusion in (c). 3. Explain, giving the context where necessary:—(a) तदुच्यतां...एमिरसैरे...लेख शकटदासेन लेखयित्वा

* Intermediate students may not expect such questions.

मासुपतिद्वयः. (b) अस्माभिर (v. l. अस्माकम्)... जिजीविषां (v. l. जिजीविषा)... अनुगम्यते ॥ (c) अस्तामिमुखे सूर्ये...केतौ । (d) प्रतिमानयितव्योमास्यराक्षसस्य प्रथमः प्रणयः । (e) अनुपेक्षणे द्वयी गतिर्निगृह्येत वा...प्रतिपाद्येत वा । (f.) अयं लेखस्याशून्यार्थो भविष्यति । इमामपि...दर्शय (g) अलङ्कृतानं...गच्छन्दि ॥ p. 116. (h) अज्ज ण रहस्सं णादिगुरुअं किंहुः...मरणस्स कालहरणं काधुं. Discuss fully the various readings in (b) and translate (g) and (h) into Sanskr̥t.

4. (a) What is meant by षड्गुण, उन्मेष, निदर्शन, वीज, विमेष and यमपट. (b) Sketch briefly the character of Bhâgurâyana, stating the part he is made to play in the drama. (c) State all the allusions to the Buddhist religion that occur in the play.

1885 Sec. B. A. Vol..

1. Translate:—(a) शक्यः खल्वेष...प्रमादुर्मिच्छामि. p. 24. (b) III. 28. (c) VII. 19. What is the technical name for the verse and why is it so called? 2. State in what connection the following sentences are used and translate them:—(a) अज्ज णं पसादो...करेदि । p. 69. कथं निरूपपद...चाणक्यमिति । p. 96. (c) शोणं...सतराः IV. 16. State the metre of this line. (d) अतः प्रतिलिखितमस्या.....विभावयिष्यति । p. 132. (e) वअस्स मद्भट...अण्णं सुद्धे अण्णं निह्वणे । p. 139. Explain clearly the words underlined in (e) and state which portions of the plot in the Mud. are covered by them. 3. What are the different ways in which dramatic writers wind up the प्रस्तावना? Which of them is used in the Mud.? 4. Analyse the character of Chân. giving quotations where necessary. Do you concur in the remark that the policy of this Brâhmâna politician may be regarded as quite Machiavellian? Give fully your reasons. 5. What relation does Prâkr̥ta bear to Sanskr̥t? What are the different kinds of Prâkr̥ta? Which of them are used in our play? Give an instance of each. 6. Give the substance of the letter which Chân. made S'akata. write without any address upon it. What part does it play in the *denouement* of Mud.? 7. What different people are mentioned in the Mud.? Identify them where you can. Criticise the style of Vis'âkh., stating the merits and demerits and illustrating the latter. To what time does his play refer? Give the precise meanings of the following:—
कश्यवर्त, हस्यश्वम्, यमपट, पुरुषकारः, श्लायतनाः, त्रिवर्गः, वाक्कलम्, मूनाथः.

FIRST B. A.

1. What reference is there in the Mud. to the Buddhas and what trait of character does it illustrate? 2. With what object in view did Chân. cause Râk.'s ring to be delivered to the latter and what purpose is served by the feigned quarrel between Chân. and

Chandragupta? 3. Translate.—(a) p. 86. sl. 21. (b) साङ्गिकर्वा०. VI. sl. 9. 4. Discuss the merits of the different readings in the following Passages:—(a) मत्स्या कार्यधुरं (रा v. l.) वहन्ति बहवः । (b) अथवा न लिखामि पूर्वं (सर्व v. l.) मनमिव्यकमभास्ताम् । (c) तद्वक्ष्मी.....मूर्धा—(मूर्धा v. l.) वक्ष्य स्रजम्. (d) विश्ववर्मादयो मद्भा(मा) ममिद्रुहन्ति । (e) अगृहीतशस्त्रेण भवतान्नु—(ना नु v. l.) गृह्यते वृषल इत्यतः संदेहः । (f.) अथवा अमात्यराक्षसे नेतरि किमस्माकं (कि इत्यन्तेन v. l.) प्रयोजनमिदानीम् । (g) विना (सह) वाहनहस्तिभ्यां मुच्यतां सर्वबन्धनम्, 5. Explain (a) सत्वमङ्गमयाद्राज्ञ्याम् (b) मुषितमुष्णो नक्षत्राणि पृच्छसि; (c) शकटदासस्तु.....अक्षराणि. (d) सर्वज्ञतामुपाध्यायस्य चोरयितुमिच्छसि. 6. Explain the meaning of the following:—पञ्चवर्षदेशीय, परसंवेदन, शाशव, वाषिक, लोष्ठपातम्, निर्व्यूढ, वृषलोच, उपश्लोकयितव्य.

1887 SEC. B. A. Vol.

1. Translate into English:—(a) p. 73. sl. 1. (b) p. 99. sl. 3. 2. (a) What is a नाटक? What historical facts do you find embodied in the plot of the Mud.? (b) What is a पताका and a प्रकरी? Refer to any in the Mud. 3. Who were the allies of Malaya.? What countries were they the sovereigns of? With whom do you identify the Mlechchhas referred to in म्लेच्छैरुद्विज्यमाना &c. in the Bharatavākya? (4). Explain fully the following—(a) p. 56. sl. 11. (b) p. 112. sl. 19. (c) त्वद्वाञ्छान्तरितानि संप्रति विमो तिष्ठन्ति साध्यानि नः । (d) मयापि लेखस्यान्यार्था किमपि प्रेषितम् । अयं लेखस्यान्यार्थो भविष्यति । (e) p. 127. sl. 10. ll. 3. 4. (f) संवदन्य.....विसंवदन्यक्षराणि... What is the *alankāra* in (a) and (b)? 5. What Jaina doctrine is indirectly alluded to in अलहन्तारं.....गच्छन्दि. p. 119. 6. What difference in language do you make in (a) and (b) in question 4, and the verse given under question 5? What kinds of Prākṛta do you find in the Mud.? What are the principal distinguishing marks of each? Can you connect any of our modern Indian Vernaculars with these or any other forms of Prākṛta?

1889. SEC. B. A. Vol.

1. Translate:—(1) p. 159. sl. 6. (2) p. 76. sl. 6. (3) p. 46, sl. 23. Who utters the first verse, on what occasion, and with what object? Explain the comp. नैक in the last line and give another instance from the play of a similar formation. What is the story about शिषि to which allusion is made in (3). 2. Dissolve the following compounds:—विमलमुक्ता.....वक्षस्थले p. 61. Explain giving the context:—(1) स्वदीयसुषरितैकदेशस्यानुकरणं किलैतत् (2) अलक्षितनिपाता..... दशपरिणतयो भवन्ति. (3) मुषितमुष्णो नक्षत्राणि पृच्छसि. (5) स्वद्वाञ्छा..... साध्यानि नः (5) फलेन संवादितमस्य विकल्पितम् । 3. With what character

does the Mud. *actually* commence, and how is it introduced on the stage? By what name is this form of introduction known to Hindu critics? What is your opinion regarding the state of public morality as disclosed by the Mud.? Compare the character of Châṇ. with that of Râkshasa. 4. Give the meaning of the following words as used in the Mud.; अमियोग, उपजाप, विकार, स्पष्ट, व्याल, अपवरक, जितकाशिन, अविचार, व्यापत्ति, उत्सेव. 5. What means did Râk. employ to destroy the life of Chandra., and how was he forestalled by Châṇ. in every one of his efforts? Explain the plot planned by Châṇ. to bring about a rupture between Râk. and Malayaketu.

1892. F. B. A.

1. Compare the following characters as sketched in the Mudrâ-râkshasa; (a) Châṇakya and Râkshasa; (b) Chandra. and Malayaketu. Cite passages to illustrate your remarks. 2. Dissolve the following compounds:—(a) अरिमित्रोदासीनव्यवस्था; (b) सजलजलदव्योमसं-कारामर्तिः. 3. Explain the formation of the following words:—(a) निर्व्यूड; (b) प्रोच्यून; (c) अघात्य. 4. Translate into English:—(a) III. 19; (b) V. 4; (c) VII. 5.

INTER. EX.

1. Translate:—p. 108. sl. 11.; p. 145. 12. 2. Briefly sketch the character of Bhâgurâyana citing passages to illustrate your remarks. 3. Write notes in English to explain the following passage—कार्योपक्षेप &c. IV. 3.

1893. SEC. B. A.

1. What allusion do you find in Mud. to the *Nāṭya-sandhis*? Illustrate these with reference to this play. 2. Give in Sanskrit the substance of the feigned quarrel between Chan. and Châṇakya. 3. Translate and explain fully giving the context:—(a) द्वयोः सातुन्यं द्विषति च विभक्तं सुहृदि च । (b) उत्तरोयं लेखार्थः पूर्वः कथमस्तु ? (c) उच्यते च तत्र मणेण बुद्धेण किंवि । (d) शिरसि मयमतिदूरे तत्पत्नीकारः । (e) ये याताः किञ्चिपि..... गमने कामं प्रकामोद्यमाः । (f) अमन्तोसद्विकुसलो वालगगाही.....विणासणु-होति । (g) अस्माभिर (अस्माकम्) सुमेवार्थमालम्ब्य (मवलम्ब्य)...जिजीविषां (विषा)... कृतमैः । (कृतमैः) नानुगम्यते । (h) दुरात्मन् राक्षस इत्यसे खलु भोः । जागर्ति खलु कौटिल्यः । (i) सावगा गिरुविदा.....अदकिलणे नकलते । (l) अहवा ण गिसंसाणां उदासीणेसु इदरेसु वा विसेसेत्थि । (k) फलयोगमवाप्य.....मत्तुष्टे । Discuss the readings in (g). Describe the scheme of Râk. to baffle the attempts of Châṇ. and show how the latter either vigilantly nipped them in the bud or turned them to his own advantage.

1894. SEC. B. A.

1. Translate :—sl. 13. p. 111 ; कुले &c.....क्षणिकमपि लोमाह्वनवति (*v. l.* क्षणिकचवनलोमात्).....विमृशति. p. 119. 2. Explain the following giving the context :—(*a*) सुलभेष्वथेलभेषु.....शिबिना विना. Explain the allusion. State in what other connection the same story is alluded to in the drama. (*b*) नामान्येषां लिखामि.....चित्रगुप्तः प्रमाह. (*c*) वनराज इव.....विनेयः । Quote the verse from the Mud. in which the same idea is expressed. (*d*) पर्यायपातितः.....सहस्रघाम्नः । (*e*) विजिगीषुमात्मगुणसंपन्नं.....न्याय्य एवायमर्थः । (*f*) संवादे तारसाणं.....दूणन्ति ॥ (*g*) वअस्स भद्भट-
पमुद्धा किल.....अण्णं मुद्धे अण्णं निव्वहणे (*h*) कार्याणां गतयो.....आज्ञाकरत्वं चिरात् । 3. Write in Sanskrit a commentary on either of the following :—(*a*) अपामुद्धतानां.....शरदा । (*b*) मुहुलंशयोद्भेदा नीतिर्नयविदः । 4. What do you understand by the dramatic terms पताका and प्रकरी. Explain them fully with special reference to the Mud. 5. Discuss the date of Vis'akhadatta.

1895. SEC. B. A.

(1) Discuss the date of the Mudrārākshasa. (2) Translate into English :—III. 3, 5. VII. 5. (3) Explain :—(*a*) V 10 ; (*b*) पाऊण निरवसेसं &c. II. 11. (*c*) अयमपरो गण्डस्योपरि स्फोटः । (*d*) अधि-
कारपदं नाम.....शङ्कास्थानम् । (*e*) मयापि लेखस्याशून्यार्थं किमपि प्रेषितम् । (*f*) त्वमापि स्वाधिकारशून्यं कुरु । (*g*) वैरोचनपुरःसंरेण पदातिलोकेन लोष्ठघातं इतः । (*h*) दुराराध्या.....आत्मवज्रिरपि राजमिः । (4) Write gramatical notes on लोष्ठघातं and औशानरीयं. 5. Contrast the character of Chan. with that of Rākshasa.

1896. INTER. EX.

1. Translate :—(*a*) चन्द्रोपरागं.....बुधयोगः । (*b*) p. 162. sl. 14. (*c*) p. 81. sl. 15. 2. (*a*) Define प्रस्तावना and mention which kind of प्रस्तावना is indicated by आः क एष &c. above. (*b*) Sketch briefly the character of the two kings alluded to by द्रव्यं and अद्रव्यं in verse 1. (*b*) 3. State in what connection the following sentences occur—(*a*) दैवे-
नोपहयस्तं.....विपर्यस्यति. (*b*) दैवमविद्वांसः प्रमाणयन्ति. (*c*) मम तावद्यज्ञवति तद्रत्न. (*d*) अयमपरो गण्डस्योपरि स्फोटः । 4. (*a*) Give the meaning of अस्मत्तां न किञ्चित्परिहास्यते; संभावितमेवदमस्मद्विधिमंवनः; उपलोकयितव्यः; आत्यन्तिको विशेषः । (*b*) Derive जितकारी, सांत्सरिक, निष्कासिष्ये, परायत्तः.

1900 INTER. EX.

(1) Translate into English :—(*a*) आशुभारूढकोपस्वरुण...नन्दाः पर्याय० इताः पश्यतो राक्षसस्य ॥ (*b*) पितृभ्रातृन्...वणिक्त्वेपि वणिजः ॥ (2) Explain with reference to the context :—(*a*) फलयोगमवाप्य...न शुचेव...न्तं प्रतुष्ट्यं ॥ (*b*) न स्वप्ननिश्चितायं &c. p. 132. (*c*) पूर्वमनृतमिहानीमासीदिति परस्परविरोधिनी

बचने । (d) दिष्ट्या न सविवायत्तत्प्रोस्मि । (3) Quote or refer to passages where the poet makes his characters attribute human feelings to objects not human. (4) Compare the characters of Rāk. and Chāṅakya. Give references in support of your answer.

1902.

I. Translate into Eng.—(a) प्रत्यग्रोन्मेष &c. III. 21. (b) स्वस्ति यथास्थानं कुतोपि...वाचिकं चासतमादस्माच्छ्रोतव्यं. pp. 124-5. Explain the several references contained in (b) 2 Explain with reference to the context :—(a) कायस्य इति लष्वी मात्रा. (b) अयं कुसुमपुरदत्तात्तञ्जो मन्वत्प्रणिधिरीति गाथार्थः । (c) नमः सर्वकार्यप्रतिपत्तिहेतवे सुहृत्सेहाय. 3. (a) Give a description of the जीर्णोद्यान in English. (b) State what you know of Chandragupta and the dynasty to which he belonged (c) Discuss the character of Chāṅakya. (d) Write notes on—अशानरीयं यशः, अहंतः प्रणमामः, बुद्धानामपि चेष्टितं...क्लिष्टम्, and श्रावक. 4. Explain all the mythological allusions in the following stanza—कणनेव. &c. II. 15.

APPENDIX TO INTRODUCTION.

(Taken from Wilson's *H. Theatre*).

EXTRACTS FROM CLASSICAL WRITERS RELATING TO THE HISTORY OF SANDRACOTTUS.

He (Alexander) had learned from Phigæus that beyond the *Indus* was a vast desert of twelve days' journey and at the farthest borders thereof ran the Ganges. Beyond this river dwell the *Trabresians* and the *Ganda, rite* whose king's name was *Xandrames* who had an army of 20,000 horse, 200,000 foot, 2,000 chariots and 4,000 elephants. The king could not believe this to be true, sent for *Porus*, and inquired of him whether it was so or not. He told him all was certainly true, but that the present king of the *Gandarite* was but of a mean and obscure extraction, accounted to be a barber's son; for his father being a very handsome man, the queen fell in love with him and murdered her husband, and so the kingdom devolved upon the present king:—*Diodorus Siculus*.

At the confluence of the Ganges and another river is situated *Palibothra*: it is the capital of the *Prasis*, a people superior to others. The king, besides his birth-name and his appellation from the city, is also named *Sandracottus*. *Megasthenes* was sent to him.

Megasthenes relates that he visited the camp of *Sandracottus*, in which 400 000 people were assembled.

Seleucus Nicator, relinquished the country beyond the *Indus* to *Sandracottus*, receiving in its stead fifty elephants and contracting an alliance with that prince (contracta cum eo affinitate).—*Strabo*.

Phegelas informed him, that eleven days from the river the road lay over vast deserts to the Ganges, the largest stream in India, the opposite

bank of which the *Gangaridas* and *Parrhasi* inhabited. Their King was named *Aggramen*, who could bring into the field 20,000 horse and 200,000 foot, 2,000 chariots and 3,000 elephants. As these things appeared incredible to the king he referred to *Porus*, who confirmed what he heard. He added, however, that the king was not only of low, but of extremely base origin, for his father was a barber, whose personal merits recommended him to the queen. Being introduced by her to the king then reigning he contrived his death, and under pretence of acting as guardian to his sons, got them into his power and put them to death. After their extermination he begot the son who was now, king, and who, more worthy of his father's condition than his own, was odious and contemptible to his subjects.—*Quintus Curtius*.

Megasthenes tells he was at the court of *Sandracottus*.

The capital city of India is *Palembothra* on the confines of the *Prasii* where is the confluence of the two great rivers, *Erranoboas* and *Ganges*. The first is inferior only to the *Iudus* and *Ganges*.

Megasthenes assures us he frequently visited *Sandracottus*, king of India.—*Arrian*.

Sandracottus was the author of the liberty of India after Alexander's retreat, but soon converted the name of liberty into servitude after his success, subjecting those whom he rescued from foreign dominion to his own authority. This prince was of humble origin, but was called to royalty by the power of the gods; for, having offended Alexander by his impertinent language he was ordered to be put to death, and escaped only by flight. Fatigued with his journey he laid down to rest, when a lion of large size came and licked off the perspiration with his tongue retiring without doing him any harm. The prodigy inspired him with ambitious hopes and collecting bands of robbers he roused the Indians to renew the empire. In the wars which he waged with the captains of Alexander he was distinguished in the van, mounted on an elephant of great size and strength. Having thus acquired power. *Sandracottus* reigned at the same time that *Seleucus* laid the foundation of his dominion, and *Seleucus* entered into a treaty with him, and settling affairs on the side of India directed his march against Antigonus.—*Justin*—15—4.

The kings of the *Gandarites* and *Prasians* were said to be waiting for them there (on the *Ganges*) with 80,000 horse, 200,000 foot, 8,000 chariots and 6,000 elephants. Nor is this number at all magnified, for *Androcottus*, who reigned not long after, made *Seleucus* a present of 500 elephants at one time, and with an army of 600,000 men traversed India and conquered the whole.

Andracottus, who was then very young, had a sight of Alexander, and he is reported to have said that Alexander, was within a little of making himself master of those countires; with such hatred and contempt was the reigning prince looked upon on account of his profligacy of manner and meanness of birth.—*Plutarch*.—*Life of Alexander*.

